

Kulutus, tieto, hallinta

Kulutuksen tilastoinnin muutokset
1900-luvun Suomessa

Kirsti Ahlqvist

Kulutus, tieto, hallinta

Kulutuksen tilastoinnin muutokset
1900-luvun Suomessa

Kirsti Ahlqvist

Päätoimittaja – Chefredaktör – Principal editor:
Timo Alanko

Taitto – Ombrytning – Layout:
Lehtonen Hilka

© 2010 Tilastokeskus – Statistikcentralen – Statistics Finland

ISSN 1798-8578
= Tutkimuksia
ISBN 978-952-244-230-7 (pdf)
ISBN 978-952-244-229-1 (print)

Helsinki – Helsingfors 2010

Kiitokset

Tilastointiin usein liittyvät mielikuvat luonnehtivat sitä tylsäksi ja kuivaksi. Näiden mielikuvien rinnalla elää lisäksi käsitys tilastojen itsestäänselvyydestä. Tilastoinnilla tuotettu tieto on luotettavaa ja virallista, siis oikeaa tietoa, jota ei tarvitse kyseenalaistaa. Mikäli tilastotietoa on syytä epäillä, uskotaan tilastointiprosessissa tapahtuneen jonkin virheen. Kun tämä on saatu korjatuksi, päädytään jälleen oikeaan tietoon. Nämä molemmat tilastointiin liittyvät ominaisuudet kätkevät taakseen sen, että tilastotieto on hyvin erityinen, merkityksellinen ja vaikuttava tiedon muoto. Mielikuvat tilastoinnista ovat varmaan osaltaan olleet vaikuttamassa myös siihen, että tilastointia on etenkin Suomessa tutkittu melko vähän.

Oma mielenkiintoni tilastoinnin tutkimiseen on lähtöisin pitkäaikaisesta työskentelystä tilastoinnin parissa. Olen aina ihmetellyt sitä, mistä tulee se, mitä tilastoidaan ja se, miten tilastoidaan. Nämä ovat aiheita, joista keskustellaan niukasti tilastovirastossa tai julkisuudessa. Varsinkin suhde tilastoinnin ja politiikan välillä on vähän käsitelty aihepiiri. Asian pohtiminen jää usein siihen, että todetaan tilastoinnin perusteena toimivan kansainväliset suositukset tai lainsäädännön sekä perinteiden. Oheisessa tutkimuksessa olen pyrkinyt purkamaan näitä kysymyksiä kulutuksen tilastoinnin osalta. Vaikka kulutuksen tilastointi on valikoitunut tarkasteluni kohteeksi yksinkertaisesti siitä syystä, että sen parissa olen työskennellyt pisimpään, sille on myös muita perusteita. Se on ollut hyvä tutkimuskohde siitä syystä, että väestön kulutusta on Suomessa tarkasteltu yhteiskunnallisena kysymyksenä ja siitä on tuotettu tilastotietoa jo runsaan 100 vuoden ajan. Lisäksi kulutus on nyky-yhteiskunnassa varsin monimerkityksellinen ilmiö. Riittävän pitkä aikaväli on tehnyt mahdolliseksi sekä kulutukseen että sen tilastointiin liittyvien ajattelutapojen ja käytäntöjen muutosten tarkastelun. Pitkä aikaväli on antanut tilaisuuden myös tutustua ja tuoda esiin useiden kulutuksen tilastointiin ja tutkimukseen paneutuneiden sukupolvien ajatuksia ja työtä.

Niiden vuosien aikana, jolloin olen tätä tutkimusta tehnyt, olen liikkunut kolmella erilaisella toiminnan alueella. Ensimmäinen alue on sijainnut tilastovirastossa tilastotiedon tuotannon käytäntöjen parissa, jossa viimeksi kuluneet vuodet ovat olleet kulutuksen ja muiden elinolojen tilastoinnin kannalta vaikeita. Tilastointia on supistettu ja sen tulevaisuus on vaakalaudalla. Toinen alue – tutkimusyhteistyö KulMaKunta ja VAPET -hankkeissa eri tutkimuslaitosten kanssa – on tuonut hallinnon ja siihen liittyvät konkreettiset tiedontuotannon ja kulutukseen vaikuttamiset muodot lähietäisyydelle. Kolmannella alueella – väitöskirjan teossa – tutkimuksen kohteena ovat olleet kaksi edellä mainittua aluetta. Kaikki näillä alueilla saadut kokemukset ja ne ihmiset, joiden kanssa olen viime vuosina yhteistyötä tehnyt, ovat vaikuttaneet siihen, millainen tästä tutkimuksesta on tullut.

Ensimmäiseksi haluan kiittää ohjaajaani professori Matti Peltosta, joka otti minut opiskelijaksi laitokselleen ja vetämäänpä jatkokoulutusseminääriin. Seminaari-istunnot toimivat hyvinä kirittäjinä ajatusten jäsentämisessä ja tekstin laadinnassa. Seminaaritapaamisissa saamani palaute ja monet kommentit osallistujilta sekä yhteiset Foucault-luennat ovat olleet antoisia ja hyödyllisiä. Olen kiitollinen myös Matin eri käsikirjoitusversioihin antamista hienovaraisista kommenteista ja parannusehdotuksista.

Professori emerita Liisa Rantalaiholla on ollut suuri merkitys sille, että tämä työ ylipäättään on valmistunut. Hän on lukenut alusta lähtien kaikki alkeellisetkin tekstiyritelmäni ja ensimmäisen kokonaisen käsikirjoitusversion. Hänen oivaltavista kysymyksistään, kommentistaan sekä kirjallisuusehdotuksistaan olen syvästi kiitollinen. Ne ovat vieneet työtä eteenpäin jokaisen tapaamisemme jälkeen.

Kiitollinen saamastani avusta olen ystävälleni Anu Raijakselle, joka luki yhden käsikirjoitusversioistani tarkasti kiinnittäen huomiota sen sisällöllisiin, rakenteellisiin ja kielellisiin ongelmakohtiin. Anu on myös kannustanut ja tukenut minua koko tutkimusprosessin ajan. Yhteisten hankkeittemme lomassa olemme käyneet monta kulutustutkimukseen ja elämän muihin tärkeisiin kysymyksiin paneutunutta keskustelua. Työni loppuvaiheessa lukuisat tilastotiedon luonteeseen liittyneet ja innoittavat keskustelut Marja Alastalon kanssa ovat olleet myös tärkeitä. Marja on yksi harvoista suomalaisista tutkijoista, jotka ovat kiinnostuneita tilastointia koskevista kysymyksistä ja niiden tutkimisesta.

Useat nykyiset ja entiset työtoverini Tilastokeskuksen Elinolot -yksikössä ovat tukeneet ja kannustaneet minua projektissani. Erityisesti haluan kiittää Liisa Tennilää, joka alun perin perehdytti minut kulutuksen tilastoinnin käsitteisiin ja menetelmiin sekä opetti paneutumaan myös niiden historiaan. Suurkiitoksen ansaitsevat myös Tilastokirjaston avuliaat, kärsivälliset ja pitkämieliset ihmiset, jotka ovat sietäneet ja ymmärtäneet lainattujen kirjojen palautusten viivästymiset.

Kiitän väitöskirjan esitarkastajia professori emeritus Timo Toivosta ja professori Visa Heinosta terävistä ja hyödyllisistä kommenteista työni viimeistelyä varten. Työnantajani Tilastokeskusta kiitän saamastani taloudellisesta tuesta.

Heli Ahonen, jonka väitöskirja valmistui pari vuotta ennen omaani, on ollut hyvä ystäväni väitöskirjan tekoon liittyvän arjen uurastuksen jakamisessa ja sen kommentoinnissa. Hänen kanssaan olen kokenut myös monenlaisia muita seikkailuja yhteisillä retkillämme ja harrastuksissamme. Suuret kiitokset puolisololleni Anton Antoniukselle ja pojalleni Lauri Antoniukselle myötäelämisestä ja elämänilosta.

Helsingissä 31.1.2010

Kirsti Ahlqvist

Yhteenvedo

Kulutus, tieto, hallinta

Kulutuksen tilastointi 1900-luvun Suomessa

Tutkimuksen tavoitteena oli selvittää, miten väestön kulutuksesta tuli 1900-luvun alun Suomessa yhteiskunnallisen mielenkiinnon ja tilastollisen tiedon tuotannon kohde, sekä miten kulutukseen on eri aikoina yhteiskuntapoliittisin käytännöin pyritty vaikuttamaan. Kulutukseen liittyviä kysymyksiä on tarkasteltu sen tilastointiin liittyvien käytäntöjen kautta. Tutkimuksen tulokintakehyksenä on ollut Michel Foucault'n modernin liberaalin hallinnan näkökulma. Tälle hallinnan tavalle ominaista on pyrkimys tehokkuuteen sekä tasapainon etsiminen taloudellisen hallinnan ja elämän prosessien hallinnan suhteen. Hallinnan tavoissa ilmenevät integroimisen sekä yksilöimisen pyrkimykset. Hallinta perustuu vapauden käytännöille. Hallinta merkitsee myös tietoon perustuvia tapoja käsitteellistää todellisuutta. Tässä yhteydessä tilastotiedolla on erityinen merkityksensä.

Kulutuksen hallinnan ja tilastoinnin välistä yhteyttä on tutkittu kulutuksen teoreettisen, yhteiskuntapoliittisen ja tilastollisen käsitteellistämisen kautta. Miten näissä yhteyksissä on määritelty väestön kulutukseen liittyviä merkityksiä, tavoitteita ja vaikuttamisen keinoja sekä tiedon muotoja ja tilastollisia indikaattoreita. Tutkimusaineisto on koostunut kulutuksen tilastointiin liittyvistä suomalaisista ja kansainvälisistä asiakirjoista, yhteiskunnallisista ohjelmajulkaisuista sekä kulutukseen liittyvistä tutkimusraporteista. Aineiston analyysissä on kiinnitetty erityisesti huomiota siihen, millaisia kulutukseen liittyviä problematisointeja asiakirjat sisältävät sekä miten ne ovat historiallisesti muuttuneet.

Kulutuksen hallinnan ajattelutavoissa ja käytännöissä on havaittavissa selviä muutoksia 1900-luvun aikana, mutta myös historiallista kerroksellisuutta ja moninaisuutta. Kulutukseen vaikuttaminen on ollut pluralistista hallintaa, joka on perustunut eri aikoina vaihtelevalla tavalla solidaarisuuden logiikalle ja markkinoiden logiikalle. Ero näiden välillä on siinä, että, edellisessä riskiin varaudutaan kollektiivisesti, kun taas jälkimmäisessä riski on yksityistetty. Yhteistä näille on eroista huolimatta tietynlainen sopimuksenvaraisuus. Näitä molempia on läpäissyt kotitalouden logiikka, joka eroaa edellisistä siinä, että se perustuu yksilöön kohdistuville normatiivisille ja eettisille vaatimuksille.

Tilastotiedon ja kulutuksen hallinnan välillä on ollut selkeä vastavuoroisen yhteys. Tilastokäytännöt ovat muuttuneet kulutuksen yhteiskunnallisen käsitteellistämisen mukana. Tämä on ilmennyt tilastoinnin kohteessa, käsitteissä, luokituksissa ja indikaattoreissa. Uudet tilastoinnin tavat ovat puolestaan muokanneet todellisuuden käsittämisen tapoja. Tilastotieto on mahdollistanut myös monenlaiset rationaalisen kalkyloinnin tavat, joiden avulla

väestön kulutuskäyttäytymisen seurauksia on arvioitu koko talouden sekä yksilöiden tasolla. Tilastoinnilla on myös omat institutionaaliset kytköksensä. Tilastoinnin näkökulmaan ja sisältöön vaikuttaa se, miten tilastointi on organisoitu ja mikä on sen "välitön" näkökulma ja tiedon intressi.

Avainsanat: kulutus, kotitalous, tilasto, hallinta

Summary

Consumption, knowledge, government

Construction of statistics on consumption in Finland in the 20th century

The aim of the study was to find out how the consumption of the population in Finland became a target of social interest and production of statistical data in the early 20th century, and what efforts have been made to influence consumption with social policy measures at different times. Questions concerning consumption are examined through the practices employed in the compilation of statistics on it. The interpretation framework in the study is Michael Foucault's perspective of modern liberal government. This mode of government is typified by pursuit of efficiency and search of equilibrium between economic government and a government of the processes of life. It shows aspirations towards both integration and individualisation. The government is based on freedom practices. It also implies knowledge-based ways of conceptualising reality. Statistical data are of specific significance in this context.

The connection between the government of consumption and the compilation of statistics on it is studied through the theoretical, socio-political and statistical conceptualisation of consumption. I have examined how the meanings, objectives and ways of influencing, and the forms of knowledge and statistical indicators related to the population's consumption have been defined in these contexts. The research material consisted of Finnish and international documentation on the compilation of statistics on consumption, publications of social programmes, and reports of studies on consumption. The analysis of the material focused especially on the problematisations related to consumption found in these documents and on changes in them over history.

There have been both clearly observable changes and as well as historical stratification and diversity in the rationalities and practices of consumption government during the 20th century. Consumption has been influenced by pluralistic government, based at different times and in varying ways on the logics of solidarity and markets. The difference between these is that in the former risks are prepared for collectively while in the latter risks are individualised. Despite the differences, the characteristic that is common to these logics is certain kind of contractuality. They are both permeated by the household logic which differs from them in that it is based on the normative and ethical demands imposed on an individual.

There has been a clear interactive connection between statistical data and consumption government. Statistical practices have followed changes in the way consumption has been conceptualised in society. This has been reflected in the statistical phenomena of interest, concepts, classifications and indica-

tors. New ways of compiling statistics have in their turn shaped perceptions of reality. Statistical data have also facilitated a variety of rational calculations with which the consequences of the population's consumption habits have been evaluated at the levels of economy at large and individuals. The compilation of statistics also has its own institutional linkages. The perspectives from which the compiling and contents of statistics are approached are also influenced by the way the production of statistics is organised and by its "direct" viewpoint and knowledge interest.

Keywords: consumption, household, statistics, government

Sisällys

Kiitokset	3
Yhteenveto	5
Summary	7
1 Johdanto	13
1.1 Kulutus ja kulutuksen tilastointi tutkimuskohteena	13
1.2 Kulutuksen tilastoinnin lähtökohdat	21
Kulutuksen tilastolliset käsitteet ja aineistonkeruun menetelmät	27
1.3 Moderni liberaali hallinta ja tilastotieto	30
Hallinnan näkökulma	30
Valtion hallintamentalisoituminen	31
Hallinnan käsite	36
Tilastollisen tiedon luonne	39
Yhteenvetoa	45
1.4 Tutkimustehtävä ja tutkimusaineisto	46
Tutkimuskysymykset	46
Tutkimusaineisto	52
2 Yhteiskunnan jäsenyys ja tarpeiden hallinta	57
2.1 Työväenkysymys	57
Sosiaalisen alueen muotoutuminen	57
Työväenvakuutus	61
Kotitalousliike	64
Konkreettinen sosiaalitutkimus	66
2.2 Tutkimus Helsingin työväen taloudellisista oloista	69
2.3 Tutkimus ammattityöläisten toimeentuloehdoista Suomessa vuosina 1908–1909	72
Tavoitteena kunnollinen elanto	73
Tutkimuksen kohteena ”kunnolliset” työläisperheet	76
Indikaattorit	78
Perheenjäsenten tarpeiden normittaminen	81
”Jokaisella on ilonsa toisista”	82

2.4	Yhteiskuntasuhteiden säätely	86
	Kansainvälinen työjärjestö ja kansainvälinen tilastotieto	86
2.5	Elinkustannustutkimukset 1920–1921 ja 1928	90
	Tutkimuskohteena ”normaali” perhe yhteiskunnan eri piireissä	93
	Elatuskyky ja yhteiskuntaan integroitumisen kyky	96
	Asuminen: elintason ja kotilojen kuvaus	98
	Ravitsemuksellinen laskentatoimi ja elannon kalleus	101
	Sota-ajan erityistutkimukset	103
2.6	Kulutustutkimukset 1950-luvulla	104
	Perhekustannusten tasaus	107
	Kulutusmarkkinoiden laajenemisen kuvaus ja kuluttajan yksilöinti	108
2.7	Tilastoinnin arviointia ja yhteenvedoa	111
	Tilastoinnin relevanssi ja edustavuuden kysymys	111
	Kulutuksen hallinta ja tilastolliset indikaattorit	113
3	Kansantalous ja hyvinvointivaltio:	
	kulutuskysynnän ja ostovoiman jakautumisen hallinta	115
3.1	Kulutus ja kotitalous osana kansantaloutta	119
	Osat ja kokonaisuus	119
	Sosiaalipolitiikka, kulutus ja talouskasvu	127
3.2	Ostovoiman jakautumisen hallinta ja demokratia	132
3.3	Fyysillisten henkilöiden verorasitus vuonna 1949	139
3.4	Maaseudun kulutustutkimus 1959–1960	141
3.5	Kotitaloustiedustelun muotoutuminen	145
	Tilastoinnin kohteen määrittely	146
	Institutionaalisen paikan määrittely	151
	Keskeiset toimijat	155
	Seurauksia tilastollisen tiedon tuotannon käytännöissä . . .	157
	Organisointi ja nimeäminen	158
	Tilastoinnin kohteeksi koko kotitalousväestö, väestöryhmä ja tulonsaaja	159
	Viljelijäväestön ja palkansaajien tulotasovertailu	165
3.6	Sosiaali-indikaattorit ja uusien tilastojen perustaminen . . .	166
3.7	Sosiaaliturvan kohdentuminen ja talouden tehokkuus . . .	172
	Hyvinvointijärjestelmien tehokkuus	176
	Kansalaisten tehokkuus	180
	Käsitteet vaikuttivat jakaumiin	181

	Keille sosiaaliturva tulisi kohdentaa?	182
	Edistääkö sosiaaliturva taloudellista kasvua?	189
3.8	Yhteenvetoa	191
4	Kulutusyhteiskunta, markkinat ja kulutusriskien hallinta	197
4.1	Hallinta autonomiana ja sosiaalisen murros	197
4.2	Kulutusvalintojen riskit kansantaloudelle ja markkinoille	203
	Pelko kulutuskysynnän hiipumisesta.	205
	Kulutusyhteiskunta, elämäntapa, kulutustyyli ja kuluttajien segmentointi.	209
4.3	Kuluttajien riskit ja taito kuluttaa	214
	Kotitalouden valintojen hallinta ja laskentamallit	214
	Kuluttamiseen liittyvät arvot ja velkaantumisen ongelma	220
	Nuoret riskikuluttajina	222
4.4	Muutokset 1990-luvulla	228
	Tilastoinnin muutokset.	231
4.5	Sukupolvien välinen vastuu ja kulutuksen ympäristöriskit	234
	Sukupolvivälyryhmä ja perintöpolitiikka	234
	Kulutuksen elinkaari -malli.	238
	Väestörakenteen muutos ja talouden energiatehokkuus	241
4.6	Kilpailun esteiden purkaminen, sosiaalinen oikeudenmukaisuus ja julkinen talous	242
	Kansainvälinen verokilpailu ja julkisen sektorin rahoitusongelmat	243
	Asuntomarkkinoiden epätäydellisyydet	245
4.7	Kulutusyhteiskunnasta syrjäytymisen riski.	248
	Tarpeiden politiikka: suhteellinen, konsensuaalinen ja normatiivinen metodi.	249
	Identiteettipolitiikka	254
	Euroopan unionin kuluttajien ja kulutusmarkkinoiden kilpailukyky	255
4.8	Yhteenvetoa	259
5	Kulutuksen tieto ja taito	261
5.1	Kulutuksen hallinta ja tieto	264
	Elintaso ja kansakuntaan sivilisoiminen	266
	Kaikki yhdessä ja jokainen erikseen	270
	Kulutusyhteiskunnan valinnat ja riskit	274
	Kysymys identiteetistä ja globaaleista markkinoista	277

5.2	Kulutuksen hallinnan ja tiedon katkokset, kerrokset ja jatkuvuudet.	280
5.3	Kulutukseen liittyvät kysymykset 2000-luvulla.	283
	Tilastoinnin organisoinnin tavat	284
Lähteet ja kirjallisuus.		287
	Julkaisemattomat lähteet.	287
	Julkaistut lähteet.	288
	Kirjallisuus	297

Taulukko- ja kuvioluettelo

Taulukot

1.1	Tulojen ja kulutusmenojen käsitteet tilastoinnissa.	28
1.2	Kulutuksen hallinnan yhteiskunnallinen käsitteellistäminen . . .	49
1.3	Suomessa toteutetut viralliset Kulutustutkimukset, niiden lähtökohdat sekä tutkimuskohde	51
1.4	Lähdeaineisto tilastollisten toimijoiden ja toiminnan mukaan . .	53
2.1	Ruokakunnat, joissa oli perheen ulkopuolisia asukkaita vuosina 1920–21 ja 1928 (%)	100
3.1	Liisa Saulin laatima maanviljelijöiden kotitalousbudjetin rakenne.	126
3.2	Kulutuksen tilastoinnin kohteen määrittelyyn keskeisesti osallistuneet laitokset ja komiteat sekä niiden tavoitteet.	149
3.3	Kulutuksen tilastoinnin institutionaalisen paikan määräytyminen.	152
3.4	Kulutuksen tilastoinnin muotoutumiseen vaikuttaneet toimijat virastoissa ja komiteoissa	155
3.5	Kotitaloustiedustelun ja Kulutustutkimuksen määrittelyt.	158
4.1	Laitokset, jotka olivat edustettuina kulutustilastoinnin asiakastapaamisissa 1980- ja 1990-luvuilla	204
5.1	Kulutuksen hallinnan käsitteellistäminen, teknologiat sekä niihin liittyvät tiedon muodot.	265

Kuviot

3.1	STM:n sosiaaliturvan kohtaantotutkimusten tarkastelu- kehikko.	177
4.1	Liisa Uusitalon esittämä kuluttajatypologia ja kuluttaja- segmenttien luonnehdinta.	211

1 Johdanto

1.1 Kulutus ja kulutuksen tilastointi tutkimuskohteena

”Ammattityöläisten talousoloihin ja elintapoihin tutustumista on yhteiskunnallista edistystä huolehtivien keskuudessa ruvettu innokkaasti harrastamaan. Ajan henki vaatii työväen tilan parantamista...” (Hjelt 1912, 1.)

”Jotta tutkimustulokset yleisen informaation ohella palvelisivat suoranaisesti myös yhteiskuntapoliittista päätöksentekoa, olisi erikoistoimenpiteiden kohteena olevia ryhmiä, kuten esim. vanhuksia, lapsiperheitä ja pienituloisia väestöryhmiä voitava tarkastella erikseen.” (Tilastokeskus 1972, 2).

”...[t]ietoa, jota saadaan kotitalouksien budjettitutkimuksista ja kuluttajainnoista käytetään kuluttajamarkkinoiden tuloksellisuuden kehittämisessä. Taavoitteena on selvittää, kuinka talouden eri sektoreiden markkinat suoriutuvat kuluttajien näkökulmasta katsottuna.” (Eurostat 2008.)

Ensimmäinen lainaus on Suomessa vuosina 1908–1909 toteutetusta työläisperheiden toimeentuloehdoista koskeneesta tutkimuksesta. Toinen lainaus on vuodelta 1966 ja kuvaa Suomessa toteutetun ensimmäisen koko väestöä koskevan kulutustilaston – Kotitaloustiedustelun – perusteluita. Kolmas lainaus on Euroopan unionin tilastoviraston Eurostatin esittämästä perustelusta Euroopan tasolla harmonisoidulle kulutuksen tilastoinnille. Kaikki esitetyt lainaukset esittelevät siis saman tilastoilmiön perusteluita, mutta ovat varsin erilaisia. Ensimmäinen perustelu liitti kulutuksen tilastoinnin huoleen työväestön elintavoista, toinen yhteiskuntapolitiikan suunnitteluun ja sen vaikutusten arviointiin ja kolmas Euroopan unionin kuluttajamarkkinoiden toimivuuden arviointiin. Varhaisimmat Kulutustutkimukset, joiden tarkoituksena oli selvittää perheiden toimeentuloedellytyksiä, tehtiin maailmalla 1700-luvulla. Valtiollisiksi tutkimukset muuttuivat jo sangen varhain. Ensimmäinen valtiollinen tutkimus tehtiin Belgiassa ja sen tuloksia esiteltiin ensimmäisessä kansainvälisessä tilastokonferenssissa vuonna 1853. Valtiollisia tutkimuksia tehtiin 1900-luvun taitteessa ainakin Tanskassa, Sveitsissä, Ranskassa ja Yhdysvalloissa, samoin Suomessa. Kulutustutkimukset ovat osoittautuneet varsin kestäväksi ja elinvoimaiseksi tiedon tuotannon muodoksi. Niitä tehdään edelleen laajasti ympäri maailmaa ja niitä koordinoidaan kansainvälisesti sekä YK:n että EU:n piirissä. Suomessakin vastaavia tutkimuksia on tehty jo runsaan sadan vuoden ajan paljolti samantapaisin menettelyin kuin niiden alkuaikoina. Mikä on saanut aikaan tämän elinvoimaisuuden ja joustavuuden suhteessa yhteiskunnallisiin muutoksiin? Tutkimuksessani tarkastelen, miten kulutuksen tilastointi, siihen liittyneet perustelut ja käytännöt ovat muuttuneet 1900-luvun Suomessa? Miten kulutuksesta on tullut yhteiskun-

nallisen mielenkiinnon ja tilastoinnin kohde, ja miten siihen on pyritty vaikuttamaan?

Kulutuksen tilastoinnin analysoiminen on kiintoisaa, koska sen historia liittyy Suomessa olennaisesti modernin hyvinvointiyhteiskunnan muotoutumiseen ja tilastotiedot ovat olleet osa hyvinvointivaltion suunnittelu- ja seurantajärjestelmää. Tiedon keruun lähtökohtana on ollut historiallisesti muuttuva ”yhteiskunnallinen kysymys”, jota on pyritty ratkaisemaan tilastollisen tiedon avulla. Etenkin ”köyhyys” käsitettynä taloudellisten resurssien puutteeksi on ollut pysyvä tiedon ja hallinnan kohde jo runsaan vuosisadan ajan. Kulutuksen tilastoinnin periaatteita ja tiedon oikeuttamisen tapoja ovat olleet vetoaminen yhteiskunnallisiin ongelmiin, niihin liittyviin tietotarpeisiin sekä niiden edellyttämään yhteiskunnalliseen päätöksentekoon. Lisäksi käsitteissä ja luokituksissa on nojaututtu kansainvälisiin suosituksiin sekä pyritty huolehtimaan ajallisesta ja kansainvälisestä vertailtavuudesta.

Kansainvälisten esikuvien mukaisesti väestön kulutusta ja toimeentuloa koskevat tutkimukset aloitettiin Suomessa 1800- ja 1900-lukujen vaihteessa. Varhaisin tutkimus tehtiin Helsingin työväenyhdistyksen toimesta (Groundstroem 1897). Ensimmäinen valtiollinen kulutustutkimus Suomessa oli Vera Hjeltin vuonna 1912 julkaisema *Tutkimus ammattityöläisten toimeentuloehdoista Suomessa 1908–1909*. Seuraavat tutkimukset tehtiin 1920-luvulla. Tällöin tutkimuskohteena olivat kaupungeissa asuvat palkansaajat. Pitkän tauon jälkeen seuraavat Kulutustutkimukset toteutettiin 1950-luvulla, jolloin tutkittiin sekä kaupungeissa asuvia palkansaajatalouksia että maaseudulla asuvia. Koko väestöä koskevia Kulutustutkimuksia on tehty säännöllisesti vuodesta 1966 lähtien. Seuraavassa on lista Suomessa tehdyistä valtiollisista Kulutustutkimuksista:

Tutkimus ammattityöläisten toimeentuloehdoista Suomessa 1908–1909

Elinkustannukset tilinpitokaudella 1920–21

Elinkustannustutkimus vuodelta 1928

Elinkustannustutkimus 1950–51

Kulutustutkimus kaupungeissa ja kauppaloissa 1955–56

Maaseudun kulutustutkimus 1959–1960

Kotitaloustiedustelu 1966

Kotitaloustiedustelu 1971

Kotitaloustiedustelu 1976

Kotitaloustiedustelu 1981

Kotitaloustiedustelu 1985

Kotitaloustiedustelu 1990

Kulutustutkimus 1994–1996

Kulutustutkimus 1998

Kulutustutkimus 2001–2002

Kulutustutkimus 2006

Tutkimuksen nimi¹ on vaihdellut sen mukaan, mikä tiedon tuotannossa on nähty pääasialliseksi tarkoitukseksi, ja mikä on ollut pääasiallisen mielenkiinnon kohde. Kulutustutkimusten tekemisen intressi on pohjautunut eri ajankohdina yhteiskunnallisessa keskustelussa esiin nousseisiin ongelmiin, muun muassa köyhyyteen, johon on haluttu vaikuttaa. Tämän vaikuttamisen pohjaksi on tarvittu tietoa. Historiansa aikana kulutuksen tilastointi onkin muuttunut sekä sisällöllisesti että menetelmällisesti yhteiskunnallisten muutosten mukana, jolloin tilastoilla on myös normatiivinen perustansa yhteiskunnan kunkin ajankohdan ideologioissa ja arvoissa. Niiden käsitteistössä ovat heijastuneet ne arvolähtökohdat, joilla kotitalouksien kulutusta ja hyvinvointia yhteiskunnassa ja yhteiskuntapolitiikan kokonaisuudessa on perusteltu. Käsitteellisillä valinnoilla on myös muokattu ja luotu tutkimuskohdetta (Summa 1995, 67, 69). Käsitteet ja luokitukset kertovat kunkin ajankohdan käsityksistä ”hyvästä elämästä”, ”hyvästä taloudenpidosta”, ”kunnollisesta kansalaisesta”. Ihmisiä luokitellaan sen mukaan, miten he täyttävät asetettuja kriteereitä. Luokitteluilla ja kategorisoinneilla on merkitystä sille, miten ihmiset itsensä ja toisensa ymmärtävät. Frank Trentman on kiinnittänyt huomiota kuluttajan kategorian syntymiseen ennustamattomana ja monimuotoisena, jossa poliittisilla perinteillä, kansalaisyhteiskunnalla ja eettisillä arvoilla on keskeinen vaikutus (Trentman 2006, 2; 2008, 14).

Samoin toimii käsitys tilastoinnin kulloinkin hyväksyttävänä pidettävästä metodista. Käytettävä metodi asettaa rajoituksia ja määrittää sitä, miten kohdetta rajataan ja määritellään, minkä muotoisia tietoja tuotetaan. Tutkimuskäsitteistö muuttuu erityisesti yhteiskunnallisten murrosten ja ajattelutapojen siirtymien myötä, mutta siirtymät jättävät jälkensä myöhempäänkin ajatteluun. Monet nykyiset käsitteelliset ongelmat ja ristiriitaisuudet juontavat juurensa niistä perustoista, joista käsitteet ovat syntyneet. (Hacking 1991, 184; Ahtiainen & Tervonen 1994, 17; Alapuro 1994a, 304.)

Tarkastelen väestön kulutusta ja sen tilastointia yhteiskunnallisena kysymyksenä ja hallinnan kohteena, jota lähestyn Michel Foucault’lta peräisin olevan modernin liberaalin hallinnan näkökulmasta käsin (Foucault 1991). Tällöin kulutuksen hallinnan voidaan ajatella sisältävän kaikki ne pyrkimykset, joilla väestön kulutusta pyritään muovaamaan tietyn mallin mukaiseksi. Moderni hallinta merkitsee Foucault’lle ennen kaikkea tietoon perustuvia tapoja käsitteellistää todellisuutta. Näistä tilastot ovat yksi erityinen tiedon muoto ja ne ovat kiinteä osa hallintaa. Tutkimukseni kohteena on, minkälaisia kulutuksen yhteiskuntapoliittisen hallinnan muotoja, instituutioita ja käytäntöjä on esiintynyt, miten ne ovat muuttuneet, ja mikä on ollut tilastotiedon paikka tässä prosessissa? Miten kulutuksen hallinnan muutokset ovat

1 Käytän tutkimuksista yleisnimeä Kulutustutkimus (isolla alkukirjaimella kirjoitettuna) erotuksena ylipäätään yleistä kulutustutkimusta tarkoittavasta sanasta. Kun viitataan tiettyyn tutkimukseen, käytän kyseisen tutkimuksen nimeä ja ajankohtaa (esimerkiksi vuoden 1966 Kotitaloustiedustelu).

ilmenneet tilastollisten käytäntöjen muutoksissa? Tarkastelen niitä poliittisia perusteita ja perusteluita sekä institutionaalisia ehtoja ja kytköksiä, joilla valtiollista ja tilastollista tietoa perheistä ja kotitalouksista sekä niiden kulutuksesta ja toimeentulosta on eri aikakausina Suomessa tuotettu. Minkälaisen kuvan kotitalouksista, niiden kulutuksesta ja toimeentulosta hallinnollinen ja tilastollinen tiedon tuotannon prosessi tuottaa ja miten se sen tekee? Minkälaisissa historiallisissa prosesseissa tieto väestön kulutusolosuhteista on syntynyt, sekä ketkä ovat olleet tiedosta kiinnostuneita ja miksi? Tilastollisen tiedon muotoutumiseen vaikuttavat yhteiskunnallisten tavoitteidenasettelujen lisäksi monet muut tekijät kuten tilastoinnin aineellisen ja tiedollisen perustan – esimerkiksi teknologian ja metodologian – sekä tilastoitavan ilmiön muuttuminen. Tutkimukseni tavoitteena ei kuitenkaan ole kuvata tilastointiin vaikuttavia ilmiöitä, vaan tilastoinnin ja yhteiskuntapolitiikan välisiä molemminpuolisia kytköksiä, joissa yhteiskunnan ja tilastoinnin aineellinen perusta on osallisena.

Kulutusta voidaan pitää moraalisena ja yhteiskuntapoliittisena kysymyksenä, jossa yhdistyvät kulutuksen sisällön ja jakautumisen sekä vapaan vallinnan näkökohdat. Soveliaan kulutuksen mallin rakentamiseen osallistuvat vaihtelevasti eri aikakausina lukuisat instituutiot: politiikka, hallinto, opetus, järjestöt, markkinat, media, tiede. Yhteiskunnallinen kiinnostus kansalaisten kulutusta kohtaan virisi jo sangen varhain ja kulutukseen on pyritty vaikuttamaan monin tavoin, esimerkiksi etuuksien myöntämisenä tiettyihin tarkoituksiin. Modernin ajan kulutuksen hallintaan on liittynyt ristiriita kulutuksen vapauden periaatteen ja huolen kuluttajan irrationaalisen käyttäytymisen välillä. Hyvä kulutus ja hyvinvointi määrittävät sen mukaan, miten viisaasti tulot kyetään kanavoimaan eri käyttötarkoituksiin (Zelizer 1994). Varsinkin massatuotannon laajeneminen on edellyttänyt uusien markkinoiden rakentamista ja väestön ”kouluttamista” kuluttajiksi (Featherstone 1991, 14). Voidaankin ajatella, että käynnissä on ollut jatkuva kaksoisliike, yhtäaikaisten itsenäistäminen ja vastuullistaminen. Ilmiötä kuvaa hyvin Nikolas Rosen esittämä käsite käytöksen politiikka (politics of conduct). ”Käytöksen politiikka ulottuu kaikkiin tapoihin, joilla inhimillisen käyttäytymisen poliittiset puolet tulevat eri asiantuntijoiden kohteiksi pedagogeista filantrooppeihin; kuinka niitä ajatellaan, kuinka niistä keskustellaan julkisesti ja kuinka niiden perusteella toimitaan. Kuinka inhimillisiä kykyjä ja käytöstä, normaliteetteja ja patologioita kontrolloidaan, säädellään, muokataan, ohjaillaan, hoidetaan ja hallinnoidaan?” (Rose 1998, 2.) Tällainen toiminta edellyttää tietoa.

Tilastoinnissa näkökulma kulutukseen on ”perinteinen” siinä mielessä, että kulutus on siinä nähty kollektiivisena perhettä tai kotitaloutta koskevana toimeentuloon ja tarpeisiin liittyvänä ilmiönä. Kulutus on määritelty tavaroiden ja palveluiden käyttämisenä tarpeiden ja halujen tyydyttämiseen ja sitä on mitattu rahamääräisinä kulutusmenoina, jotka on luokiteltu kulutuksen käyttötarkoitusten perusteella. Kulutusta on tarkasteltu aina toimeentulon

kannalta, jolloin kulutusmenot on suhteutettu tuloihin. Huomiota on kiinnitetty myös siihen, miten toimeentulo muodostuu, eli millaisista tulolähteistä ja kenen toimesta se koostuu. Tavoitteena etenkin 1960-luvulta lähtien on ollut selvittää eri väestöryhmien välisiä toimeentulo- ja kulutuseroja. Nykyisin kulutus voidaan ymmärtää hyvin laajana ilmiönä. Melkeinpä mikä tahansa ihmisen toiminta voidaan nykyisin nähdä kulutuksena. Tällöin on kuitenkin myös syytä kysyä, kuten Mirja Liikkanen on tehnyt, onko tämä järkevää ja mitä seurauksia tällä on. Onko enää mahdollista esittää kritiikkiä kulutukseen perustuvan yhteiskuntamallin logiikkaa vastaan? (Liikkanen 2000, 193.)

Sana "kuluttaa" (consume) on peräisin 1300-luvulta. Sen alkuperäinen merkitys oli kielteinen: käyttää loppuun, hävittää, tuhota, haaskata. Sana "kuluttaja" on peräisin 1500-luvulta ja sen merkitys vastasi verbin merkitystä. "Kulutus" (consumption) viittasi alun perin mihin tahansa tuhoavaan sairauteen ennen kuin sen merkitys pelkistyi keuhkotautiin. Sanaa käytetään suomenkielessäkin nykyisin sen alkuperäismerkityksessä, kun puhutaan esimerkiksi "kuluttavasta elämästä", "kuluttavasta työstä". 1800-luvun puolivälistä lähtien "kulutus" muuntui neutraaliksi sanaksi ja sillä alettiin tarkoittaa tarpeiden tyydytystä. Poliittisessa taloustieteessä "kuluttajasta" puhuttiin enimmäkseen abstraktina ilmiönä vastakohtana "tuottajalle". Samoin "kulutus" oli vastakohta tuotannolle. Tämä sanojen käyttötarkoitus siirtyi yleiseen käyttöön 1900-luvun puolivälissä ja tuli tuolloin vallitsevaksi. (Aldridge 2003, 2–3.) Nämä kulutuksen merkitykset ilmenevät myös sanakirjamerkityksenä: "*Kulutus* eli *konsumptio* tarkoittaa hyödykkeiden käyttämistä ihmisten tarpeiden tyydyttämiseksi. *Kuluttaa*, *kulua* tarkoittaa: 1) saattaa jatkuvalla hankauksella tai käytöllä vähitellen heikommaksi, huonommaksi, pienemmäksi, kalvaa, syödä; 2) käyttää jotakin johonkin niin, että käytettävä vähenee, kuluu; joskus tuhлата tai 3) käyttää aikansa johonkin, jollakin tavalla. *Kuluttaja*, *konsumentti* tarkoittaa henkilöä, joka käyttää jotakin hyödykettä tai hyödykkeitä oman tarpeensa tyydyttämiseen. (Nykysuomen sanakirja 1980, 572–573.)

Taloudellisen nousukauden aikana 1920-luvulla Yhdysvalloissa kulutuksen merkitys laajeni tarkoittamaan myös mielihyvää, nautintoa ja vapautta. Nykyisin kulutus ja kuluttaja nähdään monien eri merkitysten kautta. Kulutuksen ja tuotannon välinen ero on hämärtynyt. Yiannis Gabriel ja Tim Lang ovat tehneet pitkän listan kuluttajan ominaisuuksista. Kuluttaja voi olla valitsija, kommunikoija, löytöretkeilijä, identiteetin etsijä, hedonisti, uhri, kapinallinen, aktivisti ja kansalainen (Gabriel & Lang 1995). Kulutuksen nähdään olevan keskeinen elämän sisältö ja varsin monitahoinen ilmiö. Kehittyneiden teollisuusmaiden kulutusideologia viittaakin "yksilöllisyyden", "henkilökohtaisen menestyksen" ja "vapaan valinnan" arvoihin. Kulutus nähdään taloudellisen utilitaarisen prosessin lisäksi sosiaalisena ja kulttuurisena prosessina sisältäen kulttuurisia merkkejä ja symboleita. Kulutuksen katsotaan perustuvan kasvavassa määrin haluile eikä ainoastaan tarpeille (Bocock

1993.) Kulutus voidaan määritellä myös suhteessa tavaraan eli ilmiönä, joka käsittää toimia, jotka liittyvät tietyn hyödykkeen valintaan, ostamiseen, säilyttämiseen, korjaamiseen ja käyttöön. Kulutuksen nähdään sisältävän kaikki ne prosessit ja vaikutukset, jotka kietoutuvat sekä kuluttajaan että tuotteen ennen ja jälkeen ostamisen. (Ilmonen 1993; Räsänen 2003, 21).

Nykyisin kulutukseen liitetään sellaisia ominaisuuksia kuten fragmentoituminen, yksilöllisyys, hedonistisuus, itsensä toteuttaminen ja identiteetin rakentaminen. Kulutus ei palaudu rahan käyttöön eikä määräydy enää yhteiskunnan rakenteellisista perustoista käsin, vaan on ennemminkin itsessään yhteiskuntaa rakenteistavaa (esim. Uusitalo 1998, 3; 2008, 401). Vaikka kulutuksen perinteisistä ilmiöistä ollaan yhä kiinnostuneita, kuvauksen kohde on siirtynyt myös yksilöllisiin ja laadullisiin kulutusvalintoihin. Kuluttaja on alettu mieltää myös kansalaisena, jolla on sekä oikeuksia että velvollisuuksia (Uusitalo 2008, 407–408). Kulutuksen hallinnan on nähty markkinaehtoistuneen sekä perustuvan kuluttajien kykyihin tehdä yksilöllisiä valintoja (Rose 1999; Miller & Rose 1990; Bauman 1988; 1998; Eräranta & Moisander 2006). Mutta miten kulutuksesta on aikaisemmin ajateltu, miten siitä tuli yhteiskunnallisen mielenkiinnon kohde – yhteiskunnallinen kysymys, ja miten tilastotieto on siihen liittynyt?

Pyrin tarkastelemaan kulutuksen tilastointia liittyneenä sen yhteiskunnallisiin ehtoihin. Perinteisesti tilastollisen tiedon tuotanto on perustunut oletuksille, joiden mukaan sosiaalista todellisuutta voidaan mitata huolellisin ja systemaattisin havainnoin ja täten saada numeerista faktatietoa yhteiskunnallisista olosuhteista. Tilastotieto pyritään legitimoimaan erilaisin periaattein ja käytännöin. Ensinnäkin tilastointi on valtiollista toimintaa, jota perustellaan ja säädellään yhteiskunnallisesti, ja jolle asetetaan tiettyjä vaatimuksia lainsäädännössä sekä kansainvälisten järjestöjen taholta. Valtion tilastotoimen tehtävänä on huolehtia yhteiskuntaoloista ja niiden kehitystä kuvaavien tilastojen laatimisesta yleistä käyttöä varten (Suomen säädöskokoelma 2004). Tilastotoimen katsotaan perustuvan tiettyihin yleisesti – usein kansainvälisesti – sovittuihin periaatteisiin, joiksi luetaan mm. riippumattomuus, puolueettomuus, objektiivisuus, luotettavuus ja julkisuus sekä yleisesti hyväksyttyjen käsitteiden ja luokitusten käyttö sekä tieteelliset (tilastotieteelliset) periaatteet ja menetelmät. Näitä periaatteita kirjataan tilastotoimen eettisiksi ohjelmiksi (esim. ISI 1985; Tilastokeskus 2000; Euroopan yhteisöjen komissio 2005). Tiedon tuotannon tavaksi ovat vakiintuneet tilastotieteelliset menetelmät, joilla voidaan perustella tilastotietojen keskeiset ominaisuudet, edustavuus ja vertailtavuus. Tilastotietojen käytön näkökulmasta niiden ”laadun” kriteereinä pidetään tiedon relevanssia, tarkkuutta, ajankohtaisuutta, käytettävyyttä, vertailtavuutta ja yhdenmukaisuutta (Tilastokeskus 2007).

Tilastotietoihin viitataan laajasti yhteiskunnallisissa keskusteluissa ja niitä käytetään päätöksenteon yhteydessä, mutta tilastotiedot ovat myös itsessään kriittisen keskustelun kohteena. Tilastollisen tiedon tuotannossa ilmiöt tiivis-

tetään pelkistetyiksi käsitteiksi – usein indikaattoreiksi. Tietoja käytettäessä helposti unohdetaan, että käsitteet ovat muotoutuneet historiallisissa prosesseissa, jotka ovat sisältäneet epäröintiä, uudelleen muotoiluja ja ristiriitaisia tulkintoja. Ian Hacking on tilastotieteen historiaa koskevassa artikkelissaan kiteyttänyt tilastollisen tiedon piirteisiin seuraavat ominaisuudet: Sosiaaliset lait pyritään ilmaisemaan tilastollisessa muodossa, mutta tilastolliset faktat ovat luonteeltaan moraalisia. Tilastollisin käsittein ja luokituksin luodaan normaalisuutta. Lisäksi tilastollisten tietojen tuotanto on synnyttänyt byrokrattisen koneiston, joka on osa valtiota. (Hacking 1991.) Näiden historiallisten muotoilujen avaaminen antaa mahdollisuuden tarkastella sitä aluetta ja niitä yhteyksiä, jotka ovat tilastollisten käsitteiden ja tietojen sekä niitä käyttävän yhteiskunnallisen keskustelun välillä. Keskeistä on paitsi tilastojen myös tilastoja tuottavien organisaatioidenkin ymmärtäminen ja tutkiminen sosiaalisina tuotteina. Tilastoja ei vain koota, vaan ne tuotetaan. Tutkimustuloksetkaan eivät ole siksi löydöksiä, vaan luomuksia (creations). (Desrosières 1998; Alastalo 2005, 24.)

Kriittistä keskustelua kvantitatiivisen ja tilastollisen tiedon luonteesta on käyty 1970-luvulta lähtien. Siinä tilastollisen tiedon objektiivisuus on kyseenalaistettu ja korostettu sen historiallisuutta. Tiedon tuotannon prosessi on usein nähty sosiaalisena konstruktiona, jolla on diskurssiiviset käytäntönsä, jotka muotoutuvat institutionaalisissa ehdoissa, käsitteellisissä valinnoissa ja tiedon tuotannon prosesseissa. Samalla on nostettu esiin tiedon läheinen suhde valtaan. Tieto heijastaa sekä yksittäisten toimijoiden antamia merkityksiä että laajempaa ideologista merkitysjärjestelmää, joka myös uusintaa tiettyjä valtasuhteita. (Esim. Hindess 1973; Irvine & Miles & Evans 1981; Alonso & Starr 1987; Davidson & Layder 1994; Levinas & Guy 1996; Dorling & Simpson 1999;) Kriittisesti on tutkittu numeeristen menetelmien objektiivisuutta ja uskottavuutta sekä tilastojen ja politiikan välistä yhteyttä. Kiinnostus on kohdistunut muun muassa siihen, miten valtasuhteet tuotetaan tilastollisen tiedon tuotannon käytännöissä: miten jotkut tiedot saavat totuuden aseman sekä millaisia asemia niissä tuotetaan ihmisille (Jokinen & Juhila & Suoninen 1993). Liisa Rantalaiho on todennut, että tilastotuotanto on instituutio, jolla on omat asiantuntijansa, kenttänsä, kohteensa, apparaattinsa ja diskursiiviset erottelunsa. Tilastointia tulisikin tarkastella yhteydessä tähän institutionaaliseen yhteyteensä. Tiedon tuotannon instituution vallassa on kyse kohteen määrittelyn ja kategorisoinnin vallasta. (Rantalaiho 1998, 19.)

Suomalaisesta tilastokriittisestä tutkimuksesta voidaan mainita esimerkiksi Riitta Walleniuksen (1980), Anna-Maija Lehdon (1996), Merja Kinnusen (2001), Markku Heiskasen (2002) ja Minna Piispan (2004) tutkimukset, jotka kaikki ovat kohdistuneet sosiaalitilastojen historialliseen muotoutumiseen, niissä tehtyihin valintoihin ja kompromissiratkaisuihin sekä niiden kriittiseen arviointiin. Riitta Wallenius (1980) käsitteli tutkimuksessaan tilastoinnin ja yhteiskunnan välisiä suhteita alkoholin päihdekäytön seurausten

tilastoinnissa. Hän kiinnitti huomiota tilastojen syntyprosesseihin ja niiden hallinnollisiin kytkentöihin, kuten päihdekysymysten hahmottamis- ja ajattelutapoihin, viranomaisten toimintatapoihin sekä päihdekontrolliin. Anna-Maija Lehto (1996) tarkasteli tutkimuksessaan Tilastokeskuksessa vuosina 1977, 1984 ja 1990 tehtyjen työolotutkimusten käsitteellisiä ja metodologisia piirteitä. Tutkimus edusti arviointitutkimusta ja työolotutkimuksia arvioitiin erityisesti työelämän tutkimuksen diskurssien sekä naistutkimuksen näkökulmista. Naistutkimuksen avulla oli mahdollista hahmottaa sukupuolen puutteellista käsittelyä työolojen tutkimuksessa. Myös Merja Kinnusen (2001) tutkimus keskittyi sukupuolten tarkasteluun tilastoluokituksissa. Hän osoitti, että yhteiskunnallisia ja taloudellisia asemia kuvaavat luokitukset myös ylläpitävät naisten ja miesten välisiä hierarkioita. Markku Heiskanen (2002) puolestaan käsitteli aikavälillä 1980–1997 tehtyjen ns. uhritutkimusten lähtökohtia ja muotoutumista sekä sitä kuvaa, minkä ne ovat välittäneet väkivallasta, väkivallan pelon ja turvattomuuden kokemuksista. Tutkimuksessa kiinnitettiin huomiota erityisesti tarpeeseen kehittää väkivallan määrittelyä. Samaa tutkimusaihetta käsitteli Minna Piispa (2004). Hänen lähestymistapansa liittyi surveyn tuottamaan kuvaan nuorten naisten kokemasta parisuhdeväkivallasta. Tilastollisen tiedon arviointiin liittyi hänen tutkimuksensa yksi kysymyksenasetteluista, jossa pohdittiin merkitysten rakentumista ja toimijuutta tutkimukseen vastaamisessa. Tämä kysymyksenasettelu tarkasteli tilastollisen tiedon tuotantoa yhteiskunnallisen vallan ja kansalaisten kontrollin näkökulmasta. Lisäksi voidaan mainita kaksi artikkelikirjaa, joista ensimmäinen on Marjatta Hietalan ja Kari Myllyksen (1982) toimittama *Tutkijan tilastolliset tiedonlähteet* ja toinen Seppo Paanasen, Anneli Junton ja Hannele Saulin (1998) toimittama *Faktajuttu. Tilastollisen sosiaalitutkimuksen käytännöt*. Ensimmäisessä tarkasteltiin tilastoinnin periaatteita, sen historiallista muotoutumista sekä yhteyksiä kunkin ajan valtiolliseen, taloudelliseen ja aatteelliseen kehitykseen (Hietala 1982, 12). Lisäksi eri kirjoittajat käsittelivät eri tilastoalueita kansainvälisestä ja suomalaisesta näkökulmasta. *Faktajuttu* -kirjassa arvioitiin tilastotiedon institutionaalisia lähtökohtia ja tietokäytäntöjen vaikutuksia tuotettuun tietoon.

Omassa tutkimuksessani tarkastelen reflektoiden kulutuksen tilastointia osana yhteiskuntapoliittisia käytäntöjä. Samalla tulen reflektoineeksi myös omaa työtäni ja sen kohdetta, koska olen ollut osallisena kulutuksen tilastoinnin muotoilussa 1980-luvulta lähtien. Näkökulmani tässä työssä poikkeaa kuitenkin tilastoinnin näkökulmasta. Tilastotyössä katse on ollut kohdistettuna kulutukseen, kuluttajiin ja heidän kulutuskäytäntöihinsä. Tässä tutkimuksessa katse kohdistetaan kulutuksen ja sitä kuvaavien tilastojen määrittelijöihin. Tutkimukseni etenee siten, että oheisessa johdantoluvussa kuvaan aluksi, miten kulutuksen tilastointi on saanut alkunsa, sekä minkälaisia kulutuksen tilastoinnin muotoja maailmalla alkoi esiintyä 1700-luvulta lähtien. Johdantoluvun kolmannessa osassa käsittelen hallinnan ja tilasto-

tiedon välisiä yhteyksiä. Esittelen ensin, miten Michel Foucault on liittänyt historiallisesti yhteen tiedon ja modernin liberaalin hallinnan kehittymisen, sekä miten hallinnan rationaliteetti ja käytännöt limittyvät hänen ajattelussaan toisiinsa. Tilastotiedon erityisluonnetta käsittelen lähinnä kahden jäsenyksen kautta, joista ensimmäinen on Nikolas Rosen ja toinen Alain Desrosièresin esittämä. Johdantoluvun viimeisessä osassa tarkennan tutkimukseni tavoitteen ja kysymyksenasettelut sekä esittelen lähdeaineiston. Tämän jälkeen tutkimus etenee pääpiirteissään kronologisessa järjestyksessä, jolloin kulutuksen hallinnan ja kulutuksen tilastoinnin välistä yhteyttä tarkastellaan niissä ilmenneiden ajallisten muutosten kautta.

1.2 Kulutuksen tilastoinnin lähtökohdat

Tilastotoimen ja tilastotieteen kehityksestä ja historiasta on kirjoitettu paljon kuvausta. Suomen tilastotoimen historiasta perusteellinen kuvaus on Georg Lutherin teoksessa vuodelta 1993. Kvantitatiivisten tutkimusmenetelmien varhainen historia on päällekkäistä tilastotieteen ja tilastotoimen historian sekä erityistieteiden historian kanssa (Alastalo 2005, 34). Nykyisenkaltaisella tilastotoimella nähdään olevan kaksi lähtökohtaa, saksalainen yliopistostatistiiikka ja brittiläinen poliittinen aritmetiikka, jotka ilmaantuivat suunnilleen samoihin aikoihin 1600-luvun jälkipuoliskolla. Poliittista aritmetiikkaa edustivat William Petty ja John Graunt Englannissa sekä Herman Conring Saksassa. (Luther 1993.) Poliittisen aritmetiikan kiinnostus suuntautui väestön kuvaamiseen ja se perustui numeeriseen erittelyyn. John Graunt (1620–1674), jota sittemmin on pidetty demografian perustajana, julkaisi vuonna 1662 kirjan *Natural and Political Observation on the Bills of Mortality*. Kirja käsitteli väestön määrää, rakennetta ja muutoksia. Se perustui Lontoossa viikoittain julkaistuihin tietoihin syntyneistä ja kuolleista. (Luther 1993, 17.) Poliittinen aritmetiikka sai kuitenkin nimensä vasta William Pettyn (1623–1687) vuonna 1690 kirjoittamasta kirjasta *Political Arithmetik*. Samaan aikaan, kun Petty ja Graunt työstivät omia numeerisia arvioitaan Englannin väestöstä saksalaisen yliopistostatistiiikan perustaja Herman Conring (1606–1682) uurrasti luodakseen sanallisen valtion kuvauksen järjestelmän. Hän pyrki järjestämään eri maista saatavilla olevaa tietoa maantieteestä, hallinnosta, laeista, historiasta, politiikasta ja taloudesta. Hänellä oli kolme tavoitetta. Hän etsi järjestelmää, joka olisi helppo sekä muistaa että opettaa, ja jota hallinnon olisi helppo hyödyntää. Yliopistostatistiiikan tunnetuin edustaja, Göttingenin yliopiston professori Gottfried Achenwall (1719–1772) systematisoi edelleen Conringin alullepanemaa valtionkuvausjärjestelmää. Hänen myöten statistiikka-nimitys vakiintui tarkoittamaan valtiomiehille tarkoitettuja valtionkuvauksia. Statistiikka-sanalla tarkoitettiin vielä yleisesti 1800-luvulla valtionkuvausta. (Luther 1993, 15–16; Alastalo 2005, 29–30.)

Suomenkielinen sana tilasto on Paavo Tikkasen keksimä. Hän johti sen tila-sanasta (olotila, latinaksi *status*) Tikkanen käytti tilasto-sanaa ensimmäisen kerran kirjassaan *Suomen suuriruhtinaanmaan Nykyinen Tilasto. Yritös Alkeis. Ja Rahvaan-kouluin tarpeeksi* vuonna 1848. Siitä lähtien tilasto -sanaa on käytetty statistiikka -sanan suomenkielisenä vastineena, aluksi sanallisen valtionkuvauksen mielessä, sittemmin sillä alettiin viitata numeerisiin valti-onkuvauksiin. (Luther 1993, 47, 60.)

Statistiikka -sana numerotiedon merkityksessä levisi englantilaiseen ja ranskalaiseen kielenkäyttöön 1700- ja 1800-lukujen taitteessa. John Sinclairin sanotaan käyttäneen statistiikkaa ensimmäisen kerran tässä merkityksessä 21-niteisessä *Statistical Account of Scotland* -teoksessaan. Hän käytti jo vuonna 1790 kirkkoherroille lähettämässään kyselylomakkeissa termiä *statistical inquiry*. Myös vuonna 1801 Ranskaan perustetun tilastotoimiston nimeen tuli sana statistiikka (*Bureau de Statistique*) (Luther 1993, 59.)

Määrällisen ajattelun historiassa 1800-luvun alkua kuvataan taitekohdaksi. Tuolloin belgialainen matemaatikko ja astronomi Adolphe Quételet (1796–1874) keksi ensimmäisenä soveltaa todennäköisyyslaskentaa empiiristen ilmiöiden tutkimiseen. Quételet oli belgialainen matemaatikko ja astronomi, joka sovelsi todennäköisyyslaskennan tuloksia ihmisten ja yhteiskunnan ilmiöiden tutkimiseen. Hän tutki ja mittasi yhteiskunnan ilmiöiden, varsinkin rikollisuuden säännönmukaisuuksia. Hänen onnistui osoittaa, että yksittäiset poikkeamat keskiarvosta noudattivat samaa normaalijakaumaa, jonka tähtitieteilijät olivat havainneet mitatessaan toistuvasti saman tähden asemaa. Ei-fyysisten piirteiden kvantitatiivista tutkimusta hän alkoi kutsua moraalistatistiikaksi. Quételet mittasi myös ihmiskehoa ja kuvasi samalla tavalla ”keskiarvoihmistä”. (Luther 1993, 60.) Quételet pyrki löytämään sosiaalisen maailman lakeja. Hän julkaisi moniulotteisia taulukoita, jotka sisälsivät muun muassa ikäspesifejä rikoslukuja erikseen miehistä ja naisista. Moraalistatistiikan painopiste oli rikostilastoissa, mutta aineistoa oli myös esimerkiksi juoppoudesta ja tappeluista. (Lazarsfeld 1977, 234.)

Quételet oli kiinnostunut iän ja muiden demografisten piirteiden jakaumis- ta. Vuoden 1840 tienoilla hän havaitsi ihmisten pituuksien ja painojen jakau- man muistuttavan sitä havaintojen virheen jakaumaa (*the distribution of errors of observation*), jota oli tutkittu 1800-luvun alusta lähtien. Näiden havainto- jen ja ihmiskehon mittausten perusteella Quételet pyrki kuvaamaan ”keski- arvoihmistä”, jonka mitat hän tulkitsti yksilöiden vaihtelevia mittoja oikeam- miksi. (Lazarsfeld 1977, 233; Luther 1993, 60; Desrosières 1998, 213–214.) Quételet’n keskeinen ajatus oli korvata yhden ihmisen toistettu havainnointi monien ihmisten kertahavainnoinnilla. Tämä toimii erityisen hyvin silloin, kun mielenkiinto kohdistui keskimääräisyyteen. (Lazarsfeld 1977, 237.)

Väestön kulutusolojen tutkiminen juontuu 1700-luvun Englantiin, jossa kiinnostus perheiden kulutusta koskeville tiedoille liittyi teollistumiseen ja köyhyys- teen. Alkuperäisenä tarkoituksena oli tutkia palkkojen riittävyttä tai

riittämättömyyttä suhteessa elinkustannuksiin (Douglas 1951, 73). Alkuvaiheiden tutkimuksille oli ominaista, että ne kohdistuivat yleensä vain työväestön perheisiin. Tutkimustarpeita ohjasi huoli työväestön elinoloista ja mahdollisesta irrationaalisesta kulutuskäyttäytymisestä sekä pelko yhteiskunnallisten levottomuuksien puhkeamisesta. Tutkimukset laajenivat vähitellen erityisesti indeksiteorioiden kehittämisen jälkeen. Ne alkoivat koskea laajemmin eri yhteiskuntaryhmiä ja niistä tuli yleinen tietoperusta yhteiskuntatutkimukseen.

Arthur Young (*Farmer's Letters*, 1767) tutki maataloustyöläisten palkkoja suhteessa välttämättömyysmenoihin. Selvitys perustui neljältä perheeltä koottuun talousbudjettiin. Toisaalla Barkhamin rehtori David Davies (*The Case of Labourers in Husbandry*, 1795) kokosi joukon budjetteja todistaakseen, että palkat olivat riittämättömiä. Frederick Eden, kiinnitti huomiota lamavuosista seuranneeseen korkeaan viljanhintaan, joka aiheutti köyhyyttä. Hän keräsi yli 1 000 budjettia monista Englannin kreivikunnista. Kolmeosaisessa teoksessaan *The State of the Poor* (1797) Eden esitti, että hänen motiivinsa olivat ”hyväntahtoisuus ja henkilökohtainen uteliaisuus”, jotka seurasivat niistä vaikeuksista, mihin korkea hintataso vuosina 1794–95 oli työväenluokan ajanut. Hänen mukaansa oli tuskin mahdollista muodostaa pätevää arviota työväenluokan olosuhteista ilman, että ensin selvitti, mitä työmies voi ansaita ja kuinka paljon elämän välttämättömyyksiä hän voi ostaa ansioillaan. Eden keräsi monenlaista tietoa, joista osa koostui 43 perheen talousbudjetista. (Kent 1981, 14.)

Merkittävä kulutustutkimusten pioneeri oli ranskalainen Frederik Le Play, joka Euroopan eri maissa työväenperheisiin kohdistuneen useamman vuosikymmenen tutkimisen jälkeen julkaisi teokset *Le ouvriers européens* (1855) ja *Les ouvriers européens: études sur les travaux, la vie domestique et la condition morale des populations ouvrières de l'Europe* (1879). Lazarsfeld (1977, 247) on esittänyt, että Frederic Le Playsta (1806–1882) alkaa traditio, jossa lähdetään liikkeelle jostain ideasta ja kootaan aineistoa. Le Play oli koulutukseltaan kaivosinsinööri, ja hän toimi metallurgian professorina. Hänen tieteenihanteensa oli luonnontiede, minearologia, jonka pohjalta hän vakuutti luovansa objektiivisen ja kvantitatiiviseen tietoon perustuvan sosiäalitieteen. Le Play sovelsi yhteiskunnan tutkimiseen samoja sääntöjä, joita hän käytti mineraalien ja kasvien tutkimiseen. Perhemonografioista muodostui hänen suuri empiirinen työnsä. Perhe oli hänen mukaansa yhteiskunnan perusyksikkö ja siten yhteiskuntatieteen keskiössä (Hacking 1990, 135; Alastalo 2005, 33–34.) Le Play edusti näkemystä patriarkaalisen perheen paremmuudesta muihin perhemuotoihin nähden. Patriarkaalisella perheellä hän tarkoitti tilannetta, jossa kaikki omaisuus kuului klaanin miespuoliselle johtajalle ja siirtyi seuraavalle miespuoliselle johtajalle. Hän huomasi, että tämä päti yhteiskunnan varhaisissa muodoissa, joita hän löysi Bulgariasta ja Uralilta. Hän ihaili tätä ns. kantaperhettä, jossa omaisuus pidettiin koskemattomana, ja joka siirtyi vanhimmalle pojalle tai valitulle lapselle.

Le Play valitsi tutkimusperheensä yhteistyössä paikallisten viranomaisten kanssa, jotta ne olisivat ”tyypillisiä”. Hän asui jokaisen perheen kanssa kuu-kausia. Hän toivoi saavansa selville, mitkä olivat ne olosuhteet, jotka tekivät perheestä kiinteän, ja mitkä olivat ne tekijät, jotka hajottivat perhettä. Le Play teki erikoistutkielmia (monografeja) kustakin perheestä korostaen taloudellisen elämän kokonaisuutta, omaisuutta, tuloja, työskentelytapoja ja keskinäistä yhteistoimintaa sekä kulutusta. Hän uskoi, että perheen jokainen toiminto voitiin ilmaista tulona tai menona ja jokainen budjetin erä laskettiin huolellisesti määränä ja hintana. Hän käytti ihmisyyhteisöjen havainnointiin analogisesti sääntöjä, joita käytettiin kasvien ja mineraalien tutkimiseen. Hänen tavoitteenaan oli tuntea henkilökohtaisesti kaikki sovun ja epäsovun, menestyksen ja kärsimyksen yksityiskohdat, jotka olivat löydettävissä hänen tutkimistaan eurooppalaisista yhteiskunnista. (Hacking 1990, 133.)

Le Playn tutkimukset olivat numeerisia, mutta eivät kuitenkaan tilastollisia. Hän ei tutkinut Queteletin kehittämää keskiarvoja, vaan käytti edustavia yksilöitä osoittamaan näiden tyypin pääominaisuuksia, kuten kivi tai kasvi saattoi palvella luonnonhistoriaa. Jokaisen perhemonografin ytimenä oli kotitalousbudjetti. Jokainen vuoden aikainen tuloerä sekä rahana että luontois-tulona merkittiin tarkasti. Samoin merkittiin jokainen menoerä. Monografit jakaantuivat kolmeen osaan, joista talousbudjetit olivat yksi osa. Ensimmäisessä osassa kuvattiin perheen tilannetta ja käytäntöjä (historiaa, asemaa, uskontoa, elintapoja, vaatetusta, asumista, huvituksia) sekä asuinpaikkakunnan teollisuus- ja maatalousoloja. Toisessa osassa oli yhteenvedo perheen talousbudjetista. Kolmannessa osassa käsiteltiin sosiaalisia ja moraalisia seikkoja, jotka vaikuttivat perheen olosuhteisiin. Le Play teki eron tilastojen ja oman metodinsa välillä. Hänen mukaansa tilastot olivat hyödyllisiä rutiiniahallinnolle. Keskiarvo edusti kuitenkin vain todellisuuden kuoria ja sen lisäksi yhteiskunnan ymmärtämiseen tarvittiin edustavien yksilöiden tarkastelua. Le Play uskoi, että tapaustutkimusten avulla voitiin ymmärtää koko sosiaalista järjestelmää. Hän antoi myös ohjeita, miten hänen tutkimustuloksiaan piti käyttää politiikassa. (Lazarsfeld 1977, 248–249.) ”Nimitys ’sosiaalitiede’ on uusi, mutta sen sisältö on muinainen”... ”[s]e opettaa ihmiselle, kuinka olla onnellinen.” (Le Play 1879, 157, sit. Hacking 1990, 137). Le Play ajatteli, että vuosittaiset tulot ja menot tarjosivat perheiden elämästä kokonaiskuvan sekä edustivat alueen elämäntapoja ja elämänlaatua. Le Playn monografiat eivät soveltuneet sellaisinaan kvantitatiivisiin analyysiin.

Ensimmäiset laajat budjettitutkimukset aloitettiin Manner-Euroopassa, kun vuosien 1850 ja 1851 laman seurauksena Belgian tilastovirasto toteutti tutkimuksen ensimmäiseen kansainväliseen tilastokongressiin vuonna 1853. Tutkimuksella oli Belgian hallituksen tuki ja sitä johti Édouard Ducpétiaux, jonka raportti ilmestyi 1855, samana vuonna kuin Le Playn julkaisu. Aineiston vertailtavuuden vuoksi tutkimus kohdistettiin koskemaan ainoastaan ”tyypillisiä perheitä” eli perheitä, joihin kuului mies, vaimo ja neljä lasta. Lapsista kaksi,

iältään 12 ja 16 vuotta, oli tulonsaajaa, kun nuoremmat lapset, 2- ja 6-vuotiaat, olivat vanhempiensa elätettäviä. Tutkimuksen lomakkeet jaettiin paikallisten tilastovirastojen toimesta. Tavoitteena oli tehdä ero ”välttämättömyyskulutuksen”, ”sivistyshyödykkeiden” sekä ”ylellisyyden ja tuhlauksen” välillä. Hyödykkeistä kerättiin sekä määrätiedot että kustannukset. Pyrkimyksenä oli jakaa perheet kolmeen taloudelliseen kategoriaan: riippuviin, hädin tuskin omillaan toimeen tuleviin ja sellaisiin, jotka kykenivät pieniin säästöihin. Yli 1 000 lomaketta palautettiin, mutta vain 199 osoittautui käyttökelpoiseksi. Ducpétiaux’n tutkimus jäi täten hyvin rajoittuneeksi. (Douglas 1951, 74.)

Saksalainen tilastotieteilijä Ernst Engel, Quêtelet’n ja Le Playn oppilas, käytti talousbudjetteja eri tavoin kuin Le Play. Hän kehitti tilastollista perustaa, jotta eri aikoina ja eri paikoissa tehdyt budjetit tutkimukset voitaisiin tehdä vertailtaviksi huolimatta perheiden kokoonpanosta iän, sukupuolen ja jäsenmäärän suhteen. Engel esitti vuonna 1857, että tilastolliset keskimääräiset kotitalousbudjetit olisivat oleellinen työkalu taloustieteilijöille, koska niitä voitiin käyttää objektiivisena mittarina jonkin luokan tai kansan vauraudesta. Tämä vaatisi täsmällisiä luokituksia, joita voitaisiin käyttää kulttuurien välisiin vertailuihin. Hän luokitteli uudelleen 199 Ducpétiaux’n keräämää budjettia ja 36 Le Playn keräämää budjettia suhteellisiin osuuksiin. Engelin tutkimus *Die Produktions- und Consumptionverhältnisse des Königsreichs Sachsen* (1857) oli ensimmäinen tilastollinen analyysi eri kuluttajaryhmien tulotason ja kulutuksen välisestä suhteesta. Suhteesta syntyi myöhemmin Engelin nimellä tunnettu lainalaisuus: Mitä suuremmat perheen tulot ovat, sitä pienempi osuus kulutusmenoista käytetään välttämättömyshyödykkeisiin. Tarkemmin sama asia voidaan ilmaista seuraavasti: Kun perheen tulot kasvavat, pienempi suhteellinen osuus siitä käytetään ruokaan ja menot vaatteisiin, vuokraan, polttoaineisiin ja valaistukseen pysyvät suunnilleen ennallaan, kun taas suurempi suhteellinen osuus kulutetaan koulutukseen, terveyteen ja muihin ”kulttuurisiin” hyödykkeisiin. Nykyään Engelin lailla viitataan vakiintuneen käytännön mukaisesti myös ajassa tapahtuvaan ruokamenojen osuuden vähentymiseen tulotason kasvaessa.

Engel kehitti myös ns. ekvivalenssiskaala-ajattelun (kulutusyksikkö), jonka avulla voitiin verrata eri-ikäisten ihmisten ja erityyppisten kotitalouksien kulutustarpeita. Mittayksikön hän nimesi Quêtelet’n kunniaksi Quet-yksiköksi, joka vastasi yhden vuoden ikäisen lapsen kulutustarvetta. Tässä vaiheessa hän tyytyi erottelemaan lapset ja aikuiset, samoin kuin Ducpétiaux ja muut ennen häntä olivat tehneet merkiten lapsen ekvivalenttisyksiköksi puolet aikuisen vastaavasta. Myöhemmin Preussin tilastoviraston johtajana hän kiinnostui arvioimaan Bismarckin sosiaalivakuutusohjelman kohdentumista ja kehitti tarkemman mittausskaalan. Teoksessaan *Der Werth des Menschen* (1883) hän kehitti kulutusyksikköskaalan mittaamaan perheen kokoonpanoa. Kulutusyksikkö oli vastasyntyneen lapsen hypoteettiset kustannukset, ja Quêtelet’n pituus-paino taulukoiden perusteella nämä kustannukset kasvoivat vuosittain 0,1 yksikön verran naisilla 20 vuoden ikään asti ja miehillä 25

vuoden ikään asti, jossa vaiheessa ne olivat 3,0 ja 3,5 yksikköä. Tätä kulutusyksikköskaalaa käytettiin laajasti eri maiden budjettitutkimuksissa 1800-luvun lopussa ja 1900-luvun alussa.

Engelin kehittämien vertailtavuus-työkalujen mukaisesti eurooppalaiset tilastovirastot suorittivat 1870- ja 1880-luvuilla joukon budjettitutkimuksia, joista useimmat olivat melko pintapuolisia poikkeuksena kuitenkin Marcus Rubinin Tanskassa toteuttama tutkimus vuonna 1897. Virallisten tutkimusten lisäksi joukko tutkijoita teki erikoistutkielmia Le Playn viitoittamalla tavalla. Saksassa erityisesti yksittäisten kotitalouksien tilien kerääminen herätti kiinnostusta. Tämän toiminnan johdossa oli Gottlieb Schnapper-Arndt Saksassa ja Carl Landolt Sveitsissä.

Yhdysvalloissa perheiden laajat budjettitutkimukset alkoivat 1874–1875 Carroll D. Wrightin toimesta, joka oli Massachusettsin tilastoviraston päällikkö. Myöhemmin vuonna 1891 toimiessaan liittovaltion työvoimakomissaarina Wright julkaisi vuosiraportissaan oman kehittämänsä kulutusyksikköskaalasta, joka edusti eri ikäluokkiin kuuluvien ruoan sekä muuta kulutusta. Vuosina 1890, 1891 ja 1901 Yhdysvalloissa tehdyissä tutkimuksissa Wright painotti samoin kuin Ducpétiaux oli tehnyt ”normaalia” perhettä, mutta hän muutti sitä niin, että perheessä oli kolme lasta, joista yksikään ei ollut tulonsaaja. Tutkimuksissa käytettiin haastattelumenetelmää. Viimeisin tutkimus käsitti yli 25 000 perhettä, joista yli 11 000 oli ”normaalia”.

Varhain 1900-luvulla tehtiin joukko köyhyystutkimuksia sekä Englannissa että Amerikassa. Huomattava näiden joukossa oli B. S. Rowntreen Yokissa toteuttama tutkimus (*Poverty, A Study of Town Life*, 1901), joka seurasi ja syvensi Charles Boothin vuosikymmen aikaisemmin Lontoossa suorittamaa tutkimusta (*Labour and Life of the People*, 1889–91). Kun Booth oli ensimmäisessä osassa tutkimustaan käyttänyt budjettimateriaalia luonnosmaisesti, painotti Rowntree sitä ja aloitti järjestelmän, jota hän jatkoi myöhemmissä julkaisuissaan. Näissä verrattiin todellisia budjetteja standardibudjetteihin. Yhdysvalloissa L. B. More suoritti settlementijärjestön toimesta tutkimuksen Greenwichin kaupunginosassa New Yorkissa (*Wage-earners' Budgets*, 1907). Tutkimus käsitti 200 perheen tiedot, jotka oli kerätty ohjeistetulla lomakkeella, joita täydennettiin joukolla kotitalouksien tilinpitoja. Moore laati myös erikoistutkielmia Le Playn tavoin. Vertailemalla tuloksiaan aikaisemmin Amerikassa tehtyjen tutkimusten tuloksiin Moore esitti muunnoksia Engelin lakiin. R. C. Chapin suoritti New Yorkin Russell Sage Foundationille tutkimuksen (*The Standard of Living among Workingmen's Families in New York City*, 1909). Myöhemmin amerikkalaisiin elintasotutkimuksiin tehtiin laskennallisia parannuksia. Erityisen tarkan tutkimuksen suoritti Philadelphian kunnallinen tutkimusvirasto William C. Beyer'n johdolla (*Workingmen's Standard of Living in Philadelphia*, 1919) keskellä sodan aikaisia hinnannousuja.

Budjettitutkimukset kehittyivät sittemmin eniten Saksassa, Belgiassa, Hollannissa ja Skandinavian maissa. Tutkimukset tehtiin pääosin joko kansal-

listen tai kunnallisten viranomaisten toimesta. Kaikissa käytettiin kahdesta viikosta kahteen vuoteen kestäväää tilinpitomenetelmää, joka oli huolellisesti ohjattu. Merkittävät näistä Euroopan mantereella tehdyistä tutkimuksista olivat Saksassa vuosina 1907–1908 ja 1927–28 suoritettut. Ne sisälsivät työläisperheiden lisäksi kaksi muuta ryhmää, virkamiehet ja toimenhaltijat. Tulokset esitettiin vertailutaulukoissa, jotka oli laadittu kunkin ryhmän sekä perheen koon ja tulojen mukaisesti.

Ensimmäinen maailmansota merkitsi muutosta budjettitutkimuksille elinkustannusindeksien perustamisen seurauksena. Englannissa, Euroopan mantereella, Yhdysvalloissa, Kanadassa ja Uudessa-Seelannissa oli budjettitutkimuksista saatuja tietoja käytetty jo pitkään palkkaneuvotteluissa. Tutkimukset alkoivat yleistyä myös Japanissa ja Intiassa. Budjetteja kerättiin kuitenkin harvoin muilta yhteiskuntaryhmiltä kuin työläisperheiltä. Tutkimuksia talonpoikaisperheistä oli tehty Venäjällä maasäätyjen (zemstvo) tilastotieteilijöiden toimesta selvittämään vapautettujen talonpoikien olosuhteita (erityisesti F. A. Shcherbina, *Krestianskie budjeti*, 1900). Maanviljelijöiden budjetit tuottivat kuitenkin tiettyjä ongelmia, koska maanviljelijäperhe oli samanaikaisesti sekä tuottaja että kuluttaja.

Empiirisen taloustieteellisen kulutustutkimuksen kannalta Engelin jälkeen seuraava tärkeä vaihe ajoittui 1930-luvulle, jolloin perhetalouden laskelmat ”tieteellistyivät”. Hinta- ja tulomuuttujat tulivat mukaan systemaattiseen kulutusanalyysiin. Erityisesti venäläisen Eugene Slutskyn ansioksi voidaan asettaa tulo- ja hintajoustojen kehittäminen. Myös Stanley Jevonsin 1800-luvun lopun ja Alfred Marshallin 1900-luvun alun kehittämä rajahyönteoria oli tärkeässä osassa. (Pantzar 2004, 9).

Ajatus käyttää palkkojen ja hintojen välisen suhteen säätelyssä kotitalousbudjetteja oli vakuuttava sinänsä. Budjetit ovat nykypäivän teknologiaa esimerkiksi elinkustannusindekseille. Polveutumisen linja Le Playhin on ilmeinen, mutta se kulkee Ernst Engelin kautta, joka omaksui Le Playta nimenomaan kotitalousbudjetin idean. Engel osallistui myös kansainväliseen tilastokongressiin vuonna 1855, jossa Ducpetiaux esitteli budjettitutkimustaan. Kulutuksen käsitteellistäminen nykypäivinä hyödyntää edelleen 1800-luvulta peräisin olevia, etenkin Engelin, esittämiä käsityksiä kulutuksesta. Köyhyystutkimuksessa tukeudutaan myös erityisesti Rowntreen kehitteliin standardibudjeteista.

Kulutuksen tilastolliset käsitteet ja aineistonkeruun menetelmät

Tilastollisesti kulutus määritellään yleisesti tavaroiden ja palveluiden käyttämiseksi kotitalouden jäsenten tarpeiden ja halujen tyydyttämiseen. Kulutuksen voidaan nähdä siten olevan jatkuva palveluvirta, jota tarvitaan hyvinvoinnin tuottamiseen. Määrittelytavasta riippuen se ei sisällä pelkästään markkinoilta hankittuja tai muilta saatuja kulutustavaroita ja -palveluja ja

niiden käyttöä vaan myös luontoiskulutuksen, esimerkiksi työnantajalta luontoisetuna saadun asunnon tai julkisen sektorin tuottamat palvelut sekä omassa kotitaloudessa tuotetut tuotteet kuten puutarhatuotannon ja perheenjäsenten kotitaloustyönä tuotetut palvelut.

Tilastoinnissa kulutuksen kokonaisuutta on totuttu mittaamaan rahamääräisenä ja tulot mukaan ottaen talousbudjettina. Kotitalouksien kulutuksen tilastoinnille on ollut ominaista se, että budjettiin on haluttu liittää yhä enemmän rahamääräisesti arvioitavia elämänpiirejä sekä se, että tuloja ja kulutusta, budjettia, on luokiteltu vuosi vuodelta yhä hienojakoisemmin. Nykyisin ”kotitalouden budjetti-kokonaisuus” jäsennetään taulukon 1.1. kuvaamalla tavalla.

Mitattavuuden vaatimus rahamääräisenä on tuonut tiettyjä rajoitteita kulutus-käsitteen operationalisoinnille. Erityisesti sellaisten kulutustavaroiden tai palveluiden, joille ei ole saatavissa markkinahintaa, rahamääräinen arviointi on ollut vaikeaa. Tällaiset kulutuserät ovat olleet vaihtelevasti mukana kulutustilastojen sisällöissä, kun varsinaisen perustan on muodostanut taulukossa tummennetulla esitetty tulojen ja kulutusmenojen alue. Kotitalouksien tuloihin ja kulutusmenoihin liitetyt ”julkiset yksilölliset kulutusmenot” tarkoittavat julkisesti tuotettuja koulutus-, sosiaali-, terveys- sekä kulttuuri-palveluita. Näistä kotitalouksien saama etu arvotetaan rahamääräisenä, jotta päästään tarkastelemaan kotitalouksien kannalta kokonaistulojen ja -kulutuksen tasoa (”todellinen yksilöllinen käytettävissä oleva tulo” ja ”todelliset yksilölliset kulutusmenot”). Tätä laskentatapaa käytetään kansantalouden tilinpidossa, kun tarkastellaan kotitalouksien tuloja ja kulutusta makrotasolla. Tämänkaltainen tarkastelu on ollut mukana myös kulutuksen mikrotason tilastoinnissa vaihtelevina vuosina ja vaihtelevansisältöisenä 1970-luvulta lähtien, jolloin kuvatuunlaiset palvelut alkoivat yleistyä Suomessa.

Lisäksi tilastoinnissa ollaan oltu kiinnostuneita kotitalouden itselleen tuottamien palveluiden rahallisesta arvosta (kotitaloustuotannosta) jo 1800-luvun lopulta lähtien: ”Selvityksen täydentämiseksi pitäisi vielä koet-

Taulukko 1.1.

Tulojen ja kulutusmenojen käsitteet tilastoinnissa

Tulot	Kulutus	Kulutusmenot
Palkkatulot + yrittäjätalot + omaisuustulot = Tuotannon tekijätulot + saadut tulonsiirrot = Bruttotulot – maksetut tulonsiirrot = Käytettävissä oleva tulo	Kulutustavaroiden ja palveluiden ostot + oma tuotanto (puutarha, maatalous, keräily) + omistusasunnon tuottama asuntotulo + luontoisedut työnantajalta + saadut tavarat ja palvelut = Kulutusmenot	1. Elintarvikkeet ja alkoholitto- mat juomat 2. Alkoholi juomat ja tupakka 3. Vaatteet ja jalkineet 4. Asuminen ja energia 5. Kodin kalusteet, koneet ja tarvikkeet 6. Terveys 7. Liikenne 8. Tietoliikenne 9. Kulttuuri ja vapaa-aika 10. Koulutus 11. Hotellit, kahvilat ja ravintolat 12. Muut tavarat ja palvelut
+ julkiset yksilölliset kulutusmenot kotitalouksille = Todellinen yksilöllinen käytettävissä oleva tulo	+ julkiset yksilölliset kulutusmenot = Todelliset yksilölliset kulutusmenot + kotitalouden jäsenten tuottamat palvelut (kotitaloustuotanto) = Laajennettu kulutus	

taa rahaksi muuttaa se työ, jota perheen jäsenet käyttävät oman talouspiirin sisällä, ruuan laittamiseen, huoneiden siivoamiseen, vaatteiden neulomiseen ja parsimiseen y. m. m. Mutta sellainen arvolasku on mahdotonta tehdä.” (Groundstroem 1897, 104.) Yrityksiä tämän arvioimiseksi on kuitenkin tehty varsin paljon, ja nykyisin Suomessa lasketaan niin sanottua kotitaloustuotannon satelliittitilinpitoa. Kansantalouden tilinpito mittaa perinteisesti ainoastaan markkinaperusteista tuotantoa. Nimitys kotitaloustuotannon satelliittitilinpito tulee siitä, että tähän markkinaperusteiseen tuotantoon lisätään erillisenä eränä markkinoiden ulkopuolella syntynyt tuotanto – kotitalouksissa tehty työ. Kotitaloustuotannon satelliittitilinpidon laatimisen lähtötietoina ovat kotitalouksien jäsenten ajankäyttötiedot ja kulutustiedot. Ajankäyttötietojen perusteella saadaan tietoa siitä ajasta, joka kotitaloustyöhön käytetään, jolloin se voidaan arvioida rahamääräisenä käyttäen esimerkiksi tiettyjä palkoista olevia tietoja. (Varjonen & Aalto 2005).

Tulot ja kulutusmenot jaotellaan yksityiskohtaisiin luokkiin, tulot tulolähteen perusteella ja kulutusmenot käyttötarkoituksen mukaan (kulutusmenojen pääryhmät on esitetty taulukon 1.1 kolmannessa sarakkeessa). Budjetin jaotteluista ja luokitteluista on luettavissa erilaisia kotitaloutta koskevia yhteiskunnallisten suhteiden kuvauksia: kotitalouden suhde työmarkkinoihin ja kulutustavaramarkkinoihin, kotitalouden suhde julkiseen sektoriin, kotitalouden suhde toisiin kotitalouksiin (epäviralliseen talouteen). Se, miten tämä kotitaloutta koskeva kokonaisuus on kulloinkin kokoonpantu kotitalouden jäsenten tiedoista, kertoo yhteiskunnallisten suhteiden muutoksista. Luokituksista on luettavissa myös eri kulutuskohdeiden välisiä hierarkkisia suhteita.

Kulutusmenojen luokittelun muuttuminen sadan vuoden ajalta kuvaa luonnollisesti kulutusyhteiskunnan etenemistä, kulutuksen laajenemista ja tavaramäärän vyöryä. Kun vuoden 1908–09 ammattityöläisten toimeentuloehtoja koskevan tutkimuksen talouskirjassa, johon menot kirjattiin, oli valmiiksi merkittynä 55 kulutusluokkaa (Hjelt 1912, 5–6), nykyisin kulutusmenoluokitus tarkimmalla tasolla sisältää runsaat 700 kulutusluokkaa. 1900-luvun alussa ruoan osuus kaikista menoista oli lähes 60 prosenttia. Tuolloin elintarvikkeet kirjattiin kaikkiaan 33 eri luokkaan. Nykyisin ruokamenojen osuus on runsaat 10 prosenttia kaikista menoista ja niiden kirjaamiseen käytetään 200 menoluokkaa. Kulutusmenojen pääluokkia oli sata vuotta sitten seitsemän: ravinto, nautintoaineet, vaatteet, puhtaus, talouskalut, asunto, lämpö ja valo, menot yhteiskunnallisiin ja sivistystarkoituksiin. Samoina kulutusmenoluokkina ovat säilyneet elintarvikkeiden, nautintoaineiden, vaatteiden ja asumisen luokat. Nykyisessä luokituksessa verrattuna 100 vuoden takaiseen kokonaan uusia ovat terveys, liikenne, tietoliikenne sekä hotellit, kahvilat ja ravintolat. Puhtaus, joka oli vuonna 1908–1909 omana luokkaan, sisältyy nykyisin muiden menojen ryhmään.

Paitsi kulutusyhteiskunnan muutoksia ja kulutuksen runsastumista kulutusmenojen luokittelujen avulla voidaan tarkastella niitä käsityksiä, joita

kulutukseen on eri aikoina liitetty. Mitä on pidetty välttämättömänä ja suotavana kulutuksena? Minkälaisen kulutuksen puolestaan on katsottu olevan epätoivottavaa? Tilastollisten käsitteiden ja luokitusten muuttuminen on aina kiusallista, koska silloin menetetään ajallista vertailtavuutta. Nämä muutokset tilastoinnin käytännöissä kertovat kuitenkin siitä, mitä tilastoilla on minäkin aikoina haluttu tutkia.

Tiedot tilastointia varten on koottu perheiden ja kotitalouksien yksityiskohtaisella tuloja ja kulutusta koskevilla talouskirjanpidoilla, joiden pitoaika on vaihdellut viime vuosisadan alun vuoden mittaisesta kirjanpidosta kuu-kauteen ja nykyisin kahteen viikkoon. Haastattelumenetelmä on korvannut 1950-luvulta lähtien osittain kirjanpitomenetelmää. Hallinnolliset, erityisesti tuloja ja tulonsiirtoja koskevat rekisterit ovat puolestaan korvanneet haastatteluihin perustuvia tietoja. Aineistonkeruu on perustunut otantaan, mutta se, keiden kulutuksesta ollaan oltu kiinnostuneita, sekä se, millä perustein osallistujia on valittu, on vaihdellut ajankohdasta toiseen.

1.3 *Moderni liberaali hallinta ja tilastotieto*

Hallinnan näkökulma

Tilastollisen tiedon tuotannon ja väestön kulutukseen vaikuttamisen yhteyksien tutkimiseen yhden lähestymistavan antaa Michel Foucault'n hallinnan näkökulma, jota hänen jälkeensä ovat edelleen kehittäneet ja soveltaneet muun muassa Nikolas Rose, Peter Miller, Mitchell Dean, Colin Gordon ja useat muut tutkijat. Foucault'n käsitykset "modernista liberaalista hallinnasta" mahdollistavat tavan analysoida niitä muuttuvia tavoitteita ja merkityksiä, joilla yksilöiden ja yhteisöjen elämään on pyritty vaikuttamaan ja niistä huolehtimaan. Modernille hallinnalle on ominaista toisaalta yksilöiminen ja toisaalta integroimiseen perustuvat teknologiat. Kulutuksen yhteiskunnallisen hallinnan ja tilastotiedon yhteyksien tutkimiseen se soveltuu erityisesti, koska Foucault korosti modernin hallinnan perustuvan nimenomaan tietoon – luonnontieteisiin, yhteiskuntatieteisiin ja ihmistieteisiin – sekä painotti myös tilastotiedon erityistä luonnetta. Tiedolla on keskeinen merkitys olomassaelon eri puolien esittämisessä ymmärrettäväksi ja arvioitaviksi olevaksi. Tiedolla on keskeisesti instrumentaalinen luonne. Siihen ei liity ainoastaan uusien ajattelumuotojen keksiminen vaan myös uusien dokumentoinnin, laskelmien ja evaluoinnin menettelyjen keksiminen. Tiedon avulla hallinnan alueet voidaan esittää käytännöllisinä ja vastaanottavaisina interventioille. (Miller & Rose 1990, 3.) Hallinnan näkökulma on vaihtoehto esimerkiksi modernisaatioteorioille, jotka korostavat rakenteiden ja niiden muutoksen merkitystä.

Foucault'n analyysiin liittyvä historiallisuuden korostus tarjoaa mahdollisuuden kriittiseen tarkasteluun ja itsestäänselvyyksien kyseenalaistami-

seen sekä antaa kehyksen muutosten tulkintaan. Hallinnan käsite kiinnittää huomion vallan heterogeenisuuteen ja moninaisuuteen, joka ei välttämättä palaudu valtioon. Foucault'lle vallan ja hallinnan tarkastelun lähtökohtana olivat ne tavat, joilla tiettyjen yksilöitä koskevien poliittisten teknologioiden kautta yksilöt voivat ymmärtää itsensä osana tiettyä kokonaisuutta, kansana tai valtiona (Foucault 2000d, 404). Vallan ja hallinnan problematiikkaa hän lähestyi kahdelta taholta, toisaalta hän käsitteli teemaa, jota hän kutsui valtion hallintamentalisoitumiseksi ja toisaalta subjektiuden muotoutumista lähtökohtanaan kristillinen pastoraalinen hallinta ja sen periaatteen ”kuta-kin ja kaikkia” muuntuminen poliittisen ja maallisen hallinnon periaatteeksi. Kiinnostuksen kohteena hänellä oli, miten valtaa harjoitetaan, ja mitä tapahtuu, kun ihmiset harjoittavat valtaa toisiinsa (Foucault 2000c, 337).

Valtion hallintamentalisoituminen

Foucault'n käsite ”hallintamenteliteetti” (governmentality) sisälsi kaksi merkitystä. Ensinnäkin se tarkoitti tiettyä ajattelutapaa, joka liittyi vallan ja hallinnan ymmärtämiseen tietynlaisen rationaliteetin ja tietynlaisten käytäntöjen yhdistelmänä. Toisaalta se tarkoitti tämän ajattelutavan historiallista ilmentymistä. Se erotteli tietyt hallinnan mentaliteetit, tavat ja regiimit, jotka ilmaantuivat varhaismoderniin Eurooppaan. Moderni poliittinen ajattelutapa, jota Foucault käsitteli, kehittyi hänen mukaansa 1600- ja 1700-luvuilla ”valtiojärjen” ideasta sekä tietystä hallinnan teknologioista, joita tuolloin kutsuttiin nimellä ”poliisi” (police). Käsite ”hallinta” on yleisempi käsite, joka tarkoittaa mitä tahansa tarkoituksellista ihmisen käyttäytymiseen vaikuttamista. (Dean 1999, 2.) Valtaan ja hallintaan liittyviä käsitteitä Foucault hahmotteli erityisesti biopolitiikkaan liittyvän luentosarjansa luennossa *Governmentality*, jonka hän piti College de Francessa helmikuussa vuonna 1978 (Foucault 1991). Tässä luennossa, kuten joissakin myöhemmissäkin (Foucault 2000a; 2000b) hän keskittyi erityisesti valtion hallintamentalisoitumiseen. Hän kuvasi, miten valtiosta ja taloudesta muotoutui omat erilliset alueensa, sekä miten väestöstä muotoutui poliittisen tiedon ja säätelyn kohde. Foucault esitti, että tietystä mentaliteetista, ”hallintamenteliteetista” on tullut yleinen perusta kaikkeen moderniin ja poliittiseen ajatteluun, vaikka korostikin sen ilmenemismuotojen historiallisuutta, paikallisuutta ja kontekstisidonnaisuutta (Peltonen 2008). Hän näki tietyn jatkuvuuden läntisten yhteiskuntien hallinnan käytännöissä.

Foucault'n mielestä ”hallintamenteliteetin historiaksi” kutsumansa ker-
tomuksen esittäminen oli tärkeää. Sen avulla hän pystyi kuvaamaan niitä kehityskulkuja, jotka yhdistivät väestön, talouden ja hallinnan perustavanlaatuiseksi kytkökseksi, jota ei vielä kukaan ole purettu. Se, että yksilöiden elämäntapojen muuttamisesta tuli merkittäviä poliittiselle vallalle ja sen interventioille, perustui kahteen ajatukseen. Ensinnäkin siihen, että valtiolla oli oma luon-

teensa ja toiseksi siihen, että ihminen käsitettiin yksilönä ja väestön osana. Nämä ajatukset myös mahdollistivat yhteiskunta- ja ihmistieteiden kehittymisen sikäli, kun ne käsittelivät ja ottivat huomioon niitä ongelmia, jotka liittyvät ihmisten käyttäytymiseen väestön sisällä ja suhteessa väestöön ja sen ympäristöön. (Foucault 2000d, 416.)

Foucault kuvasi – vaikkakin omien sanojensa mukaan – ”hyvin globaalilla ja epätarkalla tavalla” läntisten maiden vallan muotojen kehkeytymistä. Ensimmäinen oli oikeusvaltio, joka syntyi alueellisen hallinnan feodaalisessa regiimissä. Tämä vastasi joko tapojen tai kirjoitettujen lakien yhteiskuntaa. Toinen oli hallinnollinen valtio, joka syntyi alueellisesti kansallisista rajoista 1400- ja 1500-luvuilla ja vastasi säätelyn ja kurinpidon yhteiskuntaa. Viimeksi Foucault kuvasi hallinnallista valtiota, joka ei enää määrittynyt aluerajojensa perusteella, vaan väestönsä volyymin ja tiheyden mukaan sekä sen alueen perusteella, johon sen väestö oli jakautunut. Tämä hallinnallinen valtio, joka nojautui olennaisesti väestöön, ja joka sekä viittasi itseensä että käytti taloudellista tietoa välineistönä, voitiin nähdä yhteiskuntana, jota kontrolloitiin turvallisuuden apparaateilla. Muutokset eivät kuitenkaan olleet katkoksellisia, vaan ne voitiin nähdä eräänlaisena kolmiona, jossa yhdistyivät suveriniteetti, kurinpito ja hallinta. (Foucault 1991, 104, 102.) Joka tapauksessa uudet vallan menetelmät nojasivat oikeuden sijasta teknologioihin, lain sijasta normalisaatioon ja rangaistuksen sijasta kontrolliin, jotka ovat osin valtion tuolla puolen käytettyjä menetelmiä (Foucault 1998, 68).

Lähtökohtanaan anti-machiavellilaiset ”valtiojärjen” kehittelmät hallinnan taidosta Foucault tarkasteli hallinnan tavan muutosta pakottavasta vallasta käyttäytymistä erilaisin tekniikoin muovaavaan suostuttelevaan valtaan. Hän määritteli hallinnan muotoutumista suhteessa muuttuviin käsityksiin valtios- ta, taloudesta ja väestöstä. ”Valtiojärki” tarkoitti huomion kiinnittämistä val- tioon erityisenä alueena. Foucault’n siteeraamien ”valtiojärkeä” kehitelleiden ajattelijoiden mukaan se oli ”täydellistä tietoa niistä keinoista, joiden kautta valtiot muodostuvat, vahvistavat itseään, säilyvät ja kasvavat” tai ”taitoa pe- rustaa rauha ja järjestys” (Foucault 2000d, 406). Valtiojärkeä pidettiin ”tai- tona” eli tekniikkana yhdenmukaistaa tiettyjä käytäntöjä. Nämä käytännöt eivät tarkoittaneet kuitenkaan tapoja ja traditioita vaan tietynlaista tietoa. Valtiojärki viittasi valtioon, sen luonteeseen ja rationaliteettiin, ja hallinnan tarkoitus oli vahvistaa valtiota itsessään. Tästä on tiettyjä seurauksia moder- nille poliittiselle rationaalisuudelle, tiedon tuotannolle sekä valtion ja yksilön väliselle suhteelle. Sen perusteella syntyi uudenlainen suhde politiikan – ym- märrettynä käytäntönä – ja politiikan – ymmärrettynä tietona – välille. Valtio itsessään oli asioiden järjestys ja poliittinen tieto erotti sen oikeudellisesta reflektiosta. Poliittinen tieto ei käsitellyt ihmisten oikeuksia tai inhimillisiä tai jumalallisia lakeja vaan hallinnan kohteena olevan valtion luonnetta. Hal- linta oli mahdollista vain, kun valtion voima tunnettiin. Valtion voimavarat, mutta myös toisten kilpailevien valtioiden vastaavat voimavarat oli tunnet-

tava. Tällöin tietty erityislaatuinen tieto oli välttämätöntä: konkreettinen, täsmällinen ja mitattu tieto. Hallinnan taito valtiojärkenä liittyi kiinteästi samanaikaiseen ”poliittisen aritmetiikan” kehittelyyn. Keskeistä oli valtion voiman jatkuva vahvistaminen ja kehittäminen. Valtio oli kiinnostunut yksilöistä vain siihen rajaan asti, kun he olivat relevantteja valtion voiman vahvistamisen kannalta (heidän elämänsä ja kuolemansa, heidän toimintansa, heidän yksilöllinen käyttäytymisensä, heidän työnsä jne.).

Uuden poliittisen rationaalisuuden tekniikka oli tuolloin ”poliisiksi” kutsuttu. Tämä perusti uuden suhteen sosiaalisen kokonaisuuden ja yksilön välille. Termillä ”poliisi” oli laaja ja samalla hyvin erityinen merkitys 1500-luvun lopun ja 1600-luvun alun Ranskassa ja Saksassa. Merkitys liittyi tiettyihin tekniikoihin, joilla hallinta valtion kehityksessä kykeni hallinnoimaan yksilöitä valtiolle hyödyllisinä. (Foucault 2000d, 410.) Hallinnan tekniikat liittyivät moraaliin ja elämän säilyttämiseen. ”Poliisin” alaan kuuluivat mm. koulutus, köyhäinhoito, terveydenhoito, tuotanto, omistusoikeus. Poliisin kohteena oli ihminen elävänä, toimivana ja tuottavana. Poliisin teknologiasta kehkeytyi myös tieteenala (Polizeiwissenschaft) useissa saksalaisissa yliopistoissa.

Hallinta taloutena, hallinta asioiden oikeanlaatuisena tilana sekä tietoon perustuvat hallinnan käytännöt olivat ilmiötä, jotka erottivat varhaismoderin ”hallinnan taidon” suvereniteettiin perustuvasta vallankäytöstä. (Foucault 1991, 94). Näitä ilmiötä Foucault piti keskeisinä katkoksina hallinnan tavalle. Kyvyn säilyttää valta tilalle tuli hallinnan taito. Vanhasta ainutkertaisesta ja keskittyneestä valtakäsityksestä uusi hallitsemisen tapa erosi ensinnäkin moninaisuutensa puolesta. Moninaisuus merkitsi käytäntöjen sekä toimijoiden moninaisuutta. Toiseksi nämä kaikki hallinnan moninaistuneet muodot olivat sisäisiä valtiolle tai yhteiskunnalle. Ihmisten hallinta tapahtui tietyn kokonaisuuden jäsenenä. Tätä kokonaisuutta, valtiota, ajateltiin johdettavan kuten perhettä edistyvänä ja menestyvänä taloutena. Foucault piti olennaisena hallinnan taidon kehittymiselle talouden tuomista poliittiseksi käytännöksi. Talouden hän katsoi määrittyvän tuolloin perheen viisaaksi hallinnaksi yhteisen hyvinvoinnin saavuttamiseksi. Valtion hallinta täten tarkoitti talouden alueen – perheen – soveltamista eli talouden perustamista koko valtion tasolle, mikä tarkoitti hallinnan harjoittamista valtion asukkaisiin sekä jokaisen hyvinvoinnin ja käyttäytymisen valvontaa ja kontrollia yhteisen hyvän saavuttamiseksi.

Perheanalogian lisäksi toinen merkittävä näkökohta oli hallinnan käsitteittäminen asioiden oikeanlaisena tilana järjestettynä tiettyjen tarkoituksien mukaisesti. Alueiden hallinnasta huomio kiinnittyi asioiden hallintaan, jonka Foucault tulkitsevi monimutkaista ihmisten ja asioiden yhdistämistä. Tämä merkitsi ihmisiä heidän suhteissaan, heidän sidoksissaan, heidän liittymistään hyvinvointiin, resursseihin, toimeentuloon, alueeseen erityislaatuineen, tapoihin ajatella ja toimia sekä oletettuihin onnettomuuksiin kuten sairauteen. Hallinta merkitsi täten asioiden hallintaa ja oli näkökulmaltaan ja ulottuvuudeltaan eri kuin tietyn alueen hallinta. Asioiden hallinta merkitsi

niiden järjestelyä (dispose). Hallinnassa ei siis ollut kyse lakien säätämisestä vaan asioiden järjestelyistä, mikä tarkoitti lainsäädännön sijasta taktiikoiden käyttämistä tai lakien käyttämistä taktiikkoina saamaan asiat sellaiseen järjestykseen, joka takasi sopivan lopputuloksen. (Foucault 1991, 95).

Kolmas edellytys hallinnan taidolle oli tieto asioiden tilasta, niistä tavoitteista, jotka voidaan ja tulisi saavuttaa sekä asioiden järjestelystä niiden saavuttamiseksi. Oleellista oli tietynlaisen tiedonmuodon – tiedon valtiosta – kehittäminen. Tilastot merkitsivät tuolloin valtion tiedettä.

Hallinnan taidon ajattelutavan etenemiseen 1700-luvulta lähtien liittyivät väestön kasvu, demokratian ajatusten eteneminen sekä kasvava rahan määrä, joka liittyi maataloustuotannon laajenemiseen. Foucault'n mielestä erityisesti keskeistä oli väestön määrän lisääntyminen tai tarkemmin ottaen ne prosessit, joissa yhdistyivät väestöongelma, hallinta sekä talouden käsitteellistäminen nyt erillään perheen talouden käsitteestä. "Talous" tuli 1700-luvulla merkittämään todellisuuden tasoa, interventioiden aluetta. Taloutta alettiin hahmottaa jatkuvien ja moninaisten väestön, alueen ja varallisuuden keskinäisten suhdeverkostojen kautta. Siitä muodostui erillinen alueensa. Tähän liittyi hallinnan, talouden ja väestön alueella interventioita korostava muoto. Toisin sanoen, muutos joka tapahtui 1700-luvulla, tapahtui suhteessa väestön teemaan ja johti poliittisen taloustieteen syntyyn (Foucault 1991, 101). Poliittiselle taloustieteelle oli ominaista nähdä talous itsesäätelävänä järjestelmänä, joka perustui yksilöiden vapaille valinnoille. Sille oli luonteenomaista myös kasvupyrkimykset. Se toimi kansallisten rajojen sisällä ja vuorovaikutus toisten talouksien kanssa perustui suhteellisille eduille. Hallinnan tehtävänä oli turvata yksilölliset vapaudet sekä muut talouden edistymiselle välttämättömät ehdot. (Hindess 1998, 220). Talouden uudelleenkäsitteellistäminen teki mahdolliseksi tunnistaa ongelmat, jotka liittyivät väestöön. Myös tilastot, jotka olivat merkantilismin traditiossa toimineet monarkkisen hallinnon hyväksi, tulivat uuden hallintateknologian yhdeksi keskeiseksi tekniseksi tekijäksi.

Väestönäkökulman ilmaantuminen teki mahdolliseksi perhemallin lopullisen hylkäämisen ja talouden käsitteen uudelleenmuotoilun. Kun tilastot olivat aiemmin toimineet hallinnollisessa kehyksessä palvelen suvereniteettia, ne nyt asteittain paljastivat väestön omat säännönmukaisuudet. Tilastot osoittivat myös sen, että väestön alue sisälsi joukon luonteenomaisia ilmiöitä, jotka ovat palauttamattomia perheeseen, sekä joilla oli väestön tapojen ja tottumusten kautta vaikutuksia talouteen. Tilastot tekivät mahdolliseksi määrittää nämä väestöä koskevat ilmiöt. Perhe hävisi hallinnan mallina, mutta siitä tuli väestön hallinnan olennainen väline. Ennen väestökysymyksen ilmaantumista oli mahdotonta hahmottaa hallinnan taitoa muutoin kuin perhemalliin perustuen, jolloin talous käsitettiin perheen hallintana. Perheestä tuli vähemmän tärkeä verrattuna väestöön, mutta se säilyi kuitenkin väestön merkittävänä sisäisenä segmenttinä. Se ei ollut enää hyvän hallinnon kuviteltu malli. Sen sijaan perheestä tuli instrumentti väestön hallintaan. Li-

säksi, kun haluttiin mitä tahansa tietoa väestöstä, se piti hankkia perheen kautta. Perheen muutos mallin tasolta välineeksi oli Foucault'n mielestä erityisen merkittävä. (Foucault 1991, 100.)

Toiseksi väestöstä tuli ennen kaikkea hallinnan perimmäinen kohde. Vastakohtana suvereniteetille, hallinta ei ollut itsetarkoituksellista vaan väestön hyvinvointi, sen olojen parantaminen, varallisuuden kasvattaminen, elinajan pidentäminen ja terveys olivat hallinnan päämääriä. Ne keinot, joita hallinta käytti saavuttaakseen nämä tavoitteet, olivat itsessään kaikki jollain tavalla sisäisiä väestölle. Väestö muotoutui sekä tarpeita ja pyrkimyksiä omaavaksi subjektiksi, mutta myös hallinnan objektiksi. Hallinnan tuli yhdistää jokaisen väestön muodostavan yksittäisen yksilön tietoisuuden tasolla ilmenevä etu. Lisäksi sen tuli yhdistää koko väestön yhteisenä pidetty etu riippumatta siitä, mitkä olivat väestön muodostavan yksilöiden erityiset edut ja pyrkimykset. Tämä oli väestön hallinnan uusi tavoite ja olennainen väline (Foucault 1991, 100.) Väestön määrään ja laadullisiin ominaisuuksiin perustuvan hallinnan Foucault nimesi biovallaksi. Biovalta viittasi siihen, kuinka elämän säilyttäminen nostettiin tietoon ja totuuteen vetoavan vallankäytön tavoitteeksi. Biopolitiikka ilmaantui, kun väestöstä tuli tiedon kohde ja säätelyn alue ja sen terveyden, hygienian ja hyvinvoinnin hallinnasta tuli säätelyn teknologioiden aluetta. Sen myötä ihmisten elämä pyrittiin laskelmallistamaan. Huolenpito väestön hyvinvoinnista, elämän ja ihmiskehon laskennallinen hallinta erilaisten normien ja tekniikoiden avulla korvasi kuoleamalla pelottelevan suvereenin vallan. (Hänninen & Karjalainen 1997, 12.)

Biovallassa keskeistä oli tiedon ja vallan suhde: "Esiin tuomiensa tosiasioiden, lainalaisuuksien ja määritelmien kautta biologia, lääketiede, sosiaalitieteet, psykologia, kriminologia ja muut vastaavat tieteet muovaavat todellisuuden, jossa hahmottuvat biovallan kohteet ja tarkoituksenmukaisuus. Vastavuoroiset tieteelliset diskurssit ja tutkimuskäytännöt saavat poliittisen merkityksen, valtaa muokata ja säädellä ihmiselämää. Tiedon ja vallan punoksen varassa lepää biovallan vaikuttavuus: tuottavuus, normalisointi ja yksilöinti." (Foucault 1980, 217.) Normi biovallan perustana liittyy ajatukseen normaalista. Normi normaalin merkityksessä sitoo yhteen empiiriset ihmistieteet ja hallintakäytännöt ja välittää ne toisilleen. Normaalin ja epänormaalin erottelujen kautta asiat tai ihmiset voitiin luokitella samalla kertaa tosiasioina ja normatiivisesti, siis objektivoiden ja arvottaen. Biovalta oli yksilöivää. Sen asetelmat muovasivat jokaisesta ihmisestä ja hänen elämästään yksilön ja tuottivat yksilöllistymistä, joka pyrki läpäisemään koko yhteiskunnan. (Helén 1997, 16–17.) Vallan ja tiedon punos kohdistui elävien yksilöiden voimiin, potentiaaleihin, ominaisuuksiin ja pyrkimyksiin. Se oli tuottavaa ja dynaamista siten, että valtapyrkimykset suuntasivat ja muovasivat inhimillisen elämän voimia ja suhteita käytännöiksi, jotka hyödyttävät yhteiskunnallista ja henkilökohtaista hyvää. Tavoitteena oli kaikkinaisen yhteisön ja yksilöiden elämän parantaminen.

Kun biopolitiikassa alun perin käsitettiin väestö "valtioruumiina" ja sen nähtiin toimivan suhteessa muihin kilpaileviin "valtioruumiisiin", nykyisin biopolitiikan rationaalisuutta ohjaavat ennemminkin taloudelliset ehdot eli arvioinnit esimerkiksi siitä, kuinka suuret kustannukset seuraavat huonosta terveydentilasta. Sitä ohjaavat myös oikeudenmukaisuutta korostavat ehdot, kun pyrkimyksenä on vähentää terveydentilaan liittyvää eriarvoisuutta. (Rose 2001, 86.)

Varhaismodernin Euroopan lisäksi Foucault tarkasteli hallintaa antiikin ajan Ateenassa ja Roomassa sekä varhaiskristillisyydessä. Hänen mukaansa modernit läntiset valtiot ovat sopeuttaneet uuteen poliittiseen muotoon myös vanhan valtatekniikan, "pastoraalisen vallan", joka pohjautui kristillisiin instituutioihin. Olennaisin piirre näille käytännöille oli yhtäaikainen "totalisoiminen" ja "yksilöiminen" (Foucault 2000b, 325). Pastoraalinen valta oli analoginen paimenen ja sen lauman väliseen suhteeseen, jossa paimen huolehti jokaisesta laumansa yksittäisestä jäsenestä. Pastoraalinen valta perustui erityiseen tietoon, joka yksilöi. Jokainen lauman jäsen oli tunnettava. Kristillisyydessä kehittyivät merkittäviksi itsetutkistelu sekä omantunnon ohjaus. Se oli vallan muoto, joka ei ainoastaan tarkastellut kokonaisuutta vaan jokaista yksilöä erikseen. Sitä ei voitu myöskään harjoittaa tuntematta ihmisten sisintä. Foucault'n luonnehdintojen mukaan (2000c, 333) se oli pelastusorientoitunutta vastakohtana poliittiselle vallalle, uhraavaista vastakohtana suvereniteetille ja yksilöivää vastakohtana lailliselle vallalle. Se liittyi yksilöä itseään koskevaan tietoon. Maallistuneessa muodossa pelastusorientoituneisuus viittasi sopivaan terveyteen, hyvinvointiin, turvallisuuteen, suojautumiseen onnettomuuksien varalta. Pastoraalisen vallan harjoittajia voivat olla joko valtion tai muun julkisen hallinnon instituutiot ja se voi kohdistua yleiseen järjestyksenpitoon, yleiseen hygieniaan ja terveyteen tai käsityön ja kaupan harjoittamiseen, kuten oli "poliisin" käytäntönä. Valtaa voivat harjoittaa yksityiset toimijat, hyvinvointiyhteiskunnat tai hyväntekeväisyyttä harjoittavat. Tämän lisäksi esimerkiksi perhe oli myös mobilisoitu ottamaan pastoraalisia tehtäviä kantaakseen, samoin kuin lääketiede. Pastoraalisen vallan tavoitteiden ja toimijoiden moninaisuus kohdistuivat tiedon kaksinaisen merkityksen kehittämiseen. Toinen oli globalisoiva ja kvantitatiivinen väestöä koskeva ja toinen analyttinen yksilöä koskeva.

Hallinnan käsite

Kun Foucault käsitteli "hallintamentaliteettia" tietynlaisena ajattelutapana, hän oli kiinnostunut hallinnasta toimintana tai käytäntönä sekä hallinnan taidosta, mistä tämä toiminta koostui ja kuinka sitä tehtiin. Hallintarationaalisuus tarkoitti hänelle täten ajattelutapaa tai -järjestelmää hallinnan käytännöistä, kuten siitä, kuka voi hallita, mitä hallinta on, mitä tai keitä hallitaan, miten hallitaan. Hallintamentaliteettia (governmentality, governmental ra-

tionality) voidaankin pitää prosessina, jossa yhteiskunnan ajattelu- ja käsittejärjestelmät sekä toiminnot tehdään ymmärrettäviksi ja toteutettaviksi niille, jotka niitä toteuttavat sekä niille, joihin niitä toteutetaan (Gordon 1991, 3). Se on eräänlainen vallankäytön ja totuuden tuotannon kudelma. Hallinnan kohteena ovat ihmiset heidän suhteissaan, heidän voimavaransa, toimeentulonsa edellytykset, asenteensa ja käsityksensä. Se tuotetaan yhdessä erilaisissa käytännöissä. Käytännöt eivät ole toistensa seurauksia vaan yhtäaikaista ja edellyttävät toisiaan. Hallinnan keskeisiä piirteitä ovat sellaiset tiedon muodot, joilla väestöä luokitellaan, analysoidaan ja hallinnoidaan.

Foucault'lle modernin hallinnan keskeinen lähtökohta oli ajatus yksilön vapaudesta, jonka voi nähdä syntyneen erityisesti 1800-luvulla liberalismina. Yksilön vapauden ja vapautumisen ideologian lisäksi liberalismi voidaan käsitellä modernina demokraattisena hallintana, jonka tarkoituksena on ollut vapauttaa kohteensa, yksilöt, yhteiskuntaluokat, yhteiskunnassa alistetut ryhmät tai kokonaiset kansat (Rose 1998). Yksilöt, vapautettu kansa on kahtalaisessa asemassa. Toisaalta juridisesti kaikki valta on annettu kansalaisille ja subjektit voivat määritellä itsensä poliittisia vapauksia ja oikeuksia käyttävinä kansalaisina, toisaalta heidät voidaan nähdä modernin hallinnan muovaamina. Tällöin itsekuri sai keskeisen sijan modernissa hallinnassa. Foucault kuvasi vallan toimivan modernissa yhteiskunnassa produktiivisesti vapaiden subjektien kautta houkuttelemalla näitä toimimaan tiettyjen käytäntöjen mukaisesti. Valtio tai yhteiskunta on kuitenkin läsnä näissä moninaisissa hallitsemisen tavoissa ja jännite on keskittymisen ja hajauttamisen sekä vapauden ja kontrollin välillä (Foucault 1991.) Hallintamentaliiteetin voidaan ajatella olevan muiden hallinnan teknologioiden ja minä-tekniikoiden kosketuspinta (Dean 1997, 68).

Foucault'lle valta merkitsi tietynlaista suhdetta yksilöiden välillä, ei pakottamista eikä väkivaltaa. Hän ei käsittänyt valtaa ominaisuudeksi vaan strategiaksi ja toiminnaksi (Foucault 1980, 41) Olennainen ominaisuus vallalle on, että jotkut ihmiset voivat enemmän tai vähemmän määrittää muiden ihmisten käyttäytymistä, mutta ei koskaan tyhjentävästi tai pakottavasti (Foucault 2000a, 324). Kun hallintaa käsitteellistettiin 1500-luvulla, sillä oli hyvin laaja merkitys. Hallinta ei viitannut ainoastaan poliittisiin rakenteisiin tai valtioiden johtamiseen, ennemminkin se tarkoitti tapaa, jolla yksilöiden tai ryhmien käyttäytymistä ohjattiin. Tässä mielessä se merkitsi "muiden toiminnan mahdollisen alan strukturointia". Hallinnan käsitteeseen sisältyykin keskeisesti vapauden elementti. Valtaa harjoitetaan vain vapaisiin subjekteihin, mikä tarkoittaa sitä, että kollektiiviset tai yksilösubjektit toimivat avointen mahdollisuuksien alueella, jossa useanlaiset käyttäytymisen ja reagoinnin tavat ovat mahdollisia. (Foucault 2000c, 340–341.) Foucault'lle vallankäyttö tapahtuu käytännöissä ja on subjektiivoina. Hän käytti termiä "conduct" kuvaamaan valtasuhteiden erityisyyttä. Verbillä "conduct" on kaksi merkitystä, "johtaa muita" ja enemmän moraalisisen tai eettisen merkityksessä "käyttäytyä" enemmän tai vähemmän avointen mahdollisuuksien alueilla. Tällöin vallan harjoittaminen voidaan ilmaista ter-

millä "conduct of conduct" (Foucault 2000c, 341). Yleisellä tasolla Foucault määritteli hallinnan merkitsevän toiminnan muotoa, jonka tarkoituksena oli muovata, ohjata tai vaikuttaa jonkun tai joidenkin käyttäytymiseen ("conduct of conduct"). Tämä vaikuttaminen tapahtui erilaisissa suhteissa, henkilön suhteessa itseensä tai toisiin henkilöihin, suhteessa sosiaalisiin instituutioihin ja yhteisöihin sekä suhteessa poliittisen vallan harjoittamiseen. Hallintaan kuuluivat siis itsensä hallinta, hallinnan kohteena oleminen ja muiden hallinta.

Mitchell Dean on määritellyt hallinnan seuraavalla tavalla:

"Hallinta on mitä tahansa enemmän tai vähemmän laskelmoitua ja rationaalista useanlaisten auktoriteettien ja toimijoiden toimintaa, jossa käytetään monenlaisia tekniikoita ja tiedon muotoja. Näiden avulla pyritään muovaamaan yksilöiden käyttäytymistä käsittelemällä heidän toiveitaan, pyrkimyksiään, kiinnostuksen kohteitaan ja uskomuksiaan määrättyjen, mutta muuttuvien tavoitteiden mukaisesti seurauksena joukko suhteellisen ennustamattomia vaikutuksia." (Dean 1999, 11.)

Valtasuhteet ovat juurtuneet koko sosiaalisen alueen verkostoon ja ovat läsnä jokaisessa sosiaalisessa suhteessa. Nykyisissä yhteiskunnissa valtio ei ole ainoastaan yksi erityinen vallanharjoittamisen muoto, vaikka se onkin tärkein. Sen merkitys on siinä, että tietyllä tavalla kaikkien muiden valtasuhteiden muotojen pitää viitata siihen. Tämä ei johdu siitä, että valtasuhteet on johdettu valtiosta, vaan koska niistä on yhä enemmän tullut valtion kontrollin alaisia. Jos käytetään rajoitettua merkitystä käsitteelle "hallinta" voidaan sanoa, että valtasuhteet ovat lisääntyvässä määrin hallintamentalisoituneet, mikä tarkoittaa niiden laatimista, rationalisointia ja keskittämistä valtiollisissa instituutioissa tai niiden suojeluksessa. Valtasuhteille on ominaista myös kamppailut ja taistelut. Jokaiseen valtasuhteeseen sisältyy ainakin potentiaalisesti kamppailujen ja vastarinnan mahdollisuudet.

Inhimillinen käyttäytyminen on ymmärretty sellaiseksi, jota voidaan säädellä, kontrolloida, muovata ja suunnata tiettyihin tarkoituksiin. "Rationaalisuus" tarkoittaa tässä mitä tahansa suhteellisen systemaattista ja selkeää ja eksplisiittistä ajattelumuotoa olemassaolon ulkoisista ja sisäisistä puolista eli siitä, miten asiat ovat nyt ja miten niiden tulisi olla. Rationaaliseen pyrkimykseen muovata käyttäytymistä liittyvät moraaliset kysymykset. Kun moraalilla ymmärretään pyrkimyksenä tehdä yksilö vastuulliseksi omasta toiminnastaan tai käytäntönä, missä yksilöt ottavat oman käyttäytymisensä itsesäätelyn kohteeksi, hallinta on selkeästi moraalista toimintaa. Se on moraalista, koska hallinnan toteuttajat olettavat tietävänsä vaihtelevasti ja käyttäen tiedon eri muotoja, mikä muodostaa hyvän, kunnollisen, sopivan ja vastuullisen käyttäytymisen. Hallinta on siis mitä suurimmassa määrin myös itsen hallintaa. Kun hallinta liittyy etiikkaan tällä tavalla, se nostaa esiin myös kysymyksen vapaudesta. (Dean 1999, 12–13.)

Hallinnalla on myös refleksiivinen ja ohjelmallinen luonne. Hallinnalle on ominaista jatkuva arviointi ja reflektointi. Evaluoinnin seurauksena paljas-

tuneet hallinnan ”epäonnistumiset” otetaan käyttöön uusien hallinnan ohjelmien levittämisessä ja voimaansaattamisessa. Ohjelmallinen luonne ilmenee hallinnan modernille tyypillisessä ikuisessa optimismissa ja uskossa siihen, että yhteiskunta tai jokin sen osa-alue voidaan aina tehdä aikaisempaa paremmaksi ja tehokkaammaksi. Täten epäonnistumiset ja niiden analysointi ovat aina linkittyneet pyrkimyksiin aikaansaada muutoksia. (Miller & Rose 1990,4.) Mitchel Deanin (1999, 7) mielestä hallintamentaliteetin käsite voidaankin korvata refleksiivisen hallinnan käsitteellä.

Tilastollisen tiedon luonne

Foucault’laisessa ajattelussa tiedon ja vallan suhde on keskeinen. Hallinta edellyttää tietoa asioiden tiloista ja luonteenlaadusta. Suhde on kuitenkin molemminpuolinen. Valta ei ainoastaan edellytä tietoa, vaan myös tuottaa sitä. Foucault esitti, ettei ole olemassa valtasuhdetta, jolle ei muodostuisi vastaavaa tietokenttää. Vallan ja tiedon välisten suhteiden erittelyssä onkin otettava huomioon sekä tietävä subjekti, tiedon kohteet sekä tiedon soveltamistavat, jotka ovat kaikki seurausta vallan ja tiedon suhteiden edellytyksistä ja niiden historiallisista muutoksista. (Foucault 1980, 42).

Foucault piti poliittista taloustiedettä, biologiaa, ihmistieteitä ja tilastollista tietoa olennaisena tiedontuotannon muotona hallitsemisen tavassa. Tilastotieto oli institutionalisoitunut valtion tiedoksi. Biologiasta peräisin olevan tiedon ja käsitteiden avulla ihmisiä luokitellaan ja arvioidaan. Taloustieteen avulla toimiva hallinta nojautuu talouden lainalaisuuksien analyysiin. Käytätymistieteet tuottavat ihmisiä koskevia lainalaisuuksia. Tilastolaitos takaa tiedonhankinnan järjestelmän, joka mahdollistaa vertailun (Foucault 1991). Tilastotoimi on osa tuottavia hallinnan käytäntöjä, jotka luovat ja toimivat vallitsevien totuusjärjestelmien sisällä (Rose 1995, 22–23).

Käsittelen seuraavassa kahden tilastotiedon ja hallinnan yhteyksiä pohjineen tutkijan – Nikolas Rosen ja Alain Desrosièresin – esittämiä ajatuksia tilastollisen tiedon erityispiirteistä. Heidän ajattelussaan on sekä yhteisiä että eriäviä piirteitä. Molemmat ovat tarkastelleet tilastointia suhteessa hallintaan ja politiikkaan. Rose on käsitellyt erityisesti tilastoinnin ja demokratian välistä yhteyttä (Rose 1999, 197–232). Desrosières on kiinnittänyt huomiota niihin käytäntöihin, joilla tilastollisen tiedon yhteiskunnallista vakuuttavuutta on muokattu. Hän on jo pitkään kehittänyt ”suurten lukujen politiikkaansa” pohjautuen tilastollisen järjelyn historiaan. Hän on analysoinut tilastotieteen ja tilastojen historiaa monenlaisissa makrotason ja paikallisissa yhteyksissä. Teoksessaan *The Politics of Large Numbers* (1998) hän on osoittanut, kuinka tilastotieteen ja tilastoinnin tarinat ovat olennaisesti liittyneet tiedon ja vallan yhteyteen. Lukuisissa artikkeleissaan (Desrosières 2000; 2001; 2007) hän on käsitellyt muun muassa tilastoinnin ja Euroopan unionin hallinnan välistä yhteyttä.

Sekä Roselle että Desrosièresille oleellista on tilastotiedon liittyminen valtion, sen poliittinen luonne sekä sen kvantitatiivinen luonne. Molemmat ovat sitä mieltä, että tilastojen ja politiikan välinen suhde ei tarkoita sitä, että tilastolliset numerot olisivat jotenkin korruptoituneita siten, että niihin pyritäisiin vaikuttamaan jollakin tavalla valtaa pitävien taholta. Molemmat viittaavat tässä yhteydessä William Alonson ja Paul Starrin esittämiin näkemyksiin tilastoinnin ja politiikan välisestä yhteydestä, jossa oleellista on, miten poliittiset päätökset epäsuorasti vaikuttavat tilastollisen kuvauskohteen muodostumiseen ja tietojen käyttöön: mitä mitataan, miten mitataan, kuinka usein mitataan ja kuinka esitetään ja tulkitaan tulokset (Alonso & Starr 1987, 3).

Rosen (1999, 197) mielestä kvantitatiivinen lukumääriin perustuva tieto on saavuttanut ilmiselvää poliittista valtaa hallinnan teknologioissa. Hän erottelee neljänlaisia poliittisia numeroita. Ensinnäkin numerot ovat osa hallinnan legitimointia. Ne määrittelevät, kenellä on valta, ja kenen vaatimus hallita on oikeutettu. Vaalialueet määräytyvät ihmisten lukumääräkkriteerein. Vaaleissa ja äänestyksissä lasketaan ääniä. Toimeenpanovalta on suhteessa numeerisiin arvioihin enemmistöistä ja vähemmistöistä. Toiseksi numerot toimivat diagnostisena välineenä liberaalissa poliittisessa perustelussa. Mielipidetiedustelut tutkivat ja kvantifioivat yleisiä tuntemuksia; kuten George Gallup ilmaisi asian, "ne mittaavat demokratian pulssin". Sosiaalisurveys ja markkinatutkimukset pyrkivät muuntamaan yksilöiden elämän ja mielipiteet numeraalisiksi skaaloiksi ja prosenttiosuuksiksi. Numeroiden oletetaan tässä mielessä takaavan, että julkista valtaa harjoitetaan kansalaisten arvojen ja uskomusten mukaisesti. Kolmanneksi numerot tekevät hallinnan modernin tavan sekä mahdolliseksi että oikeutetuksi. Ne mahdollistavat hallinnan, koska ne auttavat objektivoimaan sen alueen, jolla hallinnan on tarkoitus operoida. Numerot merkitsevät rajat ja sisäiset piirteet väestön, talouden ja yhteiskunnan alueille. Numerot oikeuttavat hallintaa, koska suhdeluvuista, taulukoista, graafeista, trendeistä, numeraalisista vertailuista on tullut olennainen rutiini edistyneiden yhteiskuntien arvioinnissa. Neljänneksi numerot ovat olennainen tekniikka modernille hallinnalle. Niistä on tullut välttämättömiä monimutkaisille teknologioille, joilla hallintaa harjoitetaan. Esimerkiksi verotus, hallinnan ohjelmat, eläkkeiden ja sosiaaliturvaetuuksien tason määrittäminen perustuvat numeeristen indeksien monimutkaiselle arvioinnille.

Politiikan ja numeroiden välisen suhteen luonteesta Rose (1999, 198–199) on esittänyt kolme näkökulmaa. Ensiksikin suhde numeroiden ja politiikan välillä on molemminpuolinen ja molemminpuolisesti muotoutuva, koska poliittiset ratkaisut vaikuttavat siihen, mitä tilastoidaan ja tilastotiedot vaikuttavat poliittisiin ratkaisuihin. Toiseksi ihmisten mielikuvia poliittisesta elämästä muovaa numeraalisten teknologioiden – tilastojen, väestölaskentojen, tilinpitojen, talousennusteiden, budjettien – antama kuva yhteiskunnan todellisuudesta. Ei ole kyse ainoastaan siitä, että poliittisessa keskustelussa käytetään numeroita, tai että niin monet ihmisten elämään vaikuttavat po-

liittiset päätökset sisältävät numeroiden käyttöä, kun päätöksiä arvioidaan ja legitimoidaan. Numerot, kuten muutkin kuvaukset konstituivat ne alueet, joita niiden on tarkoitus kuvata. Ne tekevät nämä alueet kuvattaviksi sellaisessa muodossa, jossa ne esiintyvät mukautuvina arvioinnille ja neuvottelulle. Täten kyse ei ole vain siitä, että numeroiden alue on poliittisesti muovattu, vaan myös siitä, että politiikan alue on kokoonpantu numeerisesti.

Kolmanneksi, vaikka numerot näyttävät olevan olennaisia politiikalle, niillä on taipumus myös epäpolitisoida poliittisen päätöksenteon alueet. Ne vetävät uudelleen rajat politiikan ja objektiivisuuden välillä toimimalla automaattisina tekniikoina päätöksenteossa, niukkojen resurssien priorisoinnissa ja allokoinnissa. Tällainen ”politiikan teknologistuminen” – numeroilla johtaminen – luo alueen, jossa tekninen asiantuntijuus alkaa hallita poliittista keskustelua. Numeroita ei vain ”käytetä” politiikassa. Numeroiden ja niiden, jotka niitä tuottavat ja käyttävät, näennäinen objektiivisuus auttaa muovamaan rajat poliittiselle ja tekniselle.

Alain Desrosières on muutaman vuosikymmenen aikana laajasti käsitellyt tilastoinnin historiaa sekä käsitteellistänyt tilastotiedon luonnetta. Hän jakaa Rosen kanssa käsitykset tilastojen ja politiikan välisestä suhteesta, tilastoinnin vaikutuksista todellisuuskäsityksiin sekä niiden näennäisobjektiivisuudesta. Tilastot ovat hänelle sekä väline todistaa että väline hallita, harjoittaa ja koordinaida monia toimintoja ja palvella julkisen toiminnan ohjauksessa. Julkisis- sa tilastoissa yhdistyy hänen sanojensa mukaan kognitiivinen ja poliittinen. Tilastollisten metodien ja muotojen historia on kietoutunut yhteen julkisen politiikan kohteiden historian kanssa. Molempien muotoutumiseen ovat vaikuttaneet ne tavat, joilla yhteiskunta ja talous on kulloinkin ymmärretty sekä ne tavat, joilla julkisen toiminnan muodot sekä tilastoinnin muodot on ymmärretty. Desrosièresille olennainen kysymys on, millä tavalla kvantifiointi ja tilastolliset algoritmit edistävät sosiaalisen maailman esittämistä ja toimeenpanemista sen eri ilmenemismuodoissaan. (Desrosières 1998, 8; 2007, 1).

Oleellista Desrosièresin ajattelussa ja analyysissä on tarkastella, miten tilastolliset tiedot muotoutuvat ja miten ne legitimoidaan. Hänen lähtökohtanaan on jännite realismin ja konstruktionismin välillä. Tätä jännitettä hän ei kuitenkaan tarkastele tietoteoreettisesti vaan historiallisesti ja sosiaalisesti. Hänen lähtökohtanaan on Durkheimin metodinen ohje, jonka mukaan sosiaaliset faktat ovat esineitä. Desrosières tulkitsee tämän lausuman olevan luettavissa myös seuraavassa muodossa. ”Sosiaalisia faktoja tulee käsitellä ikään kuin ne olisivat esineitä” (Desrosières 1998, 2). Omassa analyysissään hän pyrkii yhdistämään realistisen ja konstruktionistisen näkökulman eräänlaisena kaksoiskonstruktio- na: ”Faktat ovat samanaikaisesti konstruoituja (konstruktionistinen näkökulma) ja vielä uudelleen kontruoituja perustelemaan olemassaolonsa pätevyys siten, ettei niitä voi kiistää (realistinen näkökulma)” (Desrosières 1991, 195).

Desrosièresin mielestä realismin ja konstruktionismin välinen vastakkainasettelu voidaan välttää, kun analysoidaan kognitiivisten muotojen historiaa

ja otetaan vakavasti tilastollisen tiedon tuotannon käytännöt (vertailtavuuden ja ekvivalenssin alueiden muodostaminen ja koodaus), jotka ovat luonteeltaan sopimuksenvaraisia. Tilastotiedot saavat oikeutuksensa instituutionaalisissa käytännöissä, jotka ovat historiallisia ja paikallisia. Kun tilastollisia muotoja käsitellään esineinä, jotka pitävät, on kiinnitettävä huomiota kaikkeen siihen toimintaa, joka on tarvittu tekemään ne pitäviksi. Historiallinen analyysi auttaa ymmärtämään, miten sosiaalisista faktoista tulee esineitä, ja kuinka niistä tulee esineitä kaikille niille, jotka käyttävät tilastollisia tekniikoita. Tämä tarkoittaa analyysin kohdistamista siihen, miten kognitiiviset muodot ovat olleet yhteydessä poliittisiin kategorioihin. Näin tekemällä Desrosières ei pyri arvostelemaan tai osoittamaan tilastoinnissa esiintyviä virheellisyyksiä viittaamalla niiden muotoutumisen historialliseen kontekstiin. Ennemmin hän pyrkii kiinnittämään huomiota siihen tosiasiaan, että tilastointiin liittyneet kognitiiviset mallit ovat yhteydessä poliittisiin kategorioihin perusteellisella tavalla. Desrosières ei täsmällisesti määrittele, mitä hän tarkoittaa käsitteillä ”kognitiivinen” ja ”poliittinen”. Näiden käsitteiden sijasta tai ainakin jossain määrin lähellä olevina hän käyttää käsitteitä ”tieteellinen” sekä ”yhteiskunnallinen” tai ”sosiaalinen”.

Modernissa tilastoinnissa yhdistyvät Desrosièresin mukaan politiikka, tieteellinen teorianmuodostus sekä tilastoinnin menetelmät ja käytännöt (tilastollinen käsitteenmuodostus ja tilastotieteellinen metodologia). Nämä eri puolet eivät ole mitenkään erillisiä, vaan toisistaan vahvasti riippuvaisia ja limittäisiä. Moderneissa tilastoissa yhdistyvät tieteelliset ja hallinnolliset käytännöt, jotka alun perin ovat olleet erillisiä. Kahdella näennäisesti erillisellä alueella, todennäköisyysajattelussa ja hallinnollisessa tilastoinnissa toiminta kohdistuu samanaikaisesti tietoon ja toimintaan, kuvaukseen ja päätöksentekoon. Objektivointi on side, joka yhdistää tieteen ja käytännön maailmat. Sen tehtävänä on tehdä asioita, jotka pitävät. Se, miten tämä kulloisessakin historiallisessa hetkessä tapahtuu, on Desrosièresin tutkimusohjelman peruskysymyksiä.

Poliittisen voidaan Desrosièresin näkemyksen mukaan katsoa liittyvän tilastointiin kolmella tavalla. Ensinnäkin tilastoinnin ja valtion välillä on yhteys. ”Statistics”-sanan² etymologia osoittaa, että tilastointi on yhteydessä valtion rakentamiseen, sen yhdentymiseen ja hallintoon. Desrosièresin mukaan 1800-luvun puolivälin jälkeen tilastotietojen hallinnollinen tuotanto valtiollisissa tilastovirastoissa on perustunut erityiseen asemaan, jossa ovat yhdistyneet tieteellisen maailman ja modernin rationaalisen valtion normit. Näissä ovat korostuneet yleisen edun ja tehokkuuden näkökulmat. Valtion rakentaminen on edellyttänyt ekvivalenssikategorioiden ja terminologian perustamista, joka on ylittänyt yksittäisten tilanteiden erityisyyden perustuen joko lain (oikeudellinen näkökulma) kategorioihin tai normeihin ja standardeihin (tehokkuuden ja talouden näkökulma). (Desrosières 1998, 8.) Tilastoinnin

2 Suomenkielisen sanan tilasto lähtökohta on erilainen (ks. s. 22).

muotoihin on muun muassa vaikuttanut se, miten valtio ja sen tehtävät suhteessa markkinoihin on ymmärretty eri aikoina. Tätä yhteyttä Desrosières on tarkastellut menneisyydessä sekä nykypäivän Euroopan unionin raha-, talous- ja sosiaalipolitiikan harmonisoinnin tavoitteiden yhteydessä (Desrosières 1998; 2000; 2002). Esimerkiksi poliittisesti yhtenäisen Euroopan luominen on kulkenut käsi kädessä tilastojen harmonisoinnin yhteydessä. Poliittisen yhtenäisyyden muodostaminen sisältää ja tekee mahdolliseksi yhteisen mittaamisen alueen luomisen, jossa asiat ovat keskenään vertailtavissa, koska kategoriat ja koodauksen menetelmät ovat identtisiä.

Poliittinen tilastoinnin yhteydessä tarkoittaa myös sitä, että tiettyinä historian hetkenä on olemassa yhteiskunnallisesti muodostunut käsitys jonkun ilmiön yhteiskunnallisesta merkittävyyydestä ja siitä, että siihen tulee vaikuttaa. Tällaisia ovat olleet esimerkiksi köyhyys Englannissa 1800-luvun lopulla, työttömyys tai julkinen mielipide Yhdysvalloissa 1930-luvulla, veden ja ilman laatu Euroopassa 1970-luvulla, naisiin ja lapsiin kohdistunut väkivalta 1990-luvulla. (Desrosières 2000, 4.) Kolmanneksi poliittisuus ja asioihin vaikuttaminen ovat sisällä myös tilastollisissa todennäköisyyslaskelmissa ja tekniikoissa siten, että ne tekevät asioista ennustettavia ja mikäli ne ovat ennustamattomia, niiden ennustamattomuutta voidaan hallita johonkin rajaan asti todennäköisyyslaskelmien avulla. (Desrosières 1998, 9.)

Poliittisen, yhteiskuntateoreettisen ja tilastollisen yhdistämisen erimerkkinä Desrosières käyttää kansantalouden tilinpidon perustamista 1950-luvulla. Tilinpito perustettiin ja oikeutettiin Keynesin makrotalousteorialla sekä siitä johdetun jonkinlaisen konsensuksen omaavan talouspolitiikan periaatteiden mukaisesti, jotka tekivät mahdolliseksi kansantalouden kokonaisuuden yhteiskunnallisen olemassaolon muotoutumisen kohteeksi ennen kuin sitä alettiin mitata. Seurauksena oli eri maissa tilastosysteemien kehittäminen ja tilastojen perustaminen tilinpitoa varten. Kansallisia toimia koordinoitiin kansainvälisesti YK:n toimesta. (Desrosières 2000, 2–4.)

Julkisten tilastojen tehtävä on sitoa tilastoinnin kognitiiviset ja poliittiset näkökulmat yhteen tiukalla ja vaihtelevalla tavalla kummankin näistä ollessa toisistaan riippuvaisia. Tilastointi edellyttää samanaikaisesti mittaamisen uskottavuutta, tieteellistä uskottavuutta ja yhteiskunnallista uskottavuutta. Tällöin tilastoinnin legitimizeetti lepää sen ketjun varassa, jonka muodostavat tilastoitavan ilmiön yhteiskunnallinen merkittävyys ja näkemys siihen vaikuttamisesta, tieteellinen käsitteellistäminen, sitä vastaava tilastollinen käsitteellistäminen ja asianmukainen mittaaminen. Desrosières ei kovin perusteellisesti käsittele yhteiskuntateoreettisen käsitteellistämisen yhteyttä tilastointiin lukuun ottamatta kansantalouden tilinpitoa. Hänen mukaansa teoreettinen ote on vahvempi taloustilastoissa kuin sosiaalitilastoissa. Tätä hän ei kuitenkaan pidä tilastoinnin vikana vaan viittaa siihen, ettei samankaltaista kokonaisvaltaista teorianmuodostusta ole olemassa sosiaalitilastoille kuin on taloustilastoille.

Kuinka tilastoinnissa sitten yhdistetään kognitiivinen ja poliittinen, kuvaus ja päätös? Kuinka sosiaaliset faktat "kovennetaan" pitäviksi? Kuinka heterogeenisestä ja laadullisesta olemassaolosta saadaan muokattua "pitäviä tosiasioita". Desrosièresille kvantifiointi on keskeinen käsite ja tapa keskustella olemassaolosta "jonakin" eli koventaa sitä. Tällöin hän rinnastaa kvantifioinnin poliittisiin kamppailuihin, lakiin, tieteellisiin teorioihin, kirjallisuuteen ja filosofiaan, jotka ovat kaikki instituutioita, joissa olemassaolon keskusteluja käydään. Tällaisia keskustelunalaisia ja tilastoinnin kohteeksi tulleita ilmiöitä ovat esimerkiksi köyhyys, työttömyys, kulutus, jne. Verbiä "kvantifioida" Desrosières käyttää laajassa merkityksessä eli ilmaisemaan ja todentamaan numeerinen muoto jollekin ilmiölle, joka ennen ilmaistiin sanoin. Kvantifiointi on laajempi käsite kuin mittaaminen, joka jättää huomioita kvantifioinnin sopimuksenvaraisuuden. Kvantifiointi voidaankin ymmärtää yhteiskunnallisesti hyväksyttyjen konventioiden ja mittausoperaatioiden kokonaisuudeksi, joka luo uuden tavan ajatella ja esittää maailmaa ja vaikuttaa siihen. Hän ilmaisee asian seuraavanlaisella yhtälöllä: "Quantify = convene + measure" (Desrosières 2006, 10). Hän ei tarkoita sitä, että joitain tiettyjä ilmiöitä ei olisi ollut ennen niiden kvantifiointia. Sen sijaan hän tarkoittaa, että kvantifiointi varustaa kohteen yhteiskunnallisen olemassaolon erilaisella muodolla, jossa kaksi englanninkielisen sanan "measure" merkitystä – mittari ja toimenpide – ovat läheisesti sekoittuneet toisiinsa. Ensimmäinen merkitys liittyy tilastolliseen mittaamiseen – metrologiaan – ja toinen merkitys hallintaan, joista jälkimmäinen on konstruoitu siten, että ilmiöön voidaan vaikuttaa.

Kvantifiointi rajoittaa ja pelkistää maailmasta tehtävien mahdollisten tulkintojen aluetta, mutta samanaikaisesti se luo toisenlaisen maailman uusine tulkinnan ja toiminnan mahdollisuuksineen. Kvantifiointi muovaa todellisuutta varustuen toimijat uudenlaisella kielellä ja luoden uusia kohteita inhimilliseen sosiaaliseen vuorovaikutukseen. Kvantifiointi palvelee vertailujen välineenä, koordinoi niitä sekä kontrolloi ja vaikuttaa toimijoihin asettamalla heidän suorituksensa normatiivisiin skaaloihin. Kvantifioinnin tarkoitus on rakentaa testitilanne ja sen onnistumisen kriteeri liittyy ekvivalenssin muotoiluun.

Vertailtavuuden ja ekvivalenssin konteksti on sosiaalisuuden alue, jossa ihmiset sopivat tekevänsä vertailuja käsittelemällä heterogeenisiä tilanteita ekvivalentteina käytännöllisiin tarkoituksiin. Ekvivalenssin alueen konstruointi, joka sallii kvantifioinnin ja täten mittauksen, on toimi, joka on sekä poliittista että teknistä. Ekvivalenssikonvention käsite ilmaisee sosiaalisen (sopimus – olla yhtä mieltä) ja loogisen (ekvivalenssin). Desrosières (2006, 6–12) kutsuu kontaktivöhykkeeksi sitä aluetta, jossa muunnokset kahden kognitiivisen maailman – yleisen puhekielen ja tilastollisen kielen – välillä tehdään. Ne ovat välittämisen paikkoja, joissa tilastojen retoriikka ja muut retoriikat kohtaavat. Retoriikan Desrosières ymmärtää tässä järjelyn tyylinä. Erilaisten kielten välisten kontaktien lisäksi kontaktivöhykkeellä kohtaavat toisensa erilaista asiantuntemusta omaavat toimijat, jotka käyttävät

eri kieliä. Tapahtumat kontaktivyöhykkeellä, joissa kvantifioitujen väitteiden kuvataan enemmän tai vähemmän formaaleilla malleilla, korvaavat laadulliset väitteet, jotka on formuloitu luonnollisella kielellä. Tilastollisten luokituksen, koodauksen ja tulkintojen konstruointi tapahtuu kontaktivyöhykkeillä. Tilastollinen kategoria on ekvivalenttikonvention tulosta. Englanninkielinen verbi "convene" (kokoonkutsua, kutsua kokoon), josta "convention" (kokous, sopimus) on johdettu, tuo esiin sosiaalisen menettelyn, mikä tuottaa tietyn tilastollisen kategorian. Tämä menettely on kontaktivyöhykkeen olennainen piirre. Tällöin tilastolliset indikaattorit ja luokitukset voidaan mieltää raja-kohteiksi. Ne ovat samanaikaisesti rajoitteita ja resursseja, jotka perimmäisessä olemassaolossaan muuntavat maailmaa. Lisäksi nämä hallinnan välineet ovat riittävän epäselviä ja monimerkityksisiä kiertämään maailmasta toiseen osittain erilaisine tulkintoineen ja käyttöineen.

Toistuvasti esitetty kysymys, missä määrin tilastot heijastavat todellisuutta, on Desrosièresin mielestä petollinen yleistys luonnontieteiden metrologisesta realismista. Tilastot sekä yleisemminkin kaikki kvantifioinnin muodot muuntavat maailmaa sitä kautta, että ne leviävät ja niitä käytetään tieteen, politiikan ja median argumentoinneissa. Kun kvantifioinnin tulokset on ker- taalleen koodattu ja ohjelmoitu, niiden tulokset konkretisoidaan ja niistä on taipumus tulla "todellisuutta". Alkuperäiset konventiot unohdetaan, kvantifioinnin kohteet luonnollistetaan ja tämä luonnollistaminen pysyy voimassa kunnes ristiriitaisuudet tulevat esiin ja kvantifioinnin konventioiden "mustat laatikot" avataan. Desrosièresin tutkimusmenetelmän historiallisuus, vertaillevuus, paikallisuus ja sosiaalisuus tarkoittavat sitä, että on tutkittava vaihtoehtoisia ja kilpailevia tapoja puhua ja toimia sekä seurattava niiden muutoksia ja uudelleentulkintoja.

Yhteenvedoa

Ennen oman tutkimuskysymykseni tarkentamista olen edellä tarkastellut Foucault'n hallinnan käsitteistöä historiallisena valtion hallintamentalisoitumisena, jossa keskeistä on ollut valtion, talouden ja väestön muotoutuminen erityisiksi alueikseen. Näillä alueilla on omat erityiset lainalaisuutensa. Foucault kuvasi, miten talous ja väestö ovat sidoksissa keskenään ja vaikuttavat toisiinsa. Näistä alueista ja niiden välisestä suhteesta onkin muodostunut hallinnan perimmäinen kohde ja vaikuttamisen alueet. Hallinnalle on luonteenomaista, että se pyrkii yhdistämään samanaikaisesti yksilön edun ja kokonaisuuden edun riippumatta yksilöllisistä eduista. Hallinta perustuu tiedolle, joten talouden ja väestön alueista on tullut myös olennaisia tiedon tuotannon kohteita sekä erityistieteille että tilastoinnille. Näihin muutoksiin liittyen Foucault kuvasi vallan käytön muutoksia suvereenista väkivaltaan tukeutuvasta vallasta ihmisten käyttäytymiseen vaikuttavaan moninaiseen ja verkostomaiseen valtaan. Moderni liberaali hallinta perustuu hänen mukaansa vapauden

käytäntöihin ja se on muiden toiminnan mahdollisen alan strukturointia. Hallinta on moraalista toimintaa, jossa moraaliset oletukset perustellaan tiedolla. Hallinta on myös refleksiivistä ja sillä on ohjelmallinen luonne.

Käsittelin myös Rosen ja Desrosièresin käsityksiä tilastollisen tiedon luonteesta ja sen poliittisista yhteyksistä. He näkevät tilastojen ja politiikan välisen suhteen molemminpuolisena, mutta myös sen, että tilastot epäpolitisioivat politiikkaa, tekevät siitä näennäisobjektiivista ja teknistä. Erityisesti Desrosièresin näkemykset tilastoinnin ja politiikan välisistä yhteyksistä, tilastotietojen kaksoisluonteesta sekä mahdollisuudet analysoida tilastointia sosiaalisesti muotoutuneena, ovat hyödyllisiä, kun analysoidaan kulutuksen hallinnan ja siitä tuotetun tilastotiedon välisiä yhteyksiä. Tarkastelenkin jatkossa kulutuksen hallintaa tietynlaisina ajattelu- ja toimintatapoina sekä, miten nämä tavat ja tilastotieto ovat kytkeytyneet yhteen tiedontuotannon käytännöissä.

1.4 Tutkimustehtävä ja tutkimusaineisto

Tutkimuskysymykset

Tarkastelen tutkimuksessani kulutuksen hallinnan ja kulutuksen tilastoinnin välistä yhteyttä ja niissä tapahtuneita muutoksia Suomessa kulutuksen tilastoinnin aloittamisesta 1900-luvun alusta 1900-luvun loppuun. Analysoin tuona aikana tehtyjä kulutustilastoja kulutusyhteiskunnan ja hyvinvointivaltion historiallista taustaa vasten, eli suhteessa siihen ympäristöön ja niihin ajattelutapoihin sekä näiden muutoksiin, joihin ne ovat liittyneet. Tilastollista tiedon tuotantoa tarkastelen sosiaalisena käytäntönä, joka toteutuu siihen liittyvissä sosiaalisissa yhteisöissä. Tavoitteena on kuvaus yhdestä niistä prosesseista, joiden tuloksena yhteiskuntapolitiikkaa on Suomessa 1900-luvulla toteutettu.

Käytännössä tilastollinen tiedon tuotanto hajoaa erilaisiksi prosesseiksi ja on kamppailujen ja kompromissien tulosta. Keskityn väestön kulutuksen tilastoinnin institutionaaliin ehtoihin sekä niihin välityksiin ja linkkeihin, jotka yhdistävät yleistä yhteiskuntakehitystä ja konkreettista tilastotutkimusta sekä muokkaavat käsityksiä kulutuksesta ja siihen vaikuttamisesta. Lähtökohtana on kulutus -käsite hallinnan näkökulmasta. Missä kohden yhteiskunnan instituutioissa kulutuksen hallinnan aloite on kulloinkin ollut? Mikä on se prosessi, keitä ovat ne toimijat ja mitkä ovat toimijoiden väliset yhteydet sekä tiedon tuotannon muodot, joilla käsitys ”oikeanlaisesta” ja ”tuottavasta” kulutuksesta ja kuluttajasta on perusteltu? Kuka niitä määrittelee ja kuka niistä on vastuussa?

Kulutuksen hallinnan määrittelyssä hyödynnän Mitchell Deanin (1999, 11, ks. sivu 38) esittämää hallinnan käsitteen määritelmää, jolloin se voidaan kulutukseen sovellettuna esittää seuraavasti: Kulutuksen hallinta sisältää kaikki ne pyrkimykset, joilla yksilöiden kulutusta pyritään muovaamaan tiettyjen normien ja tavoitteiden mukaiseksi vaikuttamalla heidän toimin-

tamahdollisuuksiinsa ja käsityksiinsä. Kulutuksella tarkoitan tässä kaikkea ihmisten toimeentulon ja kuluttamisen – elatuksen ja tarpeiden tyydytyksen – järjestämiseen liittyviä asioita. Miten ihmisten toimeentulo ja kulutus on konkreettisesti järjestetty, minkälaisia käsityksiä niiden järjestämisestä esiintyy sekä minkälaista vaikuttamista niiden järjestämiseen liittyy? Tällöin kysymys kulutuksesta ilmenee sosiaalisina suhteina. Se sisältää yksilöiden suhteet työ- ja kulutustavaramarkkinoille, julkiseen sektoriin sekä perheenjäsenten keskinäiset taloudelliset ja työnjaolliset suhteet.

Modernille liberaalille hallinnalle luonteenomaista on tasapainon etsiminen taloudellisen hallinnan ja elämän prosessien hallinnan välillä. Siinä oleellista on integroiminen tiettyyn kokonaisuuteen. Hallinnan ajattelutavassa tiedon ja vallan suhde on keskeinen. Moderni hallinta merkitsee ennen kaikkea tietoon perustuvia tapoja käsitteellistää todellisuutta. Foucault (2000a, 131) korosti, että modernissa hallinnassa on tärkeää kyetä tuottamaan totuuksia, tieteellispohjaisia havaintoja, joiden avulla todellisuus voidaan käsitteellistää hallinnan periaatteellisten tavoitteiden mukaisesti. Tutkimuksessani tarkastelen kulutuksen hallintaa siitä tuotetun tilastotiedon kautta. Tällöin ymmärrän tilastoinnin valtiollisena ja sopimuksenvaraisena toimintana, joka muotoutuu yhteiskunnallisissa käytännöissä, ja joka tilastollisin, kvantitatiivisin menetelmin kuvaa yhteiskunnallisesti merkittävinä pidettyjä ilmiöitä siten, että niihin voidaan vaikuttaa. Tällöin tilastollisiin indikaattoreihin on sisäänrakennettuna sekä kuvaus tietystä ilmiöstä että käsitys siitä, miten ilmiöön liittyvien asioiden tulisi olla.

Tutkimukseni pääkysymyksen – miten väestön kulutusta on pyritty hallinnoimaan tai pikemminkin, miten sitä on tarkasteltu yhteiskunnallisena kysymyksenä Suomessa 1900-luvun aikana – olen muotoillut seuraavalla tavalla: Minkälaisia kulutuksen yhteiskuntapoliittisen hallinnan muotoja, instituutioita ja käytäntöjä on esiintynyt, miten ne ovat muuttuneet ja millaiset prosessit ovat johtaneet muutoksiin, sekä mikä on ollut tilastotiedon paikka näissä prosesseissa. Kysymys voidaan hajottaa vielä tarkemmin osiin:

1. Ketkä ovat toimijoita kulutuksen hallinnassa ja tilastoinnissa, ja mitä instituutioita toimijat ovat edustaneet? Minkälaisia hierarkioita ja kytköksiä toimijoiden välillä on tilastollisen tiedon tuotannon prosessin eri vaiheissa ja eri ajankohtina?
2. Miten kulutusta on käsitteellistetty eri aikoina ja eri toimijoiden taholta?
3. Millaisia tietotarpeita ja niiden perusteluita eri toimijat ovat eri aikoina esittäneet, ja miten ne toteutuvat tiedon tuotannossa? Mihin tietoja käytetään eri aikoina?
4. Miten tilastollisissa indikaattoreissa määrittyvät yksilöiden asema sekä yksilön ja yhteisön välinen suhde?

Tarkastelen kulutuksen hallintaa sen yhteiskunnallisen ja tilastollisen käsitteellistämisen kautta. Tarkoitan käsitteellistämisellä sitä ymmärrystä, jossa

yhdistyy hallinnan tietty rationaliteetti tietynlaisiin käytäntöihin. Käytännöillä ja niiden tutkimisella oli Foucault'n metodologiassa keskeinen sija. Itsestään salanimellä kirjoittamassaan tietosanakirja -artikkelissa Foucault määritteli käytännöt ymmärrettäväksi samalla sekä toiminnan että ajattelun muodoiksi (Tiisala 2003, 277). Nämä käytännöt ovat vastavuoroisessa suhteessa keskenään ja ne vaikuttavat toisiinsa (Alhanen 2007, 103).

Ilpo Helén on käyttänyt käsitettä "hallinnan käytäntö". Tällöin käytäntöön liittyy ohjelmallinen järjestämis- ja kehittämispyrkimys. Kyse on sekä epistemisestä ulottuvuudesta eli siitä, mitä voidaan tietää ja miten tuo tieto todennetaan sekä preskriptiivisesta ulottuvuudesta, eli siitä, mitä pitää tehdä. (Helén 2005, 102.) Kulutuksen tilastoinnin alueella käsitteet ja luokitukset sisältävät käsityksen siitä, mikä on ihmisen taloudenpidossa tavoiteltavaa ja hyvää. Ne sisältävät myös käsityksen siihen liittyvästä käytännöstä eli sen, mikä on ihmisen taloudenpitoa koskeva ohjelmallinen järjestämis- ja kehittämispyrkimys.

Foucault jäseni toisiinsa kytkeytyvien käytäntöjen kokonaisuutta, käytäntöjen välistä suhdetta, käsitteen "dispositiivi" avulla. Tällä hän tarkoitti verkostoa, joka yhdistää heterogeenista kokonaisuutta, joka koostuu diskursseista, instituutioista, arkkitehtonisista järjestelyistä, ohjesäännöistä, laeista, moraalisisista periaatteista, hallinnollisista päätöksistä. (Foucault 1980, 194–195.) Matti Peltonen (2008, 177) on kiteyttänyt dispositiivin käsitteen tarkoittavan diskurssien ja käytäntöjen muodostamaa historiallista kokonaisuutta. Hän kiinnittää huomiota myös Foucault'n esittämään tulokseen, jonka mukaan diskurssit ja käytännöt eivät välttämättä vastaa toisiaan, vaan saattavat olla jopa ristiriidassa keskenään (Peltonen 2008, 174–175). Käytäntöjen suhteet muuttuvat jatkuvasti ja käytäntöjen verkostojen analyysi paljastaa, miten käytännöt ja diskurssit kytkeytyvät toisiinsa, muuntuvat sekä muodostavat uusia diskursseja ja käytäntöjä (Alhanen 2007, 106–113).

Analyysini kohteena ovat kulutukseen eri aikoina yhteiskuntapoliittisissa ja tiedon tuottamisen yhteyksissä liittyneet ajattelun tavat sekä niihin liittyneet hallinnan toimet ja teknologiat. Hallinnan käytännöille on ominaista integrointi johonkin kokonaisuuteen, tehokkuuden tavoite, kollektivointi ja yksilöinti sekä valtion vaihteleva rooli. Integroinnin, kollektivoinnin ja yksilöinnin käytännöt liittyvät olennaisesti siihen, miten eri aikoina määritellään sitä kokonaisuutta, johon yksilöitä pyritään integroimaan sekä siihen, miten määritellään sitä yksilöä, jota tähän kokonaisuuteen integroidaan. Keskeistä ovat tällöin yhteiskunnan, kansan tai muun kokonaisuuden sekä kansalaisen ja yksilön saamat muuttuvat käsittämisen tavat (Kettunen 2003; Liikanen 2003; Stenius 2003). Tehokkuuden tavoite liittyy siihen, miten talouden alue kulloinkin määritellään, ja miten valtion tehtävä nähdään suhteessa siihen.

Kulutusta tarpeiden tyydytyksen tapoina käsitteellistetään yhteiskunnan eri instituutioissa teoreettisesti, poliittisesti ja tilastollisesti. Tilastolliset indikaattorit on rakennettu suhteessa näihin käsitteellistämisen tapoihin ja käytäntöihin. Tutkimukseni kohteena on tämä kokonaisuus ja sitä voidaan kutsua

Taulukko 1.2

Kulutuksen hallinnan yhteiskunnallinen käsitteellistäminen

Kulutuksen hallinnan yhteiskunnallinen käsitteellistäminen	
<i>Kulutuksen käsitteellistäminen</i> <ul style="list-style-type: none">• teoreettinen käsitteellistäminen• poliittinen käsitteellistäminen• tilastollinen käsitteellistäminen	<i>Hallinnan käytännöt ja teknologiat</i> <ul style="list-style-type: none">• integrointi• yksilöinti• tehokkuus• valtion vaihteleva merkitys

kulutuksen hallinnan yhteiskunnalliseksi käsitteellistämiseksi. Kulutuksen hallinnan käsitteellistäminen on pelkistetty taulukossa 1.2.

Analysoin kulutuksen käsitteellistämisen, sen hallinnan ja tilastollisten käytäntöjen muodostamaa kokonaisuutta tilastotiedon tuotantoprosessin ja sen yhteydessä muotoutuvan tiedon ja tilastollisten indikaattoreiden kautta. Tilastointi tiedon tuotannon käytäntönä voidaan jakaa eri vaiheisiin, joissa eri toimijat osallistuvat tietotarpeiden ja tiedon tuotannon määrittelyyn omista lähtökohdistaan ja tietoperustoistaan lähtien.

Tilastollisen tiedon tuotanto etenee pääpiirteissään seuraavanlaisena prosessina:

1. Yhteiskunnallisten tietotarpeiden määrittely
2. Tutkimusasetelman suunnittelu käsitteineen ja luokituksineen
3. Aineistonkeruuvälineiden suunnittelu
4. Aineistonkeruu
5. Tietojen analysointi ja raportointi
6. Tietojen käyttö.

Malli on ideaalinen siinä mielessä, että jatkuvassa tilastotuotannossa kaikki vaiheet eivät välttämättä toteudu joka kerta perusteellisesti eivätkä noudata esitettyä järjestystä. Malli on myös jatkuva ja kehämäinen siten, että kaikki vaiheet vaikuttavat toisiinsa. Erityisesti tietojen käytöllä on merkitystä uusien tietokäsitteiden syntymiseen. Kysymykseen, miten tieto väestön kulutusoloista syntyy, vastaamiseksi tulee tarkastella koko tiedon tuottamisen prosessia.

Kulutuksen tilastoinnin tuottama tieto on valtiollista ja julkista tietoa, joten se, mitä milloinkin tutkitaan, on kiinteästi sidoksissa yhteiskuntapolitiisiin tavoitteenasetteluihin ja niihin liittyviin erilaisiin näkemyksiin. Tiedon tuotanto ja käyttö hajoaa moniksi jopa erillisiksi prosesseiksi. Lopputuloksiin vaikuttavat useat eri näkökulmat ja ne ovat määrittelyprosessien aikana tapahtuvien kamppailujen tulosta.

Etenkin ensimmäisen vaiheen aktiivinen toiminta (yhteiskunnallisten tietotarpeiden kartoitus) on merkki yhteiskunnallisten ajattelutapojen muutoksista, jotka vaikuttavat tiedon uudelleenmuotoiluun. Kulutuksen tilastointia ajatellen hyvin monenlaiset tahot ovat ilmaisseet tiedon intressejään. Erityisesti komitealaitos, jonka puitteissa päätöksentekoa valmistelevia työryhmiä on koottu

erilaisin periaattein, on ollut tässä suhteessa merkittävä. Tämän vaiheen analysoiminen kohdistuu tietotarpeita esittäviin toimijoihin ja heidän esittämiinsä tavoitteisiin ja niihin yhteisöllisiin arvoihin, joilla tavoitteita perustellaan. Toinen merkittävä institutionalisoitunut toimija tiedonmäärittelyissä ovat olleet hallitusten väliset kansainväliset järjestöt. Tämän vaiheen analysoiminen tuo esiin ne instituutiot ja yksittäiset toimijat, jotka osallistuvat yhteiskuntapolitiiseen tavoitteenasetteluun, sekä tähän liittyvät ristiriidat ja oikeuttamisen tavat.

Tiedon intressit ja kamppailut niistä konkretisoituvat toisessa vaiheessa, kun määritellään tilastoinnin kohdetta, otanta-asetelmaa edustavuuksineen, käytettäviä käsitteitä ja luokituksia. Tässä keskeisinä toimijoina tilastoviraston lisäksi ovat olleet kansainväliset järjestöt, jotka antavat jäsenmailleen suosituksia tilastotiedon tuottamiseen. Tämän vaiheen analyysi kohdistuu käytettyihin käsitteisiin ja luokituksiin sekä niitä koskeviin kiistoihin ja niissä tuotettuihin merkityssisältöihin.

Tilastollisen tiedon tuotannon varsinaisessa toteutuksessa (vaiheet 3–5) on omat toimijansa ja toimintalogiikkansa, jotka ovat luonnollisesti vuorovaikutuksessa muihin vaiheisiin. Tässä vaiheessa pyritään toteuttamaan määrittelyvaiheen tavoitteita ja tehdään lopulliset valinnat tiedon sisällöstä. Tiedon tuottamisessa on otettava huomioon myös aineistonkeruumenetelmien (surveyn) sallimat mahdollisuudet ja rajoitukset. Merkittävänä toimijoina ovat konkreettisen tiedonkeruun toteuttajat, paitsi tilastovirasto valtiollisena instituutiona myös haastattelijat ja tutkimuskotitaloudet. Tässä vaiheessa kiinnostavaa on, miten tiedonkeruuvälineet ja niiden käyttö tiedonkeruun tapahtumisessa muuntavat ja uusintavat määrittelyvaiheen merkityksiä. Millä tavalla tutkimuskotitalouksille perustellaan tietojen keruu? Minkälaisesta positiosta se tehdään ja minkälaisesta positiosta tiedonkeruuseen osallistutaan?

Tietojen käyttö (kohta 6) jakautuu myös moniksi erilliseksi prosesseiksi hallinnossa (yhteiskuntapolitiikan suunnittelu ja -seuranta, lainsäädäntö), yhteiskuntatutkimuksessa ja kansalaisyhteiskunnassa (eturyhmät, kansalaiset). Paitsi käsitteisiin ja luokituksiin liittyvää luokitteluvälineitä ja normalisointia, tilastojen tuottamien tietojen perusteella tehdään myös konkreettisia päätöksiä, jotka vaikuttavat ihmisten elämään. Esimerkiksi kulutustilastoilla on kiinteä yhteys kuluttajahintaindeksiin, joka on yhtenä tietopohjana melkein pä missä tahansa päätöksenteossa. Lisäksi tietoja käytetään mm. arvioitaessa sosiaaliturvan tasoa ja valmisteltaessa päätöksiä sen kohdentamiseksi. Tämän vaiheen analyysissä on kiinnostavaa, mihin tarkoituksiin tietoja käytetään ja kenen toimesta. Samoin voidaan tarkastella, millainen yhteys tietojen käytölle on määrittelyvaiheessa asetettuihin tavoitteisiin ja merkityssisältöihin sekä millaisia merkityssisältöjä tietojen eri käyttöyhteyksissä tuotetaan. Analyysissäni keskityn tarkastelemaan tilastoinnin niitä vaiheita, joissa määritellään tilastoinnin yhteiskunnallisia tavoitteita, niistä johdettujen tilastollisia käsitteitä ja indikaattoreita sekä käytetään tietoja eri tarkoituksiin.

Yhteiskuntapoliittiset painotukset ja niihin liittyneet tietotarpeet ovat heijastuneet kulutuksen tilastoinnissa ja sen tuottamien tietojen käytössä. Tähän liittyen olen jakanut tarkasteluni kohteena olevan ajanjakson kausiin sen mukaan, miten eri ilmiöt ovat ilmaantuneet yhteiskuntapoliittiseen keskusteluun (Ahlqvist 2000, 43; 2005; 2008). Alustavat periodit ja niihin sijoittuvat viralliset tutkimukset on esitetty taulukossa 1.3.

Taulukossa ajankohtaa kuvaavat vuosiluvut ovat varsin viitteellisiä. Lisäksi taulukossa esitetyt periodit kuvaavat tietyn uuden ilmaantumista. Tämä ei kuitenkaan tarkoita sitä, että edeltävän periodin ilmiö ja kuvaustapa poistuisi. Makrotasolla tutkimusajanjaksoa 1900-lukua ja sen periodisointia voidaan luonnehtia suomalaisen hyvinvointivaltion muotoutumisen kautta. Hyvinvointivaltio määritellään yleisesti valtioksi, jossa valtiovallan toimenpitein taataan sosiaalinen turvallisuus ja hyvinvointi kaikille kansalaisille. Hyvinvointivaltiolliset ajatukset alkoivat esiintyä 1900-luvun alussa sosiaalireformien muodossa, ja näihin ajatuksiin kiinnittyi myös kulutuksen tilastoinnin aloittaminen. Varsinaiseksi hyvinvointivaltion rakentamisen kaudeksi luonnehditaan ajanjaksoa 1960-luvulta 1990-luvun alkuun. Talouskriisin yhteydessä 1990-luvun alussa hyvinvointivaltio -puhe vaihtui hyvinvointiyhteiskunta -puheeksi. Tämä muutos ajoittui ajankohtaan, jolloin laadittiin suunnitelmia julkisten menojen leikkauksista. Hyvinvointiyhteiskunta -termi kiinnitti huo-

Taulukko 1.3

Suomessa toteutetut viralliset Kulutustutkimukset, niiden lähtökohdat sekä tutkimuskohde

Periodi	Kulutustutkimukset	Tutkimuskohde
1800- ja 1900-lukujen vaihde: työväenkysymys	Tutkimus ammattityöläisten toimeentuloehdoista Suomessa 1908–1909	Teollisuuspaikkakunnilla asuvat työläisperheet
1920–1950 luvut: elinkustannusindeksin vaihe	Elinkustannukset tilinpitokaudella 1920–21 Elinkustannustutkimus vuodelta 1928 Elinkustannustutkimus 1950–51 Kulutustutkimus kaupungeissa ja kauppaloissa 1955–56 Maaseudun kulutustutkimus 1959–1960	Kaupungeissa asuvat työläis- ja virkamiesperheet Kaupungeissa asuvat palkansaajaperheet Maaseudulla asuvat perheet
1960-luku: talouskasvu ja kansantalouden tilinpidon tietotarpeet	Kotitaloustiedustelu 1966	Koko kotitalousväestö
1970-luku: sosiaalinen oikeudenmukaisuus ja tasa-arvo	Kotitaloustiedustelu 1971 Kotitaloustiedustelu 1976 Kotitaloustiedustelu 1981 Kotitaloustiedustelu 1985 Kotitaloustiedustelu 1990	Koko kotitalousväestö
1990-luku: taloudellisen integraation (EU) vaihe	Kulutustutkimus 1994–1996 Kulutustutkimus 1998 Kulutustutkimus 2001–2002 Kulutustutkimus 2006	Koko kotitalousväestö

miota hyvinvointijärjestelmien markkinaehtoihin tai järjestöjen – ns. kolmannen sektorin – ratkaisuihin sekä yksilöiden ja perheiden omaan vastuuseen. (Kantola & Kautto 2002, 13). Tutkimuksessani on mahdollista tarkastella niitä muutoksia, jotka johtivat hyvinvointivaltioksi mielletyn kokonaisuuden muotoutumiseen sekä tuon kokonaisuuden uudelleentulkintaan.

Tutkimusaineisto

Tilastoinnin käytännöt ovat ohjanneet tutkimusaineiston muodostumista. Lähtökohtana olivat tilastoinnin yhteydessä muodostuneet ja arkistoidut dokumentit sekä näissä olleet viittaukset eri julkaisuihin ja asiakirjoihin. Näitä ovat seuraavat tilastointiin liittyvät suunnittelu- ja tiedonkeruun dokumentit, tilastoraportit, tutkimusraportit sekä hallinnollisiin päätöksiin liittyvät asiakirjat:

1. Tilastojulkaisut, suunnitteluasiakirjat, kokous- ja tapaamispöytäkirjat
2. Tilastointiin liittyvä aineistonkeruumateriaali (esitteet, lähetekirjeet, lomakkeet, haastattelijan ohjeet)
3. Tilastojen perusaineistoon myönnetty käyttöluvat
4. Tutkimukset ja selvitykset, joissa on käytetty kulutuksen tilastointiin perustuvia aineistoja
5. Tilastoinnin yhteydessä viitatuksi komiteamietinnöt ja muut yhteiskuntapoliittiset ohjelmapaperit
6. Kulutustilastoinnin kansanväliset suositukset ja dokumentit
7. Sosiaaliturvaa koskevia lainsäädännön valmisteluasiakirjoja
8. Tilastoaineistot

Aineistot ovat kirjallisia ja tuotettu eri tarkoituksiin eri toimijoiden toimesta. Seuraavassa taulukossa (1.4.) lähdeaineistot on luokiteltu toimijoiden ja toiminnan suhteen. Järjestys on tiedontuotannon prosessin mukainen.

Kulutuksen tilastollista käsitteellistämistä analysoin pohjautuen suomalaiseseen tilastointiin liittyvään aineistoon sekä kansainvälisiin suosituksiin. Nämä käsittävät tilastojulkaisuja, aineistonkeruun välineitä sekä tilastoinnin kansainvälisiä suosituksia sekä tilastojen suunnitteluun liittyviä asiakirjoja. Kansainvälisiä suosituksia kulutuksen tilastointiin ovat antaneet Kansainvälinen työjärjestö, Yhdistyneiden kansakuntien eri organisaatiot sekä Euroopan unioni. Kulutuksen poliittista käsitteellistämistä kuvaavat aineistot ovat pääosin komiteamietintöjä tai muita työryhmäraportteja sekä tilastointiin liittyneitä kannanottoja. Lisäksi olen käyttänyt lähteinä joitakin eri ajankohtiin liittyviä muita poliittisia ohjelmakirjoituksia. Kulutuksen poliittista käsitteellistämistä tutkin myös tiedon käytön yhteyksissä, jossa aineistona on yhteiskuntapoliittiseen tutkimukseen ja selvitystyöhön liittyvä kulutus-tilastojen käyttö. Kulutuksen teoreettista käsitteellistämistä olen lähestynyt

Taulukko 1.4

Lähdeaineisto tilastollisten toimijoiden ja toiminnan mukaan

Aineisto	Toimijat	Toiminta
Komiteanmietinnöt ja muut yhteiskuntapoliittiset asiakirjat ja kannanotot	Eturyhmien edustajat (mm. työmarkkinaosapuolet), poliittiset toimijat, suunnittelijat ministeriöissä ja laitoksissa, tutkijat yliopistoissa ja sektoritutkimuslaitoksissa	Yhteiskuntapoliittiset linjaukset ja niihin liittyvien tietotarpeiden määrittely
Tiedon tuotantoon liittyvät suunnitteluasiakirjat	Suunnittelijat tilastovirastossa ja kansainvälisissä järjestöissä	Tiedon kohteen ja sisällön määrittely (käsitteet ja luokitukset)
Aineistonkeruumateriaali	Suunnittelijat tilastovirastossa. Käyttäjinä: tilastohaastattelijat ja tutkimuskotitaloudet	Aineistonkeruu
Julkaisut	Tutkijat tilastovirastossa, ministeriöissä, laitoksissa, yliopistoissa, sektoritutkimuslaitoksissa	Tietojen analysointi ja julkaiseminen
Lainsäädännön valmisteluasiakirjat	Suunnittelijat ministeriöissä	Lainsäädännön valmistelu

aineistolla, joka koostuu niistä väitöskirjatutkimuksista, joissa tutkimusaineistona on ollut kulutuksen tilastoaineisto.

Aineiston painotus vaihtelee ajankohdasta toiseen, koska tiedon tuotannon vaiheet ovat painottuneet eri aikoina eri tavoin. Varsinaisessa tilastoinnissa suurimmat muutokset ovat olleet luonnollisesti tilastoinnin aloittaminen 1900-luvun alussa sekä tilastoinnin laajentaminen 1960- ja 1970-luvuilla. Tällöin kansallista ja kansainvälistä aineistoa on paljon sekä kulutuksen poliittisesta että tilastollisesta käsitteellistämisestä. Tilastoinnin muutokset ovat olleet varsin pieniä 1970-luvun jälkeen. Sen sijaan tuosta ajankohdasta lähtien tilastotietojen käyttö on laajentunut merkittävästi. Tämän johdosta 1900-luvun loppuvuosikymmenten analyysit perustuvat lähes kokonaan tiedonkäyttöä kuvaaviin aineistoihin. Koska tutkimukseni käsittelee kulutuksen yhteiskuntapoliittisia hallinnan muotoja, aineisto rajautuu sen mukaan. Muunlainen, esimerkiksi tilastotietojen käyttö kaupallisissa yhteyksissä, kuten markkinoinnissa, on tämän tarkastelun ulkopuolella.

Olen rajannut aineistoa myös yhteiskuntapolitiikan alueiden suhteen ja valinnut niistä analysoinnin kohteeksi sosiaaliturvapolitiikan, talouspolitiikan ja kuluttajapolitiikan. Aineiston läpikäynti on paljon ohjannut tätä rajausta. Nimenomaan nämä politiikan lohkot ovat olleet niitä, jotka ovat keskeisesti nousseet esiin tilastoinnin perusteluissa ja uudistuksia tehtäessä. Tietojen käyttöä koskevan aineiston olen koonnut käymällä läpi tiettyjen ministeriöiden, virastojen ja tutkimuslaitosten julkaisut lähinnä 1970-luvulta lähtien ja pyrkinyt niiden joukosta löytämään sellaiset, joissa tehty analyysit ovat perustuneet kotitalouksien kulutusmenoja kuvaavaan tilastoaineistoon. Lisäksi olen käynyt läpi Tilastokeskuksen perusaineistoihin myöntämät käyttöluvut. Tällä

tavalla koottu aineisto kuvaa ennen kaikkea sellaista tilastotiedon käyttöä, jossa aineistoina ovat olleet yksilökohtaiset tiedot (tilastojen tunnistamattomia perusaineistoja), ja käyttäjät ovat itse tehneet niistä haluamiaan analyyskejä ja tulosteita tai tilanneet ne Tilastokeskuksesta. Aineisto sisältää lähinnä Sosiaali- ja terveysministeriössä, Sosiaalihallituksessa ja Stakesissa, Taloudellisessa suunnittelukeskuksessa ja Valtion taloudellisessa tutkimuskeskuksessa sekä Kotitalous- ja kuluttaja-asiain tutkimuskeskuksessa ja Kuluttajatutkimuskeskuksessa tehtyjä tutkimuksia. Analyysissäni vähemmälle huomiolle jäävät jotkut keskeiset kulutukseen liittyvät yhteiskuntapolitiikan alueet, kuten alkoholipolitiikka, asuntopolitiikka ja ravitsemuspolitiikka. Alkoholinkäytön tutkimus on ollut Suomessa pitkään merkittävä ja keskeinen kulutustutkimuksen alue (esim. Kuusi 1948; Wallenius 1980; Simpura 1985), mutta erityisen ongelmallinen alue kulutuksen tilastoinnille. Arkaluontoisuutensa, käytön jakautumisen epätasaisuuden ja valikoivuuden sekä käyttöyhteyksien vuoksi päiväkirjamenetelmällä alkoholin kulutuksesta on hyvin vaikea saada luotettavia tietoja. Eri-alaisten arvioiden mukaan Kulutustutkimukset tavoittavat siitä vajaan puolet. Kieltolain aikana alkoholinkulutusta tilastoinnissa ei edes pyritty selvittämään. Alkoholipoliittinen tutkimus ei ole juurikaan käyttänyt hyväkseen Kulutustutkimuksesta saatavia tietoja, vaan kehittänyt omia tilastoinnin ja aineistonkeruun tapojaan. Tästä syystä olen jättänyt alkoholipoliittisen tutkimuksen tarkasteluni ulkopuolelle. Sekä asumis- että ravitsemustutkimusta käsittelem jonkin verran, mutta en siinä laajuudessa kuin sosiaaliturva-, talous- ja kuluttajapoliittista tutkimusta. Asuinolojen tutkimus ja tilastointi Suomessa alkoi jo 1800-luvun puolivälissä (Juntto 1998). Asuminen on aina ollut myös keskeinen osa kulutuksen tilastointia ja käsittelemkin sitä lähinnä 1920-luvulla liittyneenä kotitalousideologiaan. Myöhempi asumistutkimus jää maininnan varaan. Sama koskee ravitsemustutkimusta lukuun ottamatta kulutuksen tilastoinnin alkuaikoja, jolloin ravitsemustieteen saavuttamat tulokset vaikuttivat merkittävästi kulutusta kuvaavien indikaattoreiden muodostamiseen.

Akateemista kulutuksen tilastoaineistoihin perustuvaa kulutustutkimusta on tehty Suomessa etenkin viime vuosikymmeninä varsin runsaasti. Kulutuksen teoreettista käsitteellistämistä kuvaamaan tästä tutkimuksesta olen valinnut lähdeaineistooni ainoastaan väitöskirjatutkimukset, koska niissä kulutuksen käsitteellistäminen on täytynyt kuvata ja erityisesti perustella selkeästi. Aineisto käsittää yhteensä kuusi tutkimusta, joista kolme edustaa taloustieteellistä kulutustutkimusta (Waris 1945; Saarsalmi 1972; Uusitalo 1979), yksi sosiaalipoliittista köyhyystutkimusta (Ritakallio 1994) ja kaksi sosiologista kulutustutkimusta (Nurmela 1996; Wilska 1999). Lisäksi olen tarkastellut Liisa Saulin (1951) maataloustutkimukseen liittyvää väitöskirjaa, jossa kulutustilastot toimivat vertailuaineistona.

Aineistoni käsittää myös kaksi teosta, jotka mielestäni ovat keskeisiä kulutuksen käsitteellistämisen ja hallinnan muutosten mielessä. Ensimmäinen näistä on Laura Harmajan (1946) teos *Kotitalous kansantalouden osana*, joka

on paljolti yhteenvetoa kulutuksen hallintaan 1900-luvun alkuvuosikymmeninä liittyneistä ajattelutavoista, mutta siinä nämä on kytketty vuosisadan puolivälissä vallalle tulleeseen kansantalouden kokonaisuutta korostaviin näkemyksiin. Toinen on Pekka Kuusen teos *60-luvun sosiaalipolitiikka* (1961), joka edustaa nimenomaan näitä kokonaisuutta painottavia ajattelutapoja sekä kulutuksen käsitteellistämistä kansantaloudellisen tehokkuuden kannalta.

Aineiston analyysissä tarkastelen tilastotiedon muotoutumista sosiaalisena prosessina, jossa yhdistyvät kulutuksen tieteellinen, poliittinen ja tilastollinen käsitteellistäminen. Hallinta on näkökulma, josta käsin aineistoa tulkitsen. Hallinta on reflektoidua, joten muutosten analyysissä kiinnitän huomiota erityisesti asioiden kyseenalaistamiseen ja uudelleen tulkintoihin. Analysoimalla tilastointiin liittyviä asiakirjoja, julkisia kannanottoja ja kiistoja tarkastelen, millaisia kulutukseen liittyviä problematisointeja ja siihen liittyvää politiikkaa asiakirjoissa esitetyt käsitykset muovasivat ja miten ne historiallisesti muuttivat muotoaan. Hallintaan liittyvä integraation, yksilöllistämisen ja sekä tehokkuuden pyrkimykset edellyttävät huomion kiinnittämistä siihen, miten se kokonaisuus, johon pyritään integroimaan, käsitetään sekä millaisia tehokkuusvaatimuksia sille esitetään. Samoin on kiinnitettävä huomiota siihen, minkälaisia vaatimuksia yksilöille asetetaan. Analysoin sitä, minkälaisiksi konkreettisiksi käsitteiksi, luokituksiksi, indikaattoreiksi, tulkinnoiksi ja toimenpiteiksi puheenvuorot muokkautuivat. Erityisesti tilastolliset indikaattorit ovat konkreettisia ilmauksia siitä, mikä on tilastollisen tiedon osuus hallinnan käytännöissä. Tulkitsen niitä niiden kaksoisluonteen perusteella. Toisaalta ne pyrkivän kuvaamaan objektiivisia olosuhteita, jolloin vaatimukset asettuvat yhteisön tasolle (miten olosuhteisiin tulisi vaikuttaa) ja toisaalta ne kuvaavat yksilöiden käyttäytymistä ollen tällöin arvottavia ja ilmaisevat tavoitteita suhteessa yksilöllisiin kykyihin (miten yksilöiden tulisi muuttaa käyttäytymistään).

Tutkimus on historiallista siten, että analysoin kulutuksen hallinnan ja tilastollisen tiedon tuotannon yhteyksiä kussakin historiallisessa tilanteessa ja liittyneenä sen yhteiskunnallisiin ehtoihin. Tutkimus on makrotason tutkimusta siinä mielessä, että tarkastelen ja tulkitsen muutoksia sen mukaisesti, miten uudenlaiset kulutuksen ja sen hallinnan käsitteellistämisen tavat ovat eri aikoina tilastointiin ilmaantuneet. Tutkimuksessa mikro- tai paikallistaso on mukana siinä mielessä, että tarkastelen tilastotiedon muotoutumista myös sen tietyissä käyttöyhteyksissään. Lähtökohtaisesti kulutuksen hallintaan liittyvät ajattelutavat ja käytännöt ovat moninaiset. Pyrkimyksenäni on eritellä kulutuksen hallinnan logiikan rakentumista sen eri yhteyksissään.

Aineistoa analysoidessani tarkastelen kulutuksen hallintaa ja tiedon tuotantoa rakenteellisena toimintana, käsitteellisenä toimintana sekä vaikuttavana toimintana (hallinnan teknologiana). Mitä on ajateltu ja mitä on tehty? Tarkastelen esimerkiksi tiedon tuotannon organisointia, siihen osallistuvia toimijoita sekä näiden välisiä institutionaalisia kytköksiä. Lisäksi erottelen

aineiston asiakirjoista niissä ilmaistuja yhteiskunnallisia ongelmanasetteluita, tavoitteita ja tietotarpeita, niihin liittyviä käsityksiä ja esioletuksia ja perusteluja sekä ratkaisuja tavoitteiden saavuttamiseksi. Tarkastelen myös, missä yhteyksissä ja tarkoituksissa minkäkinlaista tietoa on käytetty.

Aineiston analysoinnin tapaani voidaan luonnehtia vuorovaikutteiseksi luennaksi aineiston ja hallinnan käsitteistön välillä. Hallinnan analytiikasta peräisin olevat kysymykset ovat ohjanneet aineiston lukua ja aineiston luku on osaltaan avannut hallinnan käsitteistön ja logiikan ymmärtämistä. Analyysini käynnistyi varsin aineistolähtöisesti ja on kuvailevaa. Kävin aineistoa aluksi läpi varsinaisen tilastoinnin osalta, jolloin kulutuksen käsitteellistämisen keskeiseksi muutosajankohdaksi paljastui 1960-luku. Tämän jälkeen kävin läpi tätä ajankohtaa koskevat tapahtumat yksityiskohtaisesti. Tilastoinnin uudelleenmäärittelyyn liittyvä aineisto käsitti sekä tilastoinnin suunnitteluasiakirjat että lukuisan määrän komiteamietintöjä. Seuraava aineistotutkimus käsitteellistämisen perusteella alkoi hahmottua tietynlainen kertomus, joka ei vielä hallinnan mielessä täysin avautunut. Erityisesti tilastoraportit joitakin poikkeuksia lukuun ottamatta ovat varsin niukkasanaisia ja niissä harvoin esitetään liittymäkohtia yhteiskunnallisiin tai teoreettisiin ajattelutapoihin. Tilastolliset tunnusluvut esitetään kuvailevina ja näennäisen neutraaleina, niistä ei kerrota, mitä ne indikoivat. Aineiston ensimmäinen luentakierros ja hallinnan käsitteistön toinen luentakierros antoivat kuitenkin eväitä aineiston toiselle luentakierrokselle. Hallinnan käsitteistö sekä yhteiskuntapoliittiset asiakirjat yhdessä ovat auttaneet löytämään tilastollisista tunnusluvuista näitä indikaattoreita. Viimeksi kävin läpi tilastotietojen käyttöä koskevan aineiston, joka toi esiin hallinnan moninaisuuden, muuntuvuuden, verkostomaisuuden ja kerroksellisuuden.

Analyysi etenee tästä eteenpäin siten, että seuraavassa luvussa käsittelen kulutuksen tilastoinnin aloittamista Suomessa 1900-luvun alussa liittyneenä aluksi työväenkysymykseen ja kotitalouskysymykseen sekä sen muotoutumista työmarkkinasuhteiden säätelyn yhdeksi instrumentiksi sekä laajentumista vähitellen julkisten hyvinvointijärjestelmien tehokkuuden kuvaamiseksi. Kolmannessa luvussa keskityn tarkastelemaan kulutuksen hallinnan käsitteellistämistä osana kansantalouden ja hyvinvointivaltion kokonaisuutta, näiden kokonaisuuksien uusia käsitteellistämisen tapoja sekä vaikutuksia kulutuksen hallintaan ja tilastointiin. Käsittelen siinä, miten talouden menestyksen ja väestön toimeentulon kysymykset limittyivät yhteen ja minkälaisten indikaattoreiden käyttöä se edellytti. Kulutuksen valinnanvapauden ja siihen liittyvien riskien sekä kulutusyhteiskunnan käsitteellistämisen kysymyksiä tarkastelen luvussa 4. Samoin keskityn niihin kulutuksen hallintaan liittyvien ajattelutapojen muutoksiin, jotka olivat yhteydessä 1990-luvun alun talouslamaan, talouden kansainväliseen integraatioon ja sen mukanaan tuomaan kasvavaan kilpailuun. Luku 5 on yhteenvetoluku.

2 *Yhteiskunnan jäsenyys ja tarpeiden hallinta*

Väestön toimeentuloa ja kulutusta jäsennettiin monella tapaa 1800-luvun lopun ja 1900-luvun alun vuosikymmenillä aluksi ns. työväenkysymyksenä, johon vastauksia etsittiin kansanvalistuksesta ja sosiaalireformeista sekä myöhemmin työmarkkinasuhteita säätelemällä ja vero- ja perhepolitiikkaa kehittämällä. Työväenkysymyksen ilmaantumiseen liittyi myös uusia tietokäytäntöjä. Osana ns. konkreettista sosiaalitutkimusta käynnistyi Suomessa myös kulutuksen tilastointi. Tämän voidaan Suomessa katsoa alkaneen runsaat 100 vuotta sitten. Oskar Grounström julkaisi tutkimuksensa Helsingin työväen taloudellisista oloista vuonna 1897. Vuonna 1912 ilmestyi Vera Hjeltin tutkimus ammattityöläisten toimeentuloehdoista Suomessa vuosina 1908–1909. Seuraavat tutkimukset tehtiin vuosina 1920–21, 1928, 1950–51 ja 1955. Tarkastelen tässä luvussa näitä Suomessa toteutettuja Kulutustutkimuksia³. Vaikka tutkimukset poikkesivatkin sekä perusteluiltaan että toteutukseltaan toisistaan, ne liittyvät siihen perinteeseen, jota voidaan kutsua kulutuksen sosiaalipoliittiseksi hallinnaksi erotuksena kulutuksen talouspoliittisesta hallinnasta. Tämä kulutuksen talouspoliittinen hallinta alkoi ilmaantua yhteiskunnallisiin keskusteluihin ja käytäntöihin 1950-luvulta lähtien. Varhaiset kulutustilastot liittyivät alun perin ennen kaikkea työmarkkinasuhteiden säätelyyn, työväensuojeluun ja yhteiskunnalliseen reformipolitiikkaan, mutta myös ns. kotitalousliikkeeseen. Miten näissä ilmenevät kysymyksenasettelut hahmotettiin tilastollisesti mitattavina ilmiöinä, ja minkälaista kuvaa tilastotiedoilla rakennettiin?

2.1 *Työväenkysymys*

Sosiaalisen alueen muotoutuminen

Väestö ja sitä myötä sen kulutus ja toimeentulo nousivat esiin yhteiskunnallisena kysymyksenä 1800-luvun Euroopassa. Muodostui niin kutsuttu sosiaalisen alue oikeudellisen ja taloudellisen subjektin oikeuksien ja etujen välimaastoon (Dean 1999, 48–55; Rose 1999, 98–136). Sosiaalinen kysymys syntyi siitä ristiriitaisuudesta, joka ilmeni oikeudellisen tasa-arvon ja taloudellisen tasa-arvon puutteen – taloudellisen riippuvuuden – välillä. Aiemmin vapaus oli ollut paljolti sidoksissa omaisuuteen, jolloin omaisuuden puuttuminen oli tarkoittanut myös vapauden puuttumista (Hellsten 1993, 124). Oikeudellisen tasa-arvon ja taloudellisen riippuvuuden välistä ristiriitaa

3 Timo Toivonen on tarkastellut varhaista suomalaista kulutustilastointia suhteessa kulutusyhteiskunnan muotoutumiseen (Toivonen 2008).

alettiin säädellä sosiaalipoliittisesti. Sosiaalisen alue paikantui valtion ja kansalaisyhteiskunnan väliseen suhteeseen. Poliittisen ja taloudellisen kansalaisuuden rinnalle muotoutui sosiaalinen kansalaisuus. Poliittisten oikeuksien ja taloudellisten etujen ohella alettiin määrittää sosiaalisia oikeuksia ja velvollisuuksia. Sosiaalinen kansalaisuus muotoutui suhteessa inhimillisiin tarpeisiin ja yhteiskunnan jäsenyyteen. Tarkoituksena oli velvollisuuksien ja oikeuksien verkostojen avulla yhdistää yksilöiden etuja. ”Jotta uusi näkökulma saattoi ilmaantua, oli oltava olemassa ongelmien joukko ja käytäntöjen kenttä, joita esimerkiksi vaihtoehtoiset oikeudelliset ja taloudelliset lähestymistavat eivät kenneet käsittelemään” (Procacci 1997, 28). Sosiaalisen alueen synty liittyi Euroopassa kehittyneeseen liberaaliin hallinnan muotoon, jossa kansalaisyhteiskunta, markkinat, perhe ja kansalainen koettiin hallinnon välttämättöminä vastapainoina. Liberaalin hallinnan tuli perustua tietoon näistä alueista ja niille sopivista toimintamuodoista. Yksi keskeinen ongelma oli väestön ”hyvinvoinnista” huolehtiminen. (Rose 1995, 21–22.) Sosiaalisen alueen hallintaa edellytti tietoa siitä. Yksi tapa tuottaa sitä olivat tilastot, jotka tekevät mahdolliseksi kuvata maailmaa tiedettävänä, laskelmoitavana ja hallinnoitavana objektina. (Desrosières 1998, 236–278.)

Sosiaalista – yhteiskunnallista – kysymystä käsiteltiin Suomessa viime vuosisadan vaihteessa ”maaseudun tilattoman väestön kysymyksenä” ja ”työväenkysymyksenä”. Tilattoman väestön kysymystä ja teollisuustyöväestöön liittyviä ongelmia tarkasteltiin osittain erillisinä ja sosiaalisen kysymyksen katsottiinkin paljolti liittyvän nimenomaan tilattomaan väestöön ja sitä pidettiin esisijaisena. Työväenkysymys liittyi näkemyksiin, joita oli työväenluokan muodostumisesta ja sen aiheuttamista yhteiskunnallisista ristiriidoista. Työväenkysymys koski kaupunkeihin ja asutuskeskuksiin 1860- ja 1870-luvuilta lähtien teollistumisen myötä muuttanutta väestöä. Kysymyksiä tarkasteltiin erillisinä myös sen johdosta, että niiden ratkaisukeinot nähtiin erilaisina. Maakysymykseen ajateltiin voitavan parhaiten vaikuttaa maanomistusoloja kehittämällä, kun taas työväensuojelu oli vastaus teollisuustyöväestöä koskeviin ongelmiin. Teollisuustyöväestöä pidettiin myös maaseutuväestöä enemmän uhkana yhteiskuntarauhalle, koska teollisuustyön ja kaupunkiympäristön nähtiin turmelevan muun muassa perhe-elämää.

Teollistumisen vauhdittumista edisti vuonna 1879 säädetty elinkeinovapauslaki, joka salli lähes täydellisen elinkeinovapauden sekä mahdollisuuden palkata työväkeä. Samalla lakkautettiin ns. laillisen suojelun järjestelmä, joka oli velvoittanut epäitsenäistä väestöä hankkimaan itselleen laillisen suojelun jonkun vapaan kansalaisen luona. Tämä oli tarkoittanut käytännössä työpakkoa. Lisäksi samana vuonna säädettiin muuttovapauslaki (Rasila 1982, 18–21). Työsuhteesta tuli työntekijän ja työnantajan tasavertaiseen sopimukseen perustuva asia, mikä oikeudellisessa mielessä synnytti ”vapaan palkkatyöläisen” (Haapala 1992, 230). Sakari Heikkinen on todennut, että sana ”työläinen” otettiin käyttöön elinkeinovapauslain yhteydessä (Heikkinen 1997, 25).

Elinkeino- ja muuttovapautta koskevien lakien lisäksi säädettiin köyhäinhoidtolaki, jonka periaatteena oli jokaisen työkykyisen henkilön velvollisuus elättää itsensä ja perheensä. Kunnat vapautettiin antamasta köyhäinhoidon apua muille paitsi työkyvyttömille. Näillä toimilla institutionalisoitiin suomalaista residuaalista sosiaalipolitiikkaa. (Pulma 1992, 194–195.) Mainittujen lakien säätämisen johdosta Suomessa 1870-lukua pidetään kuitenkin yleisesti modernin sosiaalipolitiikan syntyvaiheena. Lakien merkitys oli siinä, että ne yksilöivät oikeudet ja velvollisuudet ja olivat täten muokkaamassa yksilöllistä kansalaista näiden oikeuksien ja velvollisuuksien sopimuksenvaraisissa suhteissa, mikä oli edellytys hyvinvointivaltiollisen hallinnan synnylle. Kuten Miller ja Rose (1997, 122) ovat todenneet ”hyvinvointimentaliteettien ja -teknologioiden taustalla piilee kuva kansalaisuuden etiikasta, joka on juurutettava ihmisiin: kansalainen on ’vastuullistettava’, ja *hyvinvointijärjelmän* on tehtävä kansalainen vastuulliseksi *yhteiskuntaa* kohtaan.”

Modernin sosiaalipolitiikan synnyn perusteena Suomessa 1870-luvulla käytetään myös Yrjö-Sakari Yrjö-Koskisen ja Th. Reinin artikkelisarjoja, joissa kiinnitettiin huomiota siihen yhteiskunnalliseen uhkaan, mikä aiheutui teollisuustyöväestön sosiaalisista ongelmista, ellei valtion toimesta lainsäädännön avulla pystytä ehkäisemään ongelmien syntyä. (Pulma 1992, 185). Tämä fennomaanien näkemys oli vastakkainen ruotsinkielisten liberaalien edustajien kannan kanssa, jotka kannattivat vapauksia laajentanutta lainsäädäntöä (Heikkinen ja muut 2000). Yhteiskunnan tai valtion korostaminen oli sekä Yrjö-Koskisen että Reinin ajattelussa keskeistä. Valtion tuli ohjata historiallista edistystä ja säädellä taloutta niin, ettei yhteiskunnan yhteinen etu eivätkä yhteiskunnan heikoimpien jäsenten edut unohdu. Yhteiskunnan etu oli eri yhteiskuntaluokille yhteinen ja meni luokkaetujen edelle. (Yrjö-Koskinen 1975, 60, 74.) Reinille valtion tehtävänä oli huolehtia myös tulevien sukupolvien eduista (Rein 1975, 151).

Yrjö-Koskiselle työväenkysymyksen ratkaisussa oli keskeistä, että yhteiskuntaluokat saatiin lähenemään toisiaan. Tämän toteuttamiseksi tärkeää oli keskinäinen kanssakäyminen sekä kansansivistys (Yrjö-Koskinen 1975, 65). Hänen ajattelussaan jokainen kansalainen tuli saattaa yhteiskunnan hyödylliseksi jäseneksi ja tämä tapahtui ”kohottamalla työ kansa paremmalle siveyden ja varallisuuden kannalle” (Yrjö-Koskinen 1975, 87). Säästäväisyys oli tekijä, joka saattoi yhdistää sivistyksen ja talouden: ”Säästämisen tarkoituksena ja yllykkeenä ei ole yksistään turvata vanhoja päiviä, vaan koota pääomaa, jonka nojassa voidaan vähitellen ryhtyä itsenäisempään ja tehollisempaan työtoimeen...” (Yrjö-Koskinen 1975, 89.) Rein korosti Yrjö-Koskista enemmän varallisuuden oikeudenmukaista jakautumista sekä varallisuuserojen tasoittamista esimerkiksi progressiivisen verotuksen avulla (Rein 1975 149–150).

Yrjö-Koskisen ja Reinin ajattelu edustaa fennomaanista kansakunnan rakentamiseen ja eheyttämiseen liittyviä ajattelutapoja, jossa kansansivistys liitettiin yhteisen kielellisen ja kulttuurisen elämänskatsomuksen vahvistamiseen ja

yhteiskuntarauhan säilyttämiseen. Ilkka Liikanen on kiinnittänyt huomiota siihen, että tämän lisäksi fennomaanien piirissä esiintyi myös näkemyksiä kansanvaltaisesta valtiollisesta muodosta, joka teki kansansivistyksen välttämättömäksi. Sen tehtävänä oli aktivoida kansalaisia omaehtoiseen toimintaan ja ottamaan osaa julkiseen elämään. (Liikanen 1997, 347.)

Teollisuustyöläisten määrä oli Suomessa vuosisadan vaihteessa verrattain vähäinen. On arvioitu, että vuonna 1880 elantonsa teollisuudesta ja käsitöistä hankki 7,4 prosenttia koko väestöstä. Toteutetun lainsäädännön lisäksi erityisesti 1890-luvulta alkanut nousukausi ja tuotantorakenteen muutos alkoivat nostaa tätä osuutta. Vuonna 1910 tämä luku oli 15,2 prosenttia, joten nousua oli todella tapahtunut. Ero Ruotsiin nähden oli kuitenkin merkittävä, sillä vastaavat luvut siellä olivat 17,4 prosenttia vuonna 1880 ja 32,0 prosenttia vuonna 1910. Vuodelta 1910 on olemassa ensimmäiset tarkat tiedot, ja tällöin varsinaisen teollisuustyöväestön määrä oli 116 000. (Soikkanen 1961, 5.) Teollisuusväestön osuus ammatissa toimivasta väestöstä kasvoi vuosina 1870–1912 viidestä prosentista 12 prosenttiin. Kun teollisuustyöläisiä oli vuonna 1912 runsaat 100 000 ja muita kaupungeissa asuvia työläisiä lähes 200 000, käsitti koko kaupunkityöväestö perheineen noin 600 000 ihmistä. (Alapuro 1985, 79, 93; Haapala 1992, 233.) Koko väestön määrä oli tuolloin noin 2,9 miljoonaa.

Vaikka teollistuminen tarjosikin aikaisempaan, maaseudun oloihin, verrattuna mahdollisuuden kohentaa elinoloja, kaupunkityöväestön työ- ja elinolot olivat varsin huonot: palkat olivat alhaiset, työaika pitkä, tehtaissa käytettiin lapsityövoimaa, työ oli vaarallista ja epävarmaa. Kaikenkaikkiaan suomalaisten työläisten elintason kohoaminen tapahtui jaksoittain. Ensimmäisellä jaksolla aikavälillä 1850–1860 työläisten elintaso oli lähellä subsistenssiminimiä, toisella jaksolla vuosien 1867–68 nälänhädästä vuosien 1892–1894 taantumaa se nousi selvästi, mutta epätasaisesti alueiden ja työläisryhmien välillä. Kolmannella jaksolla 1890-luvun puolivälistä ensimmäiseen maailmansotaan elintason kasvu oli tasaisempaa. (Heikkinen 1997, 187–188.)

Teollistumisen edetessä käsitys köyhyydestä ja sen syistä alkoi muuttua. Kun köyhyyden syiden oli aikaisemmin ajateltu olevan köyhissä itsessään, heidän moraalisuudessaan ja tahdossaan, köyhyys osoittautuikin teollistumisen oloissa suuria väestöjoukkoja koskevaksi ilmiöksi. Köyhyys ei ollut tilapäistä, yksilöllistä ja sopeutumaton väestöä koskevaa. Nyt alettiin kiinnittää huomiota ulkoisiin olosuhteisiin ja kurjuuden syihin. Alettiin tunnustaa, että työntekijä eli uudenaikaisissa teollisissa oloissa, jotka edistivät ja suosivat köyhtymistä. (Hellsten 1993, 125.) Köyhyyttä alettiin tarkastella taloudellisten resurssien puutteena, jolloin siitä tuli arvioitavissa ja laskettavissa oleva. Köyhyydestä seuraava yhteiskunnallinen uhka nähtiin hallinnan legitimiinä kohteena. Köyhyys muuntui kysymykseksi tuloista ja menoista, johon liittyi oleellisesti ihmisten kyky huolehtia taloudenpidostaan. Köyhyydellä ajateltiin myös olevan haitallisia vaikutuksia perhe-elämän ja moraalin kannalta.

Kulutuksen tilastointi käsitti aluksi vain työläisperheitä. Perhe 1900-luvun alkupuolelta. *Helsingin kaupunginmuseo.*

”Riippumatta köyhyyden henkilökohtaisesta kokemuksesta se muunnettiin ohjelmoitavaksi ja laskettavissa olevaksi kohteeksi, kysymykseksi tuloista ja menoista, johon liittyy köyhän ihmisen kyky huolehtia varoistaan” (Miller & Rose 1997, 118–119).

Yhteiskunnallista epäoikeudenmukaisuutta ei kuitenkaan vielä mielletty ongelmaksi, vaan työväen olojen parantaminen lähti paljolti sivistyksen ja kansanvalistuksen ideoista. Tavoitteena oli pikemminkin yhteiskuntarauhan säilyttäminen. Työväensuojelu oli vastaus ”sosiaaliseen kysymykseen”. Yhteiskuntarauhaa taattiin vaikuttamalla työväestön olosuhteisiin työsuojeluun ja sosiaalivakuutukseen liittyvillä reformeilla, mutta ennen kaikkea valistuksella, jota toteutettiin työpaikoilla, kodeissa ja kouluissa. Sosiaalipoliittisissa käytännöissä yhdistyivätkin 1800- ja 1900-lukujen taitteessa toisaalta valtiollinen sosiaalilainsäädännöllinen reformipolitiikka, jota jo voidaan pitää alkuna hyvinvointivaltion muotoutumiselle ja toisaalta aikaisemmin muotoutunut käsitys kansan sivistystason kohottamisesta koulutuksen ja valistuksen keinoin, joilla yhteiskunnan yhtenäisyydestä ja kiinteydestä huolestuneet sivistyneistön edustajat halusivat kiinnittää työläiset yhteiskuntaan.

Työväenvakuutus

Valtiollisen sosiaalivakuutuksen synty voidaan liittää hyvinvointivaltion alkuun. Sosiaalisten oikeuksien takaamista sosiaaliavustuksen avulla merkitsi

siirtymää yksityisestä säästämisestä kollektiiviseen, pakolliseen kansallisvaltion laajuiseen järjestelmään (Hellsten 1993, 117, 126). Vakuutuksen idea kytkeytyi yhteen yksilön vapautumisen ja autonomistumisen kanssa. Vakuutus edisti uudennaisia suhteita yksilöiden välillä. Sosiaalivakuutusta pidettiin kuitenkin alun perin vain teollisuustyöväestölle tarkoitettuna, koska tämä oli ryhmä, joka koettiin poliittisesti uhkaavana. Itsensä vakuuttamista ei pidetty vain yksilöllisenä velvollisuutena, vaan myös yhteiskunnallisena velvollisuutena. Henkilö, joka ei vakuuttanut itseään ja joutui onnettomuuteen, oli muiden avun varassa. Lisäksi hän ei osallistunut muiden kanssa yhteisen pääoman luomiseen. (Hellsten 1993, 127.)

Työväenvakuutuksen suunnittelussa ja sen tarvitsemassa selvitystyössä Suomessa keskeinen henkilö oli August Hjelt. Hän tutki ensimmäisen 1880-luvun lopulla asetetun työväenvakuutuskomitean toimeksiannosta mm. työväen avustuskassoja ja tapaturmavakuutusta. (Komiteanmietintö 1892:5, 10, 12). Vuosina 1904–1908 Hjelt toimi työkyvyttömyys- ja vanhuusvakuutusta valmistelleen ns. invaliditeettivakuutuskomitean puheenjohtajana (Komiteanmietintö 1907:8). Komiteoissa vakuutuksen tarve perusteltiin sosiaalisen tasa-arvoisuuden lähtökohdista käsin:

”Yhteiskunnallisessa elämässä on käynyt selväksi, että oikeudellinen tasa-arvo yhteiskunnan eri luokkien kesken ei hälvennä sitä tosiasiaa, että toiset luokat elävät tuntuvasti epäedullisemmissa oloissa kuin toiset ja että varsinkin ne, jotka saavat toimeentulonsa toisen palkkatyössä, ylipäänsä ovat muihin verraten taloudellisesti ja yhteiskunnallisesti heikommassa ja epävarmemmassa asemassa. Senpä vuoksi nykyaikana, jolloin entistä suuremmalla innolla on käyty yhteiskunnallisia epäkohtia poistamaan, voimakkaana ilmenee pyrkimys lainsäädännön kautta turvaamaan ja kohottamaan näiden heikoimpien asemaa sekä valmistamaan heille siedettävämpiä oloja. Tämän tarkoituksen saavuttamiseksi on ensi sijassa turvauduttu työväensuojelulainsäädäntöön. Mutta se yksinään jääpi aina puutteelliseksi, sillä tarkimmatkaan säännökset eivät voi antaa suojelusta joka tapauksen varalta. Työväensuojelulainsäädännön avuksi ja täydennykseksi tarvitaan vielä työväenvakuutusta.” (Komiteanmietintö 1907: 8, 3.)

Työväenvakuutuskomitean jäsenet ja invaliditeettivakuutuskomitean jäsenet olivat monista asioista erimielisiä. Kiistakysymykset käytiin molemmissa komiteoissa koskien vakuuttamisen pakollisuutta ja vapaaehtoisuutta, yhteiskunnan ja vakuutettavien välisiä vastuusuhteita sekä vakuutusten rahoituskysymyksiä. Pakollisuutta vastustettiin vetoamalla yksilön vapauteen ja vapaaehtoisuuden katsottiin kasvattavan yksilöitä – ”yhteiskunnan jäseniä” – pitämään huolta tulevaisuudestaan ja tekemään säästöjä sen varalle” (Komiteanmietintö 1907:8, 6). Pakollisuutta vastustettiin myös sen valtiolle aiheuttamien kustannusten vuoksi. Pakollisuutta puolestaan perusteltiin sillä, että kaikki eivät kykene pitämään huolta toimeentulostaan. Myöskään ”kansan kehityskantaa” ei vielä pidetty riittävän korkeana, joka oli vakuutusaatteen omaksumisen edellytys

ilman pakkoa. Vaadittiin ”taloudellisen tajunnan” kehittymistä niissä piireissä, joissa vakuutus oli kaikkein tarpeellisin. (Komiteanmietintö 1907:8, 8). Pakollisuutta koskevien kiistojen vuoksi työväenvakuutuskomitea teki kaksi erillistä ehdotusta. Invaliditeettivakuutuskomitea teki pakollisuuteen perustuvan yksimielisen ehdotuksen työkyvyttömyys- ja vanhuusvakuutuksesta ja sen ehdotettiin kattavan kaikki toisen palveluksessa olevat.

Toinen keskustelua herättänyt seikka liittyi vakuutuksen rahoituskysymyksiin. Invaliditeettivakuutuskomitea ehdotti, että vakuutusten kustannukset jaettaisiin puoliksi työntekijöiden ja työnantajien kesken, ja tämän lisäksi valtio olisi avustanut vakuutuslaitosta (KM 1907:8, 47). Vakuutettujen itsensä osallistumista maksuihin pidettiin itsestään selvänä, koska se juurruttaisi heihin vastuuntuntoa ja säästäväisyyttä. Työnantajien osallistumista perusteltiin sillä, että korvauksen työntekijän työstä piti kattaa sekä jokapäiväisten välttämättömyistarpeiden tyydyttäminen, myös työntekijän turvaaminen työkyvyttömyyden varalta. Valtion osallistumista kustannuksiin perusteltiin sillä, että tuottava työ hyödytti koko kansaa. Yhteiskunnan kannalta nähtiin myös hyödyksi, että sosiaalinen turvallisuus paranee. (Komiteanmietintö 1907:8, 34–36.)

Kiistat koskivat yksilön ja yhteiskunnan välisten suhteiden määrittelyä ja säätelyä. Sosiaalivakuutuksen idea muutti niitä ajattelutapoja ja mekanismeja, jotka kytkivät kansalaisen yhteiskunnalliseen järjestelmään muodostamalla sopimuksen vakuutetun ja yhteiskunnan välille ja tällä tavoin se aikaansai vastavuoroisen vastuusuhteen. (Miller & Rose 1997, 125). Sosiaalivakuutus edellytti valtion väliintuloa ja antoi kustannuksiin osallistuville turvan tulojen menetyksen varalle.

Lainsäädännön kautta uudistukset etenivät varsin hitaasti. Vuonna 1889 säädettiin työväensuojelulaki, jossa rajoitettiin työaikaa sekä säädeltiin alaikäisten työssäkäyntiä sekä muodostettiin ammattientarkastajajärjestelmä. Sosiaalivakuutus ei edennyt Suomessa vielä 1800- ja 1900-lukujen vaihteessa. Työväenvakuutuskomitean mietintö johti ainoastaan tapaturmavakuutuslain säätämiseen osittain pakollisena vuonna 1895. Laki koski vain laissa lueteltuja suurimpia teollisuuden aloja. Maatalous lukuun ottamatta koneita käyttäviä yrityksiä rajattiin lain ulkopuolelle. Vanhuuseläkkeet, lapsilisät ja sairausvakuutus toteutettiin Suomessa myöhemmin kuin muissa Euroopan maissa (Alestalo 1990, 343). Synä lainsäädännön hitauteen olivat venäläisten vastustus, mutta myös senaatti viivytti monia asioita, ja onkin esitetty työnantajien vaikuttaneen senaattiin jotta se hylkäisi lakiehdotukset. Lisäksi luokkakonflikti alkoi kärjistyä 1910-luvulla. Revisionistinen ajattelu ei saanut sosiaalidemokraattisessa puolueessa kovinkaan paljon vastakaikua eikä se pystynyt ajamaan omia uudistuksiaan läpi. (Hellsten 1993, 184; Alapuro & Alestalo 1992, 94.)

Kotitalousliike

Sosiaalivakuutuksen sijasta perheestä ja siihen liittyneestä erityisesti naisia velvoittaneesta kotitalousaatteesta versoi ”sosiaalisen alueen” erityinen toiminnan kenttä. Taustalla oli pelko, että teollistumiseen ja kaupungistumiseen liittyneet muutokset rapauttavat perhettä. Kotitalous ja sen käsitteellistäminen liittyivät palkkatyöhön, joka erotti toisistaan kodin ja työpaikan, sekä maatalouden kaupallistumiseen. Erityisesti kyse oli naisten työhön osallistumisesta. (Vattula 1989a, 28). Perheiden rappeutumista ilmaisivat muun muassa köyhäinhoitotarpeen kasvu, naisten ja lasten ansiotyö ja heikot asuinolot. Työläisperheiden ongelmia käsiteltiin etenkin vaivaihoidon, asuntokysymyksen ja työväenkysymyksen yhteydessä niin painokkaasti, että keskustelusta hahmottui erityinen työläisperhekysymys (Markkola 1994, 13). Työläisperhekysymys ilmeni huolena työväestön perhe-elämästä ja perhesiteistä, mutta sen taustalla oli laajempi kysymys koko yhteiskunnan rakenteesta ja yhteiskuntajärjestyksestä. Perhe nähtiin sosiaalisena instituutiona, joka sääтели miesten ja naisten tapoja ja siveellisyyksäkäsityksiä, huolehti perheenjäsenten elatuksesta ja kasvatti lapsista kunnollisia kansalaisia (Rose 1995, 24). Ajatuksena oli, että perhe ja kunnollinen kotielämä olivat tapoja ehkäistä yhteiskunnallisia levottomuuksia sekä liittää työläiset muodostumassa olevaan suomalaiseen kansakuntaan (Liikanen 2003, 275).

Työläisperhe ”oli löydetty” kaikissa teollistuneissa tai teollistuvissa maissa 1800-luvun kuluessa. (Donzelot 1979; Vattula 1989a; 1989b; Markkola 1994, 22–23; Kaarninen 1995; Jauho 2003, 161.) Englannissa työläisperheisiin kohdistunut empiirinen yhteiskuntatutkimus sai alkunsa 1860-luvulla ja muuttui intensiivisemmäksi 1870-luvulta lähtien. Tällöin työläisperheiden kotiolot tulivat julkisen huomion kohteeksi, mikä puolestaan vaikutti siihen, että työläisnaisten rooli perheenäiteinä alkoi korostua ja heidän kodinhoitotaitoihinsa kiinnitettiin kasvavaa huomiota. Sama ilmiö oli havaittavissa myös Ruotsissa, jossa sivistyneistön naiset alkoivat 1800-luvun lopulla opettaa työläisnaisille kodinhoitoa. Naisten kautta pyrittiin vaikuttamaan työläisperheisiin ja siten koko väestön tulevaisuuteen.

Ensimmäisinä kysymykseen kiinnittivät huomionsa 1840-luvulta lähtien filantroopit, jotka korostivat työläisten asumisen ja toimeentulon ongelmia. Aatetta edustivat kaupunkien rouvasväenyhdistykset, jotka toivat työläisperheet julkisuuteen kaupunkilaisena ilmiönä. Vaikka vanhasuomalaiset sosiaalireformistit korostivat 1800-luvun lopulla yhteiskunnallisten ongelmien maalaisuutta, hekin näkivät kaupunkityöväestön ryhmänä, jonka olot kaipa-sivat kohennusta. Liberaalin tradition edustajat pitivät yhteiskunnallisessa ajattelussaan työväenkysymyksen ratkaisua tärkeimpänä tehtävänä ja kiinnittivät vähemmän huomiota vanhan agraariyhteiskunnan ongelmiin.

Suomessa työläisperhe muotoutui vasta 1800-luvun lopulla. Sen rakenteellinen edellytys oli teollistuminen – yhteiskunnan muutos, joka viime kädessä synnytti palkkatyöläisruokakunnan. Perhe, jonka vanhemmat kuuluivat

epäitsenäiseen väestöön, ei 1800-luvun alkupuolella ollut yhteiskuntarakenteen varsinainen perusosa. Siitä tuli yhteiskunnan perusyksikkö vasta sääty-yhteiskunnan murentuessa, jolloin epäitsenäisen väestön asemaa säädellyt laillisen suojelun järjestelmä poistettiin. Sen jälkeen työläiset kiinnittyivät yhteiskuntaan ensisijaisesti oman perheensä, eivät enää työnantajansa kautta. (Markkola 1994, 16.)

Suomessa erityisesti Laura Harmaja oli kotitalousaatteen kannattaja ja näki ”kotitalouden kohottamistyön” kaikkein tärkeimmäksi sosiaalipoliittiseksi tehtäväksi:

”Mitä paremmin perheenemännät osaavat järjestää tulojen käytön, mitä vähemmällä kustannuksilla he osaavat hankkia kunnollista ruokaa ja vaatetta, pitää asunnon lämpimänä ja puhtaana jne., sitä pienempi osa elinkeinojen tuotosta tarvitaan kulutukseen, sitä säästäväisempi on kansan elämä. Luonnottoman korkeiksi kohonneet palkkamenot, jotka tekevät tuotannon kannattamattomaksi, voivat siten alentua. Ihmiset tulevat terveemmiksi ja työkykyisemmiksi, sairauskustannukset jopa tapaturmatkin vähenevät ja köyhäinhoitomenot voivat supistua väestön vaurastuessa sekä taloudellisesti että ruumiillisesti. Tyytyväiset, hyvin hoidetut kodit kasvattavat kunnan kansalaisia, ja rikollisuus vähenee; lapset ja nuoret saavat toimellisen, taitavan ja tehtävänsä antautuneen äidin hoitamassa kodissa aivan toisenlaisen huolenpidon ja kasvatuksen kuin taitamattoman perheenemännän hoivassa, jonka laiminlyöntejä yhteiskunnallisen huoltotyönkin on vaikea korjata.” (Harmaja 1922, 3)

Myös työväen naisjärjestöt osallistuivat perhekäsityksen rakentamiseen ja heidän järjestöissään aihepiiri aiheutti ristiriitoja. Vuonna 1900 perustettiin Suomen Työläisnaisten liitto, jonka nimeksi vuonna 1906 tuli Sosialidemokraattinen Naisliitto. Alkuaikoina monet liiton johtohenkilöistä pitivät kotitaloutta vanhentuneena instituutiona ja sen kehittämistä porvarillisena näpertelynä. Sosialistisessa naisliikkeessä erityisesti Yhdysvalloissa kehitettiin utopioita tulevaisuuden kotitaloustöiden ja lastenhoidon järjestämiseksi osuustoiminnallisesti sekä keskuskeittiöillä varustetuista asuintaloista. Työläisnaisliitto ei pitänyt kotitaloutta ja hyvää kodinhoitoa välineinä elintason nostamiseksi vaan päämäärinä, jotka kyettiin saavuttamaan vain parantamalla toimeentulomahdollisuuksia. (Heinonen 1998, 121.) Suomessa esimerkiksi Vera Hjelt (1912) esitti työväen oloja kuvaavassa raportissaan työläisnaisten elämän helpottamiseksi perustettavaksi yhteiskeittiöitä ja ruokaosuuskuntia, joissa koko perhe voisi ruokailla. Näistä kannanotoista häntä arvosteli Nutid-lehdessä Dagmar Neovius. Hänen mukaansa Hjeltin kannattamat kansankeittiöt ja lastentarhat eivät koskaan korvaisi kotiäidin hoitamaa kotia. Näissä työläisnaisen elämää helpottavissa ehdotuksissaan Hjelt oli radikaalimpi kuin monet naisliikkeen edustajat. Hän puolusti myös perheellisen naisen oikeutta ammattityöhön. (Ivars 1995, 22).

Kotitalouskysymyksestä muodostui yhteiskunnallisen kamppailun kenttä ja myös Sosialidemokraattisessa Naisliitossa tästä oli kaksi rinnakkaista linjaa, joilla molemmilla oli kannattajansa: kollektiivisen taloudenhoidon linja ja kotitalouslinja. Linjojen välinen kiista kärjistyi 1920- ja 1930-luvuilla. Kotitalousohjelman lopullinen läpimurto sosiaalidemokraattisessa naisliitossa tapahtui vasta 1930-luvulla (Heinonen 1998, 124.)

Sama kehitys, missä työläisperhe itsenäistyi työntajan huonekunnasta – ja vastaavasti isäntäväen perhe työväestä – ilmeni 1800-luvun kielenkäytöstä. Kai Häggman kiinnittää huomiota käsitteiden ”perhe” ja ”familj” esiintymiseen suomalaisen sivistyneistön keskustelussa 1800-luvun aikana ja toteaa, että ennen 1800-lukua perheestä ei juuri puhuttu erillisenä. Siihen liittyivät talo, työyhteisö, palvelijat ja sukulaiset. 1800-luvun kuluessa ”perhe” ja ”familj” vakiintuivat käsitteiksi, joilla ensisijaisesti viitattiin vanhempien ja lasten muodostamaan kasvatusyksikköön. (Häggman 1994, 134–136.) Perhe irrottautui suvusta omaksi yksikökseen, jota alkoi biologisen yhteisyyden lisäksi määrittää yhdessä asuminen – kotielämä. Sivistyneistön osalta tämä tapahtui 1800-luvun kuluessa.

Mervi Kaarninen on kiinnittänyt huomiota siihen, että kotitalousideologian läpimurtoon vaikuttavat ilmiöt olivat nationalisesti väritettyjä. Erityisesti kansalaissota ja itsenäistymisprosessi saivat valtiiovallan kiinnittämään huomiota koteihin ja lastenkasvatukseen. (Kaarninen 1995, 84.) Myös Visa Heinonen on korostanut kotitalouden ja suomalaisen kansakunnan rakentamisen välistä yhteyttä. Perhe ja kotitalous nousivat tärkeiksi instituutioiksi 1920-luvun Suomessa. Kotitalouden tehokkaan hoitamisen nähtiin hyödyttävän koko kansakuntaa. Kotitalousneuvonta toimi sosiaalipolitiikan korvikkeena, paransi kansan omatoimisuutta sekä edisti porvarillisen kulttuurin voimistumista. (Heinonen 2007, 186.)

Kotitalousideologia merkitsi esimerkiksi sitä, että kaikki tytöt tulivat kouluissa osallisiksi kotitalousopetuksesta. Uusi kotitalousoppilaitoksia koskeva laki vuodelta 1928 merkitsi perheenemäntäkoulutuksen tehostumista. Myös vuoden 1929 avioliittolaki tunnisti perheenemännän itsenäisen aseman ja merkityksen kodin talouden hoidossa ja täten perheen toimeentulon kannalta. (Sulkunen 1989, 93–94.) Perheenemännyyden ammatillistumisesta huolimatta, käytännössä monet naiset työskentelivät – halusivatpa he sitä tai eivät – kodin ulkopuolella perheen toimeentulon saamiseksi.

Konkreettinen sosiaalitutkimus

Suomessa 1800-luvun lopun ja 1900-luvun alun ongelmia käsiteltiin tutkimuksessa, joka on nimetty konkreettiseksi sosiaalitutkimukseksi tai sosiaalitaloustutkimukseksi. Tässä tutkittiin sekä maaseudun tilatonta väestöä että kaupunkien teollisuusväestöä. Tämän tutkimussuuntauksen edustajina voidaan pitää Le Playn työväestöä koskevia tutkimuksia, englantilaisia köy-

hyystutkimuksia sekä Saksassa etenkin Verein für Sozialpolitik -yhdistyksen ympärillä tehtyä tutkimusta. Konkreettinen sosiaalitutkimus oli myös yhteydessä valtion tilastotoimen uudistamiseen. (Alapuro & Alestalo 1992, 77–80.) Työväenkysymys oli aihe, joka oli määrittynyt 1800-luvun kuluessa yhteiskunnallisesti merkittäväksi kysymykseksi, ja joka vaati tilastollista selvittämistä. Erillisiä virastoja (labour departments) perustettiin vuosina 1880–1900 useisiin maihin, Suomeen Teollisuushallitus vuonna 1884 (Haatanen & Suonoja 1992, 21). Näiden tehtävänä oli sekä valmistella uusia lakeja että rakentaa tilastollisia indikaattoreita auttamaan lakien luonnostelussa ja arvioimaan niiden vaikutuksia.

Suomessa konkreettisen sosiaalitutkimuksen perinne alkoi kehittyä yhteiskunnallisessa murroksessa 1860-luvulta lähtien. Tutkimustarpeet kumpusivat sen aikaisista yhteiskunnallisista muutoksista, 1800-luvun lopun liberalistisista näkemyksistä ja teollistumisen käynnistymisestä. (Alapuro & Alestalo 1992.) Konkreettinen sosiaalitutkimus liittyi sosiaaliin reformeihin ja sosiaalipolitiikkaan. Puolueettomilla tutkimuksilla ajateltiin voitavan painostaa valtiota näihin reformeihin. Tutkimusta edelsi keskustelu sosialismista ja työväenkysymyksestä. Suomessa siihen liitettiin myös maakysymys. Sosiaalitutkimuksessa keskityttiin muutosten mukanaan tuomien väestöryhmien, tilattoman väestön ja kaupunkien työväestön tutkimiseen.

Vaikutteita suomalaisen sosiaalitutkimukseen saatiin pääosin Saksan Verein für Sozialpolitik -yhdistykseltä ja Gustav Schmollerin ja Adolph Wagnerrin tutkimuksista. Yhdistyksen piirissä arvosteltiin liberaalista taloustiedettä, korostettiin historiallista tarkastelutapaa, oltiin kiinnostuneita tilastoihin pohjautuvista tutkimuksista ja uskottiin reformistiseen lainsäädäntöön. Historiallinen koulukunta korosti myös valtion keskeistä asemaa, jota pidettiin yhteiskunnallisen kehityksen ja edistyksen välttämättömänä edellytyksenä. Vastaava yhdistys Suomessa oli Kansantaloudellinen yhdistys, jonka jäsenet olivat pääosin virka- ja tiedemiehiä. Poliittisesti yhdistys oli lähellä vanhasuomalaista puoluetta. Erityisesti Yrjö-Koskinen ja Rein välittivät Suomeen saksalaisia vaikutteita. Ruotsinkielisessä järjestössä, Ekonomiska Samfundet i Finland, liike-elämän ja liberaalien edustus oli merkittävä. Kansantaloudellisen yhdistyksen piirissä keskityttiin enemmän maaseudun kysymykseen, kun taas Ekonomiska Samfundetin päähuomio keskittyi teollisuuden työväestöön. (Alapuro & Alestalo 1992, 88–89.) Monet tutkijat olivat mukana ns. wrightiläisessä työväenliikkeessä, jonka tavoitteena oli sosialismin kannatuksen edellytysten heikentäminen yhteiskunnallisia epäkohtia poistamalla. Konkreettinen sosiaalitutkimus keskittyi aluksi maaseudun olojen tutkimiseen, mutta 1890-luvulla kiinnostuttiin selvittämään myös teollisuustyöläisten ongelmia. Erityisesti Ekonomiska Samfundetissa toiminut G.R. Snellman oli tässä suhteessa aktiivinen. Hän oli perustamassa Teollisuushallitukseen Työtilasto-sarjaa.

Tilastotiedot koettiin tärkeiksi, koska niiden avulla todellisuutta ajateltiin voitavan tarkastella puolueettomasti ja vastaansanomattomasti. Saatiin kiin-

nekohta, joka oli kiistojen ja kamppailujen tuolla puolen. Tällöin yhteiskunnalliset reformit voitiin perustaa näiden tietojen varaan. Epistemologiset oletukset lähtivät siitä, että sosiaalista todellisuutta voitiin mitata samoin kuin luonnontieteellisiä ilmiöitä. Sosiaalisilla faktoilla oli sama asema kuin muillakin tieteellisillä faktoilla – ne olivat totuuksia, joita voitiin tutkia huolellisin ja systemaattisin havainnoin. Niiden kasautuminen tuotti tietoa sosiaalisista olosuhteista – tietoa, jota voitiin hyödyntää sosiaalisissa reformeissa. Empiiriset yleistykset perustuivat induktiiviseen päättelyyn (Kent 1981, 8–9.) Suomalaiset reformistit ja tiedon kokoajat perustelivat tiedon ja reformien välistä yhteyttä seuraavilla tavoilla:

”Kun vuosisadan alkupuoliskolla ja keskivälillä sosiaalista kysymystä on pohdittu ja punnittu, kun siitä oli sovittu ja riideltä, eikä ratkaisua sittenkään saatu, on viimeisinä vuosikymmeninä tultu huomaamaan, että siinäkin ei sana ota muuttuakseen lihaksi ja vereksi, vaan että siinäkin, jos tahtoo saada suoraan ja pettämätöntä, jos kohtakin vaivoja ja vastuksia kysyvää selvitystä, on turvautuminen kuiviin, sanattomiin numeroihin. Sosiaalistatistiikka on päivä päivältä havaittu yhä tärkeämmäksi ja sen käyttäminen on voittamistansa voittanut alaa.” (Groundstoem 1897, 92.)

August Hjelt esitti tilastoinnin perusteluita Helsingin työväen yhdistyksen toisessa edustajakokouksessa 1896:

”Meidän aikanamme, jolloin käytännöllisyys kaikkialla on voitolla, on tilastotieteen merkitys voittanut yhä yleisempää tunnustusta. Etenkin tutkimus- ja reformityössä yhteiskuntaelämän laajoilla aloilla on tilastotiede osoittanut olevansa hyödyllinen ja tuiki tarpeellinen palvelija. Vieläpä enemmänkin. Sosiaalinen tilasto on usein, kun se on joutunut voimakkaihin ja älykkäihin käsiin, kulkenut edellä oppaana, opettajana ja johtajana yhteiskunnallisille reformeille. Ne ovat sen kautta tulleet varjelluksi epävarmasta hapuilemisesta, kokeilemisesta ja doktrinäärisistä mielijohteista. Niillä on tilastollisissa selvityksissä ollut selvä ja vakava pohja, mihin perustautua, ja niiden avulla on edeltäpäin voitu laskea toimenpiteiden vaikutus ja kannattavuus.” (sit. Alapuro & Alestalo 1992, 102.)

Varhaisimmat suomalaiset tilastolliset budjettitutkimukset, joita käsittelen jatkossa tarkemmin liittyvät konkreettiseen sosiaalitutkimukseen. Kulutusta ja väestön toimeentuloa tarkasteltiin kuitenkin myös useissa muissa 1800-luvun lopun ja 1900-luvun alun tutkimuksissa. Tutkimus kohdistui alun perin maaseutuun. Axel Lilius tutki 1880-luvulla kahta loisperhettä Kuopion läänissä Lapinlahden ja Enon kunnissa. Hän käytti Le Playn monografiamenetelmää ja laati perheiden tuloista ja menoista tarkan laskelman. (Lilius 1888.) Konrad Relander selvitti terveydentilan ja kulutustapojen välisiä yhteyksiä Haapajärven piirilääkäripiirissä. Tarkimmin hän käsitteli asuinoloja, mutta myös ravitseminen ja ruokailutavat sekä vaatetus saivat osakseen huomiota.

(Relander 1892.) Myös Sigrid Sundströmin tutkimus koski maaseutuväen ravitsemus- ja terveysoloja. Tutkimus perustui 19 talonpoikais- ja torppariperheen haastatteluun. (Sundström 1908.) J.H. Vennola julkaisi vuonna 1909 Yhteiskuntatieteellisessä aikakauskirjassa artikkelin *Talousbudjettitutkimuksesta*. Hänen oppilaansa olivat keränneet talousbudjettiaineistoa Ahvenanmaalla ja Pirkkalassa. Vennola kritisoi tilastotutkimusten kohdistumista pelkästään teollisuustyöväestöön ja hän laajensikin omaa tutkimustaan myös muihin yhteiskuntaryhmiin. (Vennola 1909.)

Asuinolot olivat keskeinen tutkimuksen ja tilastoinnin kohde. Zachris Topelius oli ensimmäinen tämän alan tutkija Suomessa. Hän selvitti jo vuonna 1859 Helsingin rouvasväen yhdistyksen toimeksiannosta, miten köyhät asuivat Helsingissä (Topelius 1859). Tilattoman väestön alakomitea teetti vuonna 1901 maaseutua koskevan laskelman Hannes Gebhardin johdolla (Gebhard 1910). Kiinteistö- ja rakennuslaskentoja toteutettiin suurimmissa kaupungeissa 1870-luvulta lähtien. Keskeiset kysymykset asumistutkimuksissa olivat terveys ja hygienia. Pelättiin epidemioiden leviämistä. Hengitysilmakuutioiden määrä asukasta kohden oli keskeinen indikaattori asuinnoissa, jotka käsittivät usein vain yhden huoneen. (Juntto 1998, 67.)

2.2 *Tutkimus Helsingin työväen taloudellisista oloista*

Kotitalouksien budjettitutkimukset, joita toteutettiin useissa maissa aikavälillä 1850–1940, keskittyivät lähes poikkeuksetta työläisperheisiin. Alkuaikojen työväentutkimuksille oli oleellista niiden liittyminen sosiaalisiin reformeihin. Ne palvelivat tyypillisen budjetin rakentamisessa ja hintaindeksilaskelmissa tarkoituksena varmistaa toimeentulominimi työläisperheille. Hintaindeksi laskettiin tiettyjen välttämättömyydeksi katsottujen hyödykkeiden perusteella. Kuvauksen ja huomion kohteena olivat tuolloin ensisijaisesti työmarkkinat, ei niinkään vielä kulutustavaramarkkinat.

Teollisuustyöväestön olojen systemaattinen tutkiminen alkoi Helsingin Työväenyhdistyksessä 1880-luvun lopulla. Työväenyhdistykset liittyivät vielä tuolloin wrightiläiseen työväenliikkeeseen ja olivat säätyläisten perustamia ja johtamia. Helsingin työväenyhdistyksen perustaja oli tehtailija Julius von Wright, joka oli saanut vaikutteita Saksasta ja Tanskasta. Wrightiläisen työväenaatteen pohjana oli sosiaaliliberalismi sekä siihen liittyvä ihmisystävällisyys. Työväenyhdistykset keskittyivät teollisen yhteiskunnan epäkohtia korjaamalla ehkäisemään sosialismin leviämistä sekä takaamaan yhteiskunta- rauhan. Niillä oli myös äänioikeuden laajentamiseen tähtääviä pyrkimyksiä. Työväenyhdistykset jatkoivat 1890-luvun puoleenväliin asti suomalaisuusliikkeen kasvatus- ja sivistysteemaa, jossa tarkoituksena oli lähentää yhteiskuntaluokkia toisiinsa sekä työväestön ”siveellinen” kasvatus. Yhdistykset

radikalisoituivat 1890-luvun aikana, jolloin säätyläiset jättäytyivät niiden toiminnasta syrjään. (Soikkanen 1961, 21–27; Haapala 1992, 242).

Helsingin työväenyhdistys kohdisti kiinnostuksensa myös tilastojen perustamiseen ja kehittämiseen. Esimerkiksi Folkvännens-lehden liitteenä 4.9.1886 ilmestyneessä *Arbetaren* -lehden ensimmäisessä numerossa julkaistiin ruoka- ja muiden tavaroiden keskihintoja sekä tietoja työpalkoista (Luther 1993, 91.) Yksi tällainen tilastollinen tutkimus oli Oskar Groundstroemin tutkimus *Helsingin työväen taloudellisista oloista* (1897), joka oli Suomessa ensimmäinen kaupunkityöväestöön ja sen oloihin kohdistunut tutkimus. Tutkimus liittyi ennen kaikkea työväenvakuutuksen kehittämiseen. Se oli vuonna 1892 mietintönsä jättäneen työväen vakuutuskomitean ideoima ja aloittama. Tutkimuksen rahoitti Helsingin Työväenyhdistys. Sen aloitti August Hjelt ja vei loppuun Oskar Groundstroem.

Tutkimuksen perusteluksi tekijä esitti työväenkysymyksen:

”Meidän vuosisadan suuren kysymyksen, sosiaalisen kysymyksen, tärkein osa on työväen olojen tutkiminen, selvittäminen ja järjestäminen. Työväen kysymys ei ole samaa kuin sosiaalinen kysymys, mutta se on se juuri ja perustus, jolla yhteiskunta lepää, se maaperä, josta koko yhteiskuntapuu kasvaa ja josta tämän menestys on riippuvainen. Taloudellisen tieteen tutkijat, miltei kaikki, suuren sosiaalisen kysymyksen selvitystä hakiessaan hapuilevat kuin äkkinäinen labyrintissä, josta eivät tiedä ulospääsyä, sillä joka askelella tulee heidän eteensä työväenkysymys, mietteitä herättävänä, pelottavana ongelmana, telkinenä, joka estää heitä pääsemästä ilmoille nauttimaan maailman sokkelorakennuksen jättimäisestä näöstä.” (Groundstroem 1897, 92).

Keskeinen tavoite Groundstroemin tutkimuksessa oli selvittää työläisperheiden toimeentulon ehtoja, tulojen riittävyyttä ja erityisesti sitä, riittävätkö tulot mahdollisesti vakuutusturvan kustantamiseen. Näiden lisäksi Groundstroem tuli sivunneeksi ja käsitteellistäneeksi monia muitakin asioita, kuten kulutusta, väestöryhmien välisiä kulutuseroja sekä perheenemäntien velvollisuuksia.

Groundstroemin tutkimuksen kohteena oli 418 työläistä, joista 261 oli ”naimattomia” ja 157 ”naineita”. Tiedustelussa selvitettiin työpalkat ja muut vuositulot sekä vuosimenot. Keskeiset indikaattorit, joilla Groundstroem kuvasi työläisten talousoloja oli vuositulojen ja -menojen välinen erotus ”bilanssi” sekä Engelin lain mukainen ”elatustarpeiden”, ruokamenojen osuus kokonaismenoista. Budjetti oli naimattomilla työläisillä keskimäärin ylijäämäinen, mutta naimisissa olleilla alijäämäinen. Elintarvikkeiden osuus kokonaismenoista oli keskimäärin noin 50 prosenttia. Saamiensa tulosten perusteella Groundstroem esitti, että naimattomien työmiesten taloudelliset olot olivat Helsingissä vuonna 1890 ”verrattain edulliset ja työllä kestävä”, mutta se ei tarkoittanut sitä, että ne olisivat olleet ”loistavat”:

”Ei suinkaan, kenties juuri edullinen lopputulos kertoo siitä, kuinka työmiestä työstään palattuaan tyytyi huokeampaan, mutta sentähden vähemmän

lihavaan ruokaan, kuinka hän ei hennonut luopua vanhasta työnutustaan, koska se tuntui kodikkaammalta ja tuttavalta ja kuinka hän korupuodin ikkunan edessä seistessään sai hillitä haluaan ostoksiin ja lohduttaa itseään sillä, että hän ainakin pääsi niistä kiusallisista tunteista, joita tavarain valinta varakkaammalle tuottaa.” (Groundstroem 1897, 115.)

Vertaillessaan vähävaraisten ja varakkaiden kulutusta Groundstroem tunnisti kulutukseen liittyvät valinnat ja niitä koskevat vaikeudet ja pakot, jotka tulivat myöhemmin hallitsemaan kulutusta koskevaa keskustelua. Perheellisten työläisten tilanne oli Groundstroemin mukaan kehnompimpi kuin perheettömiensä, ja heidän ”on vaikea saada elämänsä tarpeet ja niiden tyydyttämis-ehdot peittämään toisensa”. (Groundstroem 1897, 115).

Tutkimuksensa johtopäätöksenä Groundstroem totesi, että työläisten palkkojen olisi katettava ”yhteiskunnallisesti välttämättömien tarpeiden kustannukset (sanan laajimmassa merkityksessä) ei ainoastaan työajan kestäessä vaan myös pakollisen työttömyyden päivinä”. Groundstroem edusti työväenvakuutuskomitean vähemmistön kantaa, jonka mukaan vakuutusmaksujen tuli olla pakollisia. Työpalkkojen tulisi riittää elinkustannusten ohella myös sairaus-, tapaturma-, työttömyys- ja henkivakuutusmaksuihin, joiden pitäisi olla pakollisia (Groundstroem 1897, 116–117.) Hän perusteli asiaa sillä, että palkkatyön ollessa suurelle osalle ihmisistä ainoa tulolähde, ja koska jokaisella oli velvollisuus elättää itsensä ja perheensä, oli palkan oltava riittävän suuri. Kaikkeen tarpeelliseen riittävästä tulosta hän käytti nimitystä *luonnollinen työtulo*:

”Koska nykyajan sivistyneissä yhteiskunnissa väestön suurimman osan ainoana tai pääasiallisena tulolähteenä on työpalkka, ja yleisen oikeustajunnan mukaan jokainen täys’ikään tullut henkilö, ainakin jokainen työhön kykenevä mies, on juriidisesti ja siveellisesti velvollinen elättämään itseänsä (ja perhettään), niin *pitäisi sen tulon*, jonka kukin tavallisissa oloissa rehellisen ja kunnollisen työn kautta hankkii, olla kylläksi riittävän turvaamaan työmiehen (ja hänen perheensä) taloudellisen aseman.” (Groundstroem 1897, 116.)

Groundstroemin käyttämä argumentointi perustui sen aikaisiin käsityksiin työväestöstä ja sen velvollisuuksista. Hän näki työläisperheen kollektiivisena perhetaloutena, jonka jäsenet olivat velvollisia osallistumaan perheen yhteiseen elatukseen. Groundstroemin saamien tulosten mukaan perheissä vaimon työansio oli keskimäärin 50 markkaa ja lasten 26 markkaa, mikä oli 6,3 prosenttia perheen kaikista tuloista. Tässä suhteessa työväen perhe erosi muiden yhteiskuntaryhmien perheistä:

”...työmiöperheen budgetti on kokoonpantu toisella tapaa kuin yhteiskunnan korkeammilla portailla olevan (ja vasta tällaisessa keskinäisessä vertauksessa niiden keskinäinen arvo ilmenee) sekä että edellisen budgetin merkitys on suuri siinä, että se *työn* kautta yhdistää perheen jäsenet likemmin toisiinsa perheen yhteisen päämäärän saavuttamiseksi.” (Groundstroem 1897, 104).

Perheenmännälle Groundstroem esitti muitakin velvollisuuksia, kuin yhteisten tulojen hankinnan. Hän käsitteli kotitalouskysymystä ja rationaalisen taloudenpidon tärkeyttä sekä tunnisti pelkän rahassa mitatun tulon rajoittuneisuuden:

”Ja kuitenkin tällöin on otettu lukuun vaan se työansio, minkä vaimo ja lapset puhtaassa rahassa saavat kotitalouden ulkopuolella suoritetusta työstä. Selvityksen täydentämiseksi pitäisi vielä koettaa rahaksi muuttaa se työ, jota perheen jäsenet käyttävät oman talouspiirin sisällä, ruuan laittamiseen, huoneiden siivoamiseen, vaatteiden neulomiseen ja parsimiseen y. m. m. Mutta sellainen arviolasku on mahdoton tehdä. Taloutta hoitavan perheenvaimon suurin taloudellinen merkitys ei kuitenkaan ole siinä työssä, joka tuottaa uusia arvoesineitä, ei edes n. k. persoonallisten palvelusten suorittamisessa, vaan pääasiallisesti olemassa olevien arvoesineiden käyttämisessä perhekunnan yhteisten tarpeiden tyydyttämiseksi. Tässä talouselämän haarassa, konsumsioonissa, hänen varsinainen tehtävänsä viisaan tai ajattelemattoman, säästäväisen tai tuhlaavaisen hoidon kautta tuntuvin vaikuttaa perheen talousasemaan.” (Groundstroem 1897, 105.)

Käsite ”konsumpsiooni” tarkoitti tässä yhteydessä ilmeisesti samaa kuin kotitalous. Käsite otettiin Suomessa käyttöön aluksi kodinhoito-merkityksessä ja se liittyi sivistyneistönaisten työväestön naisiin kohdistuneeseen sivistysprojektiin ja kotitalousopetuksen järjestämiseen. Kotitalousopetus käynnistyi Suomessa 1890-luvulla. Vuodesta 1896 Suomen naisyhdistys alkoi järjestää myös ”kodin päiviä”. Naisliike ajoi myös kotitalousopetuksen saamista kouluihin. (Heinonen 1998, 68, 73.) Kotitalouden taloudenhoitona määritteli vuonna 1907 naisten taloudenhoito-opetuksen järjestämistä varten asetettu komitea: ”Kotitalous” tarkoitti naisten huollettavana olevan taloudenhoidonosan käsitettä (englanniksi ”Domestic Economy” tai ”Domestic Subject”, ranskaksi ”Economic domestique” ja saksaksi ”Hauswirtschaft”). (Komiteanmietintö 1915:5, 1).

2.3 *Tutkimus ammattityöläisten toimeentuloehdoista Suomessa vuosina 1908–1909*

Sosiaalilastointi institutionalisoitui valtion toiminnaksi Suomessa varsin nopeasti. Vuoden 1897 valtiopäivät antoi tehtäväksi ”tarkkaa tilastollista tutkimusta teollisuusammattien työväenoloista” (Luther 1993, 91, 98.) Teollisuushallitukseen perustettiin vuonna 1902 erityinen työtilastollinen toimisto, joka siirtyi vuonna 1917 perustettuun Sosiaalihallitukseen. Tilastollinen tutkimus tähtäsi työväen olojen tuntemiseen, jotta reformit ohjautuisivat oikein. Teollisuushallitus sai tehtäväkseen suunnitella työväestön oloja kuvaavan selvityksen yhteistyössä Tilastollisen päätoimiston kanssa, ja niiden yhteisen ehdotuksen pohjalta organisoitiin sarja tutkimuksia, joita johti G. R. Snellman. Raportit näistä selvityksistä julkaistiin Teollisuushallituksen Työtilasto-sarjassa. Tutkimukset kuvasivat pääosin eri teollisuuden alojen olosuhteita ja palkkoja. Lähes jokaisen niistä teki G. R. Snellman, joka määritteli työtilaston seuraavalla tavalla:

”...[s]ellainen toiminta on perustettava niiden olosuhteiden mahdollisimman tarkalle tuntemukselle, joihin toivotaan muutoksia ja parannuksia. Tällaiseen tuntemukseen johtavat ennen kaikkea tilastolliset tutkimukset, ja sitä tilaston osaa, joka tutkii palkkatyöväen oloja, on erikoisesti kutsuttu työtilastoksi tai sosiaalitylilastoksi” (Snellman 1912, 6–7.)

Työtilasto-sarjassa numerolla XIII ilmestynyt Vera Hjeltin tutkimus *Ammattityöläisten toimeentuloehdoista Suomessa 1908–1909* oli Suomen ensimmäinen virallinen kulutus-tutkimus. Ennen kulutustutkimusta hän oli tehnyt selvityksen *Suomen ompelijattarien ammattioista* (Hjelt 1908).

Vera Hjelt (1857–1947) oli energinen, monipuolinen ja palvasieluinen nainen, joka noudatti omaksumiaan ihanteita kaikissa tekemisissään. Hänen monet toimensa liittyivät hänet työväenkysymyksen sekä sosiaalireformistina että kansanvalistajana. Hjelt valmistui

Tammisaaren seminaarista opettajaksi ja opiskeli Ruotsissa Nääsin veiston-opettajaseminaarissa, jossa hän sai veistopedagogin koulutuksen. Hän toimi Teollisuushallituksen ammattientarkastajana, tilastojen laatijana, lukuisissa reformiyhdistyksissä, komiteoissa ja kansanedustajana ruotsalaisen kansanpuolueen edustajana, josta tehtävästä hän luopui jouduttuaan työajan lyhentämistä koskevaan kiistaan puolueensa kanssa. Työväenhuolto-näyttely (Sosiaalimuseo) oli hänen työnsä tunnetuin ja näkyvin saavutuksensa ja tämän intendenttinä hän toimi 75-vuotiaaksi asti. Hän oli myös perustamansa puusepäntehtaan johtaja, piirustuksenopettaja ja veistopedagogi. Hän sai ensimmäisenä naisena Suomessa keksinnölleen patentin. Hän kirjoitti satuja, kansalaistietoa ja työ-lainsäädäntöä. Hän toimi Suomen Naisyhdistyksessä, Naisasialiitto Unionissa ja Marttaliitossa sekä oli yksi Sosiaalipoliittisen yhdistyksen samoin kuin Virkamiesliiton perustajajäsenistä. (Hjelt-Cajanus 1948; Ivars 1995)

Tavoitteena kunnollinen elanto

Ammattityöläisten toimeentuloehdoista koskevan raporttinsa johdannossa Vera Hjelt kiteyttää tutkimuksensa edistyselliset, kansanvalistukselliset ja reformistiset piirteet. Hän teki hierarkkisen jaon sivistyneen ja edistysellisen eliitin ja heidän sivistystyönsä kohteen, työväestön, välillä. Hän ei ollut kiinnostunut ainoastaan perheiden taloudellisista olosuhteista vaan myös elintavoista, jotta niiden ollessa ei-toivottavia, niihin voitiin puuttua. Taustalla oli kiinnostus köyhyyden syistä; johtuiko köyhyys olosuhdetekijöistä vai

Teollisuushallituksen ammattientarkastaja Vera Hjelt julkaisi vuonna 1912 tutkimuksen ammattityöläisten toimeentuloehdoista Suomessa 1908–1909.

Valok. Atelier Nyblin. Museovirasto.

olivatko syynä köyhien elintavat. Ongelmaan puuttuminen tapahtui kahdella tavalla: sekä kehittämällä yhteiskunnallista vakuutustoimintaa ja kansanterveystyötä että valistuksen keinoin. Hjelt kirjoitti:

”Ammattityöläisten talousoloihin ja elintapoihin tutustumista on yhteiskunnallista edistystä huolehtivien keskuudessa ruvettu innokkaasti harrastamaan. Ajan henki vaatii työväen tilan parantamista ja monen kysymyksen, esimerkiksi yhteiskunnallisen vakuutustoiminnan, työnsulku- ja kansanterveydenhoitokysymyksen ratkaisulle on eduksi, jos sellaisen tutkimustyön suorittamiseen kuin esillä oleva voidaan saada avustusta työläiseltä itseltään. Syyllä onkin huomautettu sellaisesta tutkimuksesta olevan tukea hallinto-oikeudelle sekä tieteelle, se kun tarjoaa jokapäiväiseen merkitsemiseen perustuvan selonteon väkiryhmien toimeentulomahdollisuuksista ja elintarpeista.” (Hjelt 1912, 1.)

Vera Hjelt oli hyvin tietoinen kulutustutkimusten kansainvälisestä perinteestä. Suomalaisten esikuvien lisäksi hän viittasi moniin tutkimuksiin, joita oli aiemmin tehty muissa maissa. Hän tunsikin englantilaisen köyhyystutkimuksen perinteen ja mainitsi raportissaan mm. David Daviesin, Frederik Edenin ja Charles Boothin. Jostain syystä hän ei kuitenkaan maininnut lainkaan B. S. Rowntree’n tutkimuksia, joista ensimmäinen oli ilmestynyt jo vuonna 1901. Frederik Le Playn ja Ernst Engelin tutkimukset sen sijaan olivat hänelle tuttuja. (Hjelt 1912, 16–21.) Omassa tutkimuksessaan hän käytti nimenomaan näiden kahden lähestymistapoja ja menetelmiä. Tilastollisen ja taloudellisen ”engeliläisen” tutkimusotteen lisäksi Hjelt laati joukon yksittäisiä perheitä koskevia laadullisia erikoistutkielmia Le Playn esikuvien mukaisesti. Tutkimustuloksia suomalaisten työläisperheiden toimeentulosta raportoidessaan hän julkaisi myös kansainvälisiä vertailuja.

Edistyksen ja valistuksen ihanteet kantoivat läpi koko Hjeltin tutkimuksen. Edistysajattelu ilmeni mm. hänen käsitteellisissä pohdinnoissaan. Viime vuosisadan alkupuolen käsitys kulutuksesta ja hyvinvoinnista lähti kohtuullisuudesta, riittävydestä ja säädynmukaisuudesta. Vaikka säästäväisyys ja omavaraisuus olivat keskeisiä arvoja, sisältyi käsitykseen yhteiskunnallisen edistyksen ja nousun idea. Hjelt asetti tavoitteeksi, että työväestön elannon pitää voida ylittää pelkän toimeentulominimin. Hän käytti käsitteitä *kunnollinen elanto* ja *elämää edistävä palkka*. Näissä hän tukeutui Alfred Marshallin esittämiin elintason määritelmiin. (Hjelt 1912, 81.)

Hjelt määritteli toimeentuloltaan kolme erilaista ryhmää. Ensimmäiseen ryhmään kuuluivat ne, jotka eivät näe suoranaista nälkää, mutta jotka elävät *toimeentulominiminsä* puitteissa. Toimeentulominimin hän määritteli erään muurarin perheen toimeentuloa ja elintapoja kuvaavien tietojen perusteella seuraavasti: ”Erikoistutkielmasta nähdään, että siinä kulutusryhmässä on 746,60 mk täysikasvuista miestä kohti se toimeentulominimi, joka ’sallii elää nälkää näkemättä, suoranaista ruumiillista puutetta tuntematta, mutta joka

*"Perhe omistaa kauniin kodin,
jossa on verrattain runsaasti kaluja."*

Näistä on huoneessa:

1 pelipiironki	Smk	90:-
1 sänky	"	35:-
1 vetosohva	"	18:-
1 kirjoituspöytä	"	18:-
1 amerikkalainen pöytä	"	25:-
2 kukkaspöytää	"	10:-
4 tuolia	"	12:-
2 koristehyllä	"	15:-
1 pesukaappi	"	15:-
1 keinutuoli	"	8:-
1 ompelukone	"	100:-
1 regulaattorikello	"	45:-
1 kattolamppu	"	12:-
15 kpl tauluja	"	60:-
ikkunaverhoja	"	12:-
koristekaluja	"	10:-
leikkikaluja	"	10:-
kirjallisuutta	"	75:-

Keittiössä olevat kalut:

1 keittöpöytä	Smk	6:-
1 astiakaappi	"	12:-
1 puu- ja keittokaappi	"	12:-
1 sänky	"	18:-
1 pari ikkunaverhoja	"	3:-
1 höyläpenkki	"	35:-
työkaluja	"	30:-
Summa	Smk	686:-

Pätsi luettelua omaisuutta on vielä pito-, makuu- ja linavaatteita, potkuri, kelloja y.m., josta ei ole arvioitu.

Kodin talous- ja huonekalut ovat laadultaan parhaimpia, mitä työläiskodissa saa nähdä."

Perhe omistaa kauniin kodin, jossa on verrattain runsaasti kaluja.

Lähde: Hjelt Vera 1912.

ei myöskään tarjoa juuri enempää." Hän totesi, että ainoastaan kolme perhettä 10 esimerkkiperheestä ylitti tämän rajan. (Hjelt 1912, 94.)

Toiseen ryhmään kuuluivat ne, jotka saavat "kunnollisen elannon". Kunnolliseen elantoon sisältyi "hyvälle perustukselle rakennettu asunto, jossa on useampia huoneita, lämpimiä vaatteita ja tilaisuutta alusvaatteiden säännölliseen muuttoon, puhdasta vettä, runsaasti viljasta ja juuriksista valmistettua ruokaa ja sen lisäksi kohtuulliset määrät lihaa, maitoa, teetä j. n. e., tilaisuutta hyväkseen käyttämään useita sivistys- ja kasvatuskeinoja ja hankkimaan jonkun verran virkistystä, sekä vihdoinkin vaimolle tarpeeksi vapautta muusta työstä, jotta hän kunnollisesti voisi täyttää äidin ja perheenemännän velvollisuudet". (Hjelt 1912, 81.)

Suomessa kulutustilastointi kohdistui 1920-luvulta 1950-luvulle asti vain "normaali" perheisiin. Perhe Malminkatu 14 pihalla vuonna 1927. *Helsingin kaupunginmuseo.*

Kolmanteen ryhmään kuuluivat ne, joilla oli *"elämää edistävä palkka"*. Tällöin perheenisä saattoi pitää huolta itsestään ja perheestään tavalla, joka oli "omiaan tuottamaan ja säilyttämään mitä parhaimman työvoiman, ja joka tekee mahdolliseksi perheenjäsenten vastaisen sairauden ja vanhuuden päivien turvaamisen vakuutuksen kautta." Lisäksi tällaisissa perheissä oli mahdollista osallistua henkensä viljelemiseen sekä yhteiskuntaa hyödyttävien yleisten asiain käsittelemiseen sekä antaa lapsille sellainen kasvatus, jonka kautta nämä eivät ainoastaan pääse vanhempiensa tasalle, vaan mahdollisesti voivat jossain määrin kohota heitä korkeammallekin yhteiskunnassa." (Hjelt 1912, 81). "Elämää edistävä palkka" tarjosi siis mahdollisuuden myös ennaltatavarautumiseen tulevaisuuden suhteen vakuutuksen keinoin. Tässä mielessä käsite vastasi Groundstroemin käsitettä "luonnollinen työtulo". Päinvastoin kuin Groundstroem Hjelt ei kuitenkaan ottanut kantaa vakuutustoiminnan järjestämistä koskeviin kiistoihin.

Tutkimuksen kohteena "kunnolliset" työläisperheet

Hjeltin tutkimuksen kohteena oli perheideologian (Markkola 1994) mukaisesti patriarkaalinen ydinperhe, johon kuului isä, äiti ja alle 18-vuotiaita lapsia. Isää nimitettiin talouden esimieheksi tai huonekunnan johtajaksi. Tällaisia perheitä kutsuttiin "normaaliperheiksi". "Työläisperheiden toimeentuloehtojen tuntemista on nimittäin pidettävä tärkeämpänä kuin yksityishenkilöiden" (Hjelt 1912, 12). Käytännössä mukana oli sellaisiakin perheitä, joissa oli vain jompikumpi vanhemmista sekä yksinasuvia. Naimattomuutta Hjelt piti väli-

vaiheena, jolloin voitiin valmistautua avioliiton varalle. "...työmiehet ennen naimistaan jos oikein hyvin sattuu voivat säästää jonkun satasen tai tuhannen markkaa, joka summa myöhemmin vähitellen käytettynä lasten alaikäisyyden aikana tekee toimeentulemisen mahdolliseksi, kunnes lapset osaksi tai kokonaan kykenevät elättämään itsensä." Tutkimusraportissa yksinasuvien tiedot oli kuitenkin laskettu ja raportoitu erikseen. (Hjelt 1912, 12–13.)

Tutkittavien valinta oli tarkkaa. Vastaustarkkuus ja tutkittavien sitoutuminen pitkäaikaiseen tutkimukseen olivat keskeisiä valintakriteereitä. Nykymielessä tarkoitettu otoksen edustavuus ei ollut vielä tuolloin keskeinen kriteeri. Edustavuus perustui normaaliin ja tyypilliseen. Kun tutkittaviksi valikoitiin tyypillisiksi ja normaaleiksi ajateltuja työläisperheitä, uskottiin näiden edustavan myös laajempaa ryhmää. Sen takaamiseksi, että tilinpitoa jatkettaisiin jatkaa kokonainen vuosi, mukaan pyrittiin saamaan ainoastaan "kunnollisia, luotettavia työntekijöitä". Valinnassa kiinnitettiin huomiota sellaisiin seikkoihin, kuten perheen yhteistyökykyyn ja halukkuuteen osallistua tutkimukseen ja riittävään kirjoitustaitoon. Tarkasta valinnasta huolimatta osallistumishalukkuus ei ollut kovin suurta. Tilikirjoja jaettiin noin 1 000 perheelle, mutta vain 380 perheen tietoja voitiin käyttää tulosten analysoinnissa. Hjelt syytti suuresta osallistumattomuudesta erityisesti Helsingissä ja Nikolainkaupungissa (nykyisessä Vaasassa) toimineita kiihottajia, jotka vastustivat tämänlaatuisia selvityksiä:

"Hyvässä tarkoituksessa toimeenpantu työläisperheiden taloutta koskeva tutkimus on tehty epäluulon alaiseksi ja julki lausuttu on se ajatus, että työkansalle on edullisempi olla taloudellista tilaansa paljastamatta" (Hjelt 1912, 12).

Tutkimuksessa oli mukana 62 perhettä tai yksinasuvaa, jossa huonekunnan johtaja oli nainen. Hjelt viittasi useassa kohdassa raporttiaan "naiskysymykseen": "Missä määrin naispuolisille huonekunnan johtajille on mahdollista elättää itseään ja perhettään on tätä nykyä vireillä oleva kysymys" (Hjelt 1912, 28). Hän raportoi naispuolisen huonekunnan johtajien tulot ja menot tarkkaan perhekohtaisesti. Hän puolusti myös perheellisten naisten oikeutta ammattityöhön ja esitti tätä mahdollisuutta parantavia reformeja. Naisten työhön osallistumista koskevassa kysymyksessä hän joutui ristiriitoihin kansanedustaja-aikoinaan työläisnaisten edustajien kanssa, koska vastusti lakia naisten työtyökiellon säätämisestä.

Tietojenkeruu sujui Vera Hjeltilta ammattientarkastajan työn ohella. Teollisuuslaitoksiin tekemillään tarkastusmatkoilla hän keräsi itse tietoja ja hankki luotettavia asiamiehiä, jotka olivat usein opettajia. Hänen lisäksi nämä valitsivat perheitä tutkimukseen, jakoivat tilikirjoja ja opastivat merkitsemisessä. Lapset toivat opettajille perheensä tilikirjoja tarkastettavaksi. Hjelt korosti tutkijan ja tutkittavien välistä kiinteää vuorovaikutusta: "Se vuorovaikutus, joka täten on ollut olemassa selostustyöhön osaaottavien vä-

lillä, on tutkimusainekselle antanut työläisen persoonallista elämää koskettavan leiman ja tehnyt sen käsittämisen monipuolisemmaksi.” (Hjelt 1912, 7). Hjelt ymmärsi tutkimuskohteitaan. Hän oli henkilökohtaisesti tutustunut sekä ammattientarkastajana että eri tutkimustensa yhteydessä työläisperheisiin. Suhde oli kuitenkin ristiriitainen. Vaikka hän piti teollisuuden olosuhteita syynä työläisperheiden köyhyyteen ja huonoihin olosuhteisiin, hänen suhtautumisessaan työväen perheisiin oli tietynlaista alentuvuutta, joka paljasti, ettei hänen ymmärryksensä sittenkään ollut kovin syvällistä. Hän käytti esimerkiksi työväestöstä raportissaan kaksi kertaa nimitystä ”ylimalkaisihmiset”. Ensimmäisen kerran ilmaisu esiintyi Engelin lain esittelyn yhteydessä: ”Luonnonlain voiman pakottamana ajattelevat useimmat ylimalkaisihmiset aina ensi sijassa ravinnontarpeen tyydyttämistä” (Hjelt 1912, 33). Toisella kerralla ilmaus liittyi tietojen keruun vaatimuksiin kirjata hankittujen elintarvikkeiden määrätiedot: ”Yhtä luontevasti kuin päivän ostoksien painon- ja mitanmukainen talouskirjaan merkitseminen sujuu paremmin toimeentulevissa perheissä, yhtä hankalaksi se voi käydä työväen ylimalkaiskodeissa” (Hjelt 1912, 76).

Perheet pitivät vuoden ajan tilinpitoa tuloistaan ja menoistaan. Tutkimukseen sisältyi lisäksi 10 perhetutkielmaa, joissa kuvattiin yksityiskohtaisesti perheiden historiaa, elinoloja ja elintapoja. Tutkimusta voidaan pitää paikallisena siinä mielessä, että se kohdistui tiettyyn väestöryhmään (työläisperheisiin, joiden tulot olivat enintään 3 000 markkaa vuodessa) ja tiettyihin paikkakuntiin (11 teollisuuspaikkakuntaan). Syyt olivat osittain käytännölliset, koska tilastolliset otantamenetelmät eivät olleet vielä kehittyneet, mutta aineistosta haluttiin kuitenkin tuottaa tilastollisia tunnuslukuja. Aineisto saatiin yhtenäiseksi kohdentamalla se mahdollisimman homogeeniseen joukkoon. Kyse oli tyypillisyyteen perustuvasta edustavuudesta.

Indikaattorit

Vera Hjeltin raportointityyli oli runsasta ja yksityiskohtaista. Hän käytti tutkimusprosessissa kertynyttä tietoa hyväkseen kommentoidessaan tuloksia. Hän raportoi sekä yksittäisten perheiden elinoloja ja elämäntapoja paitsi perhetutkielmissaan myös tilastollisen analyysin rinnalla. Tilastollisia tunnuslukuja (keskiarvoja, minimejä, maksimejä) hän laski paikkakunnittain sekä perheen jäsenmäärän mukaan. Keskeiset indikaattorit toimeentulominimin lisäksi olivat talousbudjetti, Engelin lain mukainen ravintomenojen kulutusosuus sekä huonekunnan johtajan huoltamismahdollisuudet. Hjelt kuvasi lisäksi perusteellisesti ravintoainemäärien kulutusta.

Talousbudjetin yli- tai alijäämä oli keskeinen indikaattori samoin kuin Groundstroemin tutkimuksessakin oli ollut. Budjetilla (tulojen ja menojen välisellä erotuksella) voitiin kuvata objektiivisesti tulojen riittävyyttä suhteessa menoihin. Toisaalta sillä voitiin arvioida perheiden käyttäytymistä

– tuhlaavaisuutta tai säästäväisyyttä. Siihen sisältyneet tulojen ja kulutusmenojen jaottelut ja luokitukset kertoivat myös perheen ja perheenjäsenten suhteesta työmarkkinoihin sekä perheenjäsenten keskinäisistä suhteista sekä kulutuksen hierarkkisesta järjestyksestä.

Perheen vuositulojen jaottelu tulolähteen ja perheenjäsenten mukaan oli tarkoitus kuvata ”huonekunnan johtajan huoltamismahdollisuutta” (Hjelt 1912, 63). Kiinnostuksen kohteena oli, missä määrin perheen isän työpalkka riitti perheen elatukseen, ja missä määrin siihen tarvittiin sivuansioita, ja missä määrin perheen äidin ja lasten tulojen hankintaa. Asian selvittäminen ei ollut mikään helppo ja yksinkertainen tehtävä. Vaikka tavoitteena oli erotella perheenjäsenten tulot toisistaan, niin Hjelt omassa kyselylomakkeessaan ei ollut tällaista erottelua tehnyt, vaan keräsi ne yhteisen otsikon ”muiden perheenjäsenten työansio” alle. Tätä asiaa hän perusteli halulla välttää perheenjäsenten keskinäisiä ristiriitaisuuksia. Samalla hän tuli kuvanneeksi viime vuosisadan alun yksilöllistä kulutusta:

”Niin suotava kuin vaimon ja lasten työansion tunteminen olisikin, täytyy erityisistä syistä tässä yhteydessä tyytyä huonekunnan-johtajan tiedossa olevan summan tuntemiseen, sen summan, millä muut perheenjäsenet ovat avustaneet yhteistä toimeentuloa kodissa. Yhtenä syynä mainittakoon se, että tuntemattomiinkin koteihin levitettävässä talouskirjassa on vältettävä kysymyksiä, joiden totuudenmukaisesti vastaaminen voisi synnyttää selkkauksia perheenjäsenten kesken. Saksalaisessa taloustilastossa vuodelta 1909 selitetään, valaisevasti kyllä, sen ’virhemäärän’, joka talouskirjojen vuositileissä tuli olemaan näennäisenä vajauksena, muun muassa johtuvan siitä, että vaimo on käyttänyt osan yksityisiä tulojaan, jotka syystä tai toisesta ovat olleet miehelle tuntemattomat, taloustarpeisiin sekä lasten ja kodin yhteisiin menoihin, joita hän erityisistä syistä ei ole tahtonut ilmoittaa. Vaikeuksia tuottaa myöskin lasten tulojen erikoistaminen, jos ne nimittäin eivät ole vakinaisen työn palkka. Useimmissa kodeissa on alaikäisillä lapsilla omat, tilapäiset pikkutulonsa, joiden käyttämisestä he eivät aina tarvitse tiliä tehdä. Sitä paitsi on lapsilla sellaisiakin tuloja, joita huonekunnan-johtajan on mahdoton silmälläpitää, esim. juoksupoikain juomar rahat, sanomalehtimyyjiin ja kengänpuhdistajain työtulot j. n. e. Tavallisesti saa koti osan tuloista ja loput käytetään mieltä myöten. Rahoillaan lapset ostavat urheilutarpeita, leikkikaluja ja makeisia, käyvät huiveissa j. n. e., mutta ostavat myöskin joskus urheilulakin tahi jonkun muun vaatekappaleen, korjauttavat jalkineitaan, hankkivat ylimääräisiä nautteita y. m.” (Hjelt 1912, 7–8.)

Ravintomenojen osuus koko kulutuksesta oli Vera Hjeltin tutkimuksen perusteella keskimäärin 55 prosenttia. Vaatteisiin kului 12 prosenttia ja asumiseen 17 prosenttia. Hjelt käytti myös kulutusyksikkökohtaisia tunnuslukuja. Perheiden vakuutukset ja niihin käytetty rahamäärä raportoitiin erikseen, olihan vakuutustoiminnan kehittäminen yksi tutkimuksen teon perustelu. Tutkimukseen osallistuneista 350 perheestä ainoastaan 157 oli palovakuuttanut irtaimen omaisuutensa. Tällainen ”sallimususko” tuotti Hjeltin mukaan tuntuvaa taloudellista vahinkoa. (Hjelt 1912, 44.)

Ravintoainemäärien kulutusta kuvattiin perusteellisesti. Ravitsemukseen oli alettu kiinnittää huomiota 1800-luvulla, jolloin opittiin tuntemaan modernin ravintofysiologian alkeet. Katsottiin, että työväestön sairastavuuteen, työmiesten juopotteluun ja huono-osaisten yleiseen kurjuuteen oli syynä huono ruokailu. Tästä seurasi, että naisia oli opetettava uuteen ruoanvalmistukseen (Lepistö 1994, 191–196; Jauho 2003). Hjelt viittasi omissa ehdotuksissaan tanskalaisten, lääkäri M. Hindheden ja talouskoulun johtajattaren Eline Erikseinin, oppeihin, joiden mukaan ruokavaliossa tulisi palata perinteiseen talonpoikaiseen tapaan. Tämä tarkoitti ruokavaliota, joka perustui viljaan, kasviksiin, maitoon ja marjoihin täydennettynä pienellä määrällä lihaa, kalaa ja munia. Näin koostettu ruokavalio olisi samanaikaisesti sekä edullinen että ravitseva. (Hjelt 1912, 83.) Tällainen ruokavalio suomalaisilla työläisillä periaatteessa olikin. Vera Hjeltin omien laskelmien mukaan se koostui viljatuotteista, maidosta, perunoista sekä jonkin verran lihasta (silavasta) ja kalasta. Suomalaisissa työläisperheissä käytettiin vuodessa kulutusyksikköä (täysikasvuista miestä) kohti 145 kiloa leipää, 416 litraa maitoa, 42 kiloa perunoita, 31 kiloa lihaa, 12 kiloa kalaa, 17 kiloa voita, 5 kiloa juustoa ja 2 tiuta munia. Hänen mukaan liittämiensä vertailu Tukholman vastaaviin tietoihin on kiinnostava. Tukholmassa lihan ja makkaran, munien sekä kalan kulutus oli suomalaisten kulutusta suurempi, kun maidon, voin ja perunoiden kulutus oli Suomessa runsaampaa. Sen sijaan esimerkiksi juustoa kulutettiin yhtä paljon.

Ravitsemuksellisen ja taloudellisen ongelman suomalaisessa ruokavaliossa muodostivat Hjeltin mukaan työläisperheiden kahvin ja sokerin runsas käyttö. Kahvia käytettiin 8 kiloa ja sokeria 23 kiloa kulutusyksikköä kohhti. Tukholmassa vastaavat luvut olivat 7 kiloa ja 32 kiloa. (Hjelt 1912, 79.) Suomalaisten työläisperheiden ravintomenoista näiden osuus oli runsaat 12 prosenttia, kun esimerkiksi leivän osuus oli 19 prosenttia, maidon 18 prosenttia ja lihan 11 prosenttia (Hjelt 1912, 75). Hjelt tajusi, ettei työväestön puutteellinen ruokavalio kuitenkaan johtunut pelkästään siitä, että ei osattu valmistaa ravitsevaa ruokaa, tai että ei ollut varaa monipuoliseen ravintoon. Kysymys oli myös siitä, oliko talossa keittoastioita, omaa keittopaikkaa tai edes yhteishellaa. Kuten Vera Hjelt mainitsi, työväestö eli pitkälti ”kuivala muonalla”, mikä tarkoitti nimenomaan aterioiden korvaamista kahvilla ja leivällä. ”Mutta vähävaraisen taloudessa kahvi on välttämättömästi pidettävä ravintoaineena eikä nautintoaineena, sillä kahvi on ateriaan kuuluva usein ainoa lämmin keitos köyhän perheen pöydällä.” (Hjelt 1912, 32). Toteamus kuvastaa sitä, että työläisperheiltä puuttui monia välttämättömiä ruoanvalmistukseen tarvittavia työvälineitä tai niiden käyttö oli hankalaa, koska liesi oli huono tai kakluuni pieni. Ylellisyyttä edusti priimuskeitin, jolla voitiin nopeasti ja vaivattomasti kiehauttaa esimerkiksi kahvit (Lepistö 1994, 175). Toisaalta kahvin ja sokerin kulutuksen kasvua voidaan pitää elintason nousun ”subjektiivisena” indikaattorina, joka paljastaa kuluttajien preferensseja (Heikkinen & Maula 1996, 15).

Perheenjäsenten tarpeiden normittaminen

Tilastoinnin kohteena ja tiedonkeruun yksikkönä toimi perhe. Tämä aiheutti ongelmia kulutustarpeiden määrittämisen ja normittamisen kannalta. Rakenteeltaan ja jäsenmäärältään erilaisilla perheillä oli tietenkin erilaiset tarpeet. Tästä syystä oli saatava tietoa myös yksilöllisistä tarpeista. Erilaiset kulutusyksikköskaalat ovat olleet tähän ratkaisuna. Niiden avulla pyrittiin arvioimaan eri-ikäisten ja eri sukupuolta olevien perheenjäsenten ravintoon liittyviä tarpeita. Tämä edellytti yksityiskohtaista tietoa perheen kokoonpanosta, perheenjäsenten sukupuolesta ja iästä. Kulutusyksikköskaala -käsite liittyy myös ns. suurtuotannon etuihin, ja sitä kautta odotuksiin perheiden rationaalisesta taloudenpidosta. Se, minkä vuoksi erikokoisia perheitä ei voitu verrata keskenään yksinkertaisesti jakamalla niitä koskevat tiedot niiden jäsenmäärällä, johtui eri-ikäisten erilaisen ravinnontarpeen lisäksi siitä, että oletettiin suurten perheiden hyötävän suurtuotannon eduista, skaalaedusta. Tämän ajattelutavan mukaan oli esimerkiksi kannattavampaa hankkia ja tehdä ruokaa isolle kuin pienelle perheelle. Nämä edut saavutettiin tietenkin vain, jos näitä hyötyjä osattiin perheissä käyttää hyväksi. Vera Hjelt käsitteli esimerkiksi hallojen ”paljoittain ostamisen etuja”, vaikka hän totesikin, että ”vähävaraisen on usein pakko” rahanpuutteen vuoksi tehdä hankintoja pienissä erissä, mikä tulee usein kalliimmaksi kuin suurissa erissä ostaminen (Hjelt 1912, 85–86).

Varhaisimmat kulutusyksikköskaalat perustuivat eri-ikäisten tyttöjen ja poikien, naisten ja miesten arvioiduille kaloritarpeille. Suomessa käytettiin aluksi (vuosien 1908–09 ja 1920–21 tutkimuksissa) ns. saksalaista skaalaa, jossa normina olivat täysikasvuisen miehen kulutustarpeet eli 19 vuotta täyttänyt mies sai kulutusyksikköskaalalla arvon 1,0, vastaavan ikäisen naisen saama arvo oli 0,8 ja lasten tätä vähemmän. (Hjelt 1912, 69; Sosialisia erikoistutkimuksia XXXII, V 1925, 8). Seuraavassa vuonna 1928 toteutetussa elinkustannustutkimuksessa kulutusyksikköskaalan määrittelyssä käytettiin hyväksi suomalaisten ravitsemustieteilijöiden asiantuntemusta. Nämä suositelivat fysiologisiin tutkimuksiin perustuvaa ns. amerikkalaista kulutusyksikköasteikkoa. (Sosialisia erikoistutkimuksia XXXII, 14 1936, 6).

Keskeisenä kysymyksenä näissä selvityksissä ovat olleet kulutuksen skaalaedut, mutta myös kuluttajien kustannus-hyöty -ajatteluun perustuvien vaihtoehtojen arvioinnit, jotka ovat laajentuneet koskemaan elintarvikkeiden ravintoarvon arvioimisesta kotitalouden koko toimintaa. Myös nykyisin keskustelua käydään erilaisista kulutusyksikköskaaloista, joiden valinnasta riippuen käsitys esimerkiksi pienituloisuuden kohdentumisesta eri väestöryhmiin poikkeaa huomattavasti (ks. esim. Hagfors 1988). Skaaloja kuitenkin sovelletaan, vaikka niitä kohtaan on esitetty myös ankaraa kritiikkiä ja suositeltu yksilöperusteista skaalausta (Deaton 1998, 150).

"Jokaisella on ilonsa toisista"

Erikoistutkielmissa, jotka kuvasivat yksittäisiä perheitä, Hjelt julkaisi raportissaan 10 kappaletta. Näissä kuvattiin, perheiden kokoonpanoa, asuinpaikkaa, perheenjäsenten elämänkulun ja työnteon historiaa sekä ammattia, asuntoa ja sen kalustusta, perheen taloudellista tilannetta, perheenjäsenten terveydentilaa, sivistysastetta, yhdistystoimintaan ja huveihin osallistumista sekä perheellä olevia vakuutuksia. Jokaiseen tutkielmaan liittyi myös yksityiskohtainen laskelma perheiden tuloista ja kulutusmenoista kuukausittain eriteltynä. Hjeltin raporttiinsa kirjoittaman erikoistutkielmien johdannon perusteella voi saada käsityksen siitä, millä perusteella Hjelt oli valinnut 10 esimerkkiperhettä tarkemmin kuvattaviksi, minkälainen käsitys hänellä oli työläisperheistä, ja minkälaisia erotteluja hän teki. Tutkielmien avulla hän määritteli toimeentulominimin sekä kuvasi erilaisten riskien ja elintapojen vaikutusta perheiden toimeentuloon. Hän analysoi köyhyyden syitä eli sitä, missä määrin köyhyys aiheutui mahdollisesti olosuhteista, ja missä määrin perheenjäsenten huonoista elintavoista.

Ensimmäisen erikoistutkielman perusteella Hjelt määritteli toimeentulominimin, joka "sallii elää nälkää näkemättä, suoranaista ruumiillista puutetta tuntematta, mutta joka ei myöskään tarjoa juuri enempää". Kyseessä oli muurarin lapseton perhe, joka omisti esikaupungissa yhden huoneen asunnon. Erikoistutkielmaan kuului miehen laatima perheen kalusto- ja vaate-luettelo. Sekä asunto että irtaimisto oli palovakuutettu. Henkivakuutuksia perheellä ei ollut. Mies oli terve, samoin vaimo, vaikka oli aiemmin ollut pitkään sairaana. Sekä mies että vaimo harrastivat lukemista. Heillä oli kirjasto, johon kuului 24 nidettä kaunokirjallisuutta ja heille tuli päivittäin ilmestynyt sanomalehti. Mies kuului työväenyhdistykseen. He kävivät silloin tällöin teatterissa ja työväenyhdistyksen iltamissa. Toimeentulominimin raja 746,60 mk perustui tämän perheen vuoden menojen summaan jaettuna perheen kulutusyksikköjen lukumäärällä. Ravinnon osuus kaikista menoista perheellä oli 57,8 prosenttia. (Hjelt 1912, 94, 100–107.)

Toinen perhetutkielma edusti Hjeltin mukaan "säännöllistä työläiskotia", jonka elintaso oli hieman parempi kuin edellisen perheen "paikkakunnan kalleussuhteiden ansiosta". Säännöllisyys tarkoitti ensinnäkin perheenisän säännöllistä vuosityötä tehtaassa. Hjelt totesi, että muiden perheenjäsenten ei tarvinnut osallistua tulojen hankintaan, vaikka perheen vanhin poika oli joutunutkin työn puutteen vuoksi lähtemään Amerikkaan. Säännöllisyys tarkoitti myös elintapojen kunnollisuutta. Perhe toimi Hjeltin esiin nostamana esimerkkinä onnellisesta kotielämästä: "Kotia kaunistavat vaimon kirjailemat ja solmustamat liinat sekä monet käytännölliset ja hauskat esineet. Kaikki ilmaisi huolenpitoa ja rakkautta kotiin. Vaimo kertoi vaatimattomasti, luottamuksella ja mielenliikutuksella kotionnestaan ja kiitti miehensä hyvyttä ja kunnollisuutta. Mies on ehdottoman raitis ja perhe on hänelle kaikki kaikessa. Jos vaimo oli sairaana 'hoiti mies häntä niin kuin lasta ainakin'. Illoin

Perheiden asuinolot ovat olleet tilastoinnin jatkuvan kiinnostuksen kohteena. Työväestön asuinrakennuksen keittiö Vaajakoskella 1920-luvulla. *Museovirasto*.

luettiin usein ääneen. Sunnuntaiaamuina keitti mies kahvin ja sen jälkeen menivät yhdessä kirkkoon.” (Hjelt 1912, 108.) Perheen vuosimenot kulutusyksikköä kohden olivat 718, 48 markkaa ja elintarvikkeiden kulutusosuus oli 50,2 prosenttia. (Hjelt 1912, 137, 111).

Kolmas erikoistutkielma kuvasi perhettä, jota oli kohdannut perheen-elättäjän kuolema ja tämän johdosta perheen taloudelliset olosuhteet olivat huonontuneet merkittävästi. Perheeseen kuului ”työtaakan rasittama” leskiäiti ja kahdeksan lasta. Perhe toimi esimerkkinä naisen yksin elättämälle perheelle. Tämän esimerkkiperheen avulla Hjelt pystyi tuomaan esiin yhden reformistisen ajatuksensa, nimittäin yhteiskeittoloiden ja ruokaosuuskuntien perustamisen, jotka voisivat helpottaa etenkin työssäkäyvien perheenemäntien työtaakkaa. Kyseisen perheen äiti oli esittänyt tämänkaltaisia toiveita (Hjelt 1912, 95). Perheen vuosimenot kulutusyksikköä kohti olivat 731,80 markkaa ja elintarvikkeiden kulutusosuus oli 55,6 prosenttia.

Erikoistutkielmista 4–9 kuvastui Hjeltin mukaan ”sama yksitoikkoisuus, köyhyys, vastoinikäymiset, sairaus ja pelko siitä, että n. s. hiuksen varassa olevat toimeentulomahdollisuudet taudin kohdatessa raukeavat tyhjiin j. n. e.” (Hjelt 1912, 95–96). Näiden kaikkien perheiden toimeentulo oli Hjeltin arvioiman toimeentulominimin alapuolella. Vuosimenot kulutusyksikköä kohti vaihtelivat 270 markasta 480 markkaan ja elintarvikkeiden osuus kaikista menoista vaihteli 58 prosentista 74 prosenttiin. Nämä perheet oli valittu esimer-

keiksi, koska ne olivat kohdanneet tiettyjä vastoinkäymisiä. Yhden perheen isä oli kuollut, toisen sairastunut ja kolmannessa oli toistuvasti työttömyyttä. Eräässä perheessä isä juopotteli ja perheen toimeentulo oli kokonaan äidin työn varassa. Yksi perhe oli valittu ilmeisesti esimerkiksi sen vuoksi, että siinä perheen isän työtulot eivät millään riittäneet takaamaan perheen toimeentuloa, vaan sekä äidin että lasten piti osallistua sen hankintaan.

Viimeisen erikoistutkimansa (numero 10) perheen Hjelt nimitti ”työläisperheen perimuodoksi”, joka erosi edukseen useimmista muista. Erotautuminen johtui perheenisästä, joka oli ”ammattissaan etevä ja älyllisessä suhteessa harvinaisen edistynyt” ja elämäntavoiltaan ”mallikelpoinen”. (Hjelt 1912, 96). Perheen isä oli työntekijänä puusepänverstaassa ja perhe asui maaseudulla olevassa tehdaskeskuksessa. Mies oli hankkinut ammattitaitonsa ensin oppipoikana ja perustanut myöhemmin oman puusepäntiikkeen, josta hän joutui huonojen aikojen vuoksi luopumaan. Työ tehtaassa ei riittänyt perheen ylläpitämiseksi, joten mies hankki sivutuloja tekemällä töitä myös kotona. Vaimo hankki lisätuloja pitämällä ruokavieraita.

Elämäntapojen mallikelpoisuus, joita Hjelt kuvasi tämän perheen osalta, liittyi moneen seikkaan. Näitä olivat edellä kuvattu perheen isän työteliäisyys, onnistunut kotielämä, varautuminen tulevaisuuteen, lasten koulutus ja perheen harrastukset. Perhe asui huoneen ja keittiön asunnossa, joka oli siisti ja kauniisti sisustettu. Vaimo hoiti kotia ja perheenjäseniä antaumuksella. Nuorimmat lapset kävivät kansakoulua ja vanhin poika yhteiskoulua. Mies ja poika osallistuivat lisäksi esitelmätilaisuuksiin ja opettavaisiin kokouksiin. Perheelle oli tärkeää antaa lapsille hyvä koti- ja koulukasvatus. Perhe kävi elokuvissa, jos ohjelma oli ”todellakin hyvää ja opettavaista”. Perhe harrasti soittamista ja laulamista. Yhdistyksiin ei kuuluttu, koska puoliset ”eivät kaikin puolin voineet hyväksyä niiden suuntaa”. Tulevaisuuteen oli varauduttu esimerkillisesti vakuutusten – henkivakuutuksen, tapaturmavakuutuksen ja palovakuutuksen – sekä sairaskassan ja hautausapurenkkaan jäsenyyksien kautta. Perheen tarkoituksena oli ottaa henkivakuutus myös kaikille lapsille. Mies oli jopa kiinnostunut Vera Hjeltin tutkimuksesta ja työläisten toimeentuloehtoien selville saamisesta niin paljon, että tarjoutui tekemään talouskirjamerkintöjä vielä toisenkin vuoden ajan. Tutkimusta varten hän oli kirjoittanut elämäkerran, josta myös tämän luvun otsikon lainaus ”jokaisella on ilonsa toisista” on peräisin. (Hjelt 1912, 133–134.) Perheen taloudellinen tilanne oli toimeentulominimin alapuolella; vuosimenot kulutusyksikköä kohti olivat runsaat 550 markkaa ja elintarvikemenot veivät niistä 58 prosenttia.

Näillä perhe-esimerkeillä Hjelt halusi osoittaa, ettei mallikelpoinenkaan perheenisä voi ylläpitää perheen toimeentuloa edes minimitasolla ilman lisätulojen hankkimista joko ylitöinä tai muiden perheenjäsenten työllä (Hjelt 1912, 96). Tutkimuksessaan Hjelt tulikin samaan lopputulokseen kuin Groundstroem oli omassaan tullut. Koska palkat eivät kohonneet samassa suhteessa kuin elinkustannukset, ammattityöläisen oli vaikea elättää perheensä pelkäs-

tään työtulonsa avulla. ”Toimeentulomahdollisuudet ovat riittämättömät ja suurten väestöryhmien ravitsemistila on vähemmän tyydyttävä. Elintarpeiden päivä päivältä, milloin missäkin muodossa, tapahtuva hinnannousu on kansan terveydelle turmiota tuottava.” (Hjelt 1912, 82). Tämän asian ratkaisuksi hän ei kuitenkaan ehdottanut palkkojen nostamista, ”koska teollisuuslaitoksilla ei aina ole kyllin vankkaa taloudellista pohjaa voidakseen palkkoja kohottaa” (Hjelt 1912, 83). Sitä vastoin hänen ehdottamansa keinot löytyivät perheiden säästäväisyydestä ja yksinkertaiseen ja perinteiseen ruokavalioon pitäytymisestä, kotitalouden rationalisoinnista, kuten ostosten keskittämisestä suuriin eriin sekä kotitalousneuvonnasta. Radikaaleimmat ehdotukset koskivat yhteiskeittiöitä ja ruokaosuuskuntia, joiden tarkoituksena oli helpottaa perheenemäntien kaksinkertaista työtaakkaa ja taata kaikille perheenjäsenille ravitsemuksellisesti oikeanlaista ruokaa. (Hjelt 1912, 83–89.) Vaikka Hjelt oli pohjimmiltaan kansanvalistaja, hän pystyi suhtautumaan kotitalousneuvontaan myös kriittisesti: ”...ei perhe ole aina autettu sillä, että neuvotaan miten taloutta *olisi* hoidettava” (Hjelt 1912, 85).

Reformiesityksistään Hjelt sai osakseen melkoista kritiikkiä sekä työväestön että porvariston taholta (Ivars 1995, 22; Oittinen 2003, 187). Mikko Jauho (2003, 160) on esittänyt, että työväen edustajat tyrmäsivät nämä Hjeltin kotitalouden rationalisoinnista esittämät ajatukset. Itse asiassa porvariston edustajat tyrmäsivät nämä ja näkivät ne uhkana koti-ideologialle. Heidän mielestään Hjeltin kannattamat kansankeittiöt ja lastentarhat eivät koskaan voisi korvata kotiäidin hoitamaa kotia. Työväestön edustajien kritiikki kohdistui ankarimmin Hjeltiin hänen kansanedustajana toimiessaan. Kritiikki kohdistui hänen kannanottoihinsa koskien naisten yötyökiellon säätämistä. Naisliikkeen kannan mukaisesti Hjelt vastusti yötyökiellon säätämistä sillä perusteella, että naisten työhön osallistumista ei tulisi rajoittaa. Sen sijaan yleistä työajan rajoittamista hän kannatti vastoin puolueensa kantaa. Hän erosikin Ruotsalaisesta kansanpuolueesta ja kieltäytyi asettumasta enää ehdolle eduskuntavaaleissa, koska oli puolueensa kanssa eri mieltä 8 tunnin työajan säätämistä koskevissa kiistoissa.

Hjeltin keräämiä tietoja käytettiin ensimmäisen elinkustannusindeksin laatimiseen. Vuonna 1919 sosiaalihallituksen tilasto-osasto perusti elinkustannusindeksin, jonka perusjaksona oli vuoden 1914 alkupuolisko. Indeksipainojärjestelmä perustui Vera Hjeltin tekemän tutkimuksen tietoihin elinkustannusten rakenteesta. Tietoja käytettiin indeksilaskennassa vuosina 1921–1936. (Luther 1993, 184; Modeen 1952, 11, 67.) Kotitalouksien kulutusta koskevan tilastoinnin tuottamat tiedot toimivat edelleenkin normina kohtuulliselle kulutukselle ja elintasolle tietyissä yhteyksissä. Nykyaikana tätä ajattelutapaa sovelletaan esimerkiksi arvioitaessa minimitoimeentuloturvan tasoa, jossa lähtökohtana ovat eri tavoin määritellyt käsitykset kohtuullisen kulutuksen tasosta. Käytännön sovelluksina ovat vähimmäisturvaa ja tiettyjä

muita sosiaalietuksia koskevan lainsäädännön valmistelu sekä esimerkiksi talous-, velka- ja kuluttajaneuvonta.

2.4 Yhteiskuntasuhteiden säätely

Kansainvälinen työjärjestö ja kansainvälinen tilastotieto

Nykyisin keskusteluun globalisaatiosta ja kansainvälisestä integraatiosta katsotaan olennaisesti ja itsestään selvästi liittyvän kansainvälisesti vertailtavissa oleva tilastotieto. Kansainvälisesti vertailtavissa oleva tilastotieto ei kuitenkaan ole mikään uusi ilmiö. Georg Luther (1993) on kuvannut perusteellisesti kansainvälisesti vertailtavien tilastojen kehittämistyötä 1800-luvulta lähtien Suomen tilastotoimen historiaa käsittelevässä teoksessaan. Kulutuksen varhainen tilastointi, perheiden budjettitutkimukset, olivat aiheena jo ensimmäisessä Kansainvälisen tilastoinstituutin kokouksessa vuonna 1853. Myös suomalaiset ensimmäiset kulutustutkijat olivat hyvin tietoisia muissa maissa tehdyistä tutkimuksista. Kulutuksen tilastoinnin varsinainen kansainvälinen standardointi käynnistyi 1920-luvulla. Varhaisin toimija tällä alueella oli ensimmäisen maailmansodan jälkeen vuonna 1919 Kansainliiton yhteyteen autonomiseksi osaksi perustettu Kansainvälinen työjärjestö (ILO). Toisen maailmansodan jälkeen vuonna 1945 perustettu Kansainliiton seuraaja, Yhdistyneet kansakunnat (YK), on myös ollut oleellinen toimija tilastoinnin alueella. Kulutuksen tilastointia koskevia suosituksia ovat antaneet YK:n talous- ja sosiaali-neuvoston alainen tilastokomissio ja YK:n tilastotoimisto sekä YK:n Euroopan talouskomission (ECE) yhteyteen vuonna 1953 perustettu pysyvä yhteistyöelin, Euroopan tilastokonferenssi (CES). CES toimii ECE:n ja YK:n tilastokomission alaisuudessa. ILO:n lisäksi myös muut YK:n alajärjestöt, kuten elintarvikejärjestö (FAO) ja terveysjärjestö (WHO) ovat osallistuneet kulutustilastoinnin kansainväliseen standardointiin. Taloudellisen yhteistyön ja kehityksen järjestö (OECD) on ollut myös merkittävä toimija tilastoalalla. Lisäksi Euroopan unioni ja sen edeltäjät ovat kehittäneet kulutuksen tilastoinnin kansainvälisiä standardeja.

Kansainvälisesti määritellyn tiedon luonnetta ja merkitystä voidaan hahmottaa suosituksia laativien järjestöjen näkökulmasta ja suosituksia soveltavien kansallisvaltioiden näkökulmasta. Kansainvälisille järjestöille eri maita koskevien tietojen keskinäinen vertailtavuus on edellytys niiden päätöksenteolle, mutta itse harmonisointiprosessikin tarjoaa mahdollisuuden saada tietoa eri maista. Ehkä merkityksellisintä kuitenkin on, että tiedon tuotannon standardoinnin avulla on mahdollista muokata todellisuuden jäsentämisen ja käsitteellistämisen tapoja ja siten myös itse todellisuutta. Kansainväliset järjestöt ovatkin aina kiinnittäneet erityistä huomiota kehittyvien maiden tilastotietojen standardointiin ja saatavuuteen. Myös EU:n laajenemisen yhteydessä

uusien jäsenmaiden tilastojen EU-harmonisointi ja siihen liittyvä konsultointi on nykyisin ajankohtaista. Voidaan jopa puhua tilastokolonialismista. Alain Desrosières (2002, 8) onkin esittänyt, että eurooppalaiset surveyt enemmän luovat eurooppalaista kontekstia kuin refleктоivat sitä. Kun EU:n tilastovirasto Eurostat suunnittelee ja organisoii tilastotutkimuksia, joita sitten kansalliset virastot toteuttavat, vahvistuu unionin olemassaolo ja asema. Tämä on yhtenä tekijänä edistämässä yhtenäisen eurooppalaisen politiikan rakentamista.

Tilastojen kansainvälisissä harmonisointiprosesseissa siirtyy harmonisoinnin kohdemaihin tietynlaisia kulttuurisia ja yhteiskunnan jäsentämisen tapoja ja hallinnollisia käytäntöjä, jotka eivät välttämättä niiden olosuhteisiin kovin hyvin sovellu. Esimerkiksi kulutusmenoja tilastoitaessa kansainvälisesti sovitut mittarit ja käytännöt perustuvat usein markkinatalouden ominaispiirteisiin. Ruoan kulutusta mitataan yleensä ostettuina ruokatarvikkeina ostohetken perusteella ja näin toimitaan, koska kuluttajahintaindeksi perustuu hankintahetken hintoihin. Sen sijaan maissa, joissa kotitaloustuotanto ja luontoiskulutus ovat suurta, luontevinta olisi mitata ruoan kulutusta sen käyttöhetkellä, joka antaisi myös oikeamman kuvan ruoan kulutuksesta hyvinvoinnin ja tarpeiden tyydytyksen näkökulmasta. (ILO 2003, 30.) Ylipäänsä rahassa mitattavuuden vaatimus on ongelmallista kehitysmaiden kannalta sekä vaikeuttaa kansainvälisiä vertailuja.

Kansallisessa politiikassa kansainvälisyys ja kansainvälisesti vertailtavat tiedot ovat keskeisiä määriteltäessä oman maan kehitystavoitteita ja etsittäessä niille perusteluja. Kansainväliset mallit ja vertailut toimivat yhtenä vakuuttamisen keinona tavoitteiden ja niiden edellyttämien keinojen asettamisessa. Suomessa kansainvälisillä vertailuilla on ollut keskeinen merkitys 1800-luvun jälkipuoliskolta lähtien. Tämä ei tarkoita ainoastaan mallin ottamista ns. kehittyneemmistä maista, vaan myös tietoista niissä esiintyvien sosiaalisten ongelmien ennakoimista. Pauli Kettunen esittää kansainvälisten vertailujen liittyneen modernisaatioon ja antavan viitepisteitä tulevaisuuden odotuksille sekä hyvässä että pahassa. Niillä on ollut keskeinen merkitys Suomessa 1800-luvulla kansakunnan rakennusprosessissa kansallisen identiteetin muovaamisessa sekä myöhemmin hyvinvointivaltion muodostumisessa. (Kettunen 2001b, 219; 2006a, 35.)

Tilastotiedon tuotannon prosessissa kansainvälisten suositusten paikka on toimia välittäjänä ja linkkinä yleisten yhteiskunnallisten tavoitteenasettelujen ja varisnaisen tilastotoimen käytäntöjen välillä. Kansainvälisissä suosituksissa kirjataan tilastollisen tiedon tuotannon tavoitteita sekä määrittellään tilastoinnin kohdetta, käsitteitä ja luokituksia. Nämä vaihtelevat ajankohdasta toiseen sen mukaan, mitä ilmiötä on haluttu kuvata, mitä on kulloinkin pidetty yhteiskunnallisesti relevanttina ”kysymyksenä”.

Kansainvälisen tiedon tuottaminen työoloista mukaan lukien työväestön elinolot on kuulunut Kansainvälisen työjärjestön toiminnan piiriin sen perustamisesta lähtien. ILO perustettiin vuonna 1919 Kansainliiton alajär-

jestöksi. Kansainvälisen työjärjestön ajateltiin takaavan yhteiskuntarauhan, kun Kansainliiton oli tarkoitus taata maailmanrauhan. YK:n erityisjärjestönä se on toiminut vuodesta 1946 lähtien. ILO on työelämän kehittämiseen ja työelämän kansainvälisten normien luomiseen ja valvontaan erikoistunut järjestö. Versaillesin rauhansopimuksen XIII osa oli ILO:n peruskirja, ja siinä luotiin perusta kansainväliselle sosiaalipolitiikalle. Perustamisasiakirjan esipuheessa ILO:n toiminnan alat määriteltiin humanitaarisiksi, poliittisiksi ja taloudellisiksi. Tavoitteena oli parantaa työväestön olosuhteita, estää levottomuuksia sekä säädellä taloudellista kilpailukykyä. (ILO 2006.) Kansainvälisen työjärjestön konferenssit, joissa päätöksenteko oli ensi kertaa jaettu kolmikantaperiaatteen mukaisesti hallitusten, työnantajien ja työntekijöiden kesken, hyväksyivät sopimuksia ja suosituksia. Sopimukset tulivat sitoviksi sitten, kun jäsenvaltiot olivat ne ratifioineet.

Yhdeksi Kansainvälisen työjärjestön toimiston velvollisuudeksi asetettiin Versaillesin rauhansopimuksessa ”kaikenlaisen sellaisen tiedon kerääminen ja välittäminen, joka liittyy työelämän (industrial life) ja työvoiman olosuhteiden kansainväliseen järjestämiseen” (ILO 2006). Tähän sisältyi mm. aihepiiriin liittyvien tilastojen kokoaminen ja julkaiseminen. Jotta tilastoilla olisi merkitystä, oli tiedettävä, miten eri maiden tilastot laaditaan ja pyritävä kansainväliseen konsensukseen parhaista menetelmistä sekä saatava eri maiden tilastot keskenään vertailukelpoisiksi (ILO 1959, 7). Työjärjestö on antanut useita suosituksia kulutuksen tilastoinnista. Näistä ensimmäinen on vuodelta 1926 ja viimeisin vuodelta 2003⁴.

Ensimmäisessä tilastokokouksessaan vuonna 1923 ILO:n asialistalla olivat palkka- ja työaikatilastot, työtapaturmatilastot sekä toimialojen ja ammattien luokitus. Toisessa kokouksessa vuonna 1925 käsiteltiin edelleen toimiala- ja ammattiluokituksia sekä lisäksi työttömyystilastointia ja elinkustannustilastoja. Kokouksessa hyväksyttiin päätöslauselma, jonka mukaan tyydyttävän menetelmä kuluttajahintaindeksin painojen laskemiseksi oli käyttää perheiden budjettitutkimuksia. Kokous antoi myös suosituksen, että eri maiden tulisi tehdä perheiden toimeentuloa koskeva budjettitutkimus viimeistään vuonna 1928, mikäli sellaista ei ollut tehty 1920-luvun alun jälkeen. Annetun päätöslauselman seurauksena ILO valmisti raportin näiden tutkimusten menetelmistä. Tästä raportista keskusteltiin vuonna 1926 kolmannessa kansainvälisessä työtilastokokouksessa, joka hyväksyi päätöslauselman budjettitutkimuksissa käytettävistä käsitteistä, metodeista ja tietojen esittämisestä. Seuraten kolmannen konferenssin päätöksiä ILO käynnisti ohjelman budjettitutkimusten tulosten analysoimiseksi ja raportoimiseksi. Näiden tuloksia raportoititiin säännöllisesti julkaisuissa kuten *Interational Labour Review* ja *Yearbook of Labour Statistics*. (ILO 1959, 9.)

4 Suomi on ratifioinut vuonna 1985 ILO:n yleissopimuksen, joka koskee työtilastoja. Niiden piiriin kuuluvat myös kulutus- ja tulonjakotilastot, joita on sitouduttu tuottamaan säännöllisin välein.

Kulutuksen tilastoinnin tavoitteet liittyivät alun perin oleellisesti työmarkkinasuhteiden säätelyyn. Ensimmäisen maailmansodan jälkeen eri valtiot alkoivat perustaa ILO:n koordinoimina elinkustannusindeksejä, joista kehkeytyi tämän säätelyn yksi instrumentti, ja jonka laatimiseen tarvittiin tietoja perheiden kulutuksen rakenteesta. Tavoitteena oli etsiä optimaalista suhdetta palkkojen ja hintojen välillä, joka takaisi työläisille työkyvyn ylläpitämiseksi riittävän toimeentulon sekä työnantajille mahdollisimman suuren voiton.

Tavoitteena tutkimuksilla oli selvittää perheiden elintaso (standards of living). ”Työntekijän saamalla rahapalkan määrällä on pieni merkitys, ellei sitä voida tarkastella suhteessa niiden hyödykkeiden määrään, jotka hän palallaan ostaa ja niihin hintoihin, jotka hän niistä maksaa. Usein on myös hyödyllistä verrata elinoloja eri maissa.” (ILO 1926, 13.) Elintason keskeisinä indikaattoreina olivat kulutus- ja tulotaso, kulutuksen rakenne sekä perhebudjetti (tulot – menot = säästö) sekä perheiden asuinolot. Vertailtavuus ja muutoksen kuvaus nousivat keskeisiksi tilastotiedon tavoitteiksi. Vertailuryhmiksi muodostuivat yhteiskuntaluokat ja tuloryhmät, joskin varsin rajoitetusti. Myös kansantaloudellinen ajattelu sai vähitellen alkunsa. Tietyn kokonaisuuden kuvaaminen ja sen osien suhteuttaminen tähän kokonaisuuteen – kansantuloon tai kokonaiskulutukseen – sai alkunsa. Tästä kokonaisuudesta ja siihen suhteuttamisesta tuli vähitellen merkittävä mittatikka arvioimaan asioiden merkittävyyttä. Asioiden painoarvo alkoi olla sitä merkittävämpi, mitä suurempi sen osuus oli koko kansantulosta.

Seuraava lainaus on eräänlainen tiivistelmä 1920-luvun väestön kulutusta ja toimeentuloa koskevista ajattelutavoista ja niiden kytköksistä. Vuosisadan alun toimeentulostandardin ja minimitulon tarkastelun lisäksi näkökulmaksi olivat tulleet yhteiskuntaluokkien väliset erot, koko kansantalouden näkökulma sekä kansainväliset vertailut:

”Tuloksilla [tilastollisilla tiedoilla] on arvoa lukuisten käytännöllisten tarkoitusten kannalta. Tietoa voidaan käyttää täydentämään muuta informaatiota valaisemaan **kansantulon jakautumista eri yhteiskuntaluokissa**. Samoin, mikäli samat yhteiskuntaluokat ovat mukana peräkkäisissä tiedusteluissa, voidaan tehdä ajallisia vertailuja elintason kehityksessä. Tehtyjä johtopäätöksiä saatetaan tarkastella suhteessa yhteiskunnan kokonaistuotantoon ja on mahdollista tehdä päätelmiä, onko tietyn yhteiskuntaluokan osuus kansantulosta kasvanut vai vähentynyt. Lisäksi, mikäli tieto tarvitaan tietyn yhteiskuntaluokan elinoloista, perhebudjettitutkimukset ovat erityisen arvokkaita. Lukuisissa maissa onkin kerätty tietoja työläisten olosuhteista tarkoituksena tehdä parannuksia heidän palkkoihinsa ja muihin työoloihinsa. Perhebudjettien tuloksia on joissain tapauksissa käytetty määrittelemään toimeentulostandardeja ja kohtuullisuusstandardeja ja näitä puolestaan on käytetty minimipalkan määrittelyyn. Kulutustietoa saatetaan käyttää määrittämään tiettyjen hyödykkeiden keskimääräinen kulutus jossakin maassa. Täten tyypillisen perheen kulutusta voidaan käyttää perustana estimoida koko yhteiskunnan kulutus kokonaisuudessaan.” (ILO 1926, 9-10.)

ILO:n vuoden 1926 tilastokokouksessa käytiin keskustelua monista kuluksen tilastointiin liittyvistä käsitteistä ja erityisesti tilastoinnin kohteesta. Keitä tulisi tutkia, tulisiko esimerkiksi työttömät ottaa mukaan tutkimuksen piiriin? Pitäisikö lapsiperheiden lisäksi tutkia lapsettomia pareja tai yksinasuvia? Osa kokousosallistujista piti kotitalous-käsitettä perhe-käsitettä sopivampana, koska se oli neutraali ja mahdollisti kaikenlaisien talouksien mukaanoton. Lopulliseen suositukseen asti se ei kuitenkaan päätynyt. Erityistä huomiota kiinnitettiin myös siihen, että on tärkeää erotella perheen tulot perheenjäsenittäin. Tällä tiedolla voitiin osoittaa, kuinka suuri osa perheen elatuksesta katetaan perheen pääasiallisen palkansaajan tuloilla sekä vaimon ja lasten ansioiden suhteellinen merkitys. Keskeinen indikaattori tässä yhteydessä oli perheen isän elatuskyky. (ILO 1926, 21–23.) Keskustelu liittyi normaalisuuden määrittelyyn. Indeksibudjetin tuli perustua tyypilliseen, normaaliin budjettiin. Normaali perustui vahvasti perhe- ja koti-ideologioiden varaan ja käsitykseen perheenelättäjän kokoaikaisesta työstä. Keskusteluissa vastakkain olivat siten idealisoitu käsite todellisuudesta ja epätäydellisempi todellisuus, joka koostui muistakin kuin normaaliperheistä ja säännöllistä palkkatyötä tekeivistä.

Kokouksen keskusteluissa nousi esiin myös työntekijöiden epäluulo budjettitutkimuksia ja erityisesti budjetin loppusumman (ali- tai ylijäämän) laske- mista kohtaan. Työntekijöiden edustajat pelkäsivät, että työnantajat käyttäisivät tutkimustuloksia perusteena alentaa palkkoja, mikäli budjetit olisivat ylijäämäisiä. Tästä puolestaan seurasi epäilyksiä, että työntekijät haluaisivat osoittaa taloustilanteensa olevan epäsuotuisampi kuin se olikaan. (ILO 1926, 27.)

2.5 *Elinkustannustutkimukset 1920–1921 ja 1928*

Vera Hjeltin tutkimuksen jälkeen seuraavat Kulutustutkimukset Suomessa tehtiin 1920-luvulla. Perusmetodiltaan ne olivat samanlaisia kuin Hjeltin tekemä tutkimus, mutta lähtökohdat olivat muuttuneet. Suomi oli itsenäistynyt sekä kokenut sisällissodan. Jo edellisen vuosisadan alkupuolella alkanut kansakunnan rakentaminen sai itsenäistymisen myötä institutionaaliset puitteet. Valtion hallinto kasvoi Suomessa itsenäistymisen jälkeen varsin nopeasti, koska ajateltiin, että eheyttämistyössä tärkein tekijä oli valtio. Sosiaalipoliittinen tutkimustyö vakiintui ja sen asema valtion hallinnossa ja lainsäädännössä tuli entistä tärkeämmäksi. (Alapuro & Alestalo 1992, 111.) Valtio ja yhteiskunta tulivat jonkinlaisiksi kollektiivisiksi suureiksi, ja yksilön ja yhteisön toimintaa alettiin tarkastella näiden yläpuolelle asetetun kansallisvaltion kautta (Ahtiainen & Tervonen 1994, 12–13).

Kansalaissodan jälkeen usko siihen, että työväenliikettä voitaisiin ohjata reformien avulla, oli haihtunut. Vastakohtaisuudet yhteiskuntaluokkien vä-

lillä olivat suuret. Lisäksi jakoja luotiin mm. maalaisten ja kaupunkilaisten, tuottajien ja kuluttajien tai suomenkielisten ja ruotsinkielisten välille (Eskola 1963, 25; Heinonen 1998, 59). Yhteiskuntapolitiikan keskeiseksi päämääräksi nostettiin luokkavastakohtaisuuksien heikentäminen ja niiden sääntely. Kansainvälisesti tätä suhdetta säätelemään oli perustettu Kansainvälinen työjärjestö, jonka työhön osallistuttiin aktiivisesti sosiaaliministeriöstä (Haatanen & Suonoja 1992, 386–389). Sosiaalipolitiikan tehtävän määritteli vuonna 1923 Einar Böök seuraavalla tavalla:

”Sosiaalipolitiikka ei tähtää henkilökohtaisiin oikeuksiin ja henkilöiden väliin oikeussuhteisiin, vaan oikeuden ja kohtuuden periaatteiden toteuttamiseen yhteiskunnallisten luokkain kesken”...”[s]en yleisenä tarkoituksena on yhteiskunnallisen kehityksen kautta tehdä ihmisten olot inhimillisemmiksi, ja tässä mielessä sen tehtävä on lopulta kulttuuritehtävä. Yleisemmin sanoen sosiaalipolitiikka käsittää kaiken sen yhteiskuntaoloihin kohdistuvan julkisen toiminnan, jonka tarkoituksena on saattaa eurooppalais-amerikkalaisen kulttuurimaailman aineelliset ja aatteelliset saavutukset eri yhteiskuntaluokkain yhteiseksi omaksi.”...”[M]yös ns. keskiluokan alemmat kerrokset ovat riippuvaiset suurpääomasta ja sen haltijoista.” (Böök 1975, 205–206.)

Sosiaalihallituksen ja sen tutkimustoimiston perustaminen vuonna 1917 antoivat mahdollisuuden jatkaa sotavuosien aikana katkennutta työläisten elinolojen selvittämistä. Teollisuushallituksen Työtilasto-sarjaa seurasi uusi sarja Sosialisia erikoistutkimuksia, jossa 1920- ja 30-luvuilla julkaistiin myös kaksi Elinkustannustutkimusta, ensimmäinen vuosilta 1920–21 (Sosialisia erikoistutkimuksia XXXII, V 1925) ja jälkimmäinen vuodelta 1928 (Sosialisia erikoistutkimuksia XXXII:14 1936). Nämä Elinkustannustutkimukset liittyivät palkka- ja hintapolitiikkaan, tullipolitiikan kautta orastavaan tulonjakopolitiikkaan sekä asuntopolitiikkaan. Muita sosialisia erikoistutkimuksia 1920-luvulla olivat mm. asuntolaskenta sekä joukko eri ammattialojen työoloja koskevia tutkimuksia. Lisäksi tutkittiin kieltolakirikkomuksia sekä juopumuksesta pidätettyjä.

Välittömästi kansalaissodan päätyttyä Suomessa kärsittiin pula-ajasta ja elintarviketilanne oli huono. Lisäksi vuosina 1917–1919 työttömyys oli korkealla tasolla. Elintarvikesäännöstely loppui vuonna 1921. (Heinonen 1998, 53, 57.) Sota-aika, elintarvikepula ja säännöstely olivat johtaneet voimakkaaseen hintojen nousuun ja tämä lisäsi kiinnostusta elinkustannusten ja hintamuutosten seurantaan. Reaaliansiot laskivat jyrkästi, koska palkat olivat alkaneet jäädä hinnoista jälkeen vuonna 1915. Suurimmillaan näiden välinen ero oli vuonna 1918 ja vielä vuonna 1920 palkat olivat 15–30 prosenttia jäljessä hinnoista. Koko maan teollisuudessa vuoden 1914 vuosiansiot ylitettiin reaalisesti vasta vuonna 1926. Hyväpalkkaiset työntekijät ja virkamiehet sekä ne, joilla oli säästöjä, menettivät suhteellisesti eniten. (Haapala 1986, 251.)

Vuosien 1920–21 Elinkustannustutkimuksen tekemiseen aloite lähti Suomen Virkamiesyhdistysten Keskusliitolta, joka oli vuonna 1919 esittänyt komitean asettamista seuraamaan ”elintarpeiden hintojen ja muiden meno-

Työläisperheiden lisäksi 1920-luvulta lähtien alettiin tilastoida kaupunkien keskiluokkaan kuuluvien perheiden toimeentulon ehtoja ja kulutusta. Perhe vuodelta 1919.
Valok. Rembrandt. Helsingin kaupunginmuseo.

jen indeksilukujen vaihteluita sekä tämän johdolla tekemään ehdotuksen virkamiesten muutetuiksi palkkaeduiksi”. Tämän jälkeen Valtiovarainministeriö pyysi Sosiaalihallitukselta lausunnon asiasta. Antamassaan lausunnossa Sosiaalihallitus korosti ”elinkustannustutkimuksen ja siihen perustuvien indeksilaskelmien tärkeyttä palkkaneuvotteluissa ja finanssikysymyksiä pohdittaessa, lähinnä kulutukseen perustuviin veroihin nähden, sekä ehdotti, että eri yhteiskuntaluokkiin kuuluvien perheiden elinkustannuksia oli tutkittava yksityiskohtaisten tilikirjojen avulla...” (Sosialisia erikoistutkimuksia XXXII, V 1925, 1–2.)

Ensimmäistä 1920-luvun Elinkustannustutkimusta tehtäessä kulutus ei ollut vielä vapautunut pula-ajan rajoituksista: sokeri, samoin kuin vuokrat olivat vielä säännöstelyn alaisia. Vuoden 1928 tutkimus kuvasi jo edellistä ”normaalimpaa” aikaa, jolloin säännöstelystä oli päästy eroon. Aloite tähän jälkimmäiseen elinkustannustutkimuksen tekemiseen tuli toisaalta vuoden 1925 Kansainvälisen työjärjestön tilastokonferenssilta ja toisaalta valtioneuvoston asettamalta tullitariffikomitealta, joka tarvitsi tietoja ”yhteiskunnan eri piirien” kulutuksesta (Sosialisia erikoistutkimuksia XXXII:14 1936, 2). Suomessa oli itsenäistymisen jälkeen alettu kehittää omaa tullipolitiikkaa komiteatyöskentelynä. Suuri osa valtion verotuloista oli 1860-luvulta lähtien kerätty tullei-

na. Suurimmillaan tämä osuus oli vuonna 1913, jolloin tullien osuus kaikista valtion verotuloista oli 70 prosenttia. Välitön verotus perustui maaveroon ja varsinaista tuloveroa ei kannettu käytännössä lainkaan. (Kuusterä 1989, 157.) Ensimmäinen komitea oli laatinut ehdotuksensa vuonna 1919 (Komiteanmietintö 1919:15), toinen vuonna 1923 (Komiteanmietintö 1923:14) ja kolmas vuonna 1925 (Komiteanmietintö 1925:13). Tullipolitiikan periaatteena oli toisaalta suojella tiettyä kotimaista tuotantoa ja kerätä valtiolle verotuloja erityisesti ylellisyystavaroiden tulleilla (Heikkinen ja muut 2000, 171).

Tullipolitiikan yhteydessä alettiin käsitteellistää eri tuloryhmiin kuuluvia kuluttajia etuja ja oikeuksia omaavina ryhminä sekä tarkastella verotusta oikeudenmukaisuuden näkökulmasta. Kulutukseen kohdistuvan välillisen verotuksen nähtiin rasittavan eri tuloryhmiä eri tavoin. Alun perin oikeudenmukaisuuden katsottiin toteutuvan, kun tullirasitus kohdistettiin ylellisyystuotteiksi katsottuihin tuotteisiin, joita ei siis pidetty välttämättömyyshyödykkeinä. Valtion tulojen tarpeesta johtuen tulliverotusta ei voitu kohdistaa kuitenkaan ainoastaan ylellisyytenä pidettäviin tuotteisiin, vaan tulleja jouduttiin asettamaan myös tuotteille, joiden käyttö oli laajaa ja yleistä. Tällaisia olivat esimerkiksi kahvi, tupakka ja vehnäjuhot. (Komiteanmietintö 1923:14, 52.) Myös maataloustullit muodostuivat verraten raskaiksi (Komiteanmietintö 1925:13, 32). Ennen ensimmäistä maailmansotaa viljan kulutuksesta kaksi kolmasosaa perustui tuonnille (Heikkinen & Maula 1996, 11). Kaiken kaikkiaan tulleilla kerätyt verot olivat kasvaneet merkittävästi. Verotuksen oikeuden ja kohtuuden vaatimukset sisältyivät vuoden 1923 komiteanmietintöön liitettyihin lukuisiin eriäviin mielipiteisiin ja niitä tarkasteltiin lähemmin vuoden 1925 komiteanmietinnössä. Mietintöön sisältyvä empiirinen kulutustarkastelu pohjautui vuosien 1920–21 Elinkustannustutkimuksen aineistoon. Tutkimuksessa mukana olleet perheet ryhmiteltiin tulojensa perusteella kahteen ryhmään, alempaan ja ylempään vaurausluokkaan. Näiden ryhmien tullirasitus selvitettiin eri elintarvikeryhmien, tupakan ja muiden nautintoainesten sekä vaatetuksen ja jalkineiden osalta. Selvityksen perusteella vuonna 1923 alemmassa vaurausluokassa tullirasitus oli 15 prosenttia ja ylempässä vaurausluokassa 10 prosenttia (Komiteanmietintö 1925:13 40.) Sekä yleinen verorasitus että tuloryhmien välinen ero olivat kasvaneet merkittävästi kymmenessä vuodessa nimenomaan maataloustullien vuoksi, jotka kohdistuivat suhteellisen raskaimmin pienituloisiin perheisiin.

Tutkimuskohteena ”normaali” perhe yhteiskunnan eri piireissä

Kulutustutkimukset laajenivat 1920-luvulla koskemaan ”yhteiskunnan eri piirejä”, mikä lisäsi tietojen vertailumahdollisuuksia. Vuosien 1920–21 tutkimuksessa mukana olivat kaupungeissa ja asutuskeskuksissa asuvat työläis- ja virkamiesperheet. Vuoden 1928 elinkustannustutkimus oli kaksiosainen. Ensimmäisessä osassa (osa A) tutkittiin kaupunkien ja asutuskeskusten työläis-

toimenhaltija ja virkamiesperheiden kulutusoloja – ”rahataloudessa elävää keskiluokkaa” – ja toisessa osassa (osa B) tutkittiin maataloustyöläisperheitä – muonamiehiä, päivätyöläisiä ja työnjohtajia. Jälkimmäisten tiedonkeruu toteutettiin rahatalouden osalta samoin kuin kaupunkilaisperheiden. Tämän lisäksi heidän luontoistalouden piiriin liittynyt kulutuksensa kerättiin erillisellä tilinpidolla. Liikkeenharjoittajia tai maanviljelijöitä eivät tutkimukset vielä koskeneet, koska ”omia ja liikkeen tilejä yleensä on vaikeata tarkkaan pitää erillään” (Sosialisia erikoistutkimuksia XXXII:14 1936, 9).

Tavoitteena oli saada mukaan tutkimuksiin ainoastaan ”normaaliperheitä” eli sellaisia, joihin kuului isä, äiti ja lapsia. Puhdasta ydinperheideologiaa oli kuitenkin vaikea toteuttaa, koska perheiden kanssa asui usein ”vuokralaisia, täysihoitolaisia ym. ruokakuntien vieraita jäseniä”. (Sosialisia erikoistutkimuksia XXXII, V 1925, 3.) Uutuutena vuoden 1928 tutkimuksessa oli, että ”kunnollisten” perheiden lisäksi mukaan pyrittiin saamaan myös ”vähemmän kunnollisia” perheitä. Tämä tuli mahdolliseksi, koska vuoden mittaisen tilinpidon sijasta sovellettiin nyt kahden viikon mittaista tilinpitojaksoa:

”Kun kuitenkin kaikkialla on osoittautunut, että yleensä vain kunnolliset ja huolelliset perheet ottavat vaivakseen palkkiotakaan vastaan pitää kokonaisen vuoden tilikirjaa, ja tutkimus täten tulee esittämään eräänlaisen valiojoukon elinkustannuksia, katsottiin meillä suotavaksi, että täten saatua aineistoa täydennettäisiin aivan lyhytaikaisen tiedustelun aineistolla. Tämä 2 viikkoa käsittävä tiedustelu oli mikäli mahdollista ulotettava nimenomaan myös sellaisiin perheisiin, jotka, eläen vaikeassa taloudellisessa asemassa, eivät olleet halukkaita pitempikaaiseen tilinpitoon.” (Sosialisia erikoistutkimuksia XXXII:14 1936, 3.)

Vaikka 1920-luvun kulutustutkimukset olivat periaatteiltaan samanlaiset kuin Vera Hjeltin vuosina 1908–1909 kokoama tutkimus, tutkimuskohde ja yhteiskunnallinen ongelma määriteltiin nyt kokonaan eri tavalla. Hjeltin tutkimuksessa oltiin kiinnostuneita tutkittavien ihmisten ja heidän perheidensä toimeentuloehdoista ja niiden kohentamisesta, vaikka perimmäiset ongelmat peitettiin osaamattomuuden taakse ja keinoksi tarjottiin lähinnä valistamista oikeanlaiseen elämiseen. Sen sijaan 1920-luvulla vaikeasta pula-ajasta sekä yhteiskuntaluokkien välisistä ristiriidoista vaiettiin. Nämä ongelmat kätkeyttiin korkean inflaation taakse. Kiinnostus ei enää kohdistunut yksittäisten perheiden tai yhteiskuntaryhmien toimeentuloon ja selviytymiseen vaan tietoja kerättiin ja niitä perusteltiin elinkustannusindeksin laatimisen tarpeilla. Perheet ja yksilöt alettiin nähdä tietyn kollektiivisen eturyhmän osana – ryhmän, joka huolehti yhteisten etujen ajamisesta sekä esimerkiksi sopimusneuvotteluista työmarkkinoilla.

Tilastollinen ote 1920-luvun tutkimuksissa vahvistui. Enää ei tehty perhekohtaisia kuvailevia tutkielmia, kuten Vera Hjelt oli tehnyt. Tutkimuksia johti Maija Tudeer, joka jatkoi tässä tehtävässä myös 1950-luvulla. Niistä tuli tekijänsä suhteen anonyymejä ensinnäkin, koska aineistonkeruun käytäntö-

jä hoitivat kaupunkien viranomaiset, joten tutkimuksen johtajalla ei ollut enää henkilökohtaista yhteyttä tutkittaviin perheisiin. Tämä näkyi raportoinnin etäisyytenä. Toiseksi tutkimukset vaikuttavat anonyymeilta, koska niistä puuttuu paljolti se yhteiskunnallinen keskustelu ja kommentointi sekä suositusten antaminen, joka esiintyi vahvana Vera Hjeltin raportoinnissa.

Perheet valittiin tutkimukseen edelleen harkinnanvaraisesti ja tilinpito oli vuoden mittainen. Vuosien 1920–21 tutkimuksessa mukana oli 554 työntekijä- ja toimihenkilöperhettä ja vuoden 1928 tutkimuksessa 1 229 kaupunkilaisperhettä ja 270 maalaisperhettä. Tutkimuksesta raportoitiin ainoastaan tilastolliset tunnusluvut (keskiarvot, maksimit, minimi) tai jakaumat. Luokittelumuuttujia olivat eri yhteiskuntaryhmät, perheiden asuinpaikkakunnan mukaan muodostetut ryhmät, perheen koko, lasten lukumäärä ja ikä sekä perheen vaurausryhmä. Kaupunkilaisryhmiä (työläis- ja virkamiesperheitä) verrattiin keskenään. Lisäksi verrattiin keskenään teollisuustyöläisten ja maataloustyöläisten perheitä.

”Yli 60 % kaikista työläisruokakunnista kuului kahteen alimpaan vaurausryhmään ja ylimpään kuului vain 13 %. Sitä vastoin virkamiesruokakunnista ei edes 10 % kuulunut kahteen alimpaan ryhmään ja ylimpään kuului sen sijaan yli 70 % näistä ruokakunnista.” (Sosialisia erikoistutkimuksia XXXII, V 1925, 12.) Elintason kohotessa elintarvikkeiden, asumisen ja vaatetuksen kulutusosuus oli työläisperheissä alentunut vuosisadan alun 85 prosentista 75 prosenttiin 1920-luvun loppupuolelle tultaessa. Vastaava osuus virkamiesperheissä oli tuolloin 58 prosenttia. Työläisperheiden kulutusmenot olivat 1920-luvun lopussa puolet virkamiesperheiden menoista. Työläisperheissä lisääntyneet kulutusmahdollisuudet käytettiin pääosin asumistason parantamiseen sekä huonekalujen ja kotitaloustarvikkeiden hankkimiseen. Myös pesu- ja puhtausmenojen sekä tupakkamenojen osuus työväestön kulutuksessa kasvoi. Kodin ulkopuoliseen ruokailuunkin liikenä jonkin verran varoja. Jos välttämättömyysmenoiksi luokitellaan ne menot, joiden suhteellinen osuus oli työläisperheissä suurempi tai samansuuruinen kuin virkamiesperheissä, niin välttämättömyyksiä 1920-luvulla voidaan katsoa olleen ravinto, vaatteet, tupakka, yhdistysmaksut sekä pesu- ja puhtausmenot. Ylellisyysmenoiksi voidaan luokitella kulutus, jossa virkamiesperheiden kulutusmenojen suhteellinen osuus oli suurempi kuin työläisperheissä. Tällaisia menoryhmiä olivat 1920-luvulla asuminen, huonekalut, kotitaloustarvikkeet, koulunkäynti, kirjallisuus ja terveydenhoito sekä vapaa-ajan vietto matkustamisineen ja huvitteluineen. Keskiluokkaisten perheiden arkeen kuului myös yleisesti kotiapulainen. (Ahlqvist & Rajas 2005, 128.) Vuonna 1928 teollisuustyöläisten perheissä menot olivat selvästi suuremmat kuin maataloustyöläisten perheissä:

”Teollisuustyöläisten kokonaismenot olivat melkein 9 000 markkaa eli 54.0 % suuremmat kuin maataloustyöläisten keskimääräiset menot ja 18 % suuremmat kuin suhteellisesti hyvin palkattujen maataloustyönjohtajienkin.” (Sosialisia erikoistutkimuksia XXXII:14 1936, 62).

Vuosien 1920–21 tutkimuksessa ei tehty ajallista vertailua edelliseen kulutus-tutkimukseen, joten sotien ja pula-ajan vuoksi heikentyneet olosuhteet jäivät raportoimatta. Sen sijaan vuoden 1928 tutkimuksen raportissa verrattiin sen antamia tuloksia edellisen tutkimuksen tietoihin. Timo Toivonen on verrannut työläisperheiden kulutusmuutoksia 20 vuoden aikana aikavälillä 1908–1928. Hänen mukaansa tuona ajankohtana merkittävin kulutuksen rakennemuutos oli vapaa-ajan kulutuksen, kuten kirjojen, lehtien, järjestötoiminnan, urheilun, huvittelun ja alkoholin, suhteellisen osuuden kasvu 2,5 prosentista 6,8 prosenttiin. Tämän perusteella hän kuvaakin 1920-luvulla alkanutta kehitystä ”kulutusyhteiskunnan nousuksi”. (Toivonen 2008, 354–355.)

Elatuskyky ja yhteiskuntaan integroitumisen kyky

Keskeiset elinkustannustutkimuksissa käytetyt mittarit kuvasivat perheiden budjettia eli tulojen ja menojen välistä erotusta, perheenpään elatuskykyä, kulutusmenojen rakennetta, elannon ravintoarvoa sekä asuinoloja.

Perheenpään elatuskyvyn mittaaminen perustui ILO:n suositukseen, jonka mukaan perheiden tuloja koskevat tiedot kerättiin ja luokiteltiin perheenjäsenittäin ja tulolähteittäin. Tällä tiedolla voitiin osoittaa, kuinka suuri osa perheen elatuksesta katettiin pääasiallisen tulonsaajan (mieselättäjän) tuloilla, ja kuinka suuri oli vaimon ja lasten ansioiden merkitys. Lisäksi Suomessa eroteltiin miehen tulot säännöllisiin ja sivutuloihin samoin kuin rahatuloihin ja luontoistuloihin. Suomessa tämänkaltaisen luokittelu jatkui 1950-luvulle saakka. Tavoitteena oli toisaalta optimipalkkatason määrittäminen työmarkkinoilla. Tulojen jaottelun avulla voitiin arvioida, onko perheen isän palkka riittävän suuri perheen elatukseen, vai joutuuko hän hankkimaan lisäansioita. Perhe käsitettiin patriarkaalisena ”perhetaloutena”, jossa jokainen jäsen osallistuu yhteisen hyvän aikaansaamiseen. Tällaisella tulojen jaottelulla voitiin arvioida myös muiden kuin pääelättäjän panosta. Toisaalta kannettiin huolta perhe-elämän laadusta, josta näkökohdasta katsottuna perheen äidin työhön osallistuminen katsottiin haitalliseksi.

Vuosina 1920–21 työläisperheiden työtuloista 87⁵ prosenttia oli perheen päämiehen tuloja, 6 prosenttia vaimon tuloja ja 7 prosenttia lasten tuloja. Virkamiesperheissä 92 prosenttia oli päämiehen tuloja, 7 prosenttia vaimon tuloja ja 1 prosentti lasten tuloja. (Sosialisia erikoistutkimuksia XXXII, V 1925, 34.) Vuonna 1928 työläisperheissä vaimon tulo-osuus oli keskimäärin 5 prosenttia ja virkamiesperheissä 9 prosenttia. Ero osuuksien suuruudessa ei tarkoittanut sitä, että eri yhteiskuntaluokkien perheissä naiset olisivat osallistuneet eri tavalla työmarkkinoille. Tutkimukseen vuonna 1928 osallis-

5 Vuosia 1908–1909 koskevassa tutkimuksesta ei ole saatavissa vertailukelpoisia tietoja. Vera Hjelt laski tulo-osuuksia vain perheille, joissa oli alle 15-vuotiaita lapsia. Miesten ammattityö ja lisäansiot olivat 88 prosenttia perheiden menoista, ja vaimojen ja lasten osalle jäi siis 12 prosenttia. (Hjelt 1912, 63.)

tuneissa sekä työläis- että virkamiesperheissä lähes puolet naisista oli työssä ainakin osan vuotta. Perheellisten naisten työssäkäynti oli alkanut yleistyä 1910-luvulta lähtien. Työssäkäynnin merkityksessä oli eri yhteiskuntaluokkien välillä kuitenkin selkeä ero. Työväestöön kuuluville naisille oli perheen toimeentulon vuoksi useimmiten pakko käydä ansiotyössä, kun keskiluokkaisissa perheissä naisilla oli itsenäinen ammatti. Vaikka myös näissä perheissä naisten työssäkäynnillä oli suuri merkitys tulonhankinnan kannalta, oli se luonteeltaan enemmän vapaaehtoista kuin työläisperheissä. Sillä oli merkitystä myös naisten oman ammatillisuuden toteuttamisessa. (Lähteenmäki 1995, 31.) Myös työssäkäynnin edellytykset poikkesivat, koska virkamiesperheissä oli useimmiten kotiapulainen, joka puuttui pääsääntöisesti työläisperheistä. Työläisperheistä ainoastaan vajaalla 7 prosentilla oli ollut kotiapulainen ja suurimmaksi osaksi vain lyhyen aikaa. Sen sijaan virkamiesperheissä apulainen oli vakinaisesti 60 prosentilla perheistä (Sosialisia erikoistutkimuksia XXXII:14 1936, 62, 46).

Viime vuosisadan alusta lähtien perheiden elatukseen liittyviä ja perheenjäsenten välisiä suhteita sekä naisten työssäkäyntiä ja kotityötä käsiteltiin runsaasti. Esimerkiksi Heikki Waris korosti 1930 luvulla, että väestön jako elättäjiin ja elätettäviin oli yhteiskunnallinen perusjako. Tämän hän näki kuitenkin puutteellisenä, koska se ei ottanut huomioon perheenäidin kodinhoitoon ja lastenkasvatukseen liittyvää työtä. (Waris 1932, 151.) Tähän asiaan Suomessa kiinnitti huomiota erityisesti Laura Harmaja 1920-luvulta lähtien. Hänen käsityksiään tarkastelen lähemmin luvussa 3.

Elinkustannustutkimukset 1920-luvulla eivät olleet siinä mielessä köyhyystutkimuksia kuin Vera Hjeltin toteuttama tutkimus. Niissä ei määritelty enää toimeentulominimin tasoa. Pääpaino oli kulutusrakenteen määrittämisessä elinkustannusindeksin laatimista varten. Välttämättömyyskulutuksen erottaminen muusta kulutuksesta oli kuitenkin edelleen keskeistä. ILO:n vuonna 1926 antaman suosituksen perusteella muista menoista ei oltu oikeastaan kiinnostuneita lainkaan. Suosituksen mukaan menot luokiteltiin ruokaan, vaatetukseen, asumiseen, lämpöön ja valoon, kalustukseen, veroihin sekä muihin menoihin. Suomessa kulutus jaoteltiin tarpeiden hierarkian mukaisesti kahteen osaan, *toimeentulomenoihin* ja *sivistysmenoihin*. *Toimeentulomenoilla*, joita olivat ravinto-, asunto-, lämpö- ja valo- sekä vaatetusmenot tyydytettiin toimeentulotarpeita. *Varsinaisilla sivistysmenoilla*, joita olivat sanomalehdet, kirjallisuus ja lasten koulunkäynti, tyydytettiin sivistystarpeita. *Muita sivistysmenoja* olivat sitten kalusto-, pesu- ja puhtaus, sairaus- ja terveydenhoitomenot sekä huvitusmenot (teatterit ja konsertit, tanssiaiset ja elävät kuvat). (Sosialisia erikoistutkimuksia XXXII:14 1936, 34–35.) Tämän jaottelu salli kuvata välttämättömyyskulutusta siten, että siihen sisältyivät sekä fysiologiset tarpeet että kansansivistyksen ja sosiaalisen nousun ajatuksen kannalta olennaiset elementit, varsinaiset sivistysmenot.

Tutkimuksissa hyödynnettiin myös Engelin lakia ja viitattiin kulutuksen joustavuuteen tulojen suhteen: "Edellisiä [toimeentulo]tarpeita tyydyttävät menoryhmät lisääntyvät tosin absoluuttisesti vaurauden lisääntyessä, mutta verrattuina kokonaisbudjetin kasvamiseen nämä menot suhteellisesti menettävät merkitystään. Päinvastoin taas n. s. sivistystarpeet lisääntyvät nopeasti vaurauden kasvaessa, joten niiden tyydyttämiseen tarvittavien menojen osuus kokonaismenoista suurenee vaurauden lisääntyessä. Toimeentulomenot ovat varsin vähän joustavia eivätkä voi vähentyä määrätyn asteen alapuolelle, kun taas sivistysmenot ovat paljon vaihtelevampia; niitä voi pienentää ja suurentaa tarpeen vaatiessa. Kuta pienemmät tulot normaaliperhettä kohden lasketuna perheellä on, sitä suuremman osan niistä ehdottomasti välttämättömien tarpeiden tyydytys sitoo ja sitä vähemmän perhe voi kehittää yksilöllisiä, henkisiä tarpeitaan." (Sosialisia erikoistutkimuksia XXXII:14 1936, 34–35.)

Varsinaisten sivistysmenojen käsitteellistäminen ja erottaminen toimeentulomenoista ja muista sivistysmenoista laajensi myös kuluttamisen käsitettä. Välttämättömyystarpeiden tyydyttämisen ja elatuskyvyn lisäksi tärkeäksi tuli myös kulutuskyky itsensä kehittämisen ja toteuttamisen mielessä. Nämä menot olivat välttämättömiä yhteiskuntaan integroitumisen kannalta ja kuvasivat tätä kykyä. Sivistystarpeiden ja sivistysmenojen käsittely vertautuu 1990-luvulla käytyyn keskusteluun tietoyhteiskunnasta syrjäytymisen uhasta, jonka yhteydessä kulutuskyky määrittyi tieto- ja viestintäteknologise-
na osaamisena sekä pääsynä sähköisten tietojen ja palveluiden piiriin.

Asuminen: elintason ja kotilojen kuvaus

Filantrooppinen asuntopolitiikka teollistumisen alkuaajoista lähtien oli asettanut työväen asuinoloille tavoitteiksi terveellisyyden, yhteiskunnallisen järjestyksen säilymisen ja lasten sosiaalistamisen. Vaatimuksena oli pysyvä asunto, riittävä ilmatila ja perheen ulkopuolisten poistaminen asunnosta. Ideaaliasuntona pidettiin huonetta ja keittiötä. Todellisuudessa yleisin työväen asuntotyyppi oli 1800- ja 1900-lukujen vaihteessa vuokrattu huone, jossa perheen lisäksi asui asukkeja. (Juntto 1990, 130–131.) Vera Hjelt (1912) oli vielä omassa tutkimuksessaan laskeskellut asuintilojen kuutiomääriä, katsastanut ikkunoiden kokoa ja ilmansuuntaa sekä raportoinut ilman laatua. Sen lisäksi hän oli kiinnittänyt huomiota asuntojen kuntoon, kalustukseen ja viihtyvyyteen. Perusteellisesti asuinoloja, asuintiheyttä, asuinkuutioita, kalustusta ja asumistapoja kuvasi omassa tutkimuksessaan myös Heikki Waris (1932). Myös maaseudun asuinoloihin oli kiinnitetty jo runsaasti huomiota mm. Tilattoman väestön alakomitean toimesta (Gebhard 1910) ja ensimmäisten suomalaisten terveystutkijoiden toimesta (esim. Relander 1892).

Kun varhaisissa asuntotutkimuksissa kysymys oli liittynyt ennen kaikkea hygieniaan ja sairauksien leviämisen ehkäisyyn sekä moraaliin, asumisen rationaalisuus, normittaminen ja standardit tulivat ajankohtaisiksi

Työtehoseura kehitti astiankuivauskaapin vuonna 1944 pyrkiessään rationalisoimaan kotitaloustöitä. Valok. Pietinen. Museovirasto.

1920-luvulla. Normittamisen kohteeksi tuli moderni perheasunto, jonka yhteydessä korostui ydinperhe ja sen yksityisyys. Perheasuntoon kuuluivat moderni keittiö, kylpyhuone, olohuone, vanhempien makuuhuone sekä tyttöjen ja poikien erilliset makuuhuoneet. (Junto 1998, 68.) Perheen ja kodin merkityksen korostuminen ilmeni myös 1920-luvun Elinkustannustutkimuksissa aikaisempaa näkyvämmiin asuinolojen tarkastelun yhteydessä: "Asuntokannan(-standardin) arvostelemiseksi on tärkeätä asuntojen huoneluvun ohella tutkia asuintiheyttä kysymyksessä olevissa huoneistoissa." (Sosialisia erikoistutkimuksia XXXII, V 1925, 23). Eri yhteiskuntaryhmien asuntojen hallintamuoto, huoneluku, mukavuudet (vesijohto, sähkö, lämmitystapa) ja asumistiheys olivat perusteellisesti kuvauskohteena. Kuvauskohteena olivat myös ydinperheen kanssa samassa asunnossa asuvat "ulkopuoliset" asukkaat. Tämä koettiin merkittäväksi ongelmaksi, olihan se ristiriidassa asetetun standardin kanssa.

Asuinolot erosivat suuresti työläis- ja virkamiesperheissä vielä 1920-luvun lopulla. Vuoden 1928 elinkustannustutkimuksen mukaan työläisperheistä suurin osa (62 prosenttia) asui sentään huoneen ja keittiön asunnossa, mutta perinteisessä hellahuoneessakin asui vielä lähes kolmannes. Kaksi huonetta ja keittiö oli joka kymmenennellä. Virkamiesperheistä vähintään 2 huonetta ja keittiö oli runsaalla 80 prosentilla. Asuinoloihin liittyivät oleellisesti myös asunnon varusteet. Sähkö oli yleistynyt 1920-luvun loppuun mennessä niin, että lähes kaikissa tutkimuksessa mukana olleiden perheiden asunnoissa oli

sähkövalo. Keskuslämmitys sitä vastoin oli vielä melkoisen harvinainen. Työläisperheistä keskuslämmitteisessä talossa asui seitsemän prosenttia ja virkamiehistä 18 prosenttia. Vesijohto oli yleinen Helsingissä ja helsinkiläisistä työläisperheistä 70 prosenttia asui asunnossa, jossa oli vesijohto. Muualla maassa se oli vielä verrattain harvinainen. (Ahlqvist & Raijas 2005, 129, 132.)

Liian ahtaasti asutuiksi katsottiin tuolloin asunnot, joissa asui kolme tai tätä useampi henkilö huonetta kohden. Vuonna 1928 työläisperheiden ja toimenhaltijaperheiden yhden huoneen asunnoista lähes kaikki, yhden huoneen ja keittiön asunnoista kolmannes sekä kahden huoneen ja keittiön asunnoista lähes joka kymmenes voitiin katsoa ahtaasti asutuiksi. Virkamiesperheissä ei tällaista ahtautta esiintynyt. (Sosialisia erikoistutkimuksia XXXII:14 1936, 24.)

Sekä työläis- että varsinkin virkamiesperheissä oli hyvin tavallista, että perheen kanssa asui ”ulkopuolisia vieraita”. Ongelmallisuuden merkittävyyttä kuvaa se, että ilmiötä raportoitii erittäin runsaasti erilaisin taulukoin, jotka kuvasivat perheen kanssa asuvia vieraita perheen päämiehen ammattiaseman, perheen jäsenten lukumäärän, vuosimenojen sekä asuinpaikkakunnan ja asunnon suuruuden mukaan. Yksi esimerkki tästä raportoinnista on taulukossa 2.1. Asiaan kiinnitettiin näinkin paljon huomiota, koska kollektiivista asumista pidettiin epäterveellisenä ja epäsiiveellisenä. Vallitsevien näkemysten mukaan oli soveliaasta, että ainoastaan saman perheen jäsenet asuivat samassa asunnossa. Lähtökohtana olikin riittävän pieni asuintila, jonne ulkopuoliset eivät mahdu. Asumistason parantuessa yhteisiä tiloja pienennettiin vanhempien ja lasten erillisten tilojen hyväksi. (Juntto 1990, 118.)

Lähes puolella virkamiesperheistä ja kolmanneksella työläisperheistä oli 1920-luvun alussa vuokralaisia tai ruokavieraita. Ensimmäinen maailmansota ja sen aiheuttama pula-aika ilmeni myös asuntojen tarjonnan riittämättömyytenä. Vuosikymmenen lopussa vuokralaisten pito ei ollut enää ihan yhtä yleistä. Ilmiön lievennykseksi vuoden 1920–21 Elinkustannustutkimuksen raportissa todetaan, vieraiden olevan usein sukulaisia, ”jotka lähemmin liitty-

Taulukko 2.1

Ruokakunnat, joissa oli perheen ulkopuolisia asukkaita vuosina 1920–21 ja 1928 (%)

Ajankohta	1921–21	1928		
Perheen ”ulkopuoliset” asukkaat	Työläis- perheet	Virkamies- perheet	Työläis- perheet	Virkamies- perheet
Ainoastaan vuokralaisia	16,9	9,4	11,4	10,7
Ainoastaan täysihoitolaiaia	10,7	22,2	10,9	19,8
Vuokralaisia ja täysihoitolaiaia	3,0	3,4	4,8	3,8
Ainoastaan ruokavieraita	1,6	5,2	1,5	3,8
Vuokralaisia, täysihoitolaiaia ja ruokavieraita	1,4	9,4	1,5	0,8
Ei alivuokralaisia tai ruokavieraita	66,6	50,4	69,9	61,1
YHTEENSÄ	100,0	100,0	100,0	100,0

Lähteet: Sosialisia erikoistutkimuksia XXXII, V, 1925, 19; Sosialisia erikoistutkimuksia XXXII:14 1936, 18.

vät perheeseen ja jotka siten vähemmän häiritsevät perhe-elämää kuin aivan vieraat henkilöt” (Sosialisia erikoistutkimuksia XXXII, V 1925, 20).

Perheen ulkopuoliset jäsenet haittasivat myös perheiden kulutuksen tilastointia, koska perheiden elintarvikkeiden ja asumisen kulutuksessa oli mukana myös osittain näiden ulkopuolisten kulutusta. Miten tilastotoimessa sitten meneteltiin muiden kuin perheiden kanssa? Perheiden kanssa asuvien ulkopuolisten kulutus käsiteltiin tai normeerattiin ruokakunta- ja kulutusyksikkö -käsitteiden avulla. Ruokakunta oli laajempi käsite kuin perhe. Siihen kuuluivat:

”...kaikki ne henkilöt, jotka tilivuoden aikana ovat joko kokonaan tai osittain ottaneet osaa ruokakunnan kulutukseen. Niin ollen merkitään lapsetkin, jotka eivät asu kotonaan, vaan nauttivat ateriat siellä. Sitä paitsi on otettava lukuun paitsi varsinaisia perheenjäseniä vuokralaiset, asukit, ruokavieraat jne. erikoiden ottaen huomioon heidän osuutensa kulutukseen, joka on tarkasti merkittävä sekä aikaan että kulutuksen aikaan nähden.” (Sosialisia erikoistutkimuksia XXXII, V 1925, 104.)

Määritelmän samankaltaisuudesta huolimatta ruokakunta ei tarkoittanut samaa kuin kotitalous -käsite myöhemmin. Kun kotitalouden jäsenet kuuluvat siihen kokonaan kaikkine menoineen ja tuloineen, ruokakuntaan kuuluttiin vain siinä suhteessa kuin osallistuttiin yhteiseen asumiseen tai ruokailuun. Täten perheen ”ylimääräisten” jäsenten muu kuin asumis- ja elintarvikekulutus oli tilastoinnin ulkopuolella. Laskelmat tehtiin kulutusyksikkö -käsitteen avulla. Täysihoidossa olleiden ajateltiin kuluttavan asumiseen ja ruokailuun saman verran kuin varsinaisten perheenjäsentenkin ja alivuokralaisten ajateltiin kuluttavan asumiseen samoin saman verran.

Ravitsemuksellinen laskentatoimi ja elannon kalleus

”On toivottavaa, että määritellään myös tärkeimpien ruoka-aineiden ravintoarvo sekä niiden kustannukset 10 000 kaloria kohden” (ILO 1926, 111).

Edellinen lainaus liittyy Kansainvälisen työjärjestön vuonna 1925 järjestämässä kokouksessa annettuun suositukseen perheiden elinoloja koskevasta tilastoinnista. Kokouksen pöytäkirjasta ilmenee, että ravintoon liittyvästä asiasta käytiin perusteellinen keskustelu. Kokouksessa asian otti esille Suomen hallituksen edustaja, Sosialisen tutkimustoimiston päällikkö Leo Harmaja. Olen ottanut lainauksen tähän, koska mielestäni siinä kiteytyy erinomaisesti tuon ajan perheiden kulutuksen ja toimeentulon järjestämistä koskeva kysymyksenasettelu, jossa kohteena olivat palkkojen ja hyödykkeiden hintojen välinen suhde sekä perheiden elintavat vaikuttamisen kohteena. Se tuo myös esiin hallinnalle ominaisen monenlaisen tiedon yhdistämisen sekä sen kalkyloivan luonteen.

Ravitsemustiede oli kehittynyt ja sen tuottamia tietoja käytettiin molemmissa 1920-luvun tutkimuksissa. Vuosien 1920–21 tutkimuksessa ravinnon kulutusmäärät muutettiin kaloreiksi fysiologian professori Carl Tigerstedtin

Tilasto	Käsiteltäviä asioita ja niiden kustannukset, jotka on otettu huomioon laskuissa	Tilasto		Kustannus			
		alk.	loppu	alk.	loppu	alk.	loppu
43.1	Ennenkuusi			189	202	-	
"	6/21 pöytä			200	20	-	
"	Tuoma ja vettä			200	20	-	
"	Käsiteltävien			200	200	-	
43.2	Ennenkuusi			200	200	-	
"	Tuoma ja vettä			200	200	-	
"	Käsiteltävien			200	200	-	
43.3	Ennenkuusi			200	200	-	
"	Tuoma ja vettä			200	200	-	
"	Käsiteltävien			200	200	-	
43.4	Ennenkuusi			200	200	-	
"	Tuoma ja vettä			200	200	-	
"	Käsiteltävien			200	200	-	
43.5	Ennenkuusi			200	200	-	
"	Tuoma ja vettä			200	200	-	
"	Käsiteltävien			200	200	-	
43.6	Ennenkuusi			200	200	-	
"	Tuoma ja vettä			200	200	-	
"	Käsiteltävien			200	200	-	
43.7	Ennenkuusi			200	200	-	
"	Tuoma ja vettä			200	200	-	
"	Käsiteltävien			200	200	-	
43.8	Ennenkuusi			200	200	-	
"	Tuoma ja vettä			200	200	-	
"	Käsiteltävien			200	200	-	
43.9	Ennenkuusi			200	200	-	
"	Tuoma ja vettä			200	200	-	
"	Käsiteltävien			200	200	-	
43.10	Ennenkuusi			200	200	-	
"	Tuoma ja vettä			200	200	-	
"	Käsiteltävien			200	200	-	
43.11	Ennenkuusi			200	200	-	
"	Tuoma ja vettä			200	200	-	
"	Käsiteltävien			200	200	-	
43.12	Ennenkuusi			200	200	-	
"	Tuoma ja vettä			200	200	-	
"	Käsiteltävien			200	200	-	
43.13	Ennenkuusi			200	200	-	
"	Tuoma ja vettä			200	200	-	
"	Käsiteltävien			200	200	-	
43.14	Ennenkuusi			200	200	-	
"	Tuoma ja vettä			200	200	-	
"	Käsiteltävien			200	200	-	
43.15	Ennenkuusi			200	200	-	
"	Tuoma ja vettä			200	200	-	
"	Käsiteltävien			200	200	-	
43.16	Ennenkuusi			200	200	-	
"	Tuoma ja vettä			200	200	-	
"	Käsiteltävien			200	200	-	
43.17	Ennenkuusi			200	200	-	
"	Tuoma ja vettä			200	200	-	
"	Käsiteltävien			200	200	-	
43.18	Ennenkuusi			200	200	-	
"	Tuoma ja vettä			200	200	-	
"	Käsiteltävien			200	200	-	
43.19	Ennenkuusi			200	200	-	
"	Tuoma ja vettä			200	200	-	
"	Käsiteltävien			200	200	-	
43.20	Ennenkuusi			200	200	-	
"	Tuoma ja vettä			200	200	-	
"	Käsiteltävien			200	200	-	
43.21	Ennenkuusi			200	200	-	
"	Tuoma ja vettä			200	200	-	
"	Käsiteltävien			200	200	-	
43.22	Ennenkuusi			200	200	-	
"	Tuoma ja vettä			200	200	-	
"	Käsiteltävien			200	200	-	
43.23	Ennenkuusi			200	200	-	
"	Tuoma ja vettä			200	200	-	
"	Käsiteltävien			200	200	-	
43.24	Ennenkuusi			200	200	-	
"	Tuoma ja vettä			200	200	-	
"	Käsiteltävien			200	200	-	
43.25	Ennenkuusi			200	200	-	
"	Tuoma ja vettä			200	200	-	
"	Käsiteltävien			200	200	-	
43.26	Ennenkuusi			200	200	-	
"	Tuoma ja vettä			200	200	-	
"	Käsiteltävien			200	200	-	
43.27	Ennenkuusi			200	200	-	
"	Tuoma ja vettä			200	200	-	
"	Käsiteltävien			200	200	-	
43.28	Ennenkuusi			200	200	-	
"	Tuoma ja vettä			200	200	-	
"	Käsiteltävien			200	200	-	
43.29	Ennenkuusi			200	200	-	
"	Tuoma ja vettä			200	200	-	
"	Käsiteltävien			200	200	-	
43.30	Ennenkuusi			200	200	-	
"	Tuoma ja vettä			200	200	-	
"	Käsiteltävien			200	200	-	
43.31	Ennenkuusi			200	200	-	
"	Tuoma ja vettä			200	200	-	
"	Käsiteltävien			200	200	-	
43.32	Ennenkuusi			200	200	-	
"	Tuoma ja vettä			200	200	-	
"	Käsiteltävien			200	200	-	
43.33	Ennenkuusi			200	200	-	
"	Tuoma ja vettä			200	200	-	
"	Käsiteltävien			200	200	-	
43.34	Ennenkuusi			200	200	-	
"	Tuoma ja vettä			200	200	-	
"	Käsiteltävien			200	200	-	
43.35	Ennenkuusi			200	200	-	
"	Tuoma ja vettä			200	200	-	
"	Käsiteltävien			200	200	-	
43.36	Ennenkuusi			200	200	-	
"	Tuoma ja vettä			200	200	-	
"	Käsiteltävien			200	200	-	
43.37	Ennenkuusi			200	200	-	
"	Tuoma ja vettä			200	200	-	
"	Käsiteltävien			200	200	-	
43.38	Ennenkuusi			200	200	-	
"	Tuoma ja vettä			200	200	-	
"	Käsiteltävien			200	200	-	
43.39	Ennenkuusi			200	200	-	
"	Tuoma ja vettä			200	200	-	
"	Käsiteltävien			200	200	-	
43.40	Ennenkuusi			200	200	-	
"	Tuoma ja vettä			200	200	-	
"	Käsiteltävien			200	200	-	
43.41	Ennenkuusi			200	200	-	
"	Tuoma ja vettä			200	200	-	
"	Käsiteltävien			200	200	-	
43.42	Ennenkuusi			200	200	-	
"	Tuoma ja vettä			200	200	-	
"	Käsiteltävien			200	200	-	
43.43	Ennenkuusi			200	200	-	
"	Tuoma ja vettä			200	200	-	
"	Käsiteltävien			200	200	-	
43.44	Ennenkuusi			200	200	-	
"	Tuoma ja vettä			200	200	-	
"	Käsiteltävien			200	200	-	
43.45	Ennenkuusi			200	200	-	
"	Tuoma ja vettä			200	200	-	
"	Käsiteltävien			200	200	-	
43.46	Ennenkuusi			200	200	-	
"	Tuoma ja vettä			200	200	-	
"	Käsiteltävien			200	200	-	
43.47	Ennenkuusi			200	200	-	
"	Tuoma ja vettä			200	200	-	
"	Käsiteltävien			200	200	-	
43.48	Ennenkuusi			200	200	-	
"	Tuoma ja vettä			200	200	-	
"	Käsiteltävien			200	200	-	
43.49	Ennenkuusi			200	200	-	
"	Tuoma ja vettä			200	200	-	
"	Käsiteltävien			200	200	-	
43.50	Ennenkuusi			200	200	-	
"	Tuoma ja vettä			200	200	-	
"	Käsiteltävien			200	200	-	

Kustannukset, jotka on otettu huomioon laskuissa, ovat seuraavat:

Tilinpitoa vuodelta 1951.
Tilastokeskus

ilmoittamien kaloriarvojen avulla ja vuoden 1928 tutkimuksessa Maatalousseurojen keskusliiton hyväksymien eri ravintoaineiden kalorimäärien avulla. Näin saatuja ravintoarvoja kulutusyksikköä kohden verrattiin työläis- ja virkamiesruokakunnissa sekä eri vauraus- ja paikkakuntaryhmissä. Keskeinen indikaattori oli "elannon kalleus" eli elintarvikkeiden kustannukset 10 000 kaloria kohden. Kuluttajayksikköasteikot perustuivat ravintofysiologisiin tutkimuksiin ja asiantuntijoina käytettiin fysiologian professori Y. Renqvistiä ja assistentti Kerttu Sihvosta.

"Työläisruokakunnissa tuli täten laskettuna 4 183 Kaloriaa kulutusyksikköä kohti päivässä; vastaava määrä oli virkamiesruokakunnissa 4 019 Kaloriaa." Kustannukset 10 000 Kaloriaa kohden olivat työläisruokakunnissa keskimäärin 24,13 markkaa ja virkamiesruokakunnissa jonkun verran korkeammat, 28,57 markkaa". Työläisruokakunnissa kustannukset vaihtelivat 13,70 ja 39,71 markan välillä ja virkamiesperheissä 17,82 ja 44,70 markan välillä (Sosialisia erikoistutkimuksia XXXII, V 1925, 88, 90.) Vuoden 1928 elinkustannustutkimuksen raportissa ei kustannuksia ravinnon kalorimäärää

kohti julkaistu. Sen sijaan niitä julkaistiin säännöllisesti Sosiaalisessa Aikakauskirjassa. Hintatasoltaan erilaisia malliruokalistoja on tehty myöhemminkin (ks. luku 4.3).

Ravitsemuksellisen laskentatoimen synnyn myötä kuluttajilta vaadittiin uudenlaisia kykyjä, kun piti arvioida ruoka-aineiden hintojen lisäksi niiden ravitsemuksellista arvoa (Jauho 2003, 153). Kotitalousliike, jonka puitteissa valistuksen ja neuvonnan keinoin pyrittiin edistämään perheiden säästäväisiä ja rationaalisia elämäntapoja, kukoisti Suomessa erityisesti 1920- ja 1930-luvuilla (Vattula 1989a,b; Sulkunen 1989; Ollila 1993; Lähteenmäki 1995; Kaarninen 1995; Heinonen 1998). Perheiden elintavat olivat tässä kehyksessä oleelliset. Perheiltä odotettiin säästäväisyyttä ja hyvän taloudenpidon odotukset kohdistuivat erityisesti perheenäiteihin. Alussa olleeseen lainaukseen ILO:n suosituksesta elintarvikkeiden ravitsemusarvon ja hinnan määrittämisestä liittyi kasvatuksellinen tavoite. Tietoa elintarvikkeiden ravintoarvosta ja niiden hinnoista tarvittiin, jotta perheenäiti voisi arvioida ja valita ravintoarvoltaan parhaan ja hinnaltaan edullisimman elintarvikkeen (ILO 1926, 33, 97).

Vuosi 1921 oli vielä sotien jäljiltä liian epävakaa, jotta sitä kuvaavia kulutustietoja olisi voitu käyttää elinkustannusindeksin uudistamiseen. Vasta vuoden 1928 Elinkustannustutkimus tarjosi pohjan elinkustannusindeksin painojärjestelmän uudistamiselle, mutta 1930-luvun alun laman vuoksi uusi indeksi otettiin käyttöön vasta vuonna 1937 (Luther 1993, 184). Kulutus-tutkimuksia ei tehty 1930-luvulla. Sosiaaliset erikoistutkimukset kohdistuivat noina vuosikymmeninä pääosin asuinolojen tutkimiseen sekä maaseudulla että kaupungeissa. Lisäksi julkaistiin tutkimukset ylioppilaiden taloudellisista oloista sekä mielisairaista ja vajaamielisistä. Perheiden toimeentulon kannalta 1930-luvun lama jäi tutkimatta.

Sota-ajan erityistutkimukset

Erityispiirteet kulutuksen valtiolliseen säätelyyn toi sota-aika. Suomessa talvi- ja jatkosodan aikana kansanhuoltoministeriö ja maatalousministeriö vastasivat elintarvikkeiden jakelusta, jota kontrolloitiin elintarvikekorttien avulla. Sodan alussa hallitus halusi sellaisia indeksilaskelmia, jotka osoittaisivat hintatason muutosten lisäksi myös tärkeiden tarvikkeiden kulutuksen pienenemisen. Finanssi- ja palkkapoliittisissa piireissä ajateltiin, että mikäli kuluttajilla ei ollut tilaisuutta ostaa yhtä paljon tavaraa kuin aikaisemmin, ei heidän elämisensä elintason laskiessa kallistuisi yhtä paljon kuin hintaindeksi osoitti. Tällaisen laskennan vaatimat liikkuvat painot saatiin virallisista säännöstelyannoksista, joiden piti korvata Kulutustutkimuksissa todetut usein huomattavasti suuremmat määrät. Lisäksi ehdotettiin, että indeksissä jätettäisiin huomioon ottamatta välittömät verot ja sodanaikaiset tullien, valmisteverojen ja liikevaihtoveron korotukset. Näitä säännöstelyindeksisarjoja oli tarkoitus käyttää ohjeena silloisessa palkkapolitiikassa. Ne eivät kuitenkaan saaneet mitään virallista asemaa ja ne muodostuivat ”sitä vieraammiksi

todellisuudelle”, mitä enemmän säännöstelyä kiristettiin. Niiden laskeminen lopetettiin vuoden 1942 alusta. (Modeen 1952, 91–92.)

Ongelmana indeksilaskelmissa sodan aikana oli, että osa niistä tavaroista, joiden hintoja seurattiin, katosi kauppojen hyllyiltä. Ensimmäisiä tällaisia tuotteita olivat riisi ja hedelmät. Vähitellen näin kävi joka kymmenennelle tuotteelle. Osa näitä tuotteista voitiin hintaseurannassa korvata vastaavalla korvikkeella, kuten kahvi tai riisi ruisjauholla. Kaupasta vähitellen kadonnut margariini korvattiin voilla. Ongelmia tuottivat myös sellaiset tavarat, joiden laatu huononi merkittävästi, kuten eräät leipälajit sekä tekstiilit ja vaatteet. Hintaindeksien laskennassa oleellinen lähtöoletus on, että verrataan sellaisten tuotteiden hintoja, jotka säilyttävät elintason muuttumattomana. Tätä ei voitu korvikkeiden käytön ja laadun heikentyessä taata.

Käytetyt inflaatiomittarit eivät toimineet rahan menettäessä arvoaan ja elintarvikkeiden hinnannousun kasvattaessa sitä. Mustan pörssin kauppa yleistyi erityisesti jatkosodan aikana ja arvokkaimpia tuotteita olivat voi, sokeri ja kahvi. Näiden ongelmien vuoksi syksystä 1941 lähtien suoritettiin 10 pienehköä ja lyhytkestoista kulutustutkimusta. Niiden avulla pyrittiin saamaan selvyys siitä, millaisia määriä säännösteltyjä tuotteita itse asiasa käytettiin. Nämä tutkimukset osoittivat, että esimerkiksi voin, lihan ja viljatuotteiden kulutus ylitti melkoisesti säännelty, lailliset määrät, ja että mustan pörssin hinnat olivat korkeat. Näiden kulutustutkimusten perusteella laadittiin uusi indeksibudjetti, joka varsinkin elintarvikkeiden kulutuksen osalta poikkesi virallisesta budjetista. Myös kiinnostus hintamuutoksiin ja sitä kautta kulutuksen selvittämiseen oli tullut entistä ajankohtaisemmaksi, koska palkkojen indeksisidonnaisuus oli alkanut yleistyä 1940-luvulla. (Luther 1993, 239; Modeen 1952, 93–94.) Verorasituksen jakautumista koskevat kysymykset kiinnostivat myös ja erillinen komitea toteutti vuonna 1949 tutkimuksen, jossa välillisen verotuksen selvittämistä varten tehtiin myös erillinen kulutusmenoja koskeva tutkimus (Komiteanmietintö 1951:8). Käsitellen tätä tutkimusta lähemmin luvussa 3.

2.6 Kulutustutkimukset 1950-luvulla

Toisen maailmansodan jälkeen kulutuksen tilastointi oli jälleen esillä ILO:n järjestämässä seitsemännessä kansainvälisessä työtilastokonferenssissa vuonna 1949. Konferenssi hyväksyi päätöslauselman, jossa määriteltiin perheiden budjettitutkimusten tavoitteet sekä asetettiin uudet kansainväliset standardit tutkimusten organisoinnista, analysoinnista ja tulosten esittämisestä

Mielenkiintoa perheiden budjettitutkimuksia kohtaan alkoivat kohdistaa myös muut kansainväliset järjestöt. YK:n tilastokomission tilastollista otantaa käsittelevä alakomissio painotti niitä etuja, joita saavutettiin käytettäessä sopivia otantamenetelmiä kaikenlaisissa perheiden elinoloja koskevissa

tutkimuksissa. YK:n tilastotoimisto on vuodesta 1949 lähtien julkaissut otantamenetelmiin liittyviä raportteja. Vuonna 1953 YK käynnisti työskentelyn elintason määrittelemiseksi ja mittaamiseksi kutsumalla koolle yhdessä ILO:n ja muiden asiantuntijoiden kanssa asiaa valmistelevan komitean. Tämän komitean samoin kuin ILO:n seitsemännen työtilastokonferenssinkin suositukset johtivat siihen, että ILO vuonna 1955 kutsui koolle asiantuntijatyöryhmän käsittelemään perheiden elintasotutkimuksia. Tämä ryhmä tarkisti perheiden elintasotutkimusten tavoitteet ja kiinnitti huomiota erityisesti elinoloihin, kulutukseen ja säästämiseen sekä antoi suosituksia kotitalousotosten suunnittelusta, tutkimusten organisoinnista, tiedonkeruun menetelmistä sekä tietyistä ongelmista, jotka koskivat kehitysmaiden elinolojen tutkimista. Suomessa kulutustilastoinnin uudistaminen ja uusien menetelmien käyttöönotto ajoittui 1950-luvun puoleenväliin.

Sodat leimasivat Suomessa luonnollisesti vielä 1950-luvun alkuvuosia ja sotia edeltänyt aineellinen taso saavutettiin vuonna 1952. Viimeisistäkin kulutustavaroiden säännöstelyistä voitiin luopua vuonna 1954. Visa Heinonen on esittänyt, että Suomessa modernin kulutusyhteiskunnan varsinainen läpimurto alkoi 1950-luvulla. Tällöin rahatalous ja kulutustavaramarkkinat olivat laajentuneet, väestö oli alkanut enenevässä määrin muuttaa kaupunkeihin ja siirtyä palkansaaaja-ammatteihin sekä tulla kulutustavaroista riippuvaisiksi kuluttajiksi. (Heinonen 1998, 246.) Sodat olivat myös muuttaneet yhteiskunnan vanhoja taloudellisia ja sosiaalisia rakenteita sekä ainakin ajoittain lisänneet solidaarisuutta. Oli pitänyt nopeasti vahvistaa valtiota, luoda puolustustahtoa ja rakentaa kansallista yhteenkuuluvaisuutta. Oli pitänyt purkaa etuoikeuksia ja eriarvoisuuksia, jotta valtion toiminta tulisi hyväksytyksi. (Haatanen 1992, 46.) Myös sosiaalipolitiikan kehittäminen oli edennyt. Jo ennen sotia sosiaalipolitiikan huomio oli kiinnittynyt väestökysymykseen ja siitä perhepolitiikkaan. Sodan aikana ja sen jälkeen suuntaus voimistui.

Kulutustutkimukset 1950-luvulla perusteltiin hintaindeksin tarpeista käsin, kuten 1920-luvullakin oli tehty. Muita yhteiskunnallisia tavoitteita tai kannanottoja ei tämän vuosikymmenen raporteissa esiintynyt. Yhteiskunnallisen ilmapiirin muutokset ja politiikan painopisteet näkyvät kuitenkin raporteissa käytetyistä luokitteluista. Tehdyt tutkimukset olivat *Elinkustannustutkimus 1950–51*, *Kulutustutkimus kaupungeissa ja kauppaloissa 1955–56* ja *Maaseudun kulutustutkimus 1959–60*. Tänä kautena muutettiin tutkimusmenetelmiä ja tutkimuksen kohderyhmä laajeni.

Suomesta alkoi tulla moderni kulutusyhteiskunta 1950-luvulla. Asenne oli tärkeä osa tyyliä jo vuonna 1952. Valok. Eino Pakarinen. Museovirasto.

Vuoden 1950–51 Elinkustannustutkimus perusteltiin tarpeella uudistaa elinkustannusindeksilaskelma vastaamaan sodan jälkeisiä oloja, olihan sodan aikainen säännöstely jo suurimmaksi osaksi purettu vuonna 1949 ja tarvikepula vähitellen häviämässä (Sosiaalisia erikoistutkimuksia XXXII, 21 1954, 7). Säännöstelyn jatkumisesta kertoivat kuitenkin vielä tutkimuksessa esiintyneet käsitteet ”kahvi kortilla” ja ”kahvi vapaa” sekä ”sokeri kortilla” ja ”sokeri vapaa”. Vaikka verorasituskomitea (ks. seuraava luku) oli toteuttanut uudenlaisen kulutustutkimuksen jo edellisenä vuonna, sosiaaliministeriön vuoden 1950–51 Elinkustannustutkimuksessa pitäydyttiin tiukasti vanhoissa perinteissä sekä tilastoinnin kohteen että tilastoinnin menetelmien suhteen. Tutkimus kohdistui ”normaaliperheeseen”, joita olivat kaupungeissa asuvat työläis- ja toimenhaltijaperheet. ”Perheen oli käsitettävä mies ja vaimo, siis lapseton pariskunta, sekä määrättyssä suhteessa 1-lapsen, 2-lapsen jne. perheitä. Perheitä, joissa oli 16-vuotisia tai vanhempia lapsia, täysihoitolaisia tai ruokavieraita, oli vältettävä.” (Sosiaalisia erikoistutkimuksia XXXII, 21 1954, 9–10.) Ilmeisesti haluttiin välttää sitä suurta työmäärää, joka 1920-luvulla oli tehty, kun vuokralaisten ja täysihoidossa olleiden asumis- ja ruokakulutus ja niistä maksetut korvaukset liitettiin osaksi perheen budjettia.

Tilastoinnin pitäytyminen 1950-luvun alussa normaaliperheisiin oli varsin merkillistä, kun ajattelee sotien jälkeisiä olosuhteita. Maassa oli paljon leskiä ja orpoja ja asuntopula oli merkittävä. Asuntoihin oli pakko ottaa vuokralaisia, mikäli tilaa suinkin oli. Näiden seikkojen tutkimisen olisi luullut kiinnostavan siinä vaiheessa, kun näiden ongelmien järjestäminen yhteiskunnassa oli ajankohtaista. Myöskään työttömiä tai huoltoavustusta saavia ei tutkimus koskenut. Tilastollinen tieto oli 1950-luvun alussa monessa suhteessa myöhässä vallitsevaan todellisuuteen nähden. Vasta vuosien 1955–56 Kulutus-tutkimus laajeni koskemaan erityyppisiä perheitä: ”Uudessa tutkimuksessa ovat mukana kaikki palkansaajat, sikäli kuin heillä on erillinen ruokatalous, sekä leskiperheet, ts. leskiäidit, eronneet äidit ja yksinäiset äidit lapsineen” (Sosiaalisia erikoistutkimuksia XXXII, 22 1959, 5). Myös yksinasuvia kelpuutettiin mukaan.

Vuosien 1955–56 tutkimuksessa muutettiin tutkimusten aineistonkeruumenetelmää ja otettiin käyttöön otantateorian kehittelemät poiminta- ja painotusmenetelmät. Otoksen edustavuus ja tulosten yleistettävyyden tulivat keskeisiksi tiedon tuotannon kriteereiksi. Tätä tuki myös haastattelumenetelmän käyttöönotto aineistonkeruussa. Tilinpitoja voitiin keventää, jolloin vastaajien tiedonantotaakka keveni ja myös ”vähemmän tunnolliset” kansalaiset voivat osallistua tutkimuksiin. Haastattelijoina toimivat Gallup Oy:n ja Psykotyö Oy:n haastattelijat, opiskelijat sekä maatalous- ja kotitalousneuvojat.

Tutkimusten raportointi oli varsin niukkaa ja monista tunnusluvuista verrattuna aikaisempiin tutkimuksiin oli luovuttu. Asuinoloista kuvattiin hallintasuhdetta, asunnon huoneiden lukumäärää sekä lämmitystapaa. Budjetin yli- tai alijäämää ei laskettu enää valmiiksi vaan tulot ja menot taulukoitiin

erikseen. Ruoankulutuksen ravintofysiologinen selvitys julkaistiin erikoistutkimuksena Sosiaalisessa aikakauslehdessä (Roine 1954a,b).

Perhekustannusten tasaus

Sotien aikana ja niiden jälkeen yhteiskuntapolitiikassa korostuivat väestö- ja perhepoliittiset tavoitteet. Lapsilisäjärjestelmä oli astunut voimaan vuonna 1948 ja lapsilisä oli tullut yhtenä tuloeränä mukaan perheiden tulotarkasteluihin. Lapsilisän käyttöönotto liittyi Suomessa alun perin inflaation vaikeuttamaan palkkapolitiittiseen tilanteeseen. Palkkasäännöstelyn vallitessa päätettiin väliaikaisena ratkaisuna vuonna 1947 palkanlisän maksamisesta niille työntekijöille, joilla oli huollettavanaan 17 vuotta nuorempia lapsia. Aikaisemmin vastaava lapsilisä oli jo kuulunut valtion viran- ja toimenhaltijoiden palkkaukseen. Lapsilisällä kompensoitiin alun perin palkankorotusvaatimuksia. Komiteatyöskentelyssä se sai kuitenkin sosiaalisen luonteen ja säädettiin yleiseksi. Lapsilisän ei ollut tarkoitus korvata työtuloja vaan kompensoida lapsesta aiheutuvia kustannuksia. Lapsiperheiden elinkustannuksia oli alennettu myös vuonna 1947 alle 16 vuoden ikäisille lapsille tarkoitettulla maidon alennuskorttijärjestelmällä. Tämä poistui, kun yleinen lapsilisäjärjestelmä astui voimaan lokakuussa 1948.

Perhekustannusten tasaamisen taustalla vaikuttivat osaltaan väestöpoliittiset syyt ja syntyvyyden aleneminen. Tämän ajateltiin johtuvan siitä, että yhä suurempi osuus perheistä siirtyi luontoistaloudesta rahatalouden piiriin. Luontoistalouden piirissä perhekustannusten tasaus oli tapahtunut siten, että lapset jo varhaisesta iästä lähtien osallistuivat perheen ansiotoimintaan. Lasten kasvatuksen tukeminen nähtiin myös yhteiskunnallisena hyötynä. (Hellsten 1993, 267–275; Karisto & Takala & Haapola 1998, 288.) Lapsilisä tuli myös osaksi elinkustannusindeksilaskelmaa. ”Koska indeksi olisi voimakkaasti noussut maitotaloustuotteiden hintojen kohotessa alennusten poistamisen jälkeen, katsottiin aiheelliseksi sen sijaan pitää lapsilisää indeksilaskelmassa sosiaalisena etuna.” Menettely oli sellainen, että lapsilisät vähennettiin budjetin loppusummasta (Modeen 1952, 77). Tällä menettelyllä pystyttiin jarruttamaan indeksin nousua. Seuraavassa indeksiuudistuksessa lapsilisät jätettiin laskelmista kuitenkin pois.

Vaikka elinkustannustutkimusten raporteissa ei suoraan väestöpolitiikkaan tai lasten kustannusten tasaamiseen viitattukaan, liittyvät raporteissa käytetyt luokitukset – kotitaloustyyppi, lasten lukumäärä ja ikä – väestö- ja perhepoliittisiin tavoitteisiin. Samoin perustein lapsen ikärajaksi asetettu 16 vuotta palveli samoja tarkoituksia. Ikäraja oli sama kuin verolaeissa lapsivähennykseen oikeuttavana ja maidon alennuskorttijärjestelmässä sekä lapsilisissä.⁶ Luokitukset palvelivat sekä lapsista perheelle aiheutuvien kus-

6 Seuraavassa eli vuosien 1955–1956 Kulutustutkimuksessa lapsen ikärajaksi määriteltiin 18 vuotta.

tannusten että näiden kompensointitarpeen arvioinnissa. Kotitaloustyyppi -luokituksen avulla verrattiin lapsettomien perheiden ja lapsiperheiden kulutusmenoja keskenään samoin kuin erikokoisten lapsiperheiden menoja keskenään. Myös myöhemmin sosiaali- ja terveysministeriössä eri vuosien Kulutustutkimusten tiedot ovat olleet keskeisenä lähtökohtana tätä asiaa käsiteltäessä (ks. luku 3).

Lapsilisien ja muiden sosiaaliavustusten osuus perheiden tuloista oli alun perin varsin merkittävä. Esimerkiksi nelilapsisessa perheessä se oli 1950-luvun alussa keskimäärin 9 prosenttia ja viisilapsisessa perheessä keskimäärin 13 prosenttia tuloista (Sosiaalisia erikoistutkimuksia XXXII, 21 1954, 19). Nykyisin kaikkien sosiaaliavustusten osuus lapsiperheiden käytettävissä olevista tuloista on noin 8 prosenttia (Tilastokeskus 2008, 75).

Perhepoliittisten luokitusten lisäksi 1950-luvun Kulutustutkimuksissa luokitteluina käytettiin perheen asuinpaikkaa ja kokonaismenoluokkaa. Sen sijaan 1920-luvulla keskeinen luokitus, yhteiskuntaryhmä, puuttui julkaisuista kokonaan. Timo Toivonen onkin todennut, että Vera Hjeltistä alkanut ajattelutapa, että kulutuserot johtuvat paitsi toimeentuloeroista myös luokka- ja elämäntapaeroista, katkesi 1950-luvun tutkimuksissa (Toivonen 2008, 355). Tämä tapahtuma liittyi keskeisesti siihen institutionaaliseen yhteyteen jossa tietoa tuotettiin. Sosiaaliministeriön kiinnostus kohdistui 1950-luvulla erityisesti perhepolitiikkaan, sen kehittämiseen ja sen seurausten analysointiin, jolloin kulutuksen tilastoinnin toiset näkökannat jäivät syrjään. Tilastoinnin tavoitteena ei ollut selvittää kulutuskäyttäytymisen määräytymistä vaan perhepolitiikan vaikutuksia erkokoisten lapsiperheiden toimeentuloon.

Kulutusmarkkinoiden laajenemisen kuvaus ja kuluttajan yksilöinti

Kun aikaisemmissa tutkimuksissa näkökulma oli ollut lähinnä työmarkkina-suhteissa ja välttämättömyyskulutuksen määrittämisessä, alkoi kulutuksen tilastollisessa tarkastelussa ilmetä uusia piirteitä 1950-luvulla. Perheitä ja yksilöitä alettiin tarkastella yhä enemmän myös kuluttajina, eikä ainoastaan tulonsaajina, suhteessa kulutustavaramarkkinoihin. Myös perheenjäsenten keskinäistä suhdetta kuluttajina alettiin arvioida. Tällöin keskeisiksi luokitteluiksi tulivat ikä ja sukupuoli.

Kulutusmenot kuvattiin entistä yksityiskohtaisemmin. Jakoja toimeentulo- ja sivistystarpeisiin ei enää tehty. Ns. välttämättömyysmenoista eroteltiin muut menot, jotka sisälsivät joitakin uusia kulutuskategorioita verrattuna 1920-lukuun. Kuvauskohteeksi tulivat etenkin 1950-luvun puolivälin tutkimuksessa ravintola- ja kahvilakuluttuuri, viihde-elektroniikka, matkailu ulkomaanmatkoineen, kesämökkeily, jonka ensimmäinen laajamittainen yleistymisen tapahtui 1940-luvun lopulla, autoilu sekä kodinkoneet. Vielä vuosikymmenen alussa radio ja sen kuuntelulupa sekä gramofoni ja äänilevyt oli luokiteltu ”opetus ja lukeminen” kulutusmenoryhmän alle, eli perintei-

seen tapaan sivistysmenoiksi. Seuraavassa tutkimuksessa ne oli luokiteltu jo vapaa-ajan menoiksi ”huvit ja urheilu” menoryhmään.

Varsinkin keskiluokkaisen kulutuksen laajentuessa ja monipuolistuessa vapaa-aikaan, sitä alettiin käsitteellistää myös sen hedonistisessa merkityksessä. Tätä kulutuksen puolta korosti erityisesti Laura Harmaja:

”Suurituloisempien piirien tarpeentyydytys eroakin vähätuloisempien kulutuksesta selvästi juurisiinäsuhteessa, että heiltä liikeneesuurastaan toimeentuloon tarvittavien menojen lisäksi – jotka nekin absoluuttisesti kasvavat vaurauden kohotessa – paljon enemmän varoja sellaiseen, mikä ei ole välttämätöntä, mutta tekee elämän miellyttävämmäksi ja hausemmaksi, kuten varojen uhraaminen tiedonhalun tyydyttämiseen ja opiskeluun, musiikista, teatterista ja muusta taiteesta nauttimiseen, vieraiden seutujen ja kansojen näkemiin yms. Juuri tämäntapaiset menot, joita yleensä sanotaan sivistysmenoiksi, osoittavat, päinvastoin kuin toimeentulolle välttämättömät menot, suurta joustavuutta. Ne voivat vähätuloisilla painua erittäin alhaisiksi, mutta paisuvat huomattavasti olosuhteiden salliessa ja valtaavat rikkaiden budjetista yhä runsaamman osan, sitä runsaamman, mitä korkeampaan kylläisyysasteeseen on päästy.” (Harmaja 1946, 48–49.)

Vapaa-ajan kulutuksen laajentumisen lisäksi kodinkoneet alkoivat vähitellen yleistyä. Kodinkoneiden yleistymistä oli alettu edistää jo 1900-luvun alussa amerikkalaisvaikutteisen kotitalouden rationalisoimisopin pohjalta. Tuolloin kodin teknologia yhdistettiin perheenemännän kodinhoidon taitoihin. Uusien laitteiden mainonta käynnistyi 1920-luvulla (Lepistö 1994). Aluksi kodinkoneita hankkivat keskiluokan perheet työväestön perheiden seurattessa perässä. Vielä vuonna 1955 ne olivat niin harvinaisia, että niitä omistavat taloudet laskettiin erikseen tilastojulkaisussa: ”Tutkituissa ruokakunnissa [joita oli 532] oli 31:ssä jääkaappi, 83:ssa pölynimuri, 56:ssa pesukone ja 266:ssa ompelukone” ... ”[V]uoden 1955 kuluessa oli yli 20 ruokakuntaan hankittu pölynimuri, lähes 20:een ompelukone, 15:een pesukone ja 4:ään jääkaappi.” (Sosiaalisia erikoistutkimuksia XXXII:22 1959, 38). Kulkuneuvojen hankinta oli polkupyöriä lukuun ottamatta vielä kodinkoneitakin harvinaisempaa: ”Tilivuoden aikana ovat ruokakunnat ostaneet uusina tai käytettyinä 9 autoa, 4 moottoripyörää, 64 polkupyörää, 2 moottorivenettä, 3 venemoottoria ja 8 soutuvenettä” (Sosiaalisia erikoistutkimuksia XXXII:22 1959, 43). Vuosikymmenen lopussa tietoja oli vain maaseudulla asuvista kotitalouksista, joista oli henkilöauto kolmella prosentilla, jääkaappi samoin kolmella prosentilla ja TV kahdella prosentilla (Sosiaalisia erikoistutkimuksia XXXII:24 1962, 25, 27).

Uusien kulutushyödykkeiden ilmaantuminen ja yleistyminen herättivät kiinnostuksen kulutuksen selittämiseen. Mikä määrittää kulutuskäyttäytymistä? Vuosien 1955–56 kulutustutkimuksessa kotitalousmenojen (kalusteiden, tarvikkeiden ja kodinkoneiden) uudeksi selittäjäksi otettiin avioliiton kesto aika. Tämä alkoi ennakoita jo seuraavien vuosikymmenten kulutuksen

kysyntä- ja ennusteanalyysijä, joka merkitsi kuluttajan käsittämistä valintojen suorittajana ja päätöksentekijänä.

Henkilökohtaiseen kulutuskäyttäytymiseen alettiin myös kiinnittää huomiota 1950-luvulla. Tähän yhden mahdollisuuden antoi se, että tutkimus laajeni koskemaan myös yksinasuvia. Yksinasuvia tarkasteltiin sukupuolen mukaan, jolloin voitiin tarkastella ”yksinäisten naisten” ja ”yksinäisten miesten” kulutustapoja. Toinen tapa yksilöidä kulutusta oli esimerkiksi alkoholi- ja tupakkamenojen mieltäminen ”miesten kulutukseksi”. Alkoholin kulutuksesta ei 1920-luvulla silloin voimassa olleen kieltolain vuoksi yritettykään kerätä tietoja, mutta tähän ryhdyttiin jälleen 1950-luvun tutkimuksissa. ”Alkoholimenoja tarkasteltaessa on otettava huomioon, että ne kuuluvat niihin, joista on erikoisen vaikeata saada täydellisiä merkintöjä. Useimmissa tapauksissa ne tutkimuksen alaisissa perheissä ovat miehen menoja, joista hän ei aina ole halunnut antaa tietoja. Näin ollen on ilmeistä, että nämä menot tosiasiallisesti ovat ilmoitettuja suuremmat. Tupakkamenot ovat myös monessa tapauksessa miehen menoja, joista ei aina ole saatu tietoja, mutta jotkutkin ovat miehelle niin arkoja kuin eräissä tapauksissa alkoholimenot.” (Sosiaalisia erikoistutkimuksia XXXII: 21 1954, 23).

Yksilöiminen tehtiin myös keräämällä osa perheiden menoista perheenjäsenittäin. Tällaisena kulutuskohteena olivat vaate- ja jalkinemenot. Ne raportoitiin erikseen niin, että luokat olivat ”vaimon menot vaatteisiin ja jalkineisiin”, ”miehen menot vaatteisiin ja jalkineisiin” sekä ”lasten menot vaatteisiin ja jalkineisiin”. Kun perheenjäsenet oli aiemmin yksilöity tulonsaajina, niin yksilöinti laajeni nyt sen lisäksi kulutukseen. Kulutusyksikkö oli ollut se väline, jolla laskennallisesti oli voitu arvioida kunkin perheenjäsenen lähinnä ravintoa koskevia tarpeita. Vaatteiden kulutuksen osalta ei enää ollut kyse pelkästään tarpeiden määrittämisestä ja painojen saamisesta kuluttajahintaindeksiin erikseen miesten, naisten ja lasten vaatteille ja jalkineille. Erottelulla oli merkitystä myös arvioitaessa lasten kustannuksia ja perhekustannusten tasaustarvetta. Tämän lisäksi yksilöinti toi näkyviin perheenjäsenien keskinäiset kulutussuhteet eli sen, kuka perheessä rahat käytti. Tässä suhteessa sukupuolesta tuli keskeinen luokitteluperusta. Vaatemenojen osuus oli tuolloin merkittävä menoerä kokonaiskulutuksesta, runsaat 15 prosenttia molempina 1950-luvun tutkimusajankohtina, ja seuraavaksi suurin elintarvikkeiden ja muiden menojen jälkeen (Sosiaalisia erikoistutkimuksia XXXII: 21, 1954, 20; Sosiaalisia erikoistutkimuksia XXXII:22 1959, 19.)

”Suurimmat henkilökohtaiset menot olivat yksinäisillä miehillä ja vähän pienemmät yksinäisillä naisilla”... ”[V]errattaessa perheellisten henkilökohtaisia valmisvaatemenoja erisuuruissa perheissä, alenivat menot perheiden kasvaessa. Kun lapsettomassa perheessä miehen menot olivat 27 890 mk ja vaimon 29 200 mk, pienenevät ne niin, että 4 tai useampilapsisissa perheissä miehen menot olivat 73 % ja vaimon vain 52 % edellä mainituista summista. Yleensä olivat vaimon vaatetusmenot hieman suuremmat kuin miehen. Kun

lasten vaatetusmenot jaettiin lasta kohden, alenivat nekin perheen suuressa.” Valmisvaatteet olivat tuolloin jo selvästi yleistyneet, koska kankaiden, lankojen ja ompelutarvikkeiden kulutusmenot olivat varsin vähäiset. (Sosi-aalisia erikoistutkimuksia XXXII:22 1959, 35–36.)

Aivan 1950-luvun lopussa, osittain jo 1960-luvun puolella tehtiin vielä yksi Kulutustutkimus, *Maaseudun kulutustutkimus*. Tämä kohdistui ainoastaan maaseudulla asuvaan väestöön ja oli monessa mielessä perusteiltaan erilainen kuin aiemmat Kulutustutkimukset. Siinä kotitalouksien kulutus alettiin nähdä aikaisempaa enemmän osaksi kansantaloutta. Käsittelen tätä tutkimusta tarkemmin luvussa 3.

2.7 Tilastoinnin arviointia ja yhteenvetoa

Tilastoinnin relevanssi ja edustavuuden kysymys

Kulutuksen tilastoinnilla pyrittiin sen alkuaikoina luomaan tietopohjaa sosiaalipoliittisille reformeille – työväenvakuutukselle – sekä työmarkkinasuhteiden säätelylle määrittelemällä työläisperheille soveltuvaa riittävää toimeentulon tasoa sekä rakentamaan tämän avulla hintojen kehitystä seuraava elinkustannusindeksi. Olivatko varhaiset perheiden toimeentuloa koskevat tilastollisen tiedon tuotannon kohteen rajaukset mielekkäitä? Saatiinko relevanttia tietoa tilastoinnin tavoitteiden ja niiden käyttötarkoitusten suhteen?

Kun tavoitteena oli saada tietoa työväestön olosuhteista valistuksen ja mahdollisten reformien toteuttamiseen, tilastoinnin alkuaikojen kohdistaminen nimenomaan työläisperheisiin oli melko sopiva, vaikka esimerkiksi Vera Hjeltin tutkimus koski ilmeisesti keskimäärin paremmin toimeentulevia työläisperheitä. Myös työväestön kannalta tieto oli ainakin osittain relevanttia. Etenkin Oskar Groundstroem ja Vera Hjelt kuvasivat raportissaan perusteellisesti työväestön huonoja olosuhteita, köyhyyttä ja niukkoja elinoloja. Elinkustannustutkimuksista 1920-luvulla saatiin myös vertailutietoja työväestön ja virkamiesten perheiden sekä teollisuustyöväestön ja maataloustyöväestön välisistä toimeentuloeroista. Lapsiperheistä ja niiden välisistä eroista saatiin tietoja 1950-luvun tutkimuksista. Tilastoinnin kohdistaminen ainoastaan ”normaaliperheisiin” heikensi tietojen relevanssia edustavuuden näkökulmasta katsottuna. Kuva väestön kulutusolosuhteista olisi ollut erilainen, mikäli olisi kuvattu myös tarkemmin perheiden kanssa asuvien ”asukkien” olosuhteita. Kulutustutkimusten 1920-luvun perinteiden jatkaminen ja pitäytyminen tiukasti normaaliperheen käsitteessä vielä 1950-luvun alussa jätti monia sotien jälkeisiä sosiaalisia ongelmia piiloon. Sen sijaan lapsiperheitä koskevat tiedot soveltuivat kuitenkin ilmeisen hyvin sosiaaliministeriön tarpeisiin käynnistyneiden perhepoliittisten toimenpiteiden suunnitteluun ja toteutuksen seurantaan. Vaikka tilastoinnin periaatteena on laaja-alaisuus

Kahvi on Suomessa monimerkityksellinen kulutushyödyke. Kahittelua kotona 1957.
Helsingin kaupunginmuseo.

ja tietojen soveltuminen useisiin käyttötarkoituksiin, ne tehdään useinkin jostain rajatusta näkökulmasta ja tämä näkökulma rajoittaa tietojen soveltumista muihin käyttötarkoituksiin. Tässä mielessä Teollisuushallitus rajasi tilastointinsa kohteen aluksi vain teollisuustyöväestöön reformipolitiikan näkökulmasta ja sosiaaliministeriö raportoi 1950-luvulla ainoastaan lapsiperheiden olosuhteita perhepolitiikan ajankohtaisuuden perusteella. Tällöin muut luokittelutavat, kuten sosiaaliluokkaan perustuva, sivuutettiin.

Paradoksaalista tilastollisten indikaattoreiden muotoilussa on, että niiden riittävän vakauden ja edustavuuden tarpeen vuoksi, niiden on kuvattava mahdollisimman vakaita ja "normaaleja" oloja. Edustavuus perustui vielä 1900-luvun ensimmäisellä puoliskolla pitkälle tyypillisyyteen, koska satunnaisotannan menetelmiä ei ollut vielä alettu hyödyntää tilastotoimessa. Tämä johti osaltaan siihen, että käytetyt käsitteet ja luokitukset kuvasivat kulutuksen tilastoinnissa usein todellisuutta järjestettynä tiettyjen ideaalien mukaisesti. Kuvattiin sitä, mitä pidettiin toivottavana. Toivottavaa oli yhteiskunnan vakaus, vakaa hintataso ja normaali palkkatyöhön osallistuva perhe. Elinkustannusindeksikin uudistettiin vasta, kun olot tulkittiin kyllin vakaiksi. Kuvauksen ulkopuolelle jäi hajanainen ja epävakaa todellisuus. Risto Alapuro (1994b,

171) onkin viitannut siihen, että 1900-luvun alkupuolella konkreettisessa sosiaalitutkimuksessa yhteiskunnalliset jännitteet ja valtasuhteet suljettiin pois.

Elinkustannusindeksin laskemisen kannalta väestön ja ajallinen edustavuus olivat ongelmallisia. Elinkustannusindeksin painorakenne perustui ensinnäkin vanhoihin ja jo muuttuneisiin kulutusrakenteisiin ja toiseksi hyvin rajatun väestönosan kulutusolosuhteisiin. Ensimmäinen indeksi, jota käytettiin vuosina 1921–1936, perustui työväen perheiden kulutusrakenteeseen vuosilta 1908–1909 ja seuraava, jota käytettiin vuosina 1937–1951, perustui samoin vain työväestön kulutusrakenteeseen. Ongelmaan alettiin havahtua 1950-luvun alussa. Tästä kirjoitti Gunnar Modeen seuraavasti:

”Periaatteessa pitäisi tällaiseen tutkimukseen sisällyttää kaikki erilaiset yhteiskuntaluokat ja perhetyypit, mutta tässä ilmenee jälleen uusia vaikeuksia. Perusteellisiin menetelmiin nojautuvan kulutustutkimuksen täytyy nimittäin pohjautua yksityiskohtaiseen tilikirjanpitoon, joka käsittää pitemmän ajanjakson, mieluummin kokonaisen vuoden. Siihen merkitään jokainen menoerä ja samalla ostetun tavaran määrä, mikä työ vaatii sekä täsmällisyyttä että kärsivällisyyttä. ’Kirjanpito-perheille’ asetettavat suuret vaatimukset rajoittavat tästä syystä edelleen tutkimusaineiston valintaa. Perheet, joilla ei ole järjestettyä taloutta, ja yksinäiset henkilöt, joiden menot eivät anna tarkkaa kuvaa kulutuksesta – esim. jos ateriat nautitaan eri ruokailupaikoissa tai sisältyvät täysihoidon – eivät anna riittävän yksityiskohtaisia ja luotettavia tietoja kulutuksesta, jotta niitä voitaisiin tässä yhteydessä käyttää hyväksi.” (Modeen 1952, 19–20.)

Tutkimusten ulkopuolelle jäivät maatalousväestö, yksinäiset henkilöt sekä kaupunkien ja kauppaloitten alhaisimmat ja korkeimmat tuloluokat sekä vanhukset ja eläkkeensaajat (Modeen 1952, 18–22.) Ne väestöryhmät, joiden kulutusrakenteeseen elinkustannusindeksit perustettiin, olivat varsin pieniä. Työläisiä oli vuonna 1939 runsaat 200 000. Myös ns. keskiluokka oli pieni, siihen laskettiin vuonna 1940 kuuluvan 10 prosenttia perheistä. (Alapuro 1985, 89, 93.) Työläisiä ja virkamiehiä voidaan pitää kuitenkin ensimmäisinä moderneina kuluttajaryhminä Suomessa siinä mielessä, että he olivat kaupungeissa asuvia palkansaajia ja olivat riippuvaisia kulutustavaramarkkinoista. He olivat myös ammatillisesti järjestäytyneitä ja siinä mielessä eturyhminä ilmaisivat itse tiedon intressiä.

Kulutuksen hallinta ja tilastolliset indikaattorit

Kulutuksen tilastoinnin ajateltiin sen alkuajoista lähtien antavan vastauksia yhteiskunnassa ongelmiksi koettuihin asioihin ja toimivan viitepesteinä näitä koskevissa kiistoissa. Viime vuosisadan alussa nämä kiistat jäsentyivät luokkasuhteiksi, jotka pelkistyivät väestön toimeentulon järjestämisestä koskevissa kysymyksissä, joiden ratkaisusta oli erimielisyyttä. Näiden suhteiden hallinnassa yhdistyivät toisaalta solidaarisuuteen ja sopimuksiin perustuvat hallin-

nan muodot ja toisaalta suomalaisen yhtenäisen kansakunnan rakentamiseen liittyneet kansanvalistukseen perustuvat menettelyt, joissa vaatimuksia asetettiin ennen kaikkea yksilöille ja heidän perheilleen. Ns. kotitalousliikkeen merkitys oli vahva etenkin 1920- ja 30-luvuilla. Tämän tarkoituksena oli korvata virallista sosiaali- ja palkkapolitiikkaa sekä täten edistää yritystalouden kannattavuutta ja valtiontalouden hallintaa. Työväestö haluttiin liittää yhteiskuntaan palkansaajina perheen kautta. Perhe nähtiin yhteiskunnan perusyksikkönä, jonka toivottiin toimivan tiettyjen moraalisten normien mukaisesti säatelemällä perheenjäsenten välisiä suhteita ja työnjakoa. Hallinnan keinoina limittyivät työmarkkinasuhteiden säätely, virallinen sosiaalipolitiikka ja perhe-elämän säätely. Menettelytavat eivät olleet toisensa poissulkevia tai perättäisiä, vaan esiintyivät rinnakkain ja toisiinsa sekoittuneina. Valtio alkoi olla keskeisesti mukana näiden asioiden säätelyssä.

Kulutuksen tilastoinnin aloittaminen Suomessa liittyi olennaisesti valtion merkityksen kasvuun yhteiskuntasuhteiden säätelijänä. Vaikka varhaiset Kulutustutkimukset voidaan nähdä osana köyhyystutkimuksen perinnettä, niiden teon perimmäisenä ja välittömänä lähtökohtana oli toisaalta sosiaalivakuutuslainsäädännön kehittäminen sekä työmarkkinoiden hinta- ja palkkasuhteiden säätelyssä käytettävän keskeisen instrumentin, kuluttajahintaindeksin, kehittäminen. Tässä mielessä tilastoindikaattoreita voitiin lukea olosuhteiden kuvauksena, jolloin niihin voitiin vaikuttaa palkka- tai hintapolitiikalla sekä verotuksella. Tällöin indikaattoreita tulkittiin suhteessa poliittisiin vaatimuksiin. Niitä voitiin lukea myös yksilöihin kohdistuvina vaatimuksina, jolloin yksilöiltä odotettiin kalkyloivaa suhtautumista elämäänsä ja tiettyjä elatuksensa ja kuluttamisensa järjestämiseen liittyviä kykyjä. Kulutuksen merkitys yhteiskuntaan integroitumisen merkityksessä ymmärrettiin, jolloin tulojen ja kulutuksen piti kattaa myös yhteiskunnallisesti välttämättömien tarpeiden kustannukset.

3 *Kansantalous ja hyvinvointivaltio: kulutuskysynnän ja ostovoiman jakautumisen hallinta*

Suomessa kuten muissakin läntisissä maissa toisen maailmansodan jälkeen, etenkin 1960-luvulla, kiinnitettiin paljon huomiota kahden kokonaisuuden – kansantalouden ja hyvinvointivaltion – käsitteellistämiseen, rakentamiseen, hallintaan ja mittaamiseen. Tämä määrittely muutti myös sitä käsitteellistämisen tapaa, joka liittyi ihmisten toimeentulon ja kulutuksen järjestämiseen. Se muutti myös tilastotiedon tuottamisen tapaa. Kotitalouden ymmärtäminen sen monissa merkityksissään ja sen kansantaloudellisen kytkennän käsitteellistäminen ei ainoastaan työmarkkinoihin vaan myös kuluttajatavaramarkkinoihin sekä julkiseen sektoriin samoin kuin väestön käsittäminen erillisinä väestöryhminä ja kuluttajaryhminä olivat asioita, jotka tulivat seuraavina vuosikymmeninä vaikuttamaan monella tapaa yhteiskunnallisissa keskusteluissa ja käytännöissä. Kysymyksiä olivat kulutuksen, talouskasvun ja tulonjaon väliset yhteydet sekä elintason käsitteen laajeneminen monipuoliseksi hyvinvoinnin tarkasteluksi.

Tässä luvussa tarkastelen aluksi sitä käsitteiden muodostusta ja yhteiskunnallista keskustelua, jotka kansantalouden ja hyvinvointivaltion kokonaisuuksiin sekä niiden yhteydessä hahmotettujen toimeentulon ja kulutuksen kysymyksiin liitettiin. Tämän jälkeen kuvaan, minkälaisiksi uusiksi tietokäytännöiksi nämä kysymykset muokkautuivat. Näiden käytäntöjen avulla on myös mahdollista hahmottaa sitä, miten tieto kotitalouksista ja niiden kulutuksesta sekä käytännön toimet punoutuivat yhteen kulutuksen hallinnassa.

Sotien jälkeistä aikaa aina vuosisadan vaihteeseen asti on Suomessa luonnehdittu teollistumisen, kaupungistumisen, palkkatyön yleistymisen, elämäntavan murroksen, demokratisoitumisen ja hyvinvointivaltion laajenemisen ajaksi (Karisto & Takala & Haapola 1998.) Yhteiskuntarakenteen muutos oli voimakasta erityisesti 1960- ja 1970-luvuilla, joiden aikaista muuttoliikettä maaseudulta asutuskeskuksiin tai Ruotsiin on kutsuttu ”suureksi muutoksi”. Tästä seurasi nopea kaupungistuminen ja elinkeinorakenteen muutos. Tapahtumien luonnehdinta suurena muuttona korostaa niiden alueellisia sekä elämäntapaan ja kulttuurin liittyviä ulottuvuuksia.

Vielä 1960-luvun alussa ja puolivälissäkin Suomi oli elinkeinorakenteeltaan melko perinteinen yhteiskunta. Tuolloin ammatissa toimivista 35 prosenttia työskenteli maa- ja metsätaloudessa, mutta vuonna 1970 enää 18 prosenttia. Vuonna 1970 maaseudulla ja kaupungeissa asui suunnilleen yhtä paljon ihmisiä, mutta 1980-luvulle tultaessa kaupunkiväestön määrä oli ylittänyt selvästi maaseudun väestön määrän. Palveluiden osuus ammatissa toimivien elinkeinoista oli noussut neljännekseen (Valkonen 1985, 211; Alestalo 1985, 104.)

Suomessa rakennemuutos tapahtui muutamassa vuosikymmenessä, kun se monissa muissa maissa oli kestänyt huomattavasti pitemmän ajan (Karisto & Takala & Haapola 1998, 63). Muutosten seurauksena vanhat yhteiskuntaluokat alkoivat menettää merkitystään. Kaupungistumisen ja elinkeinorakenteen myötä alettiin puhua myös kulutusyhteiskunnasta yhä useamman muuttaessa kaupunkeihin palkansaaja-ammatteihin sekä tullessa riippuvaiseksi kulutustavaramarkkinoista. Suomi kytkeytyi myös yhä enemmän ylikansallisen kaupallisen kulttuurin vaikutuspiiriin, mikä merkitsi kansainvälistymistä ja erilaisten kulutushyödykkeiden tarjonnan laajenemista. Tarjolla oli samanlaisia tuotteita kuin muuallakin läntisissä maissa. Markkinoita alkoi hallita entistä enemmän suurille joukoille tarkoitettut suhteellisen edulliset teollisesti valmistetut tuotteet. (Heinonen 1998, 246.)

Hyvinvointivaltiosta Suomessa alettiin puhua, kun saatiin luoduksi sosiaaliturvajärjestelmä, johon kuului yleinen työeläke, kansaneläke- ja sairausvakuutusjärjestelmä sekä työttömyyskorvaus- ja työttömyysavustusjärjestelmät. Kansaneläkeuudistus oli toteutettu 1956–57, työeläkelaki astui voimaan 1962 ja sairausvakuutuslaki oli vuorossa 1964. Ansiosidonnaisen sosiaaliturvajärjestelmän luominen oli suuri uudistus 1960-luvun alussa. Lisäksi hyvinvointipalvelut, kuten koulutus-, päivähoito-, terveydenhoito- ja sosiaalipalvelut laajenivat 1970-luvulla, peruskoulu eteni asteittain vuodesta 1970 lähtien, kansanterveyslaki astui voimaan vuonna 1972 ja päivähoitolaki sitä seuraavana vuonna. Yksi olennainen muutospirre olikin valtion tai ylipäätään julkisen sektorin merkityksen kasvu ja sen lisääntynyt osallisuus väestön toimeentulon ja hyvinvoinnin järjestämisessä. Kohtuullisen tasoiset sosiaalipalvelut ja -etuuudet pyrittiin laajentamaan koko väestöä koskeviksi. Sosiaalipolitiikka institutionalisoitui vähitellen toisen maailmansodan jälkeen. (Haatainen & Suonoja 1992; Karisto & Takala & Haapola 1998, 283–285). Aikakaudella alkoi yleistyä myös korporatistinen järjestelmä. Tulopolitiikkaan liittyivät keskitetyt hinta- ja palkkasopimukset ja Suomessa siirryttiin kollektiivisten työehtosopimusten myötä kehittyneiden työmarkkinasuhteiden kauteen. (Kyntäjä 1993).

Yhteiskunnalliset muutokset eivät tapahtuneet itsestään, vaan niiden kehittymiseen pyrittiin vaikuttamaan monin tavoin. Tällä vaikuttamisella oli tarkoitettuja ja ei-tarkoitettuja seurauksia. Suomalaisessa yhteiskuntapolitiikassa taloudellisen kasvun jatkuvuudesta tuli keskeinen tavoite ja se hyväksyttiin yleisesti. Se tuli turvata ja sitä tuli mahdollisuuksien mukaan nopeuttaa aktiivisella talouspolitiikalla. Kansainvälisillä esimerkeillä oli talouskasvua Suomessa käsiteltäessä suuri merkitys (Komiteanmietintö 1964 A 16, 7).

Kasvupoliittisten tavoitteiden määrittelyssä keskeisessä asemassa oli Talousneuvosto. Sen ensimmäinen edeltäjä, Taloudellinen neuvottelukunta asetettiin jo vuonna 1920, jolloin ajatuksena oli integroida ”yhteiskunnallisia voimia ja järjestöjä” yhdessä valtion virkamiesten kanssa harjoittamaan kokonaisvaltaista kansantalouspoliittista toimintaa. Eri poliittiset ryhmät otettiin mukaan nuoren valtion rakennustyöhön tässä neuvottelukunnassa. Vuonna 1942 silloiseen

Kansantaloudelliseen neuvottelukuntaan tuli mukaan ammattiyhdistysliike ja ensimmäiseen Talousneuvostoon vuonna 1946 työnantajajärjestöt (Voipio 1991, 3, 9). Vuonna 1954 Talousneuvostosta määrättiin asetuksella ja sen tehtävänä oli seurata taloudellisten olojen kehitystä sekä valmistella toimenpiteitä, joilla voitiin edistää rahataloudellista tasapainoa, työllisyyden ylläpitämistä, tuotannon kasvua sekä elintason kohottamisen oikeudenmukaista jakaantumista. Lisäksi sen tuli antaa lausuntoja valtioneuvostossa käsiteltävänä olevista asioista. (Voipio 1991, 16–17.) Vuonna 1959 Talousneuvoston tilalle asetettiin talousohjelmakomitea, jonka laatima tuotantopoliittinen ohjelma valmistui vuonna 1960 (Komiteanmietintö 1960:9). Tämän mukaan taloudellinen kasvu ja korkea työllisyys nähtiin voitavan saavuttaa vain luomalla niille suotuisat edellytykset. Vuonna 1964 valmistui *Talousneuvoston mietintö lähivuosien kasvupolitiikasta* (Komiteanmietintö 1964:A 16).

Vallitsevan näkemyksen mukaan taloudellinen kasvu perustui kansantaloudessa käytettävissä olevien voimavarojen mahdollisimman tehokkaaseen käyttöön. Tehokkuuteen nähtiin vaikuttavan tuotannon organisoinnin tavat, tuotantoon osallistuvien henkilöiden tiedot ja taidot, heidän taloudellisen ajattelunsa taso sekä halukkuus yrittämiseen. Käytännössä tavoitteet merkitsivät korkeaa työllisyysastetta, tulonjaon oikeudenmukaisuutta ja rahan arvon vakautta. Työn tuottavuuden kohoaminen nähtiin yhtenä keskeisenä kansantuotteeseen vaikuttavana tekijänä. Keskeinen politiikan tavoite olikin suunnata tuotantovoimia ”tuottavimmille aloille”, millä tarkoitettiin tuohon aikaan teollisuustuotantoa. (Komiteanmietintö 1964: A 16, 8, 51–52.) Neuvoston suositus numero kuusi oli muotoiltu seuraavasti: ”Taloudellisen kasvun nopeuttamiseksi tulisi edistää työvoiman siirtymistä niihin elinkeinoihin, joissa tuottavuuden kasvu on suuri ja joiden tuotteiden markkinat kasvavat nopeimmin.” (Komiteanmietintö 1964: A 16, 57).

Taloukasvun ja tehokkuuden edellytykset ja ehdot sekä kysymykset tulonjaosta – ostovoiman jakautumisesta – liittyivät olennaisesti yhteen ns. rakennepolitiikassa, jota Suomessa oli painottanut esimerkiksi Urho Kekkonen (1952) pamfletissaan *Onko maallamme malttia vaurastua?* Rakennepoliittisen ajattelutavan mukaisesti kansantalouden resurssit tuli siirtää tuottamattomilta aloilta toimialoille, joiden tuottavuus ja tehokkuus olivat mahdollisimman suuret. Tuottavana alana nähtiin tuolloin erityisesti teollisuustuotanto. Maatalouden nähtiin olevan vähän tuottava toimiala, koska pienet tilat sitoivat tarpeettomasti työvoimaa ja pääomaa. Tällainen ongelmanasettelu aikaansai kasvaneen kiinnostuksen maaseutua ja erityisesti maanviljelijäväestön olosuhteiden tutkimusta kohtaan. Maatalouspolitiikkaa oli hallinnut sotien jälkeinen asutuspolitiikka, joka oli lisännyt pientilojen määrää. Maatalouden teknologisoituminen, uudet kasvinjalostuksen- sekä viljelyn menetelmät olivat johtaneet vähitellen maataloustuotteiden ylituotantoon sekä työvoiman tarpeen vähenemiseen tiloilla. Maatalouden eriytymisen seurauksena myös

Yhteiskunnalliset muutokset 1960-luvulla kohdistivat tilastollisen kiinnostuksen maanviljelijäväestöön. Leikkuupuimuri pellolla vuonna 1962. Valok. Pentti Viljanen. Helsingin kaupunginmuseo.

erot tilojen kannattavuudessa ja tuloissa olivat kasvaneet. Maatilat alkoivat vähentyä 1960-luvun puolivälissä. (Granberg 1989, 50–51.)

Maatalouspolitiikkaa alettiin muuttaa maatalouden rationalisointia tavoittelevaksi rakennepolitiikaksi ja osaksi tulonjakopolitiikkaa. Pysyvästä maatalouden tulosopimusjärjestelmästä sovittiin vuonna 1956. Rakennepolitiikan tavoitteena oli muuttaa maatalouden rakennetta uusia vaatimuksia vastaavaksi. Nämä vaatimukset liittyivät maatalouden tuotantoehtojen muutoksiin, kansantalouden yleisiin kasvutavoitteisiin sekä elintarviketeollisuuden tehokkuuden ja laadun vaatimuksiin. Rakennepolitiikka liittyi toimenpiteisiin, jotka tähtäsivät tilakoon kasvattamiseen, uuden teknologian käyttöönoton edistämiseen sekä pientiloista luopumiseen. (Granberg 1989, 83–84.) Käsitukset ”modernista kasvuhakuisesta yhteiskunnasta” ja odotukset yksilöiden henkilökohtaisista elämänvalinnoista limittyivät toisiinsa.

Julkisen sektorin ja valtion budjettitalouden merkitys kasvupolitiikan toteutuksessa kasvoi:

”Julkisen sektorin varainhoito muodostaa suunnitelmallisen kasvupolitiikan keskeisen välineistön. Sen avulla voidaan ohjata varoja kasvun kannalta suotaviin investointikohteisiin ja siten vaikuttaa tuotannontekijöiden alakohtaiseen ja alueittaiseen jakautumiseen. Julkisen talouden kautta toteutetussa tulonjakopolitiikassa voidaan – ja on tähdellistä – ottaa huomioon sekä lisääntyvän sosiaaliturvan tarpeet että taloudellisen kasvun edistämiseksi välttämättömät kiihokkeet. Myös sosiaalipoliittiset toimenpiteet olisi pyrittävä suunnittelemaan ja mitoittamaan siten, että ne muodostuvat kasvua edistäviksi eivätkä sitä jarruttaviksi.” (Komiteanmietintö 1964: A 16, 52.)

Talouskasvusta tuli keskeinen politiikan rationaliteetti. Se voitiin laajasti hyväksyä, koska sillä oli useita merkityssisältöjä. Sen merkitys liittyi kansainväliseen kilpailukykyyn ja se oli edellytys sosiaaliselle oikeudenmukaisuudelle ja köyhyyden poistamiselle, jotka myös nähtiin puolestaan sen edellytyksinä. Peter Miller ja Nikolas Rose (1990, 12) ovat huomauttaneet Ranskaa esimerkkimaana käyttäen, että poliittinen kieli, jossa keskeistä olivat ajatukset ”kasvusta”, ”edistyksestä” ja ”solidaarisuudesta” liittyi yhteiskunnan modernisoimiseen, jossa kansantalouden käsitteellistämisen ja suunnittelun avulla pyrittiin suoriutumaan sodanjälkeisestä jälleenrakennuksesta sekä kitkemään ”takapajuisuus” yhteiskunnasta. Tällä kielellä erilaisia ja konkreettisia mikrotason kysymyksiä voitiin käsitteellistää ja niihin voitiin vaikuttaa tämänkaltaisen kielen välityksellä. Tähän kieleen perustuen artikuloitiin myös kansantalouden tilinpidon järjestelmä. Kansantalouden tilinpidon järjestelmä oli muuttanut kansantalouden toiminnan käsitettäväksi, laskettavaksi ja vertailtavaksi ilmiöksi. Talouskasvusta tuli myös maiden välinen kilpailu, jolloin kansainvälisellä vertailutiedolla, jota OECD alkoi julkaista, oli oma merkityksensä argumentoinnissa: ”Sata vuotta kestäneen taloudellisen muutosprosessin tuloksena kansantulo henkeä kohden on Suomessa noussut tasolle, jota korkeammalla maailmassa on vain toistakymmentä maata” (Komiteamietintö 1964 A 16, 10).

3.1 Kulutus ja kotitalous osana kansantaloutta

Colin Gordon (1991, 3) on määritellyt hallinnan rationaliteetin merkitsevän hallinnan toimien tai käytäntöjen luonteesta vallitsevia ajattelutapoja. Kuka voi hallita, mitä hallinta on, mitä tai ketä hallitaan? Olennaista on tehdä nämä ajattelumuodot ymmärrettäviksi ja toteutettavissa oleviksi sekä niille, jotka niitä toteuttavat että niille, joihin niitä toteutetaan. Suomessa kulutusta käsitteellisti sotien jälkeen joukko tutkijoita: Klaus Waris, Laura Harmaja, Liisa Sauli ja Pekka Kuusi. Näistä erityisesti Pekka Kuusi otti tietoisesti uusien ajattelutapojen välittäjän roolin itselleen. Seuraavaksi esittelen aluksi näiden tutkijoiden kulutuksen käsitteellistämiseen liittyneitä ajattelutapoja ja sen jälkeen niitä muutoksia, jotka ilmenivät tilastotiedon uudelleenmuotoiluissa.

Osat ja kokonaisuus

Oleellista kulutuksen uudessa käsitteellistämisen tavassa oli hahmottaa kulutusta talouden alueen kautta ja osana kansantalouden kokonaisuutta. Tällöin kulutus ei ollut enää pelkästään ihmisten toimeentuloon ja elintapoihin ja työmarkkinasuhteiden säätelyyn liittyvä ongelma, vaan keskeinen kysymys talouden menestymisen kannalta: ”Todettiin, että kuluttajatkin voivat muodostaa talouselämässä todellisen ongelman” (Waris 1945, 19.)

Kokonaistaloudellisessa kontekstissa kulutuksesta itsestään tuli koko kansantaloutta koskeva kysymys ja säätelyn kohteeksi tulivat entistä enemmän kansantalouden ja sen osien väliset suhteet. Ongelmana olivat talouden suhdannevaihtelut ja pyrkimyksenä oli selittää ja hallita niitä. Erityisesti 1930-luvun lama havahdutti taloustieteilijät pohtimaan näitä kysymyksiä. Tärkeäksi tuli voida ennustaa tulevaisuuden kehitystä ja vaikuttaa siihen. Taloudellinen kasvu asetettiin keskeiseksi yhteiskuntapoliittiseksi tavoitteeksi. Ajattelutavan taustalla vaikutti John Maynard Keynes, joka 1930-luvulla kehitti kokonaistaloudellisiin ilmiöihin keskittyvän makroteoreettinen suuntauksen, jossa talouden kokonaiskysynnällä oli keskeinen merkitys. Kuluttajaa alettiin pitää merkittävänä päätöksentekijänä, jonka tekemillä päätöksillä oli makrotaloudellisia seurauksia. Keynes (1936, 313) itse tosin piti yritysten investointien ja pääoman tuottavuuden vaihteluista tärkeimpinä suhdanteisiin vaikuttavina tekijänä, joskin myös kulutuksella oli siihen vaikutusta.

Sotien jälkeen Suomessa ilmestyi kolme tutkimusta, joissa kulutusta käsitteellistettiin ainakin osittain aikaisemmasta poikkeavalla tavalla. Ne sisälsivät sellaisia jäsennyksiä, jotka seuraavina vuosikymmeninä tulivat olemaan itsestäänselvyyksiä määriteltäessä yhteiskunnallisia tavoitteita sekä ihmisten toimeentulon ja kulutuksen järjestämistä niiden yhteydessä. Tutkimukset olivat Klaus Wariksen *Kuluttajain tulot, kulutus ja säästäminen suhdannekehityksen valossa Suomessa vuosina 1926–1938* (1945), Laura Harmajan *Kotitalous kansantalouden osana* (1946) ja Liisa Saulin *Viljelijäperheiden elintaso maataloushallituksen kirjanpito-tiloilla tilivuosina 1935/36–1948/49* (1952). Näkökulmiltaan ja ongelmanasetteluiltaan tutkimukset poikkesivat varsin paljon toisistaan, mutta niillä oli myös jotain yhteistä. Ne kaikki sisälsivät kulutukseen liittyviä uusia käsitteitä ja jäsennyksiä, joita ne välittivät suomalaiseen keskusteluun. Näitä olivat elintason ja hyvinvoinnin käsitteet, kotitalouden käsite, kotitalouden ja kulutuksen suhde kansantalouteen ja sen suhdanteisiin, vertailu eri väestöryhmien välillä sekä ajallisen muutoksen korostaminen.

Kulutusta kansantaloudellisena ilmiönä sekä kotitalouden ja kansantalouden välistä suhdetta tarkastelivat Klaus Waris (1945) ja Laura Harmaja (1946). Heille oli yhteistä kansantaloustieteellinen käsitteistö, mutta heidän näkökulmansa olivat varsin erilaiset. Waris oli kiinnostunut kulutuksesta taloussuhdanteiden kannalta. Hän tutki kulutusta suhdanteista riippuvana ja suhdanteisiin vaikuttavana ilmiönä sekä oli kiinnostunut kulutuksen kokonaistaloudellisista vaikutuksista. Hän nojautui Keynesin näkemyksiin, joiden perusteella kansantalouden kokonaistulojen jakautumisen sekä kysynnän ja säästämisen vaihteluilla oli sekä välittömiä että välillisiä seurauksia. Harmajan näkökulma oli lähtöisin paljolti 1800-luvun lopulla alkunsa saaneesta kotitaloustieteestä, joka perustui kotitalouden tieteellistämiseen sekä korosti sen rationalisointia mallinaan työtehoajattelu ja Frederick Taylorin liikkeenjohdon opit (Heinonen 1998, 92–95). Harmajan pääteesi jo 1920- ja 30-luvulta lähtien oli ollut, että taloustieteessä kulutuksen sekä kotitalouden ja

Viljelijäväestön lisäksi tilastointi laajeni 1960-luvulla koskemaan myös eläkeläisiä.
Valok. Paavo Ahlqvist.

perheenemäntien työn merkitys oli unohdettu. Hän ei pitänyt kotitaloutta ainoastaan kulutusyksikkönä vaan myös tuotantoyksikkönä, jonka arvo tulisi huomioida kansantaloudellisissa laskelmissa. Tätä sanomaa perustellessaan hän tarkasteli ja käsitteellisti varsin perusteellisesti kotitalouden ja kansantalouden välistä suhdetta sekä kulutuksen olemusta. Samalla hän määritteli sukupuolten välisiä suhteita ja työnjakoa. Harmaja oli myös eräällä tapaa kulutusyhteiskunnan kriitikko. Hänen kritiikkinsä kumpusi vuosisadan alkuvuosikymmenten kotitalousideologiasta ja hänen teoksensa edustaa myös yhteenvetoa siitä, miten kulutuksesta ja siihen vaikuttamisesta oli ajateltu edellisten vuosikymmenten aikana.

Liisa Sauli (1952) puolestaan määritteli tutkimuksensa maatalouspolitiikan alaan kuuluvaksi. Hänen kattavan ja perusteellisen tutkimuksensa viljelijäperheiden elintasosta ja sen muutoksista 1935/36–1948/49 tavoitteena oli selvittää erisuuruisten viljelmien yrittäjäperheiden tulonmuodostusta ja elintasoja sekä niissä tapahtuneita muutoksia. Toisena tavoitteena hänellä oli vertailla viljelijäperheitä ja palkansaajaperheitä keskenään: "Vasta niiden [vertailujen] perusteella voidaan arvostella maatalouden asemaa yleensä ja sen harjoittajain suhteellista hyvinvointia muihin yhteiskuntaluokkiin verrattuna" (Sauli 1952, 51). Saulin tutkimukseen sisältyi monenlaisia innovaatioita, joista keskeinen oli nimenomaan vertailu. Viljelijäperheiden kulutusta verrattiin muihin väestöryhmiin, lähinnä teollisuustyöväkeen. Tästä ver-

tailusta tuli keskeinen perustelu rakennepolitiikan oikeuttamiseen. Toinen vertailuperuste oli ajallinen. Ajallisten vertailujen avulla hän tutki myös taloussuhdanteiden vaikutusta viljelijäperheiden hyvinvointiin. Hän tarkasteli myös laajasti vertailtavuuteen liittyviä ongelmia. Sauli käsitteli myös julkista kulutusta, kollektiivisia, julkisesti tuotettuja hyödykkeitä sekä arvioi tästä aiheutuneita kustannuksia kuluttajille (Sauli 1952, 20). Niiden vaikutusta toisinpäin eli kotitalouksille niistä koituvaan etuun hän ei kuitenkaan kiinnittänyt huomiota.

Yhteistä kaikille kolmelle tutkijalle oli tarveperusteisen elintaso -käsitteen käyttö ja sen määrittelyssä tukeutuminen amerikkalaisiin tutkijoihin ja Hugo Pippingin (1935) Suomessa esittämiin analyyseihin. Waris ja Sauli viittasivat myös biologisperäisiin psykologisiin tarveteorioihin. Amerikkalaisessa kirjallisuudessa esiintyi yleensä rinnakkain kaksi termiä "standard of living" ja "scale of living". Ensin mainittuun sisällytettiin kuuluvaksi kaikki inhimilliseen hyvinvointiin vaikuttavat tekijät, kun jälkimmäinen ymmärrettiin ensisijaisesti vallitsevina olosuhteina ja mitattavissa olevana kulutustasona. "Standard of living" -käsitteellä saatettiin tarkoittaa myös tavoiteltavaa elintasoa. Näiden erottelujen lisäksi käytettiin myös käsitettä "normatiivinen standardi", joka tarkoitti kohtuulliseksi katsottua elintasoa. Tämän perusteella voitiin tehdä jaottelu köyhyystasoon, minimitasoon ja hyvinvointitasoon (Sauli 1952, 10). Kaikille kolmelle elintaso oli laajempi käsite kuin pelkästään kulutus, ja he ymmärsivät sen Pippingin määrittämällä tavalla niin, että siihen sisältyi kulutuksen lisäksi mm. työ- ja vapaa-aika, perhe ja säästäminen (Pipping 1935, 132–133). Erityisesti Harmaja käsitteli elintasoa laajemmin, tunnisti ajan rahan lisäksi rajallisen voimavarana ja oli erityisen kiinnostunut vapaa-ajan merkityksestä. Koska vapaa-aika oli lisääntynyt, sen oikeanlainen vietto vaati huomiota osakseen: "Sekä työntekijöiden että yhteiskunnankin kannalta pidetään sen vuoksi erittäin tärkeänä, että vapaa-aikojen käyttö saataisiin ohjatuksi terveyttä ja ruumiillista kuntoa edistäviin harrastuksiin, sivistystasoa kohottaviin rentoihin ja hyviin, jalostaviin huvituksiin. Korkealla elintasolla oleville tulevat vapaa-aikoina kysymykseen monenlaiset harrastukset ja hobyt". (Harmaja 1946, 50.) Harmajaa voi pitää hyvinvoinnin teoreetikkona ja varhaisena onnellisuustutkijana. Hän käytti käsitettä "ihmiselämän onni", jonka muodostumisessa mielekkäällä työllä ja vapaa-ajalla oli keskeinen merkitys (Harmaja 1946, 79).

Näkökulmien eroista johtuen tutkimuksissa käsitteellistettiin kulutusta hieman eri tavoin. Wariksen lähtökohdat olivat Keynesin teoriassa. Hän näki kulutuksen markkinatoimintana ja kuluttajan taloussubjektina. Hän erotti kulutuksesta kolme perättäistä vaihetta, jotka olivat kulutussuunnitelman laatiminen, hyödykkeen ostaminen ja sen hyväksikäyttö. Viimeksi mainitusta hän ei ollut kiinnostunut. (Waris 1945, 17.) Harmaja puolestaan määritteli kulutuksen Warista paljon monitahoisemmaksi ja kuluttajan paitsi taloussubjektina myös moraalisen subjektina. Kun Harmaja oli erityisen kiinnos-

tunut siitä, mitä ja miten kulutetaan, oli Waris kiinnostunut ainoastaan siitä, ”paljonko ostokyvystä kulutetaan tai paljonko siitä säästetään” (Waris 1945, 16). Eräissä mielessä Waris oli kuitenkin kiinnostunut myös kulutuksen sisällöistä ja kulutuksen merkityksistä. Hän toi tutkimukseensa kuluttajien segmentoinnin. Harmajalle kulutus ja kotitalous liittyivät erottamattomasti toisiinsa. Kulutus oli ennen kaikkea kotitalouden tehtävä. Kulutus sisälsi välittömän tarpeentyydytyksen, sen hedonistisen piirteen, sekä jatkuvuuden, uusintamisen piirteen:

”Kotitalouden varsinainen erikoistehtävä kansantaloudessa, tulojen disponointi, suuntautuu perheessä erilaiseen toimintaan, jota tarvitaan *kulutuksen* hoitamiseksi. Siitä tarpeiden tyydyttämisestä, mikä kulutukseen sisältyy, aiheutuu ihmiselle monella tavoin mielihyvän tunnetta ja elämäniloa, jota hän taloutensa avulla juuri on pyrkinyt saavuttamaan. Siten taloudellinen toiminta joutuu kotitaloudessa päätepisteeseensä. Mutta jos kulutuksesta ei odoteta eikä saataisi muuta kuin tällaista, *subjektiivista* tulosta, henkilökohtaista tyydytystä ja nautintoa, niin talous ei yleensä kauankaan pysyisi pystyssä. Juuri talouden jatkuvuuden kannalta on erityisen tärkeää, että kulutus myös saa aikaan *objektiivisen* tuloksen: tuo hyötyä kehittämällä ja ylläpitämällä ihmisen elinvoimia. Kun kulutus täten synnyttää energiaa, t y ö k y k y ä, jonka ihmisen taas asettaa talouselämän palvelukseen, hän voi hankkia tuloja, paitsi omaa kulutustaan varten, myös nousevan polven kasvatukseen. Tällöin hänen kulutuksensa on ollut kannattavaa. (Harmaja 1946, 18.)

Liisa Sauli viittasi Harmajaan ja tarkoitti kulutuksella lopullisten tarpeiden tyydyttämistä, joka edellyttää taloudellista toimintaa. Kulutuksessa käytettiin hyväksi taloudellisen toiminnan tuloksia inhimillisen hyvinvoinnin luomiseksi. (Sauli 1952, 15; Harmaja 1947, 44.) Sauli käsitti kulutusbudjetin Harmajan tapaan läpileikkauksena erilaisista tarpeista ja niiden voimakkuudesta. Waris korvasi tarpeen käsitteen vaikuttimen käsitteellä, koska se hänen mielestään oli tarkoituksenmukaisempi taloustieteellisen keskustelun kannalta: ”Vaikutin jo sellaisenaan sisältää annoksen taloudellista harkintaa, paitsi tarpeen toteamista myös sen tyydyttämismahdollisuuksien punnitsemista.” (Waris 1945, 23).

Kaikki kolme käsittivät kulutuksen sosiaalisesti määräytyneeksi (Waris 1945, 27; Harmaja 1946, 56; Sauli 1952, 19). Laura Harmajalle tämä oli moraalinen kysymys. Kulutuksen sosiaalisen määräytymisen yhteydessä hän tarkasteli haitallisina pitämiään asioita kuten kulutukseen liittyvä kilpailu, alkoholin käyttö ja muoti. Hän painotti kohtuullisuuden ja säästäväisyyden hyveitä taistelussa kulutuksen sosiaalisia vaatimuksia vastaan. Konkreettisia keinoja olivat kuluttajan joustavuus sopeutua muuttuviin olosuhteisiin, millä hän tarkoitti kuluttajan harkintaa sekä jatkuvaa kustannusten ja hyötyjen arviointia – taloudellisuuden vaarintoa – kulutuspäätöksiä tehdessään. Hänen mielestään ravintofysiologian opetukset olisivat tärkeitä kuluttajille edullisten ja ravitsemuksellisesti oikeiden ruoka-aineiden valinnassa siten, että ra-

vintoarvon ja ravinnon hinnan välinen suhde oli mahdollisimman edullinen. Kulutustilinpäidolla hän katsoi myös olevan merkitystä varojen käytön ohjaamiseksi edulliseen suuntaan. Suunnittelu, laskelmallisuus ja säästäväisyys olivat Harmajalle kulutuksesta ja kotitaloudesta huolehtivan perheenemännän keskeisiä hyveitä. Hän ehdotti kulutusneuvonnan käynnistämistä sekä kiinnitti huomiota vapaa-ajan vieton tapoihin. Ne instituutiot, joita Harmaja piti tarpeellisina, jotta "tulojen disponointi ohjattaisiin edulliseen suuntaan" olivat "asuntoreformi, säästöpankit, vakuutustoiminta, osuuskaukat, alkoholi-lainsäädäntö, raittiustyö, sekä urheilu- ja lauluseurat..." (Harmaja 1946, 73.)

Laura Harmajalle tärkein käsite oli kotitalous ja hän oli tämän käsitteen keskeinen muotoilija Suomessa. Hän tarkoitti käsitteellä lähinnä kodin taloudenhoitoa ja kiinnitti huomiota sen merkitykseen ja rahalliseen arvoon kansantaloudessa. Hän käytti sanaa myös yhteiskunnan perusyksikön merkityksessä, vaikka korostikin tämän sijasta useimmiten sanoja perhe tai koti. Lisäksi hän katsoi käsitteen viittaavaan myös yhteen kansantalouden osaan.

"Kotitalous käsittää kaikki ne t o i m e n p i t e e t j a l a i t o k s e t, joita perheessä on järjestetty sisäistä taloutta varten. Sen ulkoisena kehiksenä on k o t i, perheen asuinsija"... "Kotitalous käsittää siis kaikki ne aineelliset tuotanto- ja kulutushyödykkeet, mitä on totuttu pitämään 'emännän valtakuntaan' kuuluvina, samoin kuin sen omaa erikoista työjärjestystään noudattavan toiminnan, jota emäntä kodissa hoitaa tai johtaa perheensä hyväksi. "... "Sanaa kotitalous käytetään myös laajemmassa mielessä, merkitsemään kansan kaikkien kotien sisäiseen talouteen kuuluvaa toimintaa kokonaisuudessaan, erikoisena talouselämän alana, maatalouden, teollisuuden ym. vastaavien toiminta-alojen rinnalla." (Harmaja 1946, 21.)

Taloudenhoitona Harmaja määritteli kotitalouden tehtävänä, johon kuului "kulutuksen johto, järjestäminen ja valvonta taloudellista periaatetta noudattaen" (Harmaja 1946, 222). Yhteiskunnan perusyksikkö -merkityksessä Harmaja käytti kotitaloutta käsitellessään kotitalouden tehtäviä, joista hänen mukaansa tulojen disponointi oli kotitalouden perustehtävä ja täten hän liitti kotitalouden koko kansantalouden kiertokulkuun, paitsi työmarkkinoille myös kulutustavaramarkkinoille:

"Kulutusta hoitamalla kotitalous suo ihmisille sen nautinnon, minkä tarpeiden tyydyttäminen tuottaa, mutta se ylläpitää samalla heidän työkykyään, jonka avulla he sitten taas elinkeinoissa toimien hankkivat tuloja kotitalouteen. Rahatuloilla ostetaan elinkeinoista tarvikkeita, joita sitten jälleen käytetään tarpeita tyydyttämään ja energiaa synnyttämään. Näin ylläpidetään kotitalouksien ja elinkeinojen harjoittavien yritysten välillä alituista v u o r o v a i k u t u s t a, loppumatonta kiertokulkua, jonka tuloksena on, että kotitaloudet saavat tarpeellisia hyödykkeitä ja yritykset taas työtätekeviä ihmisiä. Nimenomaan palkalla eläviä väestöpiirejä ajatellen on joskus sanottu, että kotitalouskin on yritys, joka puolestaan valmistaa ja myy työvoimaa muille yrityksille." (Harmaja 1946, 8.)

Laura Harmaja oli perustamassa Suomeen myös kotitaloustiedettä (home economics) yliopistollisena oppialana ja toimi sen professorina. Vuonna 1967 tässä toimessa hänen myöhempi seuraajansa Maire Honkanen määritteli kotitalouden -käsitettä seuraavasti:

”Sanaa kotitalous käytetään nykyään ensinnäkin alan yleisnimityksenä (ruots. *Hemhushållning*, saks. *Der private Haushalt*, engl. *home economics*) ja toiseksi taloudellista yksikköä osoittamaan (*hushåll*, *Haushalt*, *household*). Yhdyssanalla kotitaloustyö tarkoitetaan kotitalousyksikön puitteissa tapahtuvaa toimintaa (*hemarbete*, *Hausarbeit*, *housework*, *housekeeping*)”. (Honkanen 1967, 229–230.)

Visa Heinonen on kotitalouden käsitettä arvioidessaan tunnistanut sen ajallisen muuttuvuuden. Yhteiskunnan taloudellisena perusyksikkönä siitä on tullut ennen kaikkea kulutuksen ja hyvinvoinnin tuottamisen perusyksikkö. Sitä ovat muokanneet myös muuttuvat käsitykset sukupuolten välisestä työnjaosta, perheestä ja hyvinvoinnista. (Heinonen 2007, 169–171.)

Kotitalouden tehtäviä käsitellessään Laura Harmaja tarkasteli miesten ja naisten välistä työnjakoa. Tässä kysymyksessä hän oli aivan eri linjoilla kuin esimerkiksi naisjärjestöissä toiminut Vera Hjelt oli ollut. Vaikka Harmaja itse työskenteli kodin ulkopuolella, ja vaikka hän oli havainnut, että noin puolet naimisissa olevista naisista työskenteli kodin ulkopuolella, hänelle koti oli ensisijaisesti naisen paikka ja kotitaloudesta huolehtiminen naisen työtä. Hän suhtautui kriittisesti naisten työssä käyntiin ja katsoi, että kodin ulkopuolella työskentelevät naiset hyödyttäisivät perheitään enemmän työskentelemällä ainoastaan kotitaloudessa. Pitkälle kouluttautuneiden naisten ongelmana hän piti sitä ristiriitaa, joka syntyi, kun piti luopua kiinnostavasta työstä perheenemännän velvollisuuksien vuoksi. Hän ihaili kuitenkin tällaisia luopujia ja otti esimerkiksi Fredrika Runebergin, ”jonka elämänkerta kuvaa alituista tietoista kieltäytymistä sellaisesta omasta työstä, johon mieli paloi” (Harmaja 1946, 102). Harmajalle naisten kotityö oli kansantaloudellinen ja sosiaalipoliittinen suhde. Vaikka hän kirjoitti kotityön hyödyttävän ennen kaikkea perhettä, hänen ajattelussaan perheenemäntien säästäväisyys hyödytti myös kansantaloutta.

Tutkijoiden tarkastelukulmien erot tulevat esiin heidän empiirisissä tarkasteluissaan. Wariksen kuvauskohteena oli koko talouden ostokyky ja sen jakautuminen kulutukseen ja säästämiseen. Hän selvitti tulonmuodostuksen eri elinkeinoissa eroteltuna palkka-, yrittäjä ja pääomatuloiksi, jolloin hän sai arvioiduksi kokonaistulon (ostokyvyn). Hän pyrki myös selvittämään tämän ostokyvyn jakautumisen eri kuluttajaryhmille (segmenteille⁷), joiden oli tarkoitus olla ”elinkannaltaan” mahdollisimman yhtenäisiä. Koska tilastointi ei ollut riit-

7 Kuluttajien segmentointi alkoi myös kaupallisissa markkinatutkimuslaitoksissa ja perustui aluksi sosioekonomisten tekijöiden varaan. Myöhemmin sitä suoritettiin elämäntyyliä ja harrastuksia koskevien tietojen perusteella. (Lotti 2008, 381.)

tävän yksityiskohtaista, ryhmytyksestä muodostui varsin karkea, ja se perustui ammattiryhmittelyyn. Kuluttajaryhmät olivat työläiset, maataloustyöväki, maanviljelijät sekä itsenäiset henkilöt, mikä tarkoitti lähinnä toimihenkilöitä. (Waris 1945, 131). Myös Harmaja kuvasi kokonaisuutta. Hän esitti laskelmia kotitaloustyön vaatimasta ajasta ja arvosta verrattuna koko kansantuloon.

Sauli kuvasi empiirisissä tarkasteluissaan elintasoja viljelijäperheiden kulutusbudjeteilla. Aineistonaan hänellä oli maataloushallituksen kirjanpito-tilojen kotitalousbudjetit sekä niihin perustava virallinen kannattavuustutkimustilasto. Vertailuaineistoina hän käytti Elinkustannustutkimuksia sekä verorasitusta koskevaa tutkimusta vuodelta 1947. Hän laati viljelijäperheille oman elinkustannusindeksin, virallinen käytössä oleva indeksihän perustui palkansaajien kulutusoloihin. Hän käytti kulutusmenojen luokitusta, joka perustui tyydytettävien tarpeiden luonteeseen. Hän erotteli myös julkiskulutuksen ja muun kollektiivisen kulutuksen rahoituksesta aiheutuvat menot sosiaalisiksi menoiksi. Hän erotteli lisäksi lasten kulutuksen omaksi luokakseen. Kun viljelijäperheiden omavaraiskulutus ja rahamenot otettiin huomioon, heidän kulutusbudjettinsa muodostui taulukon 3.1. mukaiseksi.

Taulukko 3.1

Liisa Saulin laatima maanviljelijöiden kotitalousbudjetin rakenne

	Omavaraiskulutus	Rahamenot
I Kotitalousmenot		
1. Ravinto	X	X
2. Vaatetus ja puhtaus	X	X
3. Irtaimisto		X
4. Terveysten ja sairaanhoito		X
5. Asunto	X	
6. Lämpö	X	
7. Palkattu kotitaloustyö	X	
8. Hevostyö	X	
II Sivistysmenot		
1. Posti, puhelin, matkat		X
2. Kirjallisuus yms.		X
3. Huvitukset		X
4. Nautintoaineet		X
5. Lasten koulutus		X
III Sosiaaliset menot		
(1. Verot)		(X)
2. Oikeuskulut		X
3. Lahjoitukset		X
IV Muut menot		X

Lähde: Sauli 1952, 67–68

Sosiaalipolitiikka, kulutus ja talouskasvu

Keynesin ajatuksilla oli kulutuksen välityksellä myös yhtymäkohtansa toisen maailmansodan jälkeiseen hyvinvointivaltio-ohjelmaan. Kokonaiskysynnän kasvun vakauttamistarpeella oli perusteltavissa tulojen tasauksen ja kaikkien väestöryhmien kulutusmahdollisuuksien kohentamiseen pyrkivä aktiivinen sosiaalipolitiikka. Suomessa tätä aktiivisen sosiaalipolitiikan ja vahvan kansantalouden välillä vallitsevaa positiivista riippuvuutta korosti Pekka Kuusi vuonna 1961 ilmestyneessä teoksessaan *60-luvun sosiaalipolitiikka*. Taustavaikuttajina hänellä olivat lähinnä John Maynard Keynes, John Kenneth Galbraith ja Gunnar Myrdal. Avainkäsite oli kokonaisvaltaisuus. Yhteiskuntapolitiikan tavoitteiksi Kuusi asetti tärkeysjärjestyksessä koko kansan edun, kansantulon kartuttamisen ja kansantulon tasoittamisen. Kuusen kirja liittyi 1950-luvulla sosiaalipolitiikasta, sen vaikutuksista ja kustannuksista, käytyyn keskusteluun. Sosiaalipolitiikkaa oli hänen mukaansa harjoitettu sattumanvaraisesti, tavoitteita määrittelemättä ja poliittisiin kamppailuihin liittyen, joten tarvittiin sosiaalipolitiikan ”kokonaissuunnitelma”, joka liittäisi sen osaksi yhteiskuntapolitiikan kokonaisuutta. Tämä edellytti sosiaalipoliittisen tulontasauksen aseman ja tehtävän selvittämistä yhteiskuntapolitiikan kokonaisuudessa sekä ylipäättään yhteiskuntapoliittisten tavoitteiden asettamista. (Kuusi 1961, 13–14, 18.) Tähän tehtävään Kuusi ryhtyi. Taustalla oli Kuusen Sosiaalipoliittisessa yhdistyksessä vuonna 1957 pitämä alustus ”Voidaanko sosiaalimenojamme supistaa?” Yhdistyksessä käydyssä keskustelun perusteella todettiin, että Suomessa sosiaalipolitiikka, sen kehittämisen edellytykset ja suuntaviivat kaipaavat selvittelyä ja tutkimusta. Sosiaalipolitiikkaa oli tarve määritellä uudelleen, koska sen luonne työväensuojellisuudesta tavoitteista oli muuttunut enemmänkin tulonjakoa koskeviksi kamppailuiksi ja se oli politisoitunut. (Kuusi 1961, 38). Kuusen selvitystyötä tukemaan asetettiin neuvottelukunta ja joukko asiantuntijoita.

Kuusen lähtökohtana oli ajatus sosiaalisesta kansalaisuudesta, joka oli muuttanut kansalaisen ja valtion välistä suhdetta, hallintoalalaisesta oli tullut ”yhteiskuntapolitiikan ylimmäinen kriteerio” (Kuusi 1961, 4). Toisena lähtökohtana oli viime vuosikymmeninä tapahtunut ”ihme”, yleiseen kasvukehitykseen siirtyminen. Kuuselle kansanvallan, sosiaalisen tasoituksen ja taloudellisen kasvun yhteenliittäminen merkitsi uutta ajattelutapaa, joka johtaisi onnelliseen kehitykseen, mutta tämän ajattelutavan juurruttaminen suomalaiseen todellisuuteen oli vaikeaa. Useassa kohdassa kirjaa Kuusi viittaa niihin ”ajatuspinttyymiin”, jotka estivät tajuamasta taloudellisen kasvun perusluonnetta. Näitä esteitä ja pinttyymiä olivat työvoiman ja pääoman välisen suhteen näkeminen ristiriitaisena, maaseudun ja sen elämänmuodon ihannointi sekä käsitys sosiaalipolitiikasta talouskasvua heikentävänä tekijänä. Ongelmana tässä suhteessa olivat sekä yhteiskuntapolitiikan harjoittajat että tavalliset kansalaiset: ”Emme vielä ajattele emmekä toimi täysin uuden osamme mukaisesti. Me vasta opettelemme ihmiskeskeisen yhteiskuntapolitiikan

harjoittajiksi” (Kuusi 1961, 100–101, 4–5). Uuden ajattelutavan opettaminen päätöksentekijöille oli siten keskeistä. Kuusen mielestä ei kuitenkaan riittänyt, että pelkästään talouselämän ja yhteiskuntapolitiikan johto oli kasvutahtoinen ja -kykyinen, vaan epäilemättä myös väestön tuli sitä olla, ja hän edellytti siten ”väestön omaehtoista taloudellista aktiviteettiä” (Kuusi 1961, 53). Hän näki kansantalouden toiminnan kehittyneen länsimaissa yhteistyöksi kuluttajien, yrittäjien ja julkisen vallan edustajien kesken ja piti yhteistä menestystä kypsän kansalaisajattelun tunnuksena (Kuusi 1961, 25, 100).

Kuusi kirjoitti kirjansa monikon ensimmäisessä persoonassa, ”me”-muodossa. Pauli Kettunen on esittänyt tämän kirjoittamistavan kuvaavan yleistä kansakunta -puhetta, jolla viitataan kansalliseen kokonaisuuteen. Sillä yhdistetään myös menneisyys, nykyisyys ja tulevaisuus (Kettunen 2008, 11.) Kuusen kirjassa me-muodolla on tämä kansakunta -merkitys, mutta sen tehtävä oli myös erotella selkeästi ”me valveutuneet”, jotka ymmärrämme uusien ajattelutapojen omaksumisen tärkeyden ja ”ne taantumukselliset”, jotka eivät tätä vielä ymmärrä.

Samoin kuin Vera Hjelt oli kuvannut työläisperheitä ”ylimalkaisihmisenä”, niin Pekka Kuuselle kansalaiset olivat passiivisia ”päivästä päivään eläjiä”. Hänen mielestään kansalaiset toimivat kokonaisvaltaiseen kansantuloajatteluun tottumattomina. He valitsivat helposti houkuttelevia, lyhytnäköisiä näennäisetuja ”tulonjakokamppailun kiihdyttämin silmin” sen sijaan, että valitsisivat vaatimattomilta näyttäviä pysyväisetuja. Tavallinen kansalainen ei Kuusen mielestä pysty hahmottamaan oman toimintansa seurauksia kokonaisuuden kannalta. Hän on egoistinen, aina omaa etuaan tavoitteleva, pahimmassa tapauksessa vielä passiivinen. Tämä johti Kuusen mielestä jatkuviin yhteiskuntapoliittisiin ristiriitoihin ja kamppailuihin.

Kuusen mielestä tähän asiaan ei kovin paljon voinutkaan vaikuttaa. Hän ei siis uskonut kansanvalistukseen siinä määrin kuin edeltäjänsä edellisillä vuosikymmenillä. Vaikuttamisen keinoiksi jäivät näin ollen instrumentaaliset, taloudelliset vaikuttamisen keinot. Nämä keinot löytyivät tulon kartuttamisesta ja tasoittamisesta. Kuusen mielestä kysymys näiden keskinäisestä suhteesta muodostui erääksi yhteiskuntapolitiikan keskeisimmistä ongelmista (Kuusi 1961, 31–32). Keskeisenä tehtävänä oli saada kansalaiset aktiivisiksi. Kansalaisten parasta ajatellen oli löydettävä keinot selvittää, mikä olisi hyvää yhtä aikaa mahdollisimman monille, mikä olisi hyväksyttävissä laajasti yhteiskunnallisten ristiriitojen ja itsekkäiden tulonjakokamppailujen yläpuolella. Mitä ovat ihmisten peruspyrkimykset? ”Tämän kysymyksen komemme kipeänä me yhteiskunnan vangit ja valtiaat” (Kuusi 1961, 20). Hän oli sitä mieltä, että tulonjakokamppailujen sijasta paras tulos voitiin saavuttaa yleisellä elintason kohottamisella. Keskeiseksi kysymykseksi tulikin kansantalouden kartuttaminen, jonka Kuusi asetti selkeästi ensisijaiseksi ennen tulontasauksen tavoitetta. Tällöin ”sosiaalipolitiikan suunnittelijoiden” tehtävä kääntyi tulontasoituksen tavoittelemisesta sen ongelman pohtimiseen, mikä

on kansantulon tasoittamistoiminnan vaikutus kansantulon kartuttamiseen. Sosiaalipoliittinen tulontasaus muuttui luonteeltaan taloudelliseksi tapahtumaksi (Kuusi 1961, 23.) Kuusi tukeutui Myrdalin ajatukseen, että tulojen tasaus toimi inhimillisten voimavarojen mobilisoijana ja lopputuloksena ”päivästä päivään elävä” on muuntuva aktiiviseksi taloudellisen nousun tavoittajaksi (Kuusi 1961, 57.) Passiiviset kansalaiset Kuusi näki taloudellisen kasvun jatkuvana jarruna. Ihannekansalainen oli aktiivinen sekä työssään että kulutuksessaan.

Kulutus sai Kuusen ajattelussa erityisen merkityksen ja nimenomaan jatkuvasti lisääntyvä kulutus oli koko taloudellisen kasvupyrkimyksen varsinaisen tarkoitus. Hänen mielestään vain aktiivinen kuluttaja oli oikeastaan kansalainen. Tässä mielessä Kuusen kulutuskäsitys vastasi Harmajan ”tuottavan kulutuksen” käsitettä. Kulutuksen tuli palvella yhteistä etua:

”Suomen kansa muodostaa taloudellisen yhteisyrityksen, kokonaisedun vastaista tällöin on, että tietty osa väestöstä saa passiivisuuttaan jäädä eristyneisyyteensä ja köyhyyteensä. Taloudelliseen kasvuun pyrkivällä yhteiskunnalla ei ilmeisestikään ole varaa siihen, että tuotantoelämän ulkopuolella olevat vanhuksat, työkyvyttömät, sairaat, lesket toisaalta ja tuotantoelämäänsä osallistuvat vähätuloisimmat toisaalta saavat jättäytyä niin oloihinsa, etteivät he edes pyri kulutustasoaan kohottamaan. Jos tämä passiivistumisuhkan alainen väestö muodostaa vaikkapa kolmanneksen koko väestöstä, tämä passiivinen kolmannes ilmeisesti riittää pahoin kaventamaan yhteisen taloudellisen kasvumme mahdollisuuksia.” (Kuusi 1961, 59.)

Sosiaalipolitiikan tehtävänä on mobilisoida kaikki mukaan taloudelliseen kasvupyrkimykseen. Vähään tyytyvät maan hiljaiset eivät olleet modernissa yhteiskunnassa enää ”kantakansalaisia”. ”Oma soppi, kissa, kahvi ja keinu-tuoli eivät enää riitä vanhalle Santralle. Elinvoimaisen vanhuksen tavoitteena on tänään jo oleva televisio.” (Kuusi 1961, 59). Se, että Kuusi mainitsi tässä yhteydessä nimenomaan television, ei ehkä ole pelkästään sattumaa ja seurasta siitä, että televisiot alkoivat Kuusen kirjan aikoihin juuri yleistyä Suomessa. Televisiosta kehkeytyi merkittävä väline kansalaisten kuluttajiksi kasvattamisessa. Sen merkitys 1960- ja 1970-luvuilla oli sama, mikä tieto- ja viestintäteknologian uutuuksilla alkoi olla 1990-luvulta lähtien sekä sama, mikä sanomalehdille, kirjallisuudelle ja kouluille annettiin 1800-luvulta lähtien. Nämä kaikki olivat tärkeitä yhteiskuntaan integroitumisen välineitä. Se yhteiskunnallinen kokonaisuus, johon kansalaisia haluttiin nyt integroida, oli muuttunut. Kun kansanvalistajien ihannekansalainen oli aktiivinen työssään sekä toimi elintavoiltaan moraalisesti ja kulttuurisesti yhteisen kansakunnan sivistyksen hyväksi, Kuuselle aktiivinen kansalainen teki työtä voidakseen kuluttaa yhteisen kansantalouden kasvun hyväksi.

Lisääntyvä kulutus merkitsi Kuuselle taloudellisten kasvupyrkimysten täyttymistä. Kuusen paljon lainattu lause ”Olemme tuomitut kasvamaan”

voisi yhtä hyvin kuulua "Olemme tuomitut kuluttamaan". Kuusen ajattelussa kulutuksesta itsessään tuli hallinnan teknologia. Mahdollisimman suuri osa, itse asiassa koko kansa tuli saada kulutuksen kautta dynaamisen kasvuyhteiskunnan luomiseen. Kulutus toimi houkuttimena, se oli sekä tavoite että väline. Sosiaalipoliittisen tuen tuli kanavoitua siten, että se mobilisoi passiivisia kansalaisia muuttumaan aktiivisiksi kuluttajiksi. Sosiaalipoliitiikan tuli olla tuottavaa ja kannattavaa ja sen onnistumisen kriteeriksi tuli se, miten se pystyi edistämään talouskasvua.

Kulutusalttius eli se osa tuloista, joka kulutettiin, oli Kuuselle keskeinen indikaattori. Tulontasausta Kuusi perusteli sillä, että se tehokkaimmin edistäisi kokonaiskulutuksen kasvua, koska köyhien kulutusalttius oli suurempi kuin rikkaiden. Tulonsiirtojen seurauksena siis köyhien kulutus lisääntyi enemmän kuin rikkaiden supistui. Samoin kulutus kohdentui enemmän peruskulutukseen kuten ruokaan, asumiseen, vaateeseen ja muihin välttämättömyyksiin ja vaihteluille altis ylellisyyskulutus väheni. Tällä olisi kaiken kaikkiaan taloudellista toimintaa tasapainottava vaikutus. (Kuusi 1961, 60–61.)

Sosiaalipoliitiikan tehtävän Kuusi rajasi koskemaan ainoastaan tuotannon ulkopuolella olevaa, passiivista väestöä. Sosiaalipoliitiikan tarkoituksena oli kulutusedellytyksiä parantamalla toisaalta lisätä kulutuskysyntää taloudessa ja toisaalta saada mahdollisimman moni mukaan tuotannon piiriin. Tällöin hän asetti tavoitteeksi sosiaalisten tukitoimenpiteiden kohdentamisen nimenomaan "tuotantoon pyrkivään väestöön", kuten lapsille, sairaille ja työttömille, koska tällä olisi seurauksena paremmat kasvuvaiikutukset kuin tukitoimenpiteiden kohdistamisesta esimerkiksi vanhuksille tai työkyvyttömille. Tämänkaltaisen jaottelun hän tuomitsi itsekin vääränä ihmislähtöiseen sosiaalipoliitiikan oppiinsa vedoten, mutta esittipä sen kuitenkin. (Kuusi 1961, 67.) Kasvupoliitiikan kannalta Kuusi piti ongelmana erityisesti pienviljelijöitä, jotka joutuivat turvautumaan työttömyystöihin talviaikaan. Kuusi oli ilmeisen selvästi rakennepoliitiikan kannattaja. Pienviljelmiltä tuli hänen mukaansa siirtyä tuottavampaan teollisuustyöhön.

Yhdessä asiassa Kuusi oli perinteisen ajattelun kannattaja, nimittäin kotitalouskysymyksessä. Hän oli tässä samoilla linjoilla kuin esimerkiksi Laura Harmaja. Kuuselle samoin kuin Harnajalle tämä oli kansantaloudellinen kysymys, mutta hieman eri merkityksessä. Kuusi pelkäsi naisten vievän miesten työpaikat. Hän viittasi kirjassaan usein työllistymisongelmaan, joka seurasi siitä, että suuret ikäluokat alkoivat tulla työmarkkinoille. Hänen mielestään naisten paikka jo pelkästään tämän vaikeutuvan työllisyystilanteen vuoksi oli kotona ainakin silloin, kun lapset olivat vielä pieniä. Naisten tuli keskittyä kodin piirissä tapahtuvaan työhön ja lasten kasvatukseen. Kuusi ehdotti äidinpalkkion maksamista ja kotitalousneuvoloiden perustamista, jotta naiset oppisivat paremmiksi ja tehokkaimmiksi perheenemänniksi. Äidinpalkan saamisen ehtona tuli olla kotitalouskurssien käyminen. (Kuusi 1961, 205.)

Kuusen ajattelussa keskeistä oli käsitys yhteiskunnasta yhtenäisenä taloudellisenä kokonaisuutena, jonka etu oli yhteisen kasvun aikaansaaminen. Tätä jokaisen tuli edistää. Kansalaisen tärkein tehtävä oli olla tuottava työssä ja kulutuksessa. Sosiaalipolitiikka tuli nivoa osaksi koko sosiaalista yhteiskuntapolitiikkaa ja sen onnistumisen kriteerinä oli sen vaikutus kansantulon kasvun kannalta. Sen olennaisena tehtävänä oli saada käyttämättömät ihmilliset voimavarat käyttöön sekä laajentaa ja kiinteyttää kulutuspotentiaalia. Kuusen ajattelussa painotettiin myös suunnittelun merkitystä. Ajattelutavalle oli ominaista sellainen näkemys, jonka mukaan valtion johtama yhteiskuntapolitiikka on eturistiriitojen yläpuolella.

Kuusen vaikutuksesta suomalaiseen yhteiskuntapolitiikkaan on esitetty erilaisia arvioita. Sillä on nähty olleen merkitystä ajattelutapoihin – ennen kaikkea sosiaalipolitiikan ja talouden välisen suhteen uudelleenmäärittelyyn – mutta myös sosiaaliturvan laajentamisessa 1960-luvulla (Saari 1994, 143; Tuomioja 1996, 156). Visa Heinonen on esittänyt, että käytännön yhteiskuntapolitiikassa ei toimittu Kuusen linjaamalla tavalla. Etenkin talouspolitiikassa harjoitettiin vanhaa mallia, jossa kansalaisten kulutuksen kustannuksella korostui investointeja edistävä säästäväisyys ja sitä kautta kansallisen kilpailukyvyn turvaaminen (Heinonen 1998, 243–244). Myös muut taloustutkijat ovat korostaneet tätä rakennepolitiikan linjan mukaista toimintaperiaatetta (Pekkarinen & Vartiainen 1993; Pohjola 1996). Kansainvälisissä vertailuissa suomalaisten kulutus asukasta kohti laskettuna ja julkinen kulutus mukaan lukien on ollut OECD-maiden keskitason alapuolella (Pohjola 1996, 40; Savela 2008, 322).

Kuusen näkemykset eivät kuitenkaan olleet kovin kaukana rakennepolitiikan näkemyksistä. Kansantalouden voimavarat tuli kohdistaa tuottamattomista elinkeinoista tuottavampiin. Hänen sosiaalipolitiikkansa edusti melko vaatimatonta linjaa. Sosiaalipolitiikkaa tuli harjoittaa vain siinä määrin, kun se edisti talouskasvun pyrkimyksiä ja mobilisoi passiivisia kansalaisia aktiivisiksi. Kuusi ei myöskään esittänyt julkisen kulutuksen lisäämistä suhdannevaihteluiden tasoittamisen mielessä.

Juho Saari on selvittänyt, kuinka Kuusen laatima sosiaalipoliittinen ohjelma toteutui. Ensinnäkään sen taustaoletukset talouskasvusta, elinkeinorakenteen muutoksesta, työllisten määrän kehityksestä tai sosiaalimenojen kasvusta eivät pitäneet kovin hyvin paikkaansa. Talouskasvu oli Kuusen ennustetta suurempaa, mutta johtui suurista vuosittaisista vaihteluista. Teollisuus- ja palveluelinkeinot eivät laajentuneet Kuusen odottamalla tavalla, ja alkutuotanto supistui enemmän kuin Kuusi oli olettanut. Työllisten määrän kasvu jäi jälkeen odotuksista. Sosiaalimenojen kehitys ylitti oleellisesti Kuusen kaavailemat rajat. Sosiaalipolitiikan sektorikohtainen arviointi on vaikeampaa, koska Kuusi ei esittänyt tarkkoja arvioita. Esimerkiksi asuntopolitiikan alalla asuntotuotanto ylitti huomattavasti Kuusen tekemät arviot, mutta valtion lainoittamia rakennetuista asunnoista oli Kuusen arvioimaa määrää

vähemmän. Terveystoimituspolitiikassa sen sijaan Kuusen kaavailemat suositukset etenivät kohtuullisesti. (Saari 1994, 120–128.)

Kuusen ajattelulla oli myös paljon merkitystä 1960- ja 1970-luvuilla, kun määriteltiin uudelleen väestön kulutusta ja toimeentuloa koskevia tietotarpeita. Samoin sosiaalipoliittisessa suunnittelussa ja etenkin siihen liittyvässä selvitystyössä Kuusen ajattelu vaikutti varsin paljon, kun sosiaalipoliittisten uudistusten toteutumista seurattiin 1970- ja 1980-luvuilla. Sosiaalimenot ja niiden kohdentuminen, eri väestöryhmien tilanne ja toteutettujen uudistusten vaikutusten seuranta olivat aiheena sosiaali- ja terveysministeriön tutkimusosaston lukuisissa selvityksissä. Toinen keskeinen tutkimussuuntaus oli Sosiaalivaltiossa 1980-luvulla käynnistynyt köyhyystutkimus. Nämä tutkimukset tehtiin pääosin Kuusen esiin nostaman linjauksen, taloudellisen ja yhteiskuntapolitiittisen tehokkuuden näkökulmasta, mutta näissä kokonaisuutta edusti kansantalouden rinnalla hyvinvointivaltiosi mielletty kokonaisuus.

3.2 *Ostovoiman jakautumisen hallinta ja demokratia*

Taloudellisen kasvun kytkeminen yhteen väestön elintason ja hyvinvoinnin parantamisen kanssa oli keskeinen hallinnan logiikka 1960-luvulla. Tämän logiikan ajateltiin vähentävän sosiaalisia ongelmia, kuten köyhyyttä. Näin ei kuitenkaan tapahtunut ja talouskasvun aiheuttamiin ei-toivottuihin seurauksiin havahduttiin ja alettiin etsiä parannuskeinoja. Öljykriisi ja taloustaantuma 1970-luvun alussa käänsi 1960-luvun positiiviset odotukset negatiivisemmiksi. Yhteiskuntapolitiikan suuntaamisessa alettiin aikaisempaa enemmän kiinnittää huomiota taloudellisen eriarvoisuuden ongelmaan. Ongelman käsitteellistäminen tapahtui kuitenkin edelleen siinä vuorovaikutuksellisessa suhteessa, mikä ymmärrettiin olevan talouskasvun ja väestön voimavaroihin vaikuttamisen välillä, siis paljolti sen mukaisesti, mitä Pekka Kuusi (1961) oli linjannut. Väestön kulutuksen ja toimeentulon hallinta alkoi tapahtua entistä enemmän hyvinvointivaltiossa kontekstissa, jossa julkisilla sosiaalisilla tulonsiirto- ja palvelujärjestelmillä ja niiden kautta väestön ostovoimaan ja sen jakautumiseen vaikuttamisella oli merkittävä asema.

Suomen osalta 1970-luvun yhteiskunnallisia ongelmia käsiteltiin perusteellisesti vuonna 1970 asetetun Talousneuvoston jaoston vuonna 1972 julkaisemassa raportissa *Elämisen laatu, tavoitteet ja mittaaminen*. Ongelmanasettelut kuvattiin raportin ensimmäisessä kappaleessa:

”Viime vuosikymmeninä harjoitetut yhteiskuntapolitiikalle on ollut tunnusomaista se, että aineellisen vaurauden lisääntyminen on antanut kasvavia mahdollisuuksia pyrkiä korjaamaan vallitsevia epäkohtia, ja että puutteita on lähdetty poistamaan erilaisten osasuunnitelmien ja sektoriohjelmien avulla. Pyrkimys irrallisten osakysymysten erilliseen ratkaisuun on kuitenkin aja-

Vuoden 1960 vuosilomalaki synnytti mökkeilykulttuurin, jonka auto mahdollisti.
Valok. Taina Lindén. Helsingin kaupunginmuseo.

noloon johtanut hyvin monimutkaiseen ja samalla vaikeasti hallittavaan kokonaisuuteen. Ei ole harvinaista, että yhteiskuntapolitiikan tietyn osalohkon tavoitteiden kannalta myönteinen toimenpide on aikaansaanut jollakin toisella lohkolle vakavia epäkohtia, joita ei joko lainkaan osattu odottaa tai joiden ei oletettu olevan huomionarvoista. Köyhyyden säilyminen kasvavan vaurauden keskellä on tällaisista hälyttävin.” (Talousneuvosto 1972a, 1.)

Köyhyyden säilymisen lisäksi talouskasvusta aiheutuneista konkreettisista ongelmista raportissa mainittiin väestökeskusten liikenne- ja asunto-ongelmat, ympäristön pilaantumiseen liittyvät ongelmat sekä talouskasvun ulkopuolelle jääneillä alueilla asuvien ongelmat (Talousneuvosto 1972a, 3).

Ongelmien irralliseen ja hajanaiseen käsittelyyn oli alettu 1960-luvulla hakea ratkaisuja suunnittelusta. (Suunnittelun historiasta ja sen eri vaiheista ja ilmenemismuodoista ks. esim. Summa 1989; Haimi 2000.) Valtion keskuksenhallinnossa tapahtuneita muutoksia 1960- ja 1970-luvuilla on tulkittu uudenlaisen poliittis-hallinnollisen ohjausideologian synty miseksi, johon mallin tarjosivat muissa maissa toteutetut hallinnon uudistukset sekä kansainväliset suositukset. Suomalaisissa muutoksissa oli myös kyse pohjoismaisen hyvinvointiajattelun omaksumisesta, jossa valtio otti laajasti vastuuta kansalaisten sosiaalisesta turvallisuudesta, sekä hyvinvointivaltion edellyttämien ”työvälineiden” kehittämisen tarpeista. Suunnittelu liittyi valtiontalouden suunnitteluun, talouspoliittiseen suunnitteluun sekä yhteiskuntapoliittiseen suunnitteluun. Valtiontalouden suunnittelussa valtion budjettia alettiin pitää talous- ja yhteiskuntapolitiikan välineenä. Tämän ajattelumallin mukaisesti hallinto oli myös organisoitu sektoriajattelun perusteella, josta seurasi koko-

naisuuden ja yhteensovittamisen kannalta ongelmia. Valtiovarainministeriön asema korostui toimintaa ja valtion taloutta koordinoivana viranomaisena. (Talousneuvosto 1972a; Summa 1989; Haimi 2000.)

Yhtenä syynä siihen, ettei erilaisia ”vaikeasti ratkaistavia poliittisia, taloudellisia, yhteiskunnallisia sekä institutionaalisia ristiriitoja” oltu voitu ratkaista, pidettiin ”sellaisen tiedon ja siihen perustuvan analyysin puutetta, jonka avulla päätöksentekijät voisivat nykyistä paremmin muodostaa itselleen käsityksiä ihmisten elinolosuhteissa vallitsevasta tilasta ja niistä kehityssuunnista, joihin näillä lohkoilla ollaan kulkemassa vallitsevia pyrkimyksiä toteutettaessa” (Talousneuvosto 1972a, 2). Tiedon puute nähtiin keskeisenä ongelmana ja Talousneuvoston raportissa esitettiin laajasti uudistustarpeita tilastotoimelle. Suunnitteluun perustuva logiikka eteni ongelmien tiedostamisesta tavoitteiden määrittelyyn ja keinojen käytön suunnitteluun sekä toteutettujen toimenpiteiden tulosten arviointiin. Yhteiskunta nähtiin systeeminä, jossa kaikki riippuu kaikesta, jolloin oli välttämätöntä korostaa toimenpiteiden kokonaisvaikutuksia. Yhtenä suunnittelun ja toteutettujen toimenpiteiden vaikuttavuuden arvioinnin välineenä nähtiin sosiaali-indikaattorit, joiden laadinnassa eri tilastot toimivat ”raaka-aineena”. Suunnittelun ajattelutapaa kohtaan alettiin kohdistaa hyvin nopeasti kritiikkiä ja valtionhallinnossa suunnittelua koskeva puhetapa muuttui palveluita ja asiakaslähtöisyyttä korostavaan puhetapaan, mutta sektorihallinto ja tietyt suunnittelukäytännöt jäivät voimaan pitemmäksi ajaksi. (Summa 1989, 28–29; Haimi 2000, 157–167.)

Keskeiset perustelut, joihin 1970-luvun ohjelma- ja tutkimusraporteissa asetetuille yhteiskunnallisille tavoitteille esitettiin, olivat demokratia ja tasa-arvo. Kyseessä oli kansalaisten sosiaalisten oikeuksien – sosiaalisen kansalaisuuden – tunnistaminen. Tästä Pekka Kuusi kirjoitti 1960-luvun alkupuolella: ”Valtiollinen kansanvalta on muuntumassa sosiaaliseksi kansanvallaksi maassamme”... ”[k]ansalainen on kohonnut myös yhteiskunnallisen toiminnan ylimmäksi kriteerioksi. Nyt me mittaamme yhteiskuntapolitiikan tuloksia kansalaisten tulonmuodostuksen avulla. Nyt me yhteisesti vastaamme jokaisen kansalaisen sosiaalisesta turvallisuudesta maassa.” (Kuusi 1961, 3.) Sosiaalihuollon periaatekomitean mietinnössä vuodelta 1971 (Komiteanmietintö 1971: A 25) kirjattiin Suomen hyvinvointivaltion perimmäisiksi tavoitteiksi köyhyyden poistaminen, tuloerojen tasoittaminen, oikeus kunolliseen asumistasoon, hyvinvointia uhkaavien taloudellisten riskien vähentäminen, julkisten palvelujen oikeudenmukainen jakautuminen, terveyden edistäminen ja tyytyväisyys sosiaalipolitiikkaan. Demokratia ja tasa-arvo olivat laajasti esillä myös 1970-luvulla kahdessa Suomen Akatemian rahoittamassa tutkimushankkeessa, ns. TANDEM -tutkimuksessa (Gronow & Klemla & Partanen 1977) ja DETA -tutkimuksessa (Heiskanen 1977). Näissä näitä kysymyksiä pohdittiin suhteessa vallan käyttöön, valtion kasvaneeseen merkitykseen sekä poliittis-hallinnollisen järjestelmän toimivuuteen.

Kuusen mainitsema tulonmuodostuksen kuvaama tasa-arvo oli keskeinen tarkastelun kohde 1970-luvulta lähtien: ”Taloudellisen eriarvoisuuden lieventäminen näyttää muodostuvan 1970-luvun keskeiseksi poliittiseksi kysymykseksi” (Talousneuvosto 1972b, 4). Demokratiaa ja tasa-arvoa käytettiin osittain toistensa synonyymeinä. Esimerkiksi voitiin puhua kulutuksen tai vapaa-ajan demokratisoitumisesta, kun tarkoitettiin, että samankaltaiset kulutustavarat ja vapaa-ajan viettomahdollisuudet olivat useimpien ulottuvilla.

Demokratian nostaminen esiin liittyi paitsi sosiaalisten oikeuksien tunnistamiseen myös kysymykseen siitä, ketkä saivat edustaa kansan tahtoa, ja mihin tämä edustaminen perustettiin. Tässä yhteydessä tiedolla oli keskeinen merkitys. Koska yhteiskuntapolitiikkaa tuli harjoittaa kansan tahdon mukaisesti, tiedonhankinta tästä tahdosta tuli tärkeäksi. Demokratian painottaminen voidaankin liittää laajemmin kansan edustajuutta ja asiantuntijuutta koskevaan ajatteluun. (ks. Pohjantammi 2003). Kysymys liittyi siihen, ketkä ovat oikeutettuja edustamaan kansan tahtoa, ja miten tämä tahto, yleinen mielipide, saadaan selville. Ismo Pohjantammi viittaa Snelmannin näkemykseen asiasta. Tämän mukaan ”kansanedustajien” tehtävänä oli tunnistaa kansakunnan julkisuudesta yleistä mielipidettä vastaava suunta ja toimia tämän mukaisesti. Yleinen mielipide ei Snelmannille tarkoittanut kuitenkaan edustettavien yksilöiden tahtoa vaan, edustuksen perustana olivat toimijoiden tiedot kansakunnasta. Esimerkiksi valtion komiteoihin kutsuttiin virkamiesten lisäksi asiantuntijoita, joiden tehtävänä oli tuoda esille kansakunnan valistuneimmat näkemykset. (Pohjantammi 2003, 371.) Samankaltaisia näkemyksiä julkisen mielipiteen edustamisesta oli esittänyt J. S. Mill, jonka mukaan edustuksellisessa järjestelmässä julkisen mielipiteen edustamisen tuli syrjäyttää intressien ja yksittäisten poliittisten toiveiden edustus. Julkinen mielipide välittyi edustettavaksi lehdistön, yhdistysten ja kokousten julkisuudessa. Edustajien tuli näiden julkisuudessa myös pyrkiä suuntaamaan julkista mielipidettä. Mielipiteiden edustuksen lähtökohta oli julkisuudessa eikä yksilöiden mielipiteiden edustamista. Tämän vuoksi äänestäjien tuli valita edustajikseen aina itseään etevämpiä, luotettavampia yhteisön jäseniä, jotka osaavat arvioida julkisen mielipiteen kautta, onko hallitustoimiin ryhtyttävä vaikka vastoin edustettavien tahtoa. (Pohjantammi 2003, 377.)

Tiedon tarve oli kaksisuuntainen, tieto olosuhteista ja yleisestä mielipiteestä oli tärkeää päätöksentekijöille, mutta tiedonvälitys kansalaisille oli myös tärkeää, jotta he pystyisivät muodostamaan mielipiteitään valistuneina kansalaisina ja tekemään oikeanlaisia valintoja: ”Koska yhteiskuntapolitiikkaa koskevien tavoitteiden määrittelyssä on kysymys vallitsevien arvojen ja normien kriittisestä tarkastelusta, olisi tärkeää, että siinä voitaisiin päätyä nykyistä demokraattisempaan asioiden käsittelyyn jo valmisteluvaiheessa. Sen vuoksi olisi voitava yhä kasvavassa määrin tuottaa kaikkien väestöryhmien omaksuttavissa olevaa tietoa siitä, minkälaisista asioista ja valinnoista yhteiskuntapolitiikan harjoittamisessa voi olla kysymys.” (Talousneuvosto 1972a, 8). Kansalaisia oli valistettava, jotta

he voisivat muodostaa mielipiteitään tietoon perustuen ja siten olisivat kykeneviä toimimaan demokraattisina kansalaisina myös sosiaalisissa asioissa.

Demokratian ja tilastotiedon yhteys ei ollut mikään uusi asia 1970-luvulla, vaikka suomalaisessa keskustelussa se tuolloin erityisesti korostui. Yhteys oli noussut esiin jo Ranskan suuren vallankumouksen aikoina 1700-luvulla, jolloin ”yhteiskunnalliseen matematiikkaan” perustuva ”tieteellinen järkeily sallisi kansalaisten päättää sosiaalisista ja poliittisista kysymyksistä oman harkintansa perusteella” (ks. Rose 1999, 201). Julkinen alue, jossa sosiaaliset kysymykset ovat avoinna julkiselle keskustelulle, on liittynyt olennaisesti siihen tilastolliseen informaatioon, joka on kaikkien saatavilla. Tilastollista tietoa pidetäänkin välttämättömänä ehtona demokratialle ja valistuneelle keskustelulle sekä välttämättömänä lähdetietona yhteiskunnan ”valtavirtojen” huomaamiseen. (Desrosières 1998, 324.)

Demokratiaan liittyi myös eräässä mielessä suomalaisessa kulutustilastoinnissa jo 1900-luvun alussa Vera Hjeltin (1912, 1) ajatus tiedon tuotannosta. Hän kirjoitti, että työväen tilan parantamisen ja muiden yhteiskunnallisten kysymysten ratkaisemiseksi tehtävän tutkimustyön suorittamiseen voitaisiin saada ”avustusta työläiseltä itseltään.” Tähän liittyi näkemys, että ihminen on oman elämänsä asiantuntija, ja että yhteiskunnallisten päätösten tuli perustua tällaisiin itse annettuihin selontekoihin. Tässä mielessä tietojen antamisen katsottiin olevan yksi kansalaisen päätöksentekoon vaikuttamisen keino. Myös 1960-luvun alussa istunut sosiaalitutkimuskomitea perusteli kansalaisilta kerättävän sosiaalisurveys laajentamisen tarvetta demokratiaan liittyen niin, että erilaiset tiedustelut voisivat toimia demokraattisten vaalien lisänä ja sijasta kansan tahdon ilmauksena yhteiskuntapoliittisista tavoitteista ja keinoista sekä toteutettujen toimenpiteiden arvioinnissa:

”Kansanvaltaisen hallitusmuodon mukaisesti Suomen kansalaisella on periaatteellinen oikeus yhteiskuntapoliittisten päämäärien ilmaisemiseen joka neljäs vuosi pidettävissä eduskuntavaaleissa ja joka kuudes vuosi pidettävissä presidentin valitsijamiesvaaleissa. Yhteiskuntapolitiikan yleisistä päämääristä päättää näin Suomen kansa itse. Toinen – käytännön ratkaisujen näkökulmasta keskeisempi – tie sekä päämäärien että keinojen selvittämiseen on *tieteellinen tutkimus*. Sekä yhteiskuntapolitiikan tavoitteet että ne toimenpiteet, joiden avulla tavoitteisiin pyritään, ovat tarkoituksenmukaisesti tutkittavissa. Tutkimus voi tarjota apuaan sekä niiden *päämäärien selvittämisessä*, jotka kunkin ajankohdan ja yhteiskunnan ihmisille ovat arvokkaita, että niiden *keinojen löytämisessä*, joilla päämäärät tarkoituksenmukaisimmin saavutetaan. ... Tutkimusta voidaan käyttää myös tehtyjen ratkaisujen tarkoituksenmukaisuuden kontrollointiin.” (Komiteanmietintö 1964:A3, 8.)

Demokratiaan liittyen kansalaisilta suoraan kerätyt tiedot toimivat toisaalta kansan mielipiteen ja tahdon välittäjinä poliittiseen ja taloudelliseen päätöksentekoon ja toisaalta ne sallivat kansalaisille myös viiteryhmävertailun (Suho 1998, 144–145). Viiteryhmävertailu oli korostunut varsinkin maanvil-

jelijöitä ja teollisuustyöntekijöitä koskeissa tulovertailuissa. Tiedonkeruita on myös perusteltu sillä, että niiden avulla kansalaisilla on mahdollista arvioida päätöksenteon vaikutuksia. Suhonen kuitenkin kyseenalaistaa demokratian ja tilastotiedon välisen yhteyden. Hän väittää, että valtiovalta ei seuraa kansalaisten mielipiteiden, arvojen ja asenteiden muutoksia suinkaan sen tähden, että se voisi toteuttaa mielipidekyselyistä löytyvää kansan tahtoa. Sen sijaan kansalaismielipidettä seurataan ennemminkin sen vuoksi, etteivät väärät tai vahingolliset mielipiteet pääsisi yllättäen yleistymään. Hän huomauttaa, että tutkimusten nimissä nykyisin usein esiintyvä barometri-metafora kuvastaa niiden roolia myrskystä varoittavana ilmapuntarina. (Suhonen 1998, 147.)

Myös Nikolas Rose on kyseenalaistanut tilastotiedon tai yleisemmin surveytiedon ja demokratian välisen positiivisen yhteyden. Ennemmin hän liittää tämän yhteyden hallintaan. Hänen mukaansa on olemassa olennainen vuorovaikutussuhde tiedon kvantifioinnin ja demokraattisen hallinnan välillä. Demokratiassa valta on kalkyloivaa valtaa ja numerot ovat olennaisia niille oikeuttamisen muodoille, jotka legitimoivat poliittisen vallan demokratiassa. (Rose 1999, 200).

Demokratia on vakuuttamisen keino, johon poliittiset päättäjät vetoavat oikeuttaessaan toimiaan etenkin murrosvaiheissa. Anu Kantola onkin huomauttanut, että demokratia keksitään uudelleen moderneissa valtioissa, koska se on keino ohjata sosiaalisia voimia. (Kantola 2002, 23.) Tasa-arvoon ja demokratiaan vetoaminen toimivat etenkin 1970-luvulla Suomessa eri väestöryhmien vertailua koskeissa selvityksissä perusteluina, jotka eri yhteiskunnallisten ryhmien oli helppo jakaa ja hyväksyä. Tässä mielessä ne olivat retorisia vakuuttamisen keinoja.

Talousneuvoston taloudellista eriarvoisuutta käsitellyt työryhmä päätyi pohdiskeluissaan suhteellisen tasa-arvoisuuden käsitteeseen, jolloin tasa-arvo suhteutettiin yksilöiden suorituksiin ja tarpeisiin. Taloudellisen eriarvoisuuden työryhmä katsoi tarkoittavan elintasossa vallitsevia eroja. Elintason määrittelyssä ryhmä tukeutui englantilaisen Richard Titmussin ajatuksiin ihmisten toimintaresursseista. (Talousneuvosto 1972b, 10, 13.)

Keskustelu resurssi- ja tarvelähtöisestä hyvinvoinnin määrittelystä käytiin laajalti Suomessa 1970-luvulla (Roos 1973; Allardt 1976; Karisto 1981). Hyvinvointitutkimukseen tuli tuolloin toteutuneen tarpeentyydytyksen sijaan yleisesti ns. resurssiteoreettinen ote⁸. Resurssinäkökulman perusteluna oli se, että resurssien tarkastelu mahdollisti tarvenäkökulmaa paremmin hyvinvoinnin prosessinomaisen luonteen huomioon ottamisen. Myös yhteiskuntapoliittisen päätöksenteon vaikutus hyvinvointiin tapahtui resurssien välityksellä. Talousneuvoston raportissa päädyttiin Ruotsin pienituloisten elinolosuhteita selvitelleen komitean (Johansson 1970) esimerkkiä noudat-

8 Poikkeuksena tästä linjasta oli Erik Allardtin (1976) pohjoismainen vertaileva hyvinvointitutkimus, jossa hyvinvointi käsitettiin aineellisia resursseja laajempänä ja siinä tutkittiin objektiivisen hyvinvoinnin lisäksi subjektiivista hyvinvointia.

taen suosittamaan resurssilähtöistä hyvinvoinnin mittaamista. Tällöin lähtökohtana oli, että hyvinvoinnin määräävät ne yksilön käytettävissä olevat resurssit, joilla hän voi kontrolloida ja tietoisesti ohjata elämisensä laatua. Resursseihin kuuluivat mm. käytettävissä olevat tulot ja omaisuus, fyysinen ja psyykkinen toimintakyky, koulutus, sosiaaliset suhteet ja turvallisuus. (Talousneuvosto 1972a, 34–35.)

Resursseja korostava näkökulma syrjäytti tarpeisiin ja kulutukseen liittyvän painotuksen, jolloin elintaso ei pyritty enää tarkastelemaan ihmisten kulutustason, vaan heidän hallinnassaan olevien toimintaresurssien kannalta. Resurssien käyttöä elintason kuvaamisessa perusteltiin sillä, että ne olivat sosiaalipolitiikan kohteita. Tällöin oli kiinnitettävä ennen kaikkea huomiota niihin resursseihin, joiden suhteen yhteiskunnassa vallitsi niukkuutta ja joiden kohdalla voitiin puhua yleisesti tunnustetuista epäkohdista. Ilmeneviin epäkohtiin katsottiin voitavan vaikuttaa lähinnä kasvu-, tulonjako- ja tulonsiirtopolitiikan keinoin. (Talousneuvosto 1972b, 15–18, 21.) Taloudellisista resursseista työryhmä korosti tuloja ja omaisuutta. Taustalla oli myös ajatus kotitalouksista autonomisina tulonkäyttöyksikköinä, joiden toimintaa tai rahankäyttöä ei koettu tarpeelliseksi kyseenalaistaa. Resurssinäkökulma pitää yksilöä aktiivisena olentona, joka käyttämällä resursseja kontrolloi ja ohjaa elinolojaan ennemminkin kuin passiivisena olentona, jonka tarpeet tyydytetään hyödykkeiden ja palveluiden virtana. (United Nations 1966, 9). Täten resurssitarkastelu antaa tilaa yksilöllisille preferensseille. Resurssitarkastelu antaa myös mahdollisuuden verrata yksilöitä. Resursseja oli myös helpompi mitata kuin tarpeita. (Erikson & Uusitalo 1987, 189.)

Ajattelutapojen muutoksilla ja kulutuksen kansantaloudellisen merkityksen korostamisella samoin kuin julkisen sektorin säätelevän roolin kasvulla oli vaikutuksia tilastotiedon tuotantoon. Kulutuksen uusi kansantaloudellinen näkökulma merkitsi sitä, että alettiin kiinnostua erityisesti ostovoiman ja kulutuksen jakautumisesta. Uusia ajattelutapoja edusti jo 1940-luvun lopulla komiteatyönä tehty tutkimus verorasituksen kohdentumisesta. Siinä käsitteellistettiin erityisesti kansalaisen ja julkisen sektorin välisiä suhteita. Aivan 1950-luvun lopussa kulutuksen virallinen tilastointi alkoi hyödyntää kansantaloudellista käsitteistöä. Samalla tilastointi laajeni maanviljelijäväestöön, kun toteutettiin Maaseudun kulutustutkimus 1959–60. Vuonna 1966 perinteiset Kulutustutkimukset laajennettiin Kotitaloustiedusteluiksi, jotka tulivat kuvaamaan laajasti kotitalouksien taloudellisia olosuhteita ja liittyviä kansantalouden kokonaisuuteen ja julkiseen sektoriin. Tämä mahdollisti julkisen sektorin vero- ja tulonsiirtopolitiikan vaikutuksia arvioivan tutkimusperinteen kehittymisen erityisesti sosiaali- ja terveysministeriön hallinnonalalla sekä talouspoliittiset mallit valtiovarainministeriön hallinnonalalla. Tulojen jakautumista alettiin tilastoida vuosittain 1970-luvulla. Samaan aikaan ajoittuneen sosiaali-indikaattori -ajatteluun pohjautuen perustettiin myös lukuisia uusia tilastoja. Näitä tietokäytäntöjä kuvaan seuraavassa.

3.3 *Fyysillisten henkilöiden verorasitus vuonna 1949*

Valtioneuvosto asetti vuonna 1948 komitean suorittamaan tutkimusta verorasituksen jakautumisesta eri veronmaksajaryhmien välillä. Komitean puheenjohtajana oli Valter Lindberg. Tutkimukseen liittyneet lähtökohdat määriteltiin seuraavasti: ”Kuluneet sotakaudet ja niiden jälkeinen inflaatiokausi ovat aiheuttaneet suuria muutoksia sekä valtiontalouteen että yksityisten kansalaisten taloudelliseen asemaan. Myös verotusoloissa on sodanedelliseen aikaan verrattuna tapahtunut hyvin silmäänpestäviä muutoksia. Verojen korotukset ja kokonaan uudet verot ovat nostaneet verorasitusta ja aiheuttaneet muutoksia sen jakaantumiseen.” (Komiteanmietintö 1951:8, 7.) Verorasitus oli sodan jälkeen pysynyt korkeana sotakorvausten, siirtoväen asuttamisen sekä Pohjois-Suomen jälleenrakennuksen vaatimien varojen vuoksi. Samoin toteutetut sosiaalipoliittiset uudistukset olivat aiheuttaneet lisäyksiä valtion menoissa. Veroja oli korotettu useaan kertaan sekä turvauduttu tilapäisiin veromuotoihin. Myös kokonaan uusia veromuotoja kuten liikevaihtovero oli otettu käyttöön. (Komiteanmietintö 1951:8, 7.) Verorasituksen jakautumisesta koskeva tutkimus edusti uutta tiedon muotoa, jolla kuvattiin kansalaisen ja julkisen sektorin vastavuoroista suhdetta:

”Julkisista menoista kansalaisille koituvat edut, suoranaiset rahallisetkin edut, useassa tapauksessa kokonaan tai osaksi kompensoivat rasituksen, joka syntyy siirrettäessä kansalaisten ostokykyä verotuksella pakkoteitse julkiselle taloudelle.” (Komiteanmietintö 1951:8, 9.)

Käytännössä tämä tarkoitti sitä, että verorasitusta arvioitaessa olisi lähtökohdaksi otettava ns. nettoverorasitus eli otettava huomioon myös se kansalaisten saama etuus, joka heille muodostuu julkisen sektorin menotalouden kautta saaduista etuuksista, esimerkiksi lapsilisistä. Komitea ei lähtenyt laajasti selvittämään nettoverorasitusta vaan pitäytyi bruttoverorasituksessa, mutta komitean mietintöön sisältyi erillisenä selvityksenä lapsilisien vaikutus verorasitukseen.

Tutkimus oli tulonjakotutkimusta, ja sen perusteena oli verorasituksen kasvu. Tutkimuksen perusteluista ei käy ilmi, miten tulonjako miellettiin komiteassa, millaista tulonjakoa pidettiin toivottavana ja millaista haitallisena. Komitean käyttämät luokitukset kertovat kuitenkin jotain tästä problematiikasta. Verorasituksen jakautumista tutkittiin ensinnä tulojen perusteella ja arvioitiin verojen regressiivisyyttä ja progressiivisuutta eri tuloluokissa. Toiseksi kotitaloudet jaettiin kuluttajaväestöön ja tuottajaväestöön. Kolmantena tarkastelun kohteena olivat eri perhetyypit ja lasten lukumäärä niissä. Lapsiperheiden tulojentasaus oli lisäksi huomion kohteena erillisessä Leo Paukkusen ja Lea Lehtimäen komitealle tekemässä selvityksessä ”Lapsilisien vaikutus fyysillisten henkilöiden verorasitukseen”. (Komiteanmietintö 1951:8, 120–124). Pääpaino oli ilmeisesti lapsiperheiden tulontasauksen

tarkastelussa, koska kokonaisverorasitus esitettiin nimenomaan eri perhetyypeissä. (Komiteanmietintö 1951:8, 47).

Verorasituskomitea tarkasteli mietinnössään välitöntä ja välillistä verotusta. Välittömiin veroihin kuuluivat valtion tulo- ja omaisuusvero, kunnan tulovero ja kirkollisvero sekä omaisuudenluovutusvero. Välillisiin veroihin kuuluivat tuontitullit, liikevaihtovero, alkoholivero, tupakkavalmistevero, tulitikkuvero, mallas- ja virvoitusjuomavero, kahvivero, makeisvalmistevero, huviverot ja moottoriajoneuvovero. Välilliset verot jaettiin lisäksi kolmeen luokkaan välttämättömyysveroiksi, ylellisyysveroiksi ja osaksi kumpaankin edelliseen kuuluviksi.

Välillisten verojen jakautumisen selville saamiseksi komitean piti selvittää myös kotitalouksien kulutusmenojen jakautuminen, ja tätä varten se toteutti erillisen tutkimuksen väestön kulutusmenoista. Komitean työskentelyn alkaessa edellinen sosiaaliministeriön Kulutustutkimus – vuoden 1928 Elinkustannustutkimus – oli auttamattomasti vanhentunut. Lisäksi komitea arvosteli Elinkustannustutkimusta, koska se kohdistui vain rajoitettuun väestönosaan ja siinäkin suhteessa sen edustavuus oli kyseenalainen. Koska komitea pyrki talouden kokonaiskulutuksen selvittämiseen ja sen tehtävä oli kiireellinen, luovuttiin paljon aikaa vaativasta kulutustilinpidosta ja otettiin käyttöön haastattelumenetelmä ja edustava otos. Otoskehikkona toimivat tutkimuspaikkakuntien kansanhuoltolautakuntien kortistot. Mukaan valittiin sekä kaupungeissa että maaseudulla asuvia eri ”perheellisyystyyppeihin” kuuluvia, joita olivat ”yksinäinen henkilö”, ”lapseton perhe” ”aviopuolisot ja 1 tai 2 lasta” sekä ”aviopuolisot ja 3 tai useampia lapsia”. (Komiteanmietintö 1951:8, 30.) Tämä rajausta aiheutti ongelmia maaseudulla, jossa varsin yleisiä olivat taloudet, joihin kuului useampia kuin kaksi aikuista.

Tutkimuksen tulosten mukaan välillinen verotus oli luonteeltaan lievästi regressiivistä, mutta sen vaikutus tuloveron progressiivisuuden vuoksi hävisi. Perhepolitiikan kannalta tulos oli toivottava, koska perheen koon kasvaessa kaikkien tuloluokkien verotus aleni. Yllätyksen tuotti se, että ns. ylellisyysverot eivät kohdentuneet selkeästi suurituloisimpien ryhmään, vaan niiden osuus oli merkittävä myös alemmissa tuloluokissa. Tämän katsottiin johtuvan alempien tuloluokkien kulutustavoista, joihin nautintoaineet kuuluivat oleellisesti: ”Tupakan ja väkijuomien kulutus on maamme vähävaraisissakin piireissä huomattava eikä kahvin kulutusta mainittavasti haluta supistaa vähävaraisissakaan piireissä” (Komiteanmietintö 1951:8, 34). Hämmästystä herätti myös välttämättömyysverojen alhainen regressiivisyys:

”Kun tarkastellaan erikseen ns. välttämättömyysverojen osuutta, todetaan, että ne olivat 6,8 prosenttia pienimmistä tuloista ja 5,2 prosenttia suurimmista tuloista. Kun näiden verojen alainen kulutus pääosaltaan on eksistenssikulutuksen luonteista ja siis verraten joustamatonta, on luonnollista, että nämä verot suhteellisesti enemmän rasittavat pienituloisia kuin suurituloisia väestöryhmiä. Olisi kuitenkin odottanut, että ero eri tuloluokissa olisi ollut silmään pistävämpi.” (Komiteanmietintö 1951:8, 34.)

Tälle tulokselle komitean mielestä löytyi selitys sodanaikaisesta ja sen jälkeisestä säännöstelystä. Tämän säännöstelyn loppuessa sekä pieni- että keskituloiset hankkivat paljon välttämättömyysverojen alaisia kulutustavaroita, kuten vaatteita: ”Tekstiilisäännöstelyn purkauduttua tutkimusvuoden 1949 alkupuolella pyrittiin täyttämään tällä alalla monen vuoden aikana syntynyt vaje.” (Komiteanmietintö 1951:8, 34.)

Komitean tarkastelu liittyi verotuksen oikeudenmukaisuuden arviointiin, kuten aiemmat tullitariffikomiteoiden selvityksetkin olivat liittyneet. Lisäksi siinä arvioitiin julkisen sektorin onnistumista perhekustannusten tasauksessa. Huomio kiinnitettiin kansalaisten toiminnan arvioinnin sijasta julkisen sektorin toimintaan ja sen tehokkuuteen ja oikeudenmukaisuuteen. Käsitteellistäänsä kansalaisten ja julkisen sektorin suhteen vastavuoroisuutta tällä tavalla, työ oli innovatiivinen. Tämänkaltaisen tarkastelu ja kuvaustapa kukoistivat erityisesti 1970- ja 1980-luvulla monissa sosiaali- ja terveysministeriön tekemissä selvityksissä (ks. luku 3.7). Menetelmiltään verorastuskomitean tutkimus oli myös innovatiivinen. Se oli Vesa Kuuselan arvion mukaan Suomessa ensimmäinen viranomaisen tekemä haastattelututkimus. Komitea käytti tiedonkeruussaan Suomen Gallupin haastattelijaverkostoa, joka siihen aikaan oli ainoa pysyvä haastattelijajärjestö Suomessa. (Kuusela 2009, 51)

3.4 *Maaseudun kulutustutkimus 1959–1960*

”Ennen kaikkea täytyy maatalouden tuottajaväestö jättää sivuun, koska sen elinkustannuksia koskeva tutkimus vaikeutuisi ratkaisevasti siitä syystä, että se itse kuluttaa merkittävän osan siitä, mitä se tuottaa” (Modeen 1952, 19).

Virallisessa kulutustilastoinnissa oli pitkään vallalla Gunnar Modeenin 1950-luvulla esittämä ajatus, että viljelijöiden kulutusta ei voida mitata ainakaan kuluttajaväestöön vertailtavalla tavalla, koska heidän kulutuksestaan suuri osa oli luontoiskulutusta ja tämä oli vaikeasti arvioitavissa. Tämä käsitys oli osittain virheellinen ensinnäkin, koska useissa tutkimuksissa tätä kulutuksen osaa oli pystytty arvioimaan. Lisäksi käsitys luontoiskulutuksen laajuudesta lienee ollut liioitteleva ainakin 1950-luvulla. Jo 1800-luvun puolella rahatalous alkoi levitä maaseudulle viljanviljelystä karjatalouteen siirryttäessä. Tätä edisti myös puunmyynnin yleistymisen sekä metsä- ja uittotyöt. Tässä oli kuitenkin suuria alueellisia ja tilakokoon liittyviä eroja (Granberg 1989, 33; Peltonen 1992, 223–226.) Vuoden 1928 Elinkustannustutkimuksessa saadun tuloksen perusteella maataloustyöntekijöiden kaikista bruttotuloista luontoistalouteen (joko palkkana työnantajalta saatua tai itse tuotettua) kuuluvaa oli 53 prosenttia. Maaseudun kulutustutkimuksen 1959–1960 saadun tuloksen mukaan maanviljelijäperheiden elintarvikkeiden kulutuksesta kuluttajahintoina arvioitujen omien tuotteiden osuus kaikesta kulutuksesta

oli 22 prosenttia ja elintarvikkeiden kulutuksesta 48 prosenttia (Sosiaalisia erikoistutkimuksia XXXII:24 1962, 84–87, 160–161). Tilastotoimissa on varsin yleistä viitata vertailtavuuden ongelmiin tai tiedonkeruuta koskevaan vaikeuteen, kun perustellaan tilastoinnin rajoituksia.

Tilastoinnin kohteen rajoituksessa tapahtui kuitenkin muutos 1950-luvun aikana. Talouden rakenne- ja kasvupoliittiset tavoitteet käänsivät katseen nimenomaan viljelijäväestöön sekä sen tulojenmuodostukseen ja kulutukseen. Ajattelutapojen ja käsitysten muutokset asettivat vaatimuksia jatkuvalle tilastotiedon tuotannolle. Kansainvälinen aktiivisuus väestön kulutusta ja etenkin tulonjakoa koskevan tilastoinnin alalla lisääntyi merkittävästi toisen maailmansodan jälkeen. Kansainväliset järjestöt – Kansainvälinen työjärjestö, YK:n tilastotoimisto ja etenkin Euroopan tilastokonferenssi – olivat kansallisten toimijoiden lisäksi muokkaamassa tilastotiedon tuotantoa niiden uusien tavoitteiden mukaisesti, joita oli sisällytetty väestön kulutuksen ja toimeentulon järjestämisen sekä talouskasvun yhteyksien välille.

Euroopan maiden osalta budjettitutkimusten ja kansantalouden tilinpi-tojärjestelmien käsitteellinen yhtenäistäminen ja menetelmien kehittäminen tehtiin Euroopan tilastokonferenssin piirissä, joka perustettiin vuonna 1953 jatkuvaksi kokousorganisaatioksi YK:n alaisuuteen. Sen tavoitteena oli kehittää Euroopan tilastoja ja niiden kansainvälistä vertailtavuutta YK:n tilastokomission ja muiden järjestöjen suositusten mukaisesti sekä edistää tilastoalan läheistä yhteistyötä Euroopassa. Päämääränä oli tilastojen käsitteiden ja määritelmien yhtenäisyys sekä kansallisten tilastovirastojen työtaakan vähentäminen. Jäsenet konferenssissa olivat tilastovirastojen johtajat niistä Euroopan maista, jotka osallistuvat YK:n Euroopan talouskomission (ECE) työskentelyyn.

Euroopan tilastoviranomaisten konferenssin työ suuntautui kulutusmenotilastojen standardointiin ja yhtenäistämiseen kansantalouden tilinpidon käsitteistön kanssa. Konferenssin yksi työryhmä käsitteli yksityisiä kulutusmenoja ja laati eurooppalaisen ohjelman kulutusmenotilastoille. Tämä hyväksyttiin konferenssin kymmenennessä istunnossa vuonna 1962. Kulutuksen selvittämisen lisäksi kiinnitettiin huomiota säästämisen selvittämisen tärkeyteen. Pääasiallinen tavoite suosituksilla oli edistää standardisointia ja parannuksia Euroopan maiden perhebudjettitutkimuksiin. Suositukset koskivat tutkimuksiin sisällytettäviä tietoja, tiedon luokittelua ja taulukointia sekä jonkin verran metodologisia kysymyksiä. Tärkeintä oli, että annetut suositukset olivat mahdollisimman yhdenmukaisia kansantalouden tilinpidon vastaavien suositusten kanssa, jotta budjettitutkimusten mahdollisimman suuri hyödynnettävyys tilinpidon rakentamisessa voitaisiin saavuttaa. (United Nations 1966.)

Julksen sektorin laajentuessa tilastojen ja yhteiskuntapolitiikan välinen yhteys korostui. Laajat tutkimukset perheiden elinoloista nähtiin tärkeiksi ”politiikan suunnittelussa ja politiikan arvioinnissa erityisesti elintason kohottamista koskevissa kysymyksissä” (ILO 1959, 82). Tämä merkitsi sitä,

että perinteiset perheiden budjettitutkimukset laajennettiin vähitellen kattavuudeltaan, käsitteistöltään ja luokituksiltaan osaksi koko kansantalouden kuvausjärjestelmää ja kaikkiin väestöryhmiin. Tätä ennen kulutuksen tilastointi kohdistettiin kuitenkin maaseutuväestöön.

Kiinnostus tulojen jakautumisen tilastointiin käynnistyi useassa maassa nimenomaan maanviljelijäperheiden tulotason tutkimisena. Suomessa ensimmäiset tällaiset tutkimukset olivat verorasituskomitean ja Liisa Saulin tekemät tutkimukset, joita käsittelemme edellä. Eri maissa tämänkaltaisia tutkimuksia suoritettiin erityisesti 1950-luvun lopulla. Tavoitteena oli tutkia eri ammattiryhmien välisiä tulotaseroja. Tämä tarkoitti pääosin käytännössä sitä, että viljelijäperheiden tulotasoa ja muita elinoloja verrattiin maaseudulla asuvien teollisuustyöläisten perheiden vastaaviin oloihin. Leo Granberg on todennut, että Euroopan eri maiden maatalouden eroista huolimatta, niille yhtenä yhteisenä piirteenä on ollut suhteellisen suuri pienten maatilojen osuus (Granberg 1989, 97). Tästä syystä kansainvälinen kiinnostus maatalouden rakennetta ja sen muuttamista kohtaan oli yhteinen ja heräsi suunnilleen samaan aikaan.

Maatalouden rakennemuutokseen liittyi myös Kansainvälisen työjärjestön vuonna 1961 järjestämä perheiden elinolotutkimuksia käsitellyt symposium (ILO 1961). Symposiumin saksalaiset osallistujat totesivat alustuksessaan: ”Tietetyt maatalouteen liittyneet jälkeenjääneisyydet ovat aiheuttaneet kasvavan mielenkiinnon maanviljelijäväestön ongelmia kohtaan teollistuneissa maissa” (Kötter & Lunze 1961, 87). Symposiumissa esitellyn ja Saksan liittotasavallassa toteutetun tutkimuksen taustalla vaikutti ajatus kansantalouden tulonmuodostuksen, kulutuksen ja näiden jakautumisen sekä talouskasvun välisestä positiivisesta riippuvuudesta. Maaseudun kulutustutkimukset nähtiin tarpeellisiksi, koska ne osoittivat, missä määrin maanviljelijät pääsivät osallisiksi tähän tulonmuodostukseen ja kulutukseen: ”[Tutkimus] osoittaa, kuinka laajasti maanviljelijäperheet osallistuvat kulutusyhteiskuntaan, joka on jatkuvasti laajenemassa” (Kötter & Lunze 1961, 102). Ajattelutapa oli sama kuin suomalaisessa rakennepolitiikassa.

Suomessa sosiaaliministeriö toteutti vuosina 1959–1960 *Maaseudun kulutustutkimuksen* (Sosiaalisia erikoistutkimuksia XXXII, 24 1962), jossa vertailuryhminä olivat maaseudulla asuvat maanviljelijäperheet ja palkansaajaperheet. Lisäksi vuoden 1966 *Kotitaloustiedustelussa* maatalouskysymys oli vahvasti esillä yhtenä keskeisenä tiedonkeruun lähtökohtana. Tästä valmistuneen aineiston perusteella julkaistiin komiteanmietintönä *Tutkimus viljelijäväestön ja palkansaajien tuloista* (Komiteanmietintö 1969 B 26).

Maaseudun kulutustutkimuksessa pyrittiin tilastoinnin kohde hahmotamaan ensimmäisen kerran käyttäen uutta kansantaloudellista käsitteellistämisen tapaan, vaikka toteutus ei sitä tuolloin vielä tavoittanutkaan. Kotitaloudet hahmotettiin siinä kansantalouden kokonaisuuden osana eli niin sanottuna kotitaloussektorina. Tutkimuksen perusteluna käytettiin tarvetta saada tietoa ”koko kansan kulutusoloista”. Tutkimuksen johdantotekstissä

todetaan, että maanviljelijäväestö ei ole aiemmin ollut mukana sosiaalisen tutkimustoimiston suorittamissa Kulutustutkimuksissa. (Sosiaalisia erikoistutkimuksia XXXII: 24 1962, 7). Viittaus ”koko kansaan” ja ”kotitaloussektoriin” on mielenkiintoinen ja harhaanjohtava, koska tutkimus rajoittui vain maaseutuun ja mukana olivat maanviljelijät ja palkansaajat sekä ”itsenäisistä vanhuksista” alle 70-vuotiaat. Ulkopuolelle jäivät kaikki kaupungeissa asuvat, muut kuin maatalousyrittäjät, sekä 70 vuotta täyttäneet. Rakennepolitiikan kannalta vertailuasetelma oli kuitenkin mielekäs. Perimmäinen syy tutkimuksen suorittamiselle oli se, että myös maataloustulolaskelmat oli sidottu elinkustannusindeksiin, ja arveltiin, että kulutustavaroiden hintamuutosten vaikutukset saattoivat olla erilaisia eri väestöryhmille. Maanviljelijöiden ja maaseudun kulutusoloista ei ollut kuitenkaan olemassa mitään tietoa ja käytössä ollut elinkustannusindeksi perustui vain kaupunkien palkansaajien kulutusrakenteeseen. (Kulutustutkimus maaseudulla 1959–60, 1.)

Keskeisin vertailuluokitus, jonka mukaan kulutusmenot ja tulot esitettiin, oli kotitalouden päämiehen ammatti, joka oli luokiteltu maanviljelijöihin, virkamiehiin ja toimihenkilöihin, ammatti- tai sekatyöntekijöihin, eläkeläisiin sekä ammattia vailla oleviin. Päämies määrittyi otoskehikkona toimineen henkikirjoituksen perusteella ja oli kotitalouden miespuolinen jäsen, mikäli sellainen kotitaloudessa oli. Toinen keskeinen luokitus oli ruokakuntatyyppi. Naisten työssäkäynnin yleistyttyä oli alettu yleisesti käyttää myös luokittelua, joka kuvasi tätä asiantilaa. Edellisiin Kulutustutkimuksiin verrattuna tulojen jaottelu oli tullut hieman yksityiskohtaisemmaksi. Perheenjäsenten tulojen hankintaa koskeva luokitus oli pysynyt ennallaan. Sen sijaan kulutusmenojen yksilöinti laajeni. Tähän antoi mahdollisuuden aineistonkeruun menetelmässä tapahtunut uudistus. Tilinpito lyheni kuukauden mittaiseksi ja jokaiselle perheenjäsenelle annettiin oma henkilökohtainen tilikirja täytettäväksi. Tutkimuksen raportissa julkaistiin yksilökohtaiset vaatetus- ja jalkinemenot iän, sukupuolen ja siviilisäädyn mukaan. Tämän lisäksi julkaistiin yksilökohtaiset sairauden- ja terveydenhoidon maksut iän ja sukupuolen mukaan. (Sosiaalisia erikoistutkimuksia XXXII: 24 1962, 56–58, 62)

Tietosisältöä laajennettiin koskemaan myös säästöjä ja sijoituksia. Samoin kulutuksen vuodenaikaan liittyviä vaihteluita pyrittiin arvioimaan. Tutkimus oli ensimmäinen, jossa tilastoitiin myös kotitalouksien kestotavaroiden omistusta. Maaseudun ruokakunnista 1960-luvun vaihteesta radio oli 90 prosentilla, televisio 2 prosentilla, puhelin 19 prosentilla, pölynimuri 8 prosentilla ja jääkaappi 3 prosentilla. Henkilöauto oli viidellä prosentilla maanviljelijöistä ja 7 prosentilla palkansaajista. (Sosiaalisia erikoistutkimuksia XXXII: 24 1962, 25–26.)

Kun välttämättömyystarpeisiin liittyvä kulutus oli ollut aiemmin pääasiallisen mielenkiinnon ja tarkkailun kohteena, sellaiseksi tuli nyt ennemminkin uudenlaiset, perustarpeet ylittävät kulutuskohdeet: ”Käsitykseen modernista yhteiskunnasta sisältyy ajatus, että kunnolliseen elintasoon ei kuulu ainoas-

taan perustarpeiden, kuten ravinnon, vaatetuksen ja asumisen tyydyttäminen, vaan myös korkeamman tason kulutushyödykkeet ja palvelut” (Kötter & Lunze 1961, 101). Korkeamman tason kulutushyödykkeet tarkoittivat tuolloin 1950-luvulta lähtien yleistyneitä kestotavaroita kuten autoa, jääkaappia ja pesukonetta. Ongelmana oli, miten tämä ”kunnollinen elintaso” ja sen toteuttaminen voisi parhaiten edistää kansantalouden ja markkinoiden kehitystä? Miten voitaisiin ohjata kuluttajien valintoja edulliseen suuntaan?

Maaseudun kulutustutkimus oli kulutuksen tilastoinnissa eräänlainen siirtymävaihe, jossa otettiin käyttöön moderniin yhteiskuntaan liittynyt kokonaistaloudellinen, kulutusyhteiskunnan laajenemiseen ja tulonjakosopimukseen liittynyt kuvaustapa. Sitä sovellettiin Suomessa niin kuin muissakin maissa aluksi vain maaseudun kuvaukseen, jolloin se liittyi erityisesti rakennepolitiikkaan ja maatalouden tulojärjestelmien käyttöönottoon. Tässä mielessä se liittyi myös kulutustilastoinnin perinteeseen, jossa tilastointi kohdistettiin nimenomaan ongelmaksi koettuun väestöryhmään. Taustalla vaikutti varmaan myös ajatus mahdollisuudesta kehittää jatkossa maaseudun elinvoimaisuutta perustuen muihin kuin maatalouselinkeinoon. Maanviljelijöiden vertailuryhminä olivat nimenomaan maaseudun muissa elinkeinoissa työskennelleet. Rakennepolitiikan tarkoituksena ei ollut maaseudun tyhjentäminen asukkaista.

Rakennepolitiikkaan liittyen maaseudun työvoimaa ja elinkeinoja tutkittiin 1950-luvulla myös muuten. Helsingin yliopiston maa- ja metsätaloustieteellisen tiedekunnan tutkimussarjassa ilmestyi joukko maaseudun työvoiman tutkimuksia. Toini Ristimäen, Sulo Väänänen ja Lauri Heikinheimon tutkimus *Maaseudun elinkeino- ja työttömyysalueet miestyövoiman ajankäytön perusteella* paneutui erityisesti maaseudun miesten ”luppoajan” arviointiin alueellisesti. Tutkimuksessa haluttiin selvittää sen ajan määrää, minkä maaseudun miestyövoima oli halukas käyttämään elinkeinoelämän palvelukseen vapailla työmarkkinoilla, jos sopivia työtilaisuuksia olisi käytettävissä. (Ristimäki & Väänänen & Heikinheimo 1956, 10, 42.)

3.5 Kotitaloustiedustelun muotoutuminen

Kulutuksen tilastoinnin suhteen läpikäytiin 1960-luvulla prosessi, joka muutti tilastoinnin tavoitteenasettelua, sisältöä, menetelmää sekä institutionaalista paikkaa. Maaseudun kulutustutkimus oli ollut pyrkimys uudistaa kulutuksen tilastointia kansantalouden käsitteistön mukaiseksi, mutta varsinaisesti tämä tapahtui vasta vuoden 1966 Kotitaloustiedustelun yhteydessä. Prosessi ei ollut ristiriidaton. Uudistamiseen liittyneet ristiriitaiset tavoitteet ovatkin yksi esimerkki 1960-luvun Suomessa ilmenneiden ajattelutapojen ja tapahtumien murroksesta. Siinä törmäsivät toisiinsa kulutuksen perinteinen sosiaalipoliittinen ajattelutapa ja talouskasvua korostanut kokonaistaloudellinen ajattelutapa.

Kotitaloustiedustelujen perustamista kuvaavana lähdeaineistona olen käyttänyt vuoden 1966 Kotitaloustiedustelun suunnitteluun ja toteutukseen liittyviä asiakirjoja, joita olivat tilastotoimessa tuotetut varsinaiset suunnitelmat ja julkaisut, tiedon tuotantoon liittyneet suositukset ja kirjelmät sekä ne asiakirjat, joihin näissä oli viitattu. Yhteiskuntapoliittiset linjaukset sekä myös tilastotoimen uudistaminen tapahtuivat 1960- ja 1970-luvuilla paljolti komiteoissa, joten merkittävä osa aineistoa on komiteamietintöjä. Niistä voi lukea sekä yhteiskunnallisia tavoitteenasetteluja että niihin liittyviä tietotarpeiden ilmaisuja. Ensinnäkin olen tiivistänyt 1960-luvun tapahtumat kronologiseen järjestykseen, jonka avulla on ollut mahdollista hahmottaa tapahtumien saamat käänteet sekä keskeiset toimijat. Toiseksi olen etsinyt asiakirjoista ilmaistuja toiminnan tavoitteita ja konkreettisia ehdotuksia, niiden perusteluita, keinoja tavoitteiden toteuttamiseksi sekä toimijoiden välisiä jännitteitä.

Vuoden 1966 Kotitaloustiedustelun kohteen, sisällön ja menetelmän muotoiluun osallistuivat useat laitokset. Toimijoita olivat *sosiaaliministeriö*, jossa tutkimus suunniteltiin sekä *valtionneuvosto*, sen asettama *Talousneuvosto* ja lukuisat 1960-luvulla toimineet komiteat kuten *sosiaalitutkimuskomitea*, *elinkustannusindeksikomitea*, ja *tulotasokomitea*. Kannanottoja esitti myös valtiovarainministeriön alaisuuteen 1950-luvulla siirretty *Tilastollinen päätoimisto*. Tietotarpeita oli myös *Kansaneläkelaitoksella*, *Eläketurvakeskuksella*, *Tie- ja vesirakennuslaitoksella*, *Sosiaalipoliittisella yhdistyksellä* ja *Väestöpoliittisella tutkimuslaitoksella*. Toimijoiden piiri oli varsin laaja. Siinä olivat edustettuina hallinto, eri eturyhmät sekä tiedeyhteisö. Neuvottelut ja kamppailut toimijoiden kesken tapahtuivat suurelta osin komiteoissa tai keskinäisen kirjeenvaihdon välityksellä.

Olen tiivistänyt 1960-luvun tapahtumat kahdeksi pääjuoneksi, jotka on esitetty taulukoissa 3.2 ja 3.3. Ensimmäisen olen nimennyt tilastoinnin kohteen määrittelyksi ja toisen tilastoinnin institutionaalisen paikan määrittelyksi.

Tilastoinnin kohteen määrittely

Sosiaaliministeriön Sosiaalisessa tutkimustoimistossa oli valmistunut vuoden 1964 aikana suunnitelma seuraavaksi Kulutustutkimukseksi. Tiedonkeruun oli määrä alkaa 1.4.1965. Suunnitelmaa oli tehty elinkustannusindeksikomitean näkemysten perusteella (Elinkustannusindeksikomitea 1963). Tärkein tavoite oli tuottaa tietoa väestön kulutusrakenteesta kuluttajan hintaindeksin ja kuntien kalleusluokituksen uudistuksiin. Hintaindeksin painorakenne oli edellisen kerran uudistettu vuonna 1957 ja se pohjautui vuosien 1955–56 Kulutustutkimuksen tiedoille. Tällöin indeksi perustui kaupungeissa asuvien palkansaajien kulutusrakenteeseen. (Kotitaloustiedustelu 1966.) Kulutusta koskevana erotteluna oli toiminut vielä 1950-luvulla jako kuluttajat – tuottajat ja kaupunkilaiset – maalaiset. Maaseudun kulutustutkimuksen perusteella indeksiuudistukseen ei oltu ryhdytty.

Itsepalvelumyymälät alkoivat yleistyä 1960-luvulla.
Helsingin kaupunginmuseo.

Uusi Kulutustutkimus oli tarkoitus laajentaa koskemaan ensimmäistä kertaa koko väestöä. Kansaneläkelaitoksen kanssa oli neuvoteltu otoksen kasvattamisesta eläkeläisten osalta. Koska kansaneläkkeet oli sidottu elinkustannusindeksiin, Kansaneläkelaitoksen tavoitteena oli saada tietoa eläkeläisten kulutuksen rakenteesta erillistä eläkeläisten elinkustannusindeksiä varten. Yleinen palkansaajien kulutusrakenteeseen pohjautuva indeksi ei laitoksen mielestä antanut luotettavaa pohjaa eläkeläisten elinkustannusten muutosten seurantaan. (Sosiaaliministeriö 1964a.) Lisäksi yhteistyötä oli tehty Eläketurvakeskuksen ja Sosiaalipoliittisen yhdistyksen kanssa, jotka tutkivat niin ikään vanhusten ja työkyvyttömien eläketurvan tarvetta (Sosiaaliministeriö 1964b). Suunnitteluvaiheen aikana otoskokoa lisättiin 2 500 kotitaloudesta 3 000 kotitalouteen vanhuksia koskevalla lisäotoksella, jonka Kansaneläkelaitos oli valmis rahoittamaan (Kotitaloustiedustelu 1966).

Myöhemmin myös Väestöpoliittinen tutkimuslaitos (1965) toivoi otoskoon kasvattamista lapsiperheiden osalta, jotta voitaisiin tutkia lapsista perheille aiheutuvia kustannuksia. Tie- ja vesirakennuslaitos toivoi autoiluun

liittyviä tietoja liikenne-ennusteiden tekemiseen ja tieverkoston suunnitteluun (Tie- ja vesirakennuslaitos). Taloustieteeseen pohjautuva kulutuskäyttäytymistä koskeva tutkimus oli Suomessa käynnistynyt ja Lauri Korpelainen (1965) lähetti sosiaaliministeriölle laajan ehdotuksen, miten kotitalouksien kestopavaroitten omistuksesta, hankinnasta, rahoituksesta sekä niiden kesto- iästä tulisi kerätä tietoja. Tietoja kaivattiin kasvu- ja kysyntätutkimuksen tarpeisiin ja sitä kautta talouspolitiikan suunnitteluun. Korpelainen julkaisi vuonna 1967 tätä aihetta koskevan tutkimuksen (Korpelainen 1967).

Myös Tilastollinen päätoimisto lähestyi sosiaaliministeriötä kirjelmällä, jossa se esitti, että Kulutustutkimuksessa tulisi kiinnittää huomiota tuloihin ja säästämiseen sekä suurentaa otoskokoa:

...”voitaisiin kotitaloustiedusteluissa kiinnittää paljon entistä enemmän huomiota sellaisiin seikkoihin, kuten esimerkiksi tuloihin ja säästämiseen, joista tarvittavia tietoja ei tähän mennessä ole kunnollisesti saatu mistään. Toisin sanoen kaikki kolme yhtälön (tulot = kulutus + säästäminen) suuretta olisi saatava kunnollisesti tutkituksi” (Tilastollinen päätoimisto).

Tilastollisen päätoimiston kannanotto liittyi kansantulotilastojen perustamiseen ja kehittämiseen. Euroopassa poliitikot ja viranomaiset alkoivat kiinnostua makrotaloudellisista kysymyksistä toisen maailmansodan aikana ja sen jälkeen. Kansantulolaskelmista tuli uudenlainen instrumentti, kun Keynes oli kehittänyt kansantulon tarkastelutapaa loppukäytön näkökulmasta ja hajottanut sen osiin (kulutus, investoinnit, julkinen kulutus). Loppukäytön näkökulma toi mukanaan tarpeen perustaa uusia aineistonkeruita, jotka koskivat kotitalouksien kulutusta, yritysten investointeja ja julkista kulutusta. Kansantalouden tilinpito laajensi näin tilastovirastojen tehtäviä ja roolia. (Desrosières 1998, 314–315.)

Suomessa Valter Lindberg (1943) oli Suomen Pankin yksittäisenä tutkijana aloittanut kansantulolaskelmat sodan aikana. Tätä työtä jatkamaan Tilastolliseen päätoimistoon oli perustettu vuonna 1948 kansantulotilasto ja vuonna 1953 ylimääräinen kansantulotilasto-osasto, joka saatiin vakinaistettua vuonna 1962. Perustaminen liittyi kiinteästi valtiovarainministeriön kasvaneeseen kiinnostukseen talousasioita ja tilastoja kohtaan sotien jälkeisellä kaudella. Ministeriöön oli perustettu kansantalousosasto, joka aloitti vuonna 1948 kansantulolaskelmien perusteella taloudellisten katsausten laatimisen Eduskunnalle tulo- ja menoarvioesityksen taustaksi. Makrotaloudellisen kiinnostuksen heräämisestä kertoi myös se, että Tilastollinen päätoimisto oli vuonna 1951 siirretty valtiovarainministeriön alaisuuteen oltuaan sitä ennen vuodesta 1928 valtioneuvoston kanslian alaisuudessa. (Luther 1993, 244–249.)

Sosiaaliministeriön suunnitelma aloittaa uusi kulutustutkimus vuonna 1965 elinkustannusindeksikomitean ja Kansaneläkelaitoksen kanssa käytyjen neuvottelujen perusteella muuttui. Tämän muutoksen aiheutti vuonna 1962 nimitetty Talousneuvosto, joka oli linjannut lähivuosien kasvupolitiikkaa ja julkaisi mietintönsä aivan vuoden 1964 lopussa (Komiteanmietintö 1964: A

16). Siinä keskeiseksi tavoitteeksi asetettiin taloudellinen kasvu ja sen avulla kansalaisten elintason ja hyvinvoinnin kohottaminen. Keinona oli aktiivinen talouspolitiikka. Talousneuvosto antoi kaiken kaikkiaan 22 toimenpidesuosituksen. Yleissuositukset liittyivät tulopolitiikkaan ja kilpailukykyyn edistämiseen, työvoimakysymyksiin, pääomamarkkinoihin, hyödykemarkkinoihin, julkiseen taloudenpitoon ja aluepolitiikkaan. Elinkeinokohtaiset suositukset liittyivät maatalouteen, metsätalouteen, teollisuuteen, asuntotuotantoon ja muihin elinkeinoihin. Kulutuksen tilastointiin vaikuttanut suositus sisältyi maataloutta käsittelevään kohtaan. Suosituksessa numero 19 ehdotettiin, että tulisi kiireellisesti suorittaa tutkimus maatilatalouksien tulonmuodostuksesta ja tulojen käytöstä. Suosituksen lähtökohtana oli toisaalta tavoite rationalisoida maataloustuotantoa ja vähentää ylituotantoa, mutta turvata myös maatalous-

Taulukko 3.2

Kulutuksen tilastoinnin kohteen määrittelyyn keskeisesti osallistuneet laitokset ja komiteat sekä niiden tavoitteet

Laitos/komitea	Ehdotus	Perustelu	Toteutuminen
Sosiaaliministeriö	Uusi kulutustutkimus 1965.	Kuluttajahintaindeksi ja muut tietotarpeet	Ei toteutunut (siirtyi).
Elinkustannusindeksi-komitea	Uusi kulutustutkimus tehtävä viipymättä.	Kulutustapojen nopea muuttuminen.	Ei toteutunut (siirtyi).
Kansaneläkelaitos	Suurempi otos eläkeläis-talouksista.	Vanhusten elinkustannus-indeksin laskeminen	Toteutui.
Väestöpoliittinen tutkimuslaitos	Suurempi otos lapsiperheistä.	Lasten kustannusten arvioiminen	Toteutui välillisesti.
Tie- ja vesirakennus-laitos	Moottorijajoneuvojen hankinta ja käyttökustannukset.	Autokantaennusteet, tieverkkojen suunnittelu	Toteutui.
Suomen Pankki, Lauri Korpelainen	Kestokulutushyödykkeiden iäkrakenteen ja keskimääräisen käyttöiän selvittäminen.	Tietoa kuluttajien käyttötavoista talouspolitiikan tarpeisiin.	Toteutui.
Tilastollinen päätoimisto	Tulojen ja säästämisen tutkiminen. Otskoon kasvattaminen.	Budjettiyhtälön selvittäminen.	Toteutui.
Talousneuvosto (mietintö lähivuosien kasvupolitiikasta)	Maataloutta koskeva suositus: kiireellinen tutkimus maatilatalouksien tulonmuodostuksesta ja tulojen käytöstä.	Viljelijäväestön tulotason turvaamisen tarve. Yhdenmukainen tulopolitiikka.	Toteutui.
Valtioneuvosto	Tulotasokomitean asettaminen. Suositus sosiaaliministeriölle tehdä ehdotus tulotasokomitean suosituksen pohjalta laajentaa kulutustutkimusta tulotasovertailuksi.	Viljelijäväestön ja palkansaajien tulotasovertailun suorittaminen.	Toteutui.
Tulotasokomitea	Kulutustutkimuksen laajentaminen ja siirtäminen. Maanviljelijätalouksien otoksen suurentaminen.	Tulotasovertailun suunnittelun vaatima aika edellytti siirtämistä.	Toteutui.

tuotteiden omavaraisuus sekä maanviljelijöille riittävä tulo-taso. Mietinnön tulopolitiikkaa koskevassa osiossa oli mainittu yhdeksi keskeiseksi kysymykseksi se, missä suhteessa viljelijäväestön tulojen tulisi kehittyä muista elinkeinoista saataviin tuloihin verrattuna. (Komiteanmietintö 1964: A 16, 65.)

Suosituksista alettiin toteuttaa hyvin ripeästi. Heti tammikuussa 1965 valtioneuvosto asetti maatalousministeriön esityksestä asiantuntijakomitean (tulotasokomitea) selvittämään niitä perusteita, joita eri väestöryhmien tulotasoa toisiinsa verrattaessa olisi noudatettava sekä laatimaan suunnitelman viljelijäväestön ja palkansaajien tulotasoa vertailevan tutkimuksen suorittamisesta. (Komiteanmietintö 1966 B 94.) Jo helmikuussa valtioneuvostolta tuli sosiaaliministeriölle suositus, jossa sen tulotasokomitean aloitteesta tuli laatia ehdotus Kulutustutkimuksen laajentamisesta tulotasovertailuksi maatilatalouksien ja työntekijätalouksien välillä. Samoin edellytettiin otoskoon kasvattamista maanviljelijätalouksien osalta. (Valtioneuvosto 1965.)

Suosituksen antamisen jälkeen alkoi varsin intensiivinen vaihe. Maaliskuun aikana tulotasokomitea ja elinkustannusindeksikomitea kirjelmöivät toisilleen sekä sosiaaliministeriölle. Tulotasokomitea suunnitteli massiivista tulonjako- ja säästämistutkimusta, joka olisi edellyttänyt mm. maatalouksien vuoden mittaista kirjanpitoa. Komitea myös ehdotti riittävän suunnitteluajan saamiseksi Kulutustutkimuksen aloituksen siirtämistä. (Tulotasokomitea 1965a,b,c.) Etenkin elinkustannusindeksikomiteassa tätä vastustettiin vedoten kuluttajahintaindeksin uudistamistarpeista johtuvaan kiireellisyyteen. Tulotasokomiteassa maanviljelijöille suunniteltua vuoden mittaista tilinpitoa ei pidetty nykyaikaisena tiedonkeruun menetelmänä ja sen voitiin katsoa vaarantavan koko Kulutustutkimuksen toteutus. Vuoden mittaisen tilinpidon pelättiin kasvattavan tutkimuksen katoa sekä vaikuttavan muutenkin maanviljelijöiden halukkuuteen antaa luotettavia tietoja. (Elinkustannusindeksikomitea 1965.)

Prosessin lopputuloksena kulutustutkimuksen tiedonkeruun aloitusta siirrettiin vuodella eteenpäin eli se alkoi vuonna 1966. Sen sisältö oli varsin laaja sisältäen yksityiskohtaiset tiedot tuloista, kulutuksesta, varallisuudesta, velkaantumisesta, kestotavaroista, autoilusta jne. Tiedot kerättiin kuukausi-tilinpidoin sekä kolmella erillisellä käyntihaastattelulla. Maanviljelijöistä ja eläkeläisistä poimittiin lisäotokset.

Muitakin toivomuksia oli esitetty. Suunnitteluraportissa (Kotitaloustiedustelu 1966) todettiin, että tutkimusohjelman laajuuden vuoksi oli jouduttu luopumaan mm. kotitalouksien ostosuunnitelmia⁹ koskevista tiedoista. Samoin pahoiteltiin sitä, että ”taloudellisen käyttäytymisen ulkopuolelta otetuilta asenne- ja käyttäytymismuuttujilla” olisi saattanut etenkin sosiaa-

9 Kulutuksen ja suhdanteita koskevan yhteyden vuoksi useissa maissa käynnistettiin jatkuvia tiedonkeruita sekä alettiin selvittää kuluttajien ostoaikomuksia. Yhdysvalloissa ostoaikomuksia koskevat tutkimukset aloitettiin vuonna 1947 ja ne sisälsivät tietoja kotitalouksien taloudellisista olosuhteista, viimeaikaisista hankinnoista ja tulevista ostoaikomuksista. Suomessa tällaiset kuluttajabarometrit käynnistyivät 1980-luvulla. Ne kuuluvat nykyisin myös EU:n tilasto-ohjelmaan.

litutkimuksen kannalta olla mielenkiintoa. Näidenkin tulisi kuitenkin liittyä yhteiskuntapolitiikan päämääriin. Esimerkkeinä mainittiin ”vaatimustason nousuun” ja ”tulonsiirtojen aktivointivaikutuksiin” liittyvät kysymykset. (Kotitaloustiedustelu 1966).

Tapahtuneet muutokset ilmaistiin suunnitteluvaiheen raportissa:

”Kotitaloustiedustelun suunnittelussa on kiinnitetty erityistä huomiota siihen, että voimakkaasti kasvanut ja monipuolistunut tietojen kysyntä voitaisiin mahdollisimman hyvin tyydyttää. Talous- ja sosiaalipoliittisten toimenpiteiden suunnittelu ja mitoitus sekä vaikutusten ennakointi edellyttää useissa tapauksissa nimenomaan väestöryhmittäisiä tietoja tuloista, kulutuksesta ja säästämisestä...” (Kotitaloustiedustelu 1966.)

Tutkimuksen nimi muuttui Kotitaloustiedusteluksi: ”Koska aikaisempi kulutustutkimus-nimi ei enää vastaa uuden tutkimuksen sisältöä, käytetään uudesta tulo-, kulutus- ja säästämistutkimuksesta yleisnimitystä Kotitaloustiedustelu (ruots. Hushållsbudgetundersökning)” (Kotitaloustiedustelu 1966).

Institutionaalisen paikan määrittely

Kulutustutkimusten asemaan 1960-luvulla vaikutti myös toinen prosessi. Tämä toteutui sosiaalitutkimuksen tarvetta ja organisointia käsitelleen komitean työskentelyn yhteydessä. Kasvava kiinnostus sosiaalisia oloja ja sosiaalitutkimusta kohtaan alkoi entistä laajemmin konkretisoitua 1960-luvulla. Sosiaalitutkimuksen institutionaalista paikkaa, kohdetta ja tehtävää alettiin arvioida. Valtioneuvosto asetti maaliskuussa 1961 komitean, jonka tehtävänä oli selvittää virallisen sosiaalitutkimuksen tarvetta Suomessa sekä laatia ehdotus sen järjestämiseksi. Komitean tuli ottaa erityisesti huomioon käytännön sosiaalipolitiikan tarpeet, työnjako valtion ja yksityisten tutkimuslaitosten välillä sekä yhteistyö korkeakoulujen yhteiskuntatieteellisen tutkimuksen kanssa. Perusteluna oli:

”Nykyaikainen yhteiskuntapolitiikka tarvitsee tuekseen tieteellisiin tutkimusmenetelmiin perustuvaa puolueetonta sosiaalitutkimusta. Tarkoituksenmukaisesti järjestetty sosiaalitutkimus pystyy tarjoamaan tutkimustuloksia, joita voidaan tuloksellisesti soveltaa yhteiskuntapoliittisessa päätöksenteossa.” (Komiteanmietintö 1964: A 3).

Mietinnössään sosiaalitutkimuskomitea määritteli sosiaalitutkimusta ja sen merkitystä yhteiskuntapoliittisessa päätöksenteossa sekä esitteli ulkomaisia vaihtoehtoja ja sosiaalitutkimuksen organisointia Suomessa. Se teki ehdotuksen sosiaalitutkimuksen kehittämiseksi ja laati lakiluonnoksen sosiaalitutkimuslaitoksesta. Kulutustutkimuksiin komitean työ liittyi siten, että niitä samoin kuin kuluttajahintaindeksiä, tehtiin sosiaaliministeriön sosiaalisessa tutkimustoimistossa, jonka tehtävien arviointi oli yksi komitean aihepiireistä.

Taulukko 3.3

Kulutuksen tilastoinnin institutionaalisen paikan määrytyminen

Laitos/komitea	Ehdotus	Perustelu	Toteutuminen
Valtioneuvosto	Sosiaalitutkimuskomitean asettaminen 1961.	Sosiaalipoliittisen tutkimuksen tarpeen selvittäminen ja ehdotuksen tekeminen sen järjestämiseksi.	Komiteamietintö julkaistiin 1964.
Sosiaalitutkimuskomitea	Valtioneuvoston alaisuuteen perustetaan sosiaalitutkimuslaitos (myös kulutustutkimukset ja kuluttajahintaindeksi).	Sosiaalitutkimuksen laajentamisen tarve suuri. Kehittäminen ja koordinointi tehokkaampaa keskitetyssä yksikössä.	Ei toteutunut.
Tilastollinen päätoimisto (sosiaalitutkimuskomiteassa)	Eriävä mielipide: Kulutus-tutkimukset siirrettävä tilastolliseen päätoimistoon.	Kansantulotilastojen tietotarpeet.	Toteutui.

Tekemänsä selvityksen perusteella komitea totesi, että sosiaalitutkimus oli Suomessa monilla keskeisillä, etenkin soveltavan tutkimuksen aloilla alimitoitettua sekä puutteellisesti organisoitua ja koordinoitua. Perustelujensa tueksi se esitti kansainvälisiä esimerkkejä. Mm. Tanskassa oli jo toimiva sosiaalitutkimuslaitos ja Norjaan oltiin sellaista perustamassa. Lisäksi komitea oli selvittänyt valtion tutkimuslaitoksille myönnettyjen budjettivarojen muutokset vuosina 1954–1961. Tämän mukaan sosiaalitutkimuksen saama rahoitus oli jäänyt jälkeen muille laitoksille myönnetyn rahoituksen kehityksestä.

Komitea päätyi esittämään erillisen sosiaalitutkimuslaitoksen perustamista valtioneuvoston alaisuuteen. Laitoksen suunniteltiin jakautuvan osastoiksi, joita olisivat väestön ja työvoiman tutkimusosasto, terveyden tutkimusosasto, sosiaaliturvan tutkimusosasto, asunto- ja yhdyskuntaosasto, elintason tutkimusosasto, vapaa-ajan tutkimusosasto, yleinen tutkimusosasto sosiaalisten ongelmien tutkimiseen sekä tilastotutkimusosasto, johon suunniteltiin perustettavaksi haastattelijaorganisaatio toteuttamaan sosiaalitutkimuksen tarvitsemaa aineistojen keruuta.

Tilastotiedon tuotannon osalta mietintö oli ristiriitainen. Siinä todetaan, että tutkimuslaitoksen työn tuli keskittyä tutkimustoimintaan, ei tilastollisten perusaineistojen kokoamiseen eikä tilastojen valmistamiseen (Komiteamietintö 1964: A 3, 45). Siitä huolimatta osa sosiaalisessa tutkimustoimistossa sijainneista tilastoista haluttiin säilyttää myös tulevassa tutkimuslaitoksessa. Kulutustutkimus ja kuluttajan hintaindeksi esitettiin sijoitettaviksi elintason tutkimusosastolle. Komitea määritteli tämän osaston tehtäväksi:

”...[t]utkia elintasoa ja siihen vaikuttavia sosiaalisia tekijöitä – siis yleensä sitä, miten yhteiskunnassamme eri osiin kuuluvat jäsenet kykenevät saavuttamaan yhteiskuntamme tarjoamia taloudellisia arvoja; samoin niiden toimenpiteiden tehokkuutta, joilla näiden arvojen toteuttamiseen pyritään. Tältä pohjalta lähtevänä tutkimustoiminta kohdistuu esimerkiksi elintasaan, elintaso-

tavoitteisiin, kulutukseen, ja tulonsiirtoihin eri sosiaaliryhmissä, ammateissa, ikäluokissa ja alueilla, niissä tapahtuviin muutoksiin, kansainvälisiin elintasovertailuihin jne. sekä muihin valtakunnallisella, alueellisella, paikallisella ja kansainvälisellä tasolla merkittäviin sosiaalisiin elintaso- ja tulonsiirto-ongelmiin; myös taloudellisen kasvun sosiaalisiin edellytyksiin. Elintason tutkimusosaston tehtävänä on myös elinkustannusindeksilaskelmista huolehtiminen.” (Komiteanmietintö 1964: A 3, 9.)

Tilastollisen päätoimiston edustajana komiteassa ollut Aarre Sahavirta esitti komiteanmietintöön eriävän mielipiteensä, joka koski Kulutustutkimusten ja niihin liittyvien elinkustannusindeksilaskelmien sijoittamista. Hänen mukaansa ne tuli sijoittaa muiden taloustilastojen mukana Tilastolliseen päätoimistoon. Perusteluna olivat kansantulolaskelmien tietotarpeet: ”Kotitalouksien tulo- ja menotalouden osalta on nykyisin kansantulolaskelmissa suuri aukko...” (Komiteanmietintö 1964: A 3, 78).

Komiteanmietintö herätti vilkasta keskustelua mm. Taloustieteellisessä seurassa ja Sosiaalipoliittisessa yhdistyksessä. Keskusteluja käytiin kansantaloustieteen, sosiologian ja sosiaalipolitiikan keskinäisistä rajauksista, soveltavan ja perustutkimuksen painotuksista sekä sosiaalitutkimuslaitoksen sijoituksesta. Gösta Mickwitz (1964, 277–278) esitti Kansantaloudellisessa aikakauskirjassa, että laitoksen esitetty tutkimuskohteet liittyivät sekä talous- että sosiaalipolitiikkaan eikä näitä pitäisi tutkimuksessa erottaa. Hän suositti Tilastollisen päätoimiston yhteyteen perustettavaksi Valtion yhteiskuntatieteellistä tutkimuskeskusta.

Sosiologia-lehti (1964/2) pyysi asiasta keskustelupuheenvuorot viideltä asiantuntijalta: Pekka Kuuselta, O.E. Niitamolta, Olavi Riihiseltä, Kauko Sipposelta ja Heikki Warikselta. Pekka Kuusi oli kirjoituksessaan Mickwitzin kanssa samoilla linjoilla siinä mielessä, ettei taloudellista ja sosiaalista tutkimusta pitäisi tarkastella erikseen. Hän peräänkuulutti taloudellisen ja sosiaalisen tutkimuksen järjestämisen kokonaisvaltaista tarkastelua. Kuusen mukaan oli ennen kaikkea tärkeää liittää yhteiskuntatieteellinen tutkimus tehokkaasti päätöksentekoprosessiin. Tämä edellytti hänen mielestään ennemminkin erityisen suunnitteluelimen perustamista valtioneuvoston yhteyteen. Samoilla linjoilla oli Heikki Waris, joka korosti, että yhteiskuntatieteet muodostavat kokonaisuuden, jota teorian, tutkimusasetelmien ja -menetelmien kannalta on jatkuvasti pyrittävä suojelemaan liialta erikoistumiselta, yksipuolistumiselta ja pirstoutumiselta. Hänen mukaansa Suomeen tuli saada toimintakykyinen ja tehokas yhteiskuntatieteellinen tutkimuslaitos, joka yhdistäisi kansantaloustieteellisen, sosiologisen ja tilastollisen tutkimusotteen ja -menetelmät valaisemaan keskeisiä yhteiskuntapoliittisia ongelmia ja yhteiskuntasuunnitteluun liittyviä tehtäviä.

O.E. Niitamon puheenvuoro liittyi Tilastollisen päätoimiston esittämiin kantoihin ja hän toisti hyvin suorasanaisesti sen, mikä oli sisältynyt jo komiteanmietinnössä olleeseen eriävään mielipiteeseen:

"Mietinnössä on sisällytetty sosiaalitutkimuslaitokselle aloja, joiden osalta taloudellisen tutkimuksen puute on 'huutavin'. Mietinnössä on ehdotettu tutkimuslaitokselle sellaisia perustilaston koontitehtäviä, jotka selvitystyön rationaalisen työnjaon aspektista 'kuuluvat' maan tilastolliselle keskuselimelle." (Niitamo 1964, 79)

Niitamon mukaan sosiaalitutkimuskomitean esityksessä oli virheellisesti määritelty sosiaalipoliittiseksi tutkimukseksi esimerkiksi kulutustutkimukset, työllisyystutkimukset ja asuntopolitiikka, jotka hänen mukaansa olivat "aivan keskeisiä ja traditionaalisia kansantaloudellisen tutkimuksen osia" (Niitamo 1964, 80). Kirjoituksensa lopussa viitaten tilastoalan kansainväliin yhteyksiin hän vielä otti esiin erikseen kysymyksen Kulutustutkimusten paikasta sekä niiden yhteyden kansantulolaskelmiin sekä perustilastoinnin keskittämisen tärkeyden:

"Maamme kansantalouden kirjanpito (ns. kansantulolaskenta) on peittävydeltään ja tarkkuudeltaan tyydyttävää luokkaa suurin piirtein muilta osin paitsi ns. kansanmenon osalta. Tietomme kotitalouksien säästämisestä ja kulutuksesta (sekä myös tuotannosta kotitalouksien puitteissa) ovat niin puutteelliset, että siitä aiheutuu laajalle ulottuvia haittoja talouttamme koskevalle tutkimustyölle. Syynä tähän on se, että kotitaloustiedustelua ei ole hoidettu keskitetysti maamme tilastollisen pääelimen puitteissa." (Niitamo 1964, 83.)

Olavi Riihinen ja Kauko Sipponen olivat toimineet sosiaalitutkimuskomitean kuulemina asiantuntijoina ja heidän kirjoituksissaan tuettiin komitean tekemiä ehdotuksia. Riihinen otti kommenttikirjoituksessaan kantaa sosiaalipoliittisen ja kansantaloustieteellisen tutkimuksen välisiin eroihin. Hän totesi, että mikäli sosiaalipoliitikaksi luetaan ainoastaan tulonsiirtopolitiikka, on huomattava osa siitä kansantaloutta. Sosiaalitutkimuslaitoksen tulisi hänen mielestään kuitenkin tutkia myös sosiaalisia arvoja ja normeja, jotka määrittelevät kulloisenkin sosiaalisen ongelman olemuksen.

Lopputuloksena sosiaalitutkimuksen organisointia koskevassa prosessissa oli, ettei komitean tekemä ehdotus eivätkä muutkaan ehdotukset sellaisinaan toteutuneet. Suomeen ei perustettu sosiaalitutkimuslaitosta. Komitean esitys ei toteutunut johtuen yhteiskuntatieteiden edustajien eriävistä näkemyksistä ja tiedepoliittisen tilanteen muuttumisesta. (Haatanen & Suonoja 1992, 492.) Yhteiskuntatieteille myönnettiin varoja tieteellisten toimikuntien ohjaamaa tutkimusta varten ja nämä toimikunnat liitettiin Suomen akatemiaan sen uudelleen organisoinnin yhteydessä. Valtakunnansuunnittelutoimisto muutettiin vuonna 1973 Valtioneuvoston kanslian suunnitteluosastoksi. Sosiaaliministeriön sosiaalinen tutkimustoimisto muutettiin vuonna 1968 sosiaalipoliittiseksi tutkimusosastoksi, jonka tehtävät olivat suppeammat kuin ehdotetun sosiaalitutkimuslaitoksen. Tutkimustoiminnassa pyrittiin alkuaikoina palvelemaan sosiaalsektorin suunnittelu- ja kehittämistyötä sekä lainsäädännön uudistamistarpeita. (Luther 1993, 263–264; Haatanen & Suonoja

1992, 493.) Vuonna 1954 perustettu talouspoliittinen suunnittelutoimisto muutettiin vuonna 1966 Talousneuvoston pysyväksi sihteeristöksi ja vuonna 1970 Taloudelliseksi suunnittelukeskukseksi (TASKU). Myös Tilastollisen päätoimiston asema muuttui. Vuonna 1971 siitä muodostui Tilastokeskus ja sen organisaatiota ja myös tehtävää määriteltiin uudelleen. Tilastollisen päätoimiston kansantulo-osasto oli 1960-luvulla saanut Olavi Niitamon johdolla tutkimuslaitoksen luonteen. Päätoimisto esitti valtiovarainministeriölle, että viraston tehtäväkuva laajennettaisiin mm. tutkimuksen osalta, mutta se ei johtanut tulokseen. (Luther 1993, 326.)

Vuonna 1967 pääosa sosiaalisen tutkimustoimiston laatimista tilastoista siirrettiin Tilastolliseen päätoimistoon mukaan lukien Kulutustutkimukset ja kuluttajan hintaindeksi. Lähes kaikki Kulutustutkimukseen esitetyt tietotarpeet toteutettiin. Sisällöistä ei niinkään käyty kiistoja vaan kiistat koskivat tiedonkeruun ajankohtaa, tiedonkeruun menetelmää, sekä ennen kaikkea tiedon tuotannon hallinnollista paikkaa. Mutta mistä kiistoissa itse asiassa oli kysymys, ja mitä mahdollisia seurauksia muutoksilla oli? Ennen kun käsittelen näitä asioita, tarkastelen lähemmin prosessissa mukana olleita toimijoita.

Keskeiset toimijat

Jännitteet keskittyivät ja kilpistyivät paljolti toisaalta elinkustannusindeksikomitean ja tulotasokomitean sekä toisaalta sosiaalitieteilijöiden ja taloustieteilijöiden välille. Institutionaalisesti ne konkretisoituivat sosiaaliministeriön sekä valtiovarainministeriön ja siihen kytkeytyneen Tilastollisen päätoimiston välille. Alla oleva taulukko kertoo sen, minkälainen yhteys komiteoilla, virastoilla sekä niitä edustavilla henkilöillä oli.

Sosiaalitutkimuskomitean ja elinkustannusindeksikomitean puheenjohtajana oli Gunnar Modeen. Hän oli toiminut 25 vuotta sosiaaliministeriön sosiaalitutkimustoimiston toimistopäällikkönä ja jäänyt tästä virasta eläkkeelle vuonna 1961, mutta jatkoi työskentelyä komiteoissa. Sosiaalitutkimuskomitea

Taulukko 3.4

Kulutuksen tilastoinnin muotoutumiseen vaikuttaneet toimijat virastoissa ja komiteoissa

Laitos	Komitea			
	Elinkustannusindeksi komitea	Sosiaalitutkimuskomitea	Talousneuvosto	Tulotasokomitea
Valtioneuvosto				Samuli Suomela
Sosiaaliministeriö	Gunnar Modeen (pj.)	Gunnar Modeen (pj.)		
Tilastollinen päätoimisto		Aarre Sahavirta	Eino H. Laurila O.E. Niitamo (tutk.jaosto.)	Eino H. Laurila (pj.) Pertti Marjomaa (siht.)
Valtiovarainministeriö			Erik Törnqvist	Erik Törnqvist

tean muut jäsenet olivat professori Paavo Koli, filosofian tohtori Teivo Pentikäinen, valtiotieteen tohtori Paavo Piepponen, osastonjohtaja Aarre Sahavirta, ylitarkastaja Lauri Tarvainen ja professori Heikki Waris. Sahavirta oli komiteassa Tilastollisen päätoimiston edustajana. (Komiteanmietintö 1964 A 3.) Risto Alapuro ja Matti Alestalo ovat kirjoittaneet, että sosiaalitieteellisen tutkimusyksikön perustaminen oli Heikki Wariksen tavoitteena. Tähän hän sai tukea Gunnar Modeenilta, joka puolestaan halusi uudistuksia omassa ministeriössään. (Alapuro & Alestalo 1992, 144.)

Sosiaaliministeriön edustajia ei ollut Talousneuvostossa eikä tulotasokomiteassa. Talousneuvoston puheenjohtajana oli maalaisliittolainen Ahti Karjalainen aluksi pääministerinä ja myöhemmin pääjohtajana siirryttyään Suomen Pankkiin. Tilastollisesta päätoimistosta Talousneuvostoon kuului valtiovarainministeriön Erik Törnqvistin varajäsenenä Eino H. Laurila. Laurila oli toiminut Tilastollisen päätoimiston kansantulotilastojen johtajana 1948–1958 ja Valtiovarainministeriön kansantalousosaston osastopäällikön sijaisena 1958–1962. Vuosina 1963–1972 hän toimi Tilastollisen päätoimiston ylijohantajana. O.E. Niitamo Tilastollisesta päätoimistosta kuului Talousneuvoston tutkimusjaostoon.

Tulotasokomitean puheenjohtajana toimi Eino H. Laurila. Muut jäsenet olivat professori Samuli Suomela, joka oli toiminut maatalousministerinä vuosina 1963–64, ylijohtaja Erik Törnqvist valtiovarainministeriöstä, tohtori Liisa Sauli maa- ja metsätalousministeriöstä sekä tohtori Pentti Viita¹⁰.

Konkreettinen kiista koski tilastotoimen organisointia ja se käytiin sosiaaliministeriön ja Tilastollisen päätoimiston välillä. Keskeiset henkilöt olivat Gunnar Modeen ja Eino H. Laurila¹¹. Molemmille oli tärkeää rakentaa tietynlaista tiedon tuotannon keskittymää omaan laitokseensa. Laurila oli suuntautunut kansantaloustieteelliseen tutkimukseen ja uudistuvan kansantaloudellisen hallinnan muotoiluun sekä niitä palvelevan tiedon, kansantalouden tilinpidon, rakentamiseen. Modeen halusi edistää sosiaalitieteellistä tutkimusta ja tiedon tuotantoa. Samaan aikaan toteutettiin myös sosiaalipolitiikan uudistuksia ja sosiaalimenojen kasvu oli nopeaa. Sekä Modeen että Laurila vetosivat samoihin tavoitteisiin ja käyttivät samantapaista argumentaatiota. Molempien esittämissä perusteluissa viitattiin talouskasvun ja väestön elintason parantamisen tavoitteisiin sekä yhteiskuntapoliittisen suunnittelun ja päätöksenteon tietotarpeisiin. Perusteluina olivat myös tiedon tuotannon keskittymisen mukanaan tuomat vaikutukset yhteiskuntapoliitiikan koordinaation ja suorituskyvyn paranemiseen. Molemmat vetosivat myös kansainvälisiin esimerkkeihin. Laurila viittasi YK:n tilastotoimistoon ja

10 Pentti Viita oli tutkinut mm. viljelijäväestön ja palkansaajien välisiä elintasoeroja sekä kehittänyt tätä koskevia vertailumenetelmiä sekä tulokäsitteistöä (Viita 1963).

11 Laurila oli erityisen kiinnostunut kulutuksen pitkän aikavälin muutoksista. Hänen vuosikymmeniä jatkunut selvitystyönsä *Kulutus Suomen kansantaloudessa vuosina 1900–1975* julkaistiin vuonna 1985 (Laurila 1985). Modeen oli uransa alkuvaiheessa laatinut väestöennusteita ja oli 1930-luvulla esittänyt huolestumisensa Suomen väestön kehityksestä. 1950-luvulla hän julkaisi kirjan *Elinkustannusindeksi* (Modeen 1952).

sen kansantalouden tilinpidon kehittelyihin sekä muiden maiden tilastovirastoihin. Modeen viittasi Kansainväliseen työjärjestöön (ILO), joka kansainvälisesti koordinoi sosiaalitilastointia. Kiistaa käytiin oikeudesta tiedon tuotannon apparaattiin, joka toi valtaa määrittellä, mitä tietoa tuotetaan, millä käsitteistöllä ja mihin tarkoitukseen.

Kiista sosiaaliministeriön ja Tilastollisen päätoimiston välillä oli alkanut jo runsaat 10 vuotta aiemmin, kun Tilastollinen päätoimisto oli tulo- ja menoarvion valmistelun yhteydessä ehdottanut sosiaalisessa tutkimustoimistossa sijainneita tilastoja siirrettäväksi Tilastolliseen päätoimistoon. Kiista jatkui, kun vuonna 1953 asetettu komitea laati mietintöä Suomen yhteiskuntatilastosta ja sen kehittämisestä. Tilastollisen päätoimiston johdolla toimineen komitean tehtävänä oli tutkia tilastotoimen kehittämistä, keskittämistä ja Tilastollisen päätoimiston uudelleen järjestämistä koskevia kysymyksiä sekä tehdä tästä ehdotukset valtioneuvostolle. Komitea esitti, että varsinainen tilastotyö mahdollisuuksien mukaan olisi keskitettävä Tilastolliseen päätoimistoon. Kulutustutkimuksen sijaintiin sosiaalisessa tutkimustoimistossa kiinnitettiin jo tuolloin huomiota, vaikka tutkimusta ei vielä silloin ehdotettukaan siirrettäväksi Tilastolliseen päätoimistoon. Sen sijaan ehdotettiin tehtäväksi mahdollisimman nopeasti maaseutua koskeva elinkustannustutkimus (Maa-seudun kulutustutkimus 1959–1960) sekä koko väestöä koskeva yleinen Kotitaloustiedustelu. Komitea esitti myös, että sosiaalisesta tutkimustoimistosta siirrettäisiin Tilastolliseen päätoimistoon palkka- ja työllisyystilasto, asuntotuotantotilasto sekä liikennetapaturmatilasto. (Komiteanmietintö 1956: 6, 118.) Komiteanmietintöön sisältyi Gunnar Modeenin laatima eriyvä mielipide, johon professori K.U. Pihkala pääpiirteissään yhtyi. Modeen vastusti kaikkia esitettyjä siirtoja, joita ei tuolloin toteutettukaan.

Seurauksia tilastollisen tiedon tuotannon käytännöissä

Kulutuksen tilastointia koskevat uudelleenmuotoilut ja tietotarpeet liittyivät suomalaisen modernin kasvuyhteiskunnan ja hyvinvointivaltion muodostamiseen, niitä ohjailevien ja säätelevien suunnittelukäytäntöjen syntymiseen sekä kansantulon kuvaamiseen. Tavoitteena oli saada tietoja talouspolitiikan suunnitteluun ja toteutukseen. Samoin tietoja kaivattiin sosiaaliturvapolitiikan (eläke- ja perhepolitiikka) ja tulonjakopolitiikan (maanviljelijät ja työntekijät) suunnitteluun sekä infrastruktuurin rakentamiseen (liikennepolitiikka). Keskeiset muutokset liittyivät tilastoinnin kohteeseen. Tietoja kerättiin nyt koko väestöstä ja tilastoinnin yksiköksi tuli perheen sijasta kotitalous. Kulutuksen sijasta mielenkiinto kohdistui ennen kaikkea kotitaloussektorin tulonmuodostukseen. Käytyjen prosessien lopputuloksena Kulutustutkimukset määriteltiin enemmänkin talous- ja tulonjakotilastoiksi kuin sosiaalitilastoksi. Määrittelyt toteutuivat tilastoinnin käytännöissä: organisoinnin tavassa, nimeämisessä sekä tietojen käyttötarkoituksissa.

Seuraavaan taulukkoon on koottu joitakin erotteluja Tilastollisessa päätoimistossa 1960-luvulla aloitetun Kotitaloustiedustelun ja sitä aiemmin pääosin sosiaaliministeriössä tehtyjen Kulutustutkimusten välillä sekä niitä käytäntöjä, joissa erottelut muovautuivat. Taulukko on kärjistys siinä mielessä, etteivät muutokset tapahtuneet hyppäyksenomaisesti, vaan prosessina, jota olen kuvannut edellisissä luvuissa. Samoin perinteinen sosiaalipoliittinen näkökulma säilyi taloudellisen näkökulman rinnalla myös myöhemmissä väestön kulutusta ja toimeentuloa koskevissa tarkasteluissa.

Taulukko 3.5

Kotitaloustiedustelun ja Kulutustutkimuksen määrittelyt

Määrittelyt	Kotitaloustiedustelu	Kulutustutkimus
Organisointi	Tilastollinen päätoimisto Hinta- ja tulotilasto-osasto	Sosiaaliministeriö sosiaalinen tutkimustoimisto
Nimeäminen	Kotitaloustiedustelu	Elinkustannustutkimus/ Kulutustutkimus
Tarkastelutaso	Makro	Mikro
Tarkastelun kohde	Kansantalous, koko väestö, väestöryhmä	Työväestö/palkansaajat
Tilastoyksikkö	Kotitalous, yksilö	Perhe
Kuvauskehikko	Kansantalouden kiertokulku	Työmarkkinasuhteet, perhetalous
Kulutus	Kotitaloussektorin tulonmuodostus ja kysyntä	Tarpeentyydytyksen lähde
Tietojen käyttö	Kansantalouden tilinpito Tulonmuodostuksen ja tulojen jakautumisen kuvaus	Toimeentulominimi/välttämättömyys- kulutus Ravitseminen Kuluttajahintaindeksi

Organisointi ja nimeäminen

Kulutustutkimuksen siirto Tilastolliseen päätoimistoon merkitsi sen määrittelyä taloustilastoksi. Päätoimisto ei itse asiassa luokitellut mitään tilastoaan sosiaalitilastoksi eikä niiden olemassaoloa näin ollen tunnustettu. Tilastot siellä jaoteltiin kolmeen ryhmään: väestötilastoiksi, taloustilastoiksi ja muiksi yhteiskuntatilastoiksi. Väestötilastoihin kuuluivat väkiluku- ja väestön rakennetilastot sekä väestön muutostilastot. Taloustilastot käsittivät tuotantovaroja käsittelevät tilastot (työvoimatilasto ja luonnonvaroja koskevat tilastot), yritys- ja elinkeinotilastot, kotitalouksia koskevat tilastot, julkisen sektorin tilastot, maksutasetilaston ja kansantulotilaston. Kansantulotilasto muodosti kaikkien taloustilastojen synteessin. Muuhun yhteiskuntatilastoon luettiin oikeustilasto, kulttuuritilasto, terveystilasto, tapaturmatilasto, sosiaaliturvatilasto ja vaalitilasto. Sekä kulutus- että hintatilastot luokittuivat taloustilastoiksi. (Komiteanmietintö 1956: 6, 6.) Niistä molemmista oli tullut

rakennusainetta kansantalouden tilinpidon laatimiseen. Kotitaloustiedustelu tuotti tietoa kotitalouksien tulonmuodostuksesta ja sen jakautumisesta kulutukseen ja säästämiseen eri väestöryhmissä: ”Kotitalouksien kulutus on siten vain osa tutkimuskokonaisuudesta, joka käsittää koko kansantalouden tulojen käytön tai, jos käsittelemme vain kotitalouksia, kotitalouksien tulojen käytön” (Komiteanmietintö 1964: A 3, 78). Hintaindeksiä puolestaan tarvittiin arvioimaan kansantulon volyymin muutosta.

Sosiaaliministeriöstä siirrettiin Tilastolliseen päätoimistoon 21 virkaa ja tointa. Viran- tai toimenhaltija seurasi useimmissa tapauksissa mukana. Uusia tehtäviä varten päätoimistoon perustettiin hinta- ja tulotilasto-osasto. Sana kulutus osaston nimestä puuttui. Osaston johtajaksi siirtyi Paavo Grönlund kansantulotilasto-osastolta. (Luther 1993, 263–264.) Tutkimuksesta sosiaaliministeriössä käytetty nimi *Kulutustutkimus* korvattiin nimellä *Kotitaloustiedustelu*, joka poikkesi sekä aiemmin Suomessa käytetyistä nimistä (Elinkustannustutkimus ja Kulutustutkimus) että kansainvälisistä käytännöistä. Muissa maissa vastaavia tutkimuksia kutsuttiin budjettitutkimuksiksi (Household Budget Survey, Hushållsbudgetundersökning). Muutosprosessin aikana Tilastollinen päätoimisto oli systemaattisesti käyttänyt nimitystä Kotitaloustiedustelu, kun sosiaaliministeriö käytti nimitystä Kulutustutkimus. Tilastollinen päätoimisto oli itse asiassa jo vuoden 1953 tilastokomitean puitteissa perustanut itselleen Kotitaloustiedustelu-nimisen tilaston ja määritellyt sille tietyt toteuttamisaikataulut (Luther 1993, 258). Käytännön toimenpiteisiin ei kuitenkaan oltu ryhdytty.

Nimitys *Kotitaloustiedustelu* oli peräisin Tilastollisen päätoimiston tavasta luokitella erityyppisiä tilastoaineistoja ja tietojenkeruita. Ryhmittelyssä erotettiin toisistaan laskennat, vuositilastot, kausitilastot, ja erikoistutkimukset. Laskennoilla tarkoitettiin: ”Määräajoin toistuvia, useimmiten laajoja tutkimuksia, joilla pyritään keräämään tietoaineistoa suurista tutkimuksen kohdejoukoista. Laskennoissa kerättyjä perustietoja käytetään usein vuositilastojen inventoinnin luontoisena tarkistuksena ja aloilla, missä tehdään laskentoja että laaditaan vuositilastoja, ovat nämä kiinteässä yhteydessä toisiinsa.” (Komiteanmietintö 1956: 6, 23.) Otostutkimuksena suoritettut laskennat olivat tiedusteluja. Tällä tavoin Kotitaloustiedustelu määriteltiin kansantulolaskelmien yhdeksi tietolähteeksi.

Tilastoinnin kohteeksi koko kotitalousväestö, väestöryhmä ja tulonsaaja

Vuoden 1966 Kotitaloustiedustelun suunnittelua ja toteutusta johti Jorma Linnaila. Tilastointi laajeni kohteeltaan ja tietosisällöltään. Lisäksi toteutettiin käsitteellisiä muutoksia. Kaikentyyppiset kotitaloudet tulivat mukaan otokseen. Tietosisältö laajeni koskemaan kulutusmenojen lisäksi yksityiskohtaiset tulot ja tulonsiirrot sekä varallisuutta ja säästämistä koskevia tietoja. Tilas-

toinnissa kotitalous-yksikön ja kansantalouden käsitteistön käyttöönotto merkitsi kansalaisten ja yhteiskunnan välisten riippuvuussuhteiden kuvaamisen laajentamista. Yksittäistä perhettä ja perheenjäsenten välisiä suhteita koskeva talousbudjetti laajeni koskemaan kotitalouksien ja kansantalouden välisiä suhteita, jossa kulutuksen ja sen jakautumisen sijasta oltiin kiinnostuneita tulonmuodostuksesta ja tulojen käytöstä. Budjettiyhtälö esitettiin seuraavasti:

$$Y(t) + T(s) - V - T(a) = C + S, \text{ jossa}$$

$Y(t)$ = tuotantotoiminnasta saadut tulot

$T(s)$ = saadut tulonsiirrot

V = maksetut välittömät verot

$T(a)$ = muut maksetut tulonsiirrot

C = kulutusmenot

S = säästäminen

(Tilastokeskus 1972, 6).

Kotitalousbudjetin ja tulojen luokittelu uudella tavalla korvasi perheenjäsenten keskinäisten suhteiden luokittelun. Nyt tilasto kuvasi kotitalouksia suhteessa työmarkkinoihin ja myös julkiseen sektoriin tulonsiirtoja maksavina ja niitä saavina yksikköinä. Tuotantotoiminnasta saadut tulot jaoteltiin palkkatuloihin, yrittäjätuloihin ja omaisuustuloihin. Kotitalouden käytettävissä olevasta tulosta, joka saatiin kun tuloista vähennettiin maksetut tulonsiirrot (yhtälön vasen puoli), muodostui keskeinen käsite ja tästä tuli ostovoiman mittari. Koska tilastointi koski periaatteessa koko väestöä, oli mahdollista laskea myös kokonaisuuksia ja sen koostumusta osista. Kotitalouskohtaisten keskiarvotietojen lisäksi julkaistiin koko maata – koko kotitaloussektoria – sekä alueittaisia ja väestöryhmittäisiä kokonaistietoja budjettiyhtälön eri suureista. Luokittelutietoina käytettiin sosioekonomista ryhmää, toimialaa, käytettävissä olevan tulon luokkaa, ruokakuntatyyppejä. Kiinnostuksen kohteena rakennepolitiikan mukaisesti oli, miten eri sosioekonomiset ryhmät, toimialat tai alueet osallistuvat koko kansantalouden tulonmuodostukseen.

Tutkimuksen laajentaminen koskemaan koko kotitalousväestöä mahdollisti tietojen käytön kansantulolaskelmiin kuvaamaan kotitaloussektoria erotukseksi yrityssektorista ja julkisesta sektorista. Kansantulolaskelmat mahdollistivat paitsi talouspoliittisten mallien laatimisen, suunnittelun ja ennustamisen myös vertailut muiden maiden kanssa. Lisäksi oli oleellista saada tietoja eri väestöryhmistä, mikä mahdollisti näiden keskinäisen vertailun. 1960-luvulle asti kulutustutkimuksissa ja muutenkin eri väestöryhmiä oli totuttu tutkimaan erikseen: työväestöä tai maaseudun tilatonta väestöä 1800- ja 1900-lukujen taitteessa, yhteiskunnan eri piirejä (työväestö- ja virkamiesperheitä) 1920-luvulla, palkansaajaperheitä 1950-luvulla sekä maaseudun väestöä 1950- ja 1960-lukujen taitteessa.

Elintarvikkeiden kulutusosuuden alenemista käytetään elintason nousun indikaattorina. Asiakkaita Hakaniemen hallin alakerrassa vuonna 1974.
Helsingin kaupunginmuseo.

Yksi keskeinen ajattelutavan muutos liittyi käsitykseen yhteiskuntaan integroitumisen tavasta. Kun 1800-luvun lopulta lähtien kansalaisen oli ajateltu liittyvän yhteiskuntaan perheen kautta, uuden ajattelutavan mukaan kansalaisen katsottiin liittyvän yhteiskuntaan väestöryhmän kautta tai palkansaajajaksilönä. Väestöryhmät olivat 1960-luvuilla joko sosiaaliryhmiä ja järjestäytyneinä myös eturyhmiä (esimerkiksi teollisuustyöntekijät, maanviljelijät) tai yhteiskunnallisten (hyvinvointijärjestelmien) toimenpiteiden kohteena olevia väestöryhmiä (esimerkiksi eläkeläiset, lapsiperheet). Eläkeläiset ja maanviljelijät olivat erityisesti 1960-luvun agendalla, mikä ilmeni mm. tilastotoimissa näiden ryhmien otoskoon kasvattamisena. Myös maantieteellisestä alueesta tuli keskeinen luokitteluperuste.

Oikeastaan vasta 1950- ja 1960-luvuilla tunnistettiin, että yhteiskunnassa oli muita yksiköitä ja ryhmiä kuin perheitä, joiden toimeentuloon ja kulutukseen liittyviä tietoja tarvittiin. Esimerkiksi perheen keskeisyys tilastoinnissa oli jättänyt "yksineläjät" tilastoinnin ulkopuolelle lähes kokonaan siihen asti, kunnes tilastoyksikkönä siirryttiin käyttämään kotitaloutta. Tämän jälkeen tilastointi käsitti myös yksinasuvat. Tähän havahduttiin kahdelta taholta. Kansantalouden laskelmiin, taloudellista kasvua koskeviin tutkimuksiin ja poliittisiin linjauksiin tarvittiin tietoja koko kotitaloussektorista. Toisaalta sosiaaliturva kohdentui myös muihin kuin perheisiin. Esimerkiksi eläkkeiden määrä oli sidottu elinkustannusindeksiin, jolloin tuli tarpeelliseksi saada tietoa eläkeläisten kulutuksen rakenteesta, jotta eläkeläisille voitiin laatia oma elinkustannusindeksi. Tulopoliittisen kauden myötä tulivat ajankohtaiseksi yhteiskunnan eri ryhmien välisten elintasoerojen tarkastelu. Erityisesti 1960-luvun

alkupuolella oltiin kiinnostuneita maanviljelijöiden ja teollisuustyöntekijöiden välisistä tuloeroista (Komiteanmietintö 1964: A 16, 65). Ydinperheiden ja yksinasuvien lisäksi mukaan tulivat myös maaseudun usean sukupolven suurperheet. Tämä tarkastelu tuli siis ajankohtaiseksi siinä vaiheessa, jolloin maaltamuutto kiihtyi ja maaseudun suurperheet alkoivat hajota ja vähentyä.

Perhenäkemys ei kuitenkaan väistynyt eivätkä kaikki kansalaiset sisältyneet tutkimusjoukkoon. Vuoden 1966 kotitaloustiedustelussa käytettiin rinnakkain ruokakunnan ja kotitalouden käsitteitä ja tilastoinnin kohteena olivat "maan kaikki yksityiset ruokakunnat" (Tilastokeskus 1972a, 12). Perheen kanssa asuvat "vieraat", kuten kotiapulaiset luettiin kyllä ruokakuntaan kuuluviksi, mutta heidän koko kulutuksensa ei ollut mukana. Vaikka nyt kaikenlaisien kotitalouksien kulutus oli mukana tilastoinnissa, tämä ei tarkoittanut kuitenkaan kaikkia kansalaisia. Erilaisissa laitoksissa asuvat olivat otoksen ulkopuolella: "...esim. vanhain- tai lastenkodeissa, sairaaloissa ja rangaistuslaitoksissa olevat henkilöt, asevelvolliset ym. jäivät tutkimuksen ulkopuolelle" (Tilastokeskus 1972a, 12).

Tilastoyksikkönä kotitalous-käsitteessä yhdistyivät perhetaloutta koskevat perinteiset patriarkaalisuutta ja sukupuolten työnjakoa korostaneet käsitykset sekä kansantalouden ja hyvinvoinnin kiertokulkua koskevat käsitykset. Perinteiset käsitykset ilmenivät erityisesti kotitalouden päämiehen määrittelyistä. Seuraava esimerkki on peräisin YK:n antamasta budjettitutkimussuosituksesta Euroopassa (United Nations 1966). Suosituksessa tilastoyksikkönä oli kotitalous, mutta etupäässä perheestä oltiin kiinnostuneita, kuten suositusasiakirjan nimestäkin (Recommendations concerning family budget enquiries in Europe) käy ilmi. Suosituksessa pidettiin tärkeänä, että luokituksissa voitiin perhe erottaa muun tyyppisistä kotitalouksista (United Nations 1966, 15). Raportissa todettiin lisäksi, että tiettyjä luokituksia varten on tarpeen määrittellä kotitalouden tai perheen päämies, joka kantaa päävastuun kotitalouden toimeentulosta eli on siis kotitalouden elättäjä. Periaatteessa pääelättäjä voi olla kuka tahansa kotitalouden täysi-ikäinen jäsen, mutta yksinkertaisena sääntönä suositeltiin, että kotitalouden pääelättäjänä pidetään aviomiestä silloin, kun kyseessä on aviopari. Muissa tapauksissa pääelättäjä voi olla kotitalouden suurituloisin jäsen. (United Nations 1966, 17.)

Suomessa vuosien 1966 ja 1971 Kotitaloustiedusteluissa päämies -käsitettä käytettiin aineistonkeruussa ja haastattelukysymyksissä. Sukupuolten välistä työnjakoa ja päämies -käsitettä pidettiin niin itsestään selvänä, ettei sitä katsottu aiheelliseksi edes määrittellä. Otokset poimittiin henkikirjoista, joiden perusteella päämies määrittyi. Kun tiedonkeruuta hoitavien asiamiesten ohjeissa päivittäistilinpidon tekijäksi suositeltiin perheenemäntää, niin perheen tuloja ja säästämistä koskeviin kysymyksiin katsottiin parhaimmaksi vastaajaksi kotitalouden päämies. Haastattelulomakkeella piti määrittellä jäsenen asema kotitaloudessa (päämies, puoliso, lapsi, päämiehen isä, miniä, kotiapulainen). (Tilastollinen päätoiminno 1971a,b,c.)

Vuoden 1976 Kotitaloustiedustelun yhteydessä päämiehen nimeämisestä vastasi kotitalous itse. Haastattelukysymys kuului: "Tässä tutkimuksessa tarkoitamme kotitaloudella henkilöitä, jotka asuvat ja ruokailevat yhdessä tai jotka muuten käyttävät tulojaan yhdessä". .. "[K]uka teistä pääasiassa vastaa kotitalouden toimeentulosta?" (Tilastokeskus 1975a.)

Kotitalouskohtaisen tilastoinnin yhtenä keskeisenä piirteenä on kotitaloutta kuvaavien luokitusten laatiminen kotitalouden päämiehen (viitehenkilön) sosiodemografisten tietojen perusteella. Yksi keskeisimmistä on sosioekonomisen aseman luokitus, jonka avulla verrataan esimerkiksi eri sosiaaliryhmien välisiä elintason eroja. Viitehenkilö määritellään kotitalouden jäseneksi, joka pääasiassa vastaa kotitalouden toimeentulosta ja on käytännössä siis kotitalouden suurituloisin jäsen. Naisten ja miesten palkkaerojen vuoksi kotitalouden viitehenkilöksi määritetty useimmiten mies, mikäli kotitaloudessa on mies. Yhtenä vuoden 1966 Kotitaloustiedustelun tekemisen keskeisenä tavoitteena oli verrata teollisuustyöntekijöiden ja maanviljelijöiden välisiä elintason eroja. Kun vertailu tehtiin ruokakunnan päämiehen sosioekonomisen aseman mukaan, tulokseksi saatiin, että molempien kotitalousryhmien keskimääräiset kulutusmenot olivat suunnilleen samansuuruiset. Maanviljelijätaloudet oli lisäksi jaoteltu tilakoon mukaan. Sen sijaan päämiesten mahdollisten puolisoitten sosioekonomisen aseman merkitystä vertailuissa ei huomioitu. Tulokset olisivat ilmeisen erilaiset, mikäli perhetalouksien osalta olisi otettu huomioon molempien puolisoitten sosioekonominen asema (esim. maatalousyrittäjä-maatalousyrittäjä vs. työntekijä-työntekijä, maatalousyrittäjä-työntekijä vs. työntekijä-toimihenkilö jne.). Naisten merkitys jäi päämiehen määrittelytavan vuoksi näkymättömiin.

Tilastoinnin kohde laajeni vuoden 1966 Kotitaloustiedustelun yhteydessä paitsi kotitaloudeksi myös kotitalouden jäseneksi. Yksilöinti tilastoinnissa eteni. Perusyksikkö oli kotitalous, joka salli kotitalouden luokittelut toisaalta sen rakenteen ja asuinpaikan mukaan sekä sen päämiehen demografisten ja sosioekonomisten piirteiden mukaan. Tämän lisäksi kotitalouksien jäsenistä kerättiin yksilökohtaisia tietoja sekä heidän tuloistaan ja kulutuksestaan että demografisista ja sosioekonomisista ominaisuuksistaan. Erityisesti tuloja koskevat tiedot ja jakaumat esitettiin paitsi kotitalouskohtaisesti myös palkansaajakohtaisesti vuosipalkan suuruuden, sukupuolen, iän ja palkansaajan oman ammatin perusteella määritellyn sosioekonomisen aseman mukaan (Tilastokeskus 1972, taulukko 21).

Kotitalous -käsitteen tulo tilastoyksiköksi merkitsi sitä, että kansalaisten ei katsottu enää liittyvän yhteiskuntaan pelkästään perheen välityksellä, vaan enemmänkin väestöryhmänä, tietynlaisena eturyhmänä, jota määritteli työmarkkina-asema tai suhde hyvinvointivaltioon. Kotitalous -käsite sijoittuu toisaalta perinteistä kollektiivista patriarkaalista perhettä korostavan näkemyksen ja toisaalta yksilöllisyyttä korostavan näkemyksen välille. Voidaankin kysyä, miksi kotitalous -käsite otettiin tilastoyksiköksi 1960-luvulla? Miksei

tietoja kerätty pelkästään yksilöittäin? Sen aikainen yhteiskunnallinen viitekehys oli jo kuitenkin hyvin yksilökeskeinen. Taloustieteen kysyntäteoria ei ollut kiinnostunut kotitaloudesta, vaan kuluttajasta (Waris 1945). Sosiaalipolitiikan linjauksissaan Pekka Kuusi (1961) ei käyttänyt kotitalous -käsitettä vaan puhui kansalaisesta. Tulopolitiikassa, jota käynnisteltiin 1960-luvulla, oltiin kiinnostuneita tulonsaajasta yksilönä. Tämä heijastui Kotitaloustiedusteluihin ja myöhemmin tulonjakotilastoihin siten, että tulotiedot kerättiin kotitalouksilta jäsenittäin, tulonsaajittain. Samoin julkisten hyvinvointipalveluiden käytöstä kerätyt tiedot olivat jäsenkohtaisia. Myös yksilöllisistä kulutustiedoista oltiin oltu kiinnostuneita jo 1950-luvulta lähtien.

Vaikka kotitalous on erityisesti taloustieteessä nähty tulonsaaja- ja kuluksyksikkönä, sen soveltuvuudesta tarkasteluyksiköksi on keskusteltu taloustieteellisessä kirjallisuudessa paljon (esim. Atkinson 1983). Riippuen hieman tutkimuksen luonteesta käsitettä on moitittu siitä, ettei se edusta riittävän täsmällistä päätöksentekoyksikköä tai sitten se ei ota riittävästi huomioon kotitalouden jäsenten erityispiirteitä. Hyvinvoinnin taloustieteessä näkökulma on myös yksilöllinen ja siinä kiinnostus on kohdistunut kotitalouden sisäiseen hyvinvoinnin jakautumiseen. Hyvinvointi, elintaso ja köyhyys ovat yksilöllisiä, ei kotitalouden ominaisuuksia. Esimerkiksi jos naisten tulot ovat systemaattisesti pienemmät kuin miesten tai lapset ja vanhukset ovat perheessä systemaattisesti heikommassa asemassa kuin muut perheenjäsenet, hyvinvointi tulee yliarvioitua, kun käytetään mittareita, jotka olettavat, että kaikkia kotitalouden jäseniä kohdellaan tasapuolisesti. (Deaton 1998, 223.) Samoin taloustieteen kysyntätutkimuksen ja markkinoiden kuluttaja on yksilöllinen päätöksentekijä, jolloin kotitalouskohtainen tieto ei kerro riittävästi päätöksiin vaikuttavista yksilöllisistä tekijöistä. Sen sijaan perinteinen sosiaalipolitiikan ja kotitaloustieteen näkemys periytyy perhetaloudesta, joka on kollektiivinen.

Käytännössä kulutuksen tilastoinnissa perhetalouden ja yksilön -näkökulmat yhdistettiin ensinnäkin kotitalouden käsitteen käyttöön otolla sekä toiseksi keräämällä suuri osa tiedoista jäsenkohtaisesti. Kotitalous -käsite salli perheluokituksen käytön. Suuri osa kulutusmenoista kerättiin kotitalouksilta jäsenittäin. Näitä ns. yksilöllisiä kulutusmenoja olivat kaikki sellaiset menoerät, jotka vain suinkin voitiin kohdentaa yksilöittäin. Kokonaan ulkopuolelle jäivät ainoastaan ruoka- ja asuntomenot. Samoin henkilöittäin kerättiin kaikki tulotiedot sekä hyvinvointipalveluiden käyttöä koskevat tiedot, kun ne vuoden 1971 Kotitaloustiedustelussa liitettiin mukaan tietosisältöön.

Käytännössä yksilöllisiä kulutusmenoja koskevien tietojen käyttö on ollut varsin rajoittunutta. Etenkään markkinatutkimuksissa ja taloustieteellisissä kulutustutkimuksissa niitä ei ole paljonkaan käytetty. Sen sijaan niitä on käytetty perinteisissä perhemallia korostavissa yhteyksissä arvioimaan esimerkiksi lasten ja nuorten kulutusta. Tästä yhtenä sovelluksena ovat olleet avioero-oikeudenkäynneissä määritellyt elatusmaksut.

Henkilökohtainen kulutus on ollut suomalainen erityispiirre kulutuksen tilastoinnissa. Kansainvälisen työjärjestön vuonna 2003 pitämässä tilastokokouksessa asia nousi esiin, kun Italian edustaja halusi korostaa yksilöä koskevan tiedon merkitystä kotitaloutta koskevan tiedon ohella. Vastustuksesta huolimatta konferenssi hyväksyi ehdotetut lisäykset uuteen suositukseen, jonka mukaan kotitalouskohtaisen tiedon lisäksi tulisi kerätä tietoja jäsenkohtaisesta kulutuksesta.¹² (ILO 2003, 29, 40–41)

Viljelijäväestön ja palkansaajien tulotasovertilu

Valtioneuvoston periaatepäätöksen mukaisesti ja tulotasokomitean linjalla tavalla vuoden 1966 Kotitaloustiedustelun aineiston perusteella tehtiin komiteatyöskentelynä maanviljelijöiden ja palkansaajien tulotasoa koskeva vertailu (Komiteanmietintö 1969: B 26). Vertailututkimusta perusteltiin eri väestöryhmien välisen tulonjaon oikeudenmukaisuuden tavoitteella. Kysymykseksi nousi, ”missä suhteessa viljelijäväestön tulojen tulisi kehittyä muista elinkeinoista saataviin tuloihin verrattuna” (Komiteanmietintö 1964; A 16, 65). Taustalla vaikuttivat kuitenkin vahvasti rakenne- ja kasvupolitiikan tavoitteet ja niiden suuntaaminen, mikä edellytti ”kasvun kannalta keskeisiksi katsottavien tekijöiden kehityssuuntien selvittämistä sekä kasvua rajoittavien tekijöiden paikallistamista” (Komiteanmietintö 1964; A 16, 7). Taloudellisen kasvun nähtiin perustuvan kansantaloudessa käytettävissä olevien voimavarojen mahdollisimman tehokkaaseen käyttöön, joten kasvua hidastavat ”pullonkaulat” tuli paikantaa ja aktiivisella politiikalla ratkaista. Maatalous oli yksi näistä kansantalouden ongelmakohdista ja pullonkauloista. Maataloudessa tuotettiin tuotteita yli kysynnän tarpeen ja maanviljelystilat olivat liian pieniä, jotta ne olisivat taanneet toimeentulon viljelijäperheelle. Pienviljelijät pyrkivät varsinkin talviaikaan hakeutumaan maatalouden ulkopuoliseen työhön ja esimerkiksi ns. työllisyystöinä teetetyistä tie- ja rakennustöistä oli tullut vallitseva käytäntö syrjäseuduille. Maataloutta koskeva ongelma oli, miten rationalisoida itse maataloustuotantoa niin, että se takaisi viljelijäperheelle pääasiallisen toimeentulon, sekä missä suhteessa viljelijäväestön tulojen tulisi kehittyä muista elinkeinoista toimeentulonsa saavien tuloihin verrattuna. Maataloutta koskeva tavoitteenasettelu kiteytettiin Talousneuvoston mietinnön suosituksessa numero 18: ”Niiden maataloustuotteiden osalta, joita maassamme voidaan kohtuudella tuottaa, tulisi pyrkiä niin mitoitettuun tuotannon määrään, ettei näiden tuotteiden pysyväisluonteinen vienti eikä tuonti olisi tarpeen. Maatalouden rakennetta tulisi kehittää ja tuotantomenetelmiä tehostaa siten, että tavoitteen mukainen tuotanto voitaisiin saavuttaa mahdollisimman pienen kustannuksin.” (Komiteanmietintö 1964: A 16, 64.)

12 Suosituksesta ja perinteistä huolimatta Suomen vuoden 2006 Kulutustutkimuksessa rajoitettiin tiedonkeruuteknisten syiden vuoksi huomattavasti henkilökohtaisten kulutusmenojen keruuta.

Viljelijäväestön ja palkansaajien tulotasovertailussa vertailuasetelma oli varsin tavoitehakuinen ja normatiivinen. Vertailuryhmiksi tai tyyppiryhmiksi, kuten tutkimuksen tehnyt komitea niitä kutsui, oli valittu

”...sellaiset viljelijäväestö- ja palkansaajaryhmät, jotka elämis- ja työskentelyolosuhteidensa puolesta lähinnä vastaavat toisiaan. Pääammatissa saatuja tuloja vertaillen komitea oli valinnut viljelijäväestön tyyppiryhmäksi 10–20 peltohehtaarin tilat Etelä-Suomen ja Etelä-Pohjanmaan kirjanpitoalueilla sekä palkansaajien tyyppiryhmäksi maaseudun miespuoliset teollisuustyöntekijät.” (Komiteanmietintö 1969: B 26, III.)

Ammattitulojen lisäksi verrattiin myös viljelijäruokakuntien ja työntekijäruokakuntien käytettävissä olevia tuloja. Viljelijäväestön tyyppiryhmän valintaa komitea perusteli sillä, että 10–20 peltohehtaarin tila oli riittävän suuri takaamaan viljelijäperheelle täystyöllisyyden ja pääasiallisen toimeentulon maatilataloudesta. Tyyppiryhmien peltoala edusti lähes 60 prosenttia maan koko peltoalasta, mutta vain pientä osaa kaikista tiloista. Kaikista tiloista tyyppiryhmää pienempiä tiloja oli noin 60 prosenttia ja suurempia noin 10 prosenttia. (Komiteanmietintö 1969: B 26, 2.)

Ilmeisen tavoiteltavana pidettiin sitä, että pienten, alle 10 hehtaarin tilojen väki hakeutuisi muihin, kansantalouden kannalta tuottoisampiin ammatteihin, kuten teollisuustyöntekijäksi. ”Taloudellisen kasvun nopeuttamiseksi tulisi edistää työvoiman siirtymistä niihin elinkeinoihin, joissa tuottavuuden kasvu on suuri, ja joiden tuotteiden markkinat kasvavat nopeimmin” (Komiteanmietintö 1964: A 16, 57). Kansalaisilta edellytettiin kalkyloivaa suhtautumista elämänvalintoihinsa. Näiden valintojen pohjaksi heille tarjottiin myös tietoja. Tulonjakoa koskevien tilastotietojen tuottamista perusteltiin mm. kansalaisten tietotarpeilla: ”Mikäli tulonjakotiedot ovat riittävän yksityiskohtaisia, voi niillä olla merkitystä yksityisen ihmisen ammatin, koulutuksen ja asuinpaikan valinnassa” (Tilastokeskus 1971, 5).

3.6 Sosiaali-indikaattorit ja uusien tilastojen perustaminen

Hyvinvointivalttiolliseen ajatteluun ja talouskasvun epätoivottujen seurausten tunnistamiseen liittyivät läheisesti sosiaali-indikaattorit, joitten kehittäminen oli vilkasta etenkin 1960- ja 1970-luvuilla. Niiden käyttöönotto oli kritiikkiä sitä kohtaan, että elintasoja mitattiin asukasta kohden lasketulla bruttokansantuotteella. Tämä mittari ei kertonut mitään toimeentulon jakaumasta. Kehittäminen oli kritiikkiä myös kulutukseen keskittyneen elintason kuvaamista vastaan. Käytetyt mittarit eivät kuvanneet elinoloja, kuten terveyttä, asumista, työoloja, koulutusta, vapaa-aikaa jne. Sosiaali-indikaattoreilla laajennettiin siis kuvaamista taloudellisen alueelta sosiaaliselle. Pyrkimyksenä oli

myös liittää yhteiskunnallisten olosuhteiden kuvaaminen ja mittaaminen yhteiskuntateoriaan. Tavoitteena oli kehittää samankaltaista kokonaiskehikkoa, mikä oli kansantalouden tilinpidon järjestelmä. Indikaattoreiden avulla pyrittiin kokonaisvaltaiseen tietoon. Niillä oli tiivis kytkentä valtiolliseen yhteiskuntapolitiikkaan ja talouden alueen vaikutusten julkiseen säätelyyn. (Hartikainen 1982, 152; Erikson & Uusitalo 1987, 178; Kajanoja 1996, 89.)

Sosiaali-indikaattoreilla tarkoitettiin ”tietyt edellytykset omaavia tilastollisia mittalukuja, joilla pyritään ilmaisemaan ihmisten hyvinvointiin vaikuttavien elinolosuhteiden tilaa ja niissä tapahtuvia muutoksia” (Talousneuvosto 1972a, VI). Sosiaali-indikaattoreihin perustuvan ajattelun taustalla oli pyrkimys yhdistää ja selvittää eri toimenpiteiden vaatimien panosten, niiden avulla aikaansaatuja tuotosten ja näistä väestön elinolosuhteisiin aiheutuvien vaikutusten riippuvuussuhteet.

Sosiaali-indikaattoreiden kehittämistyö oli kansainvälinen hanke. Niitä kehitettiin pääosin YK:n tilastotoimistossa, mutta myös muissa kansainvälisissä järjestöissä, kuten OECD:ssä. Elintasoa ja sosiaali-indikaattoreita koskeva työskentely käynnistyi 1950-luvulla ja ensimmäinen tätä aihepiiriä käsittelevä raportti (United Nations 1954) esiteltiin YK:n tilastokomissiolle vuonna 1954. Esitys perustui ns. komponenttiajatteluun, jonka mukaan elintasoa oli tarkoitus mitata eri elämän puolia edustavien 12 eri komponentin avulla. Näihin kuuluivat fyysistä hyvinvointia ja materiaalisia elementtejä korostavia tekijöitä kuten kulutus sekä myös ei-materiaalisia tekijöitä, kuten kulttuuristen ja koulutuksellisten tarpeiden tyydyttäminen. Jokaiseen komponenttiin komitea määritteli lukuisan joukon indikaattoreita.

Komponentit olivat:

1. Terveys ja demografiset olosuhteet
2. Ruoka ja ravitsemus
3. Koulutus
4. Työolot
5. Työllisyys
6. Kokonaiskulutus ja säästäminen
7. Liikenne
8. Asuminen
9. Vaatetus
10. Vapaa-aika
11. Sosiaalinen turvallisuus
12. Inhimilliset vapaudet

Vuonna 1970 YK:n tilastokomissiolle esiteltiin ensimmäinen suunnitelma sosiaali- ja demografisten tilastojen järjestelmäksi (System of Social and Demographic Statistics, SSDS). Tämä oli suunniteltu liittämään väestöä ja väes-

töryhmiä koskeva informaatio taloudelliseen informaatioon ja korostamaan erityisesti palveluja. Yksilöitä koskeva informaatio järjestettiin matriiseiksi. Taloudellinen informaatio tulojen, kulutuksen ja varallisuuden jakautumisesta merkitsi laajennusta kansantalouden tilinpidon järjestelmään. Myös ajankäyttötilit liitettiin mukaan. Järjestelmä käsitti 11 alajärjestelmää:

1. Väestön koko ja rakenne, syntyvyys, kuolleisuus ja muuttoliike
2. Perheellistyminen, perheet ja kotitaloudet
3. Sosiaaliluokkien kerrostuminen ja liikkuvuus
4. Tulojen, kulutuksen ja varallisuuden jakautuminen ja nettoarvo
5. Asuminen ja ympäristö
6. Ajan allokointi ja vapaa-ajan käyttö
7. Sosiaaliturva ja hyvinvointipalvelut
8. Oppiminen ja koulutus
9. Toimeentulo, työllisyys
10. Terveys ja terveydenhoitopalvelut
11. Yleinen järjestys ja turvallisuus, rikollisuus ja sen uhrin

SSDS pyrki yhdistämään nämä alajärjestelmät yhteneväisten luokitusten, määritelmien ja käsitteiden verkostolla. SSDS:stä katsottiin puuttuvan kolme keskeistä aluetta: ympäristö, tunteet ja asenteet sekä politiikka. SSDS:ää pidettiin liian monimutkaisena ja siitä kehitettiin yksinkertaisempi versio FSDS (Framework for Social and Demographic Statistics). Indikaattoreista toivottiin välinettä yhteiskuntapolitiikan tavoitteiden asettamiseen ja niiden toteutumisen arviointiin. Vuonna 1970 OECD käynnisti oman indikaattori-ohjelmansa, jonka seurauksena kansallisia elinolosuhdejulkaisuja alkoi ilmes-tyä. Suomessa tämä tapahtui vuonna 1978 (Tilastokeskus 1978).

Sosiaali-indikaattoreista ei pystytty kuitenkaan kehittämään kokonaisvaltaista kehikkoa. Yhdeksi syyksi on mainittu kokonaisvaltaisen sosiaali-teorian puute. Indikaattoreita on myös arvosteltu hyvinvoinnin universalistisesta käsityksestä sekä atomistisesta individualismista (Kajanoja 1997, 93). Vaikeutena oli myös, tulkitako indikaattoreiden osoittamia muutoksia positiivisiksi vai negatiivisiksi. Esimerkiksi, kertooko kasvu avioerotilastoissa ongelmien lisääntymisestä perhe-elämässä vai sosiaalisten normien vapautumisesta. (Lehto 1996, 20–21.) Kulutuksen alueelta yksinkertainen esimerkki on, kuvaavatko erot väestöryhmien kulutusmenoissa elintasoeroja vai elinkustannusten eroja. Kaikesta kritiikistä huolimatta sosiaali-indikaattoreita ja ns. sosiaalitalinpittoa kehitetään edelleen esimerkiksi EU:n piirissä.

Vaikka sosiaali-indikaattori -ajattelu ei järjestelmämuodossaan ollut kovin pitkäikäinen, sen vaikutuksesta väestön elinoloja koskeva tilastointi laajeni 1970- ja 1980-luvuilla merkittävästi. Siihen liittyivät lisääntynyt kiinnostus väestön tulojen jakautumista kohtaan sekä hyvinvointi -käsitysten laajeneminen. Suomessa kulutuksen tilastointia – Kotitaloustiedustelua

– laajennettiin ja uusia tilastotutkimuksia perustettiin. Sosiaali-indikaattori -ajattelun ja väestön elinoloja kokevien laajentuneiden tietotarpeiden myötä Tilastokeskukseen perustettiin 1970-luvulta lähtien Kotitaloustiedustelujen rinnalle muita väestön elinoloja kartoittavia tutkimuksia: vuosittainen Tulonjakotutkimus vuonna 1977 sekä määrääjoin tehtävät Ajankäyttötutkimus vuonna 1979, Vapaa-aikatutkimus vuonna 1977, Työolotutkimus aluksi koe-luontoisesti vuonna 1972 ja sen jälkeen säännölliseksi vuodesta 1977 lähti-en, Uhritutkimus aluksi Kriminologiseen tutkimuslaitokseen ja 1980-luvulla Tilastokeskukseen sekä eri elinololohkot kokoava yleinen Elinolotutkimus vuonna 1978. Myös ympäristötilastoja alettiin suunnitella aivan 1970-luvun alussa. (Marjomaa 2000.) Seuraavalla vuosikymmenellä vuonna 1987 perustettiin vielä erillinen Säästämis- ja velkaantumistutkimus, joka myöhemmin muotoutui Varallisuustutkimukseksi.

Elinolojen kuvauksen keskeisyys tunnistettiin Tilastokeskuksessa myös organisoinnin tasolla, kun virastoon perustettiin vuonna 1983 elinolotilas-totoimisto, jossa sijaitsivat muun muassa kulutus-, tulonjako-, ympäristö- ja elinolotilastot. Pari vuotta myöhemmin toteutettiin valtiovarainministeriön asettaman työryhmän ehdotuksen pohjalta laajempi organisaatiomuutos, jolloin perustettiin sosiaalitilastolinja, jonne olivat koottuina työvoimatilas-tot, elinoloja kuvaavat tilastot, palkkatilastot ja hintatilastot. Väestön elin-oloja kuvaavat tilastot oli nyt Tilastokeskuksessa ensimmäistä kertaa koottu organisatorisesti yhteen. Kaiken kaikkiaan toteutettu organisaatiouudistus liittyi palveluidean ja asiakaslähtöisyyden tuomiseen julkisen sektorin ja hallinnon kehittämiseen. Tilastokeskuksen osalta tavoitteena oli ”palvelu-henkinen informaativirasto”. Yhtenä keinona tässä oli lisätä tilastotyössä tutkimuksellista otetta, koska Tilastokeskukselta oli ”edellytettävä tuotan-toa ja jatkojalostusta palvelevaa tutkimustoimintaa” (Marjomaa 2000, 34). Asiakaslähtöisyyden korostamisella oli toinenkin seuraus: tilastotiedoista tuli entistä enemmän kauppatavaraa. Tilastokeskus alkoi markkinoida aktiivisesti valmiita tiedostoja ja tiedonkeruun palveluita ja niille asetettiin hinta.

Sosiaali-indikaattorien kehittäminen ja hyvinvointi -käsityksen laajene-minen elämänlaadun -käsitteeksi sekä julkisen sektorin säätelyn merkityksen korostuminen aiheuttivat muutoksia myös kulutuksen tilastointiin ja sen si-sältöön. Lisäksi YK antoi vuonna 1977 oman suosituksensa (United Nations 1977) tulonjaon, kulutuksen ja varallisuuden tilastoinnista. Taustalla oli tar-ve ohjata aiheeseen liittyvää tiedontuotantoa, koska eri maissa tehdyt tilastot eivät olleet kattavuudeltaan eivätkä keskinäiseltä ja ajalliselta vertailtavuu-deltaan riittäviä. Joissakin maissa tilastot kohdistuivat edelleen vain tiettyyn väestöryhmään koko väestön sijasta. Samoin tarvittiin yksinkertaista ohjeis-tusta kehittyvien maiden tilastoinnin tarpeisiin. Suosituksen perusteluosassa (United Nations 1977, 3) todetaan monien kehittyvien maiden kansantulon kasvaneen, mutta tämä ei ole hyödyttänyt maiden köyhimpiä asukkaita.

Suosituksessa tietojen tarve kiinnitettiin valtiollisen hyvinvointipolitiikan suunnitteluun ja toteutetun politiikan vaikutusten arviointiin: ”Tulojen, kulutuksen ja varallisuuden jakautumista kuvaavia tilastoja tarvitaan 1) arvioimaan väestön taloudellista hyvinvointia ja kehittämään hyvinvointiorientoitunutta yhteiskuntapolitiikkaa ja 2) muotoilemaan tulo- ja rahapolitiikkaa sekä suunnittelemaan ja arvioimaan taloudellista kehitystä.” Tietoja tulojen, kulutuksen ja varallisuuden jakautumisesta tarvittiin, jotta voitiin käsitellä laajaa joukkoa tosiinsa liittyneitä taloudellisia ja sosiaalisia kysymyksiä. (United Nations 1977, 1). Hyvinvoinnin jakautumista koskeneet tavoitteet liittyivät julkisten hyvinvointijärjestelmien tehokkuuteen tasata väestöryhmien välisiä toimeentuloeroja. Tulo- ja rahapolitiikka liittyivät makrotalouden kysymyksiin, joissa vakaan kasvun saavuttaminen ja alhainen inflaatio olivat tavoitteina. Annetut suositukset tilastokäsitteiksi noudattivat YK:n antamaa kansantalouden tilinpidon suositusta.

Suomessa laajoja Kotitaloustiedusteluja vuoden 1966 tiedustelu mukaan lukien tehtiin kaiken kaikkiaan kuusi noin viiden vuoden välein (1966, 1971, 1976, 1981, 1985, 1990). YK:n vuonna 1977 laatimaa suositusta noudatettiin sen antamisen jälkeen. Elintaso -käsitteen muuttuminen laajemmaksi elämänlaatu -käsitteeksi merkitsi tilaston tietosisällön laajenemista. Vuoden 1971 tutkimus oli tietosisällöltään kaikkein laajin. Se käsitti tietoja kotitalouksien kulutusmenoista, tuloista, asuinoloista, hyvinvointi- ja kulttuuripalveluiden käytöstä, ajankäytöstä ja harrastuksista, säästämisestä ja säästämistavoitteista. Laajan tietosisältönsä ansiosta tämä aineisto tarjosi mahdollisuuden kulutuksen tarkasteluun elämäntavan kokonaisuuden näkökulmasta käsin, kuten Liisa Uusitalo teki väitöskirjatyössään vuodelta 1979 (ks. luku 4).

Kulutustutkimusten tietosisällön supistuminen vuoden 1971 jälkeen on liittynyt kahteen seikkaan. Ensinnäkin laaja tietosisältö kasvatti tutkimukseen osallistuvien kotitalouksien vastausrasitusta melkoisesti. Vastausrasituksella puolestaan on vaikutusta vastaushalukkuuteen sekä vastausten laatuun. Esimerkiksi varallisuutta koskevat tiedot ovat Kulutustutkimuksen yhteydessä olleet puutteellisia. Toinen tekijä on liittynyt siihen, että tiettyjä ilmiöitä on pidetty niin merkityksellisinä, että niiden tutkimiseksi perustettiin omat tutkimuksensa (esim. Talousneuvosto 1972c). Kuten edellä kuvattiin, tällaisia olivat 1970-luvulla Ajankäyttötutkimus, Vapaa-aikatutkimus ja Tulonjako-tutkimus sekä 1980-luvulla Varallisuustutkimus.

Tietosisällön lisäksi toinen tekijä, joka on vaikuttanut tilastotiedon käyttömahdollisuuksiin, on ollut tilaston otannan ja tiedonkeruun toteuttaminen. Tässä suhteessa muutoksia on tapahtunut vuoden 1971 Kotitaloustiedustelun jälkeen. Vielä vuosina 1971 ja 1976 Kotitaloustiedustelun aineistonkeruu perustui haastattelutiedon lisäksi kuukauden mittaiseen kulutuspäiväkirjaan. Tätä jaksoa lyhennettiin vuoden 1981 Kotitaloustiedustelun aineistonkeruussa kahteen viikkoon ja samalla otoskokoa nostettiin, jotta tiedon tilas-

ulkopuolelle. Palveluiden rahallisen arvon laskemista varten Kotitaloustiedusteluissa kerättiin tutkimuksiin osallistuvien kotitalouksien jäseniltä tiedot heidän käyttämiensä palveluiden laadusta sekä käyttötiheydestä. Nämä sitten arvotettiin niiden tuottamisesta aiheutuneiden kustannusten perusteella. Yksilöinti tilastoinnissa laajeni näiden palveluiden käyttöä koskevien tietojen osalta. Lisäksi vuoden 1971 Kotitaloustiedustelusta lähtien yksilöinti laajeni kaikkeen henkilökohtaiseen kulutukseen eli kaikkeen sellaiseen kulutukseen, mikä vain oli mahdollista yksilöidä aineistonkeruussa. Samoin kaikki tuloja koskevat tiedot kerättiin yksilötasolla. Työmarkkinoiden lisäksi kansalaiset kuvautuivat yksilöinä suhteessa hyvinvointivaltioon sekä mahdollisimman laajasti myös kuluttajayksilöinä suhteessa kulutustavaramarkkinoille.

3.7 Sosiaaliturvan kohdentuminen ja talouden tehokkuus

Vuonna 1966 perustettu Kotitaloustiedustelu ja sen kohdistaminen kosemaan koko väestöä antoi mahdollisuuden tietojen laajenevalle käytölle, ennen kaikkea kokonaistaloudellisille mallintamisille ja väestöryhmien välisten erojen tarkasteluille. Väestöä koskevan kulutuksen ja tulojen jakautumista koskevan tilastotiedon käyttö painottui 1970-luvulta lähtien paljolti siihen ongelmanasetteluun, jota kutsuttiin taloudelliseksi eriarvoisuudeksi. Tästä talousneuvoston *Elämisen laatu* -jaosto oli tehnyt erillisen työryhmäraportin *Taloudellista eriarvoisuutta tutkivan työryhmän raportti* (Talousneuvosto 1972b). Tietoja käytettiin myös sosiaaliturvaa koskevan lainsäädännön valmisteluun.

Väestöryhmien välisiä eroja oli käsitelty 1960-luvulla sosioekonomisina, lähinnä maanviljelijöiden ja teollisuustyöntekijöiden välisinä tuloeroina (Komiteanmietintö 1969:B 26), mutta 1970-luvulta lähtien myös muut väestön luokittelutavat tulivat aikaisempaa enemmän kiinnostuksen kohteeksi. Seuraavaksi tarkastelen, miten kulutustilastollisten aineistojen käyttö liittyi 1970- ja 1980-luvuilla taloudellisen eriarvoisuuden käsitteellistämiseen sosiaali- ja terveysministeriössä (STM) ja Sosiaalihallituksessa (myöhemmin Stakesissa), joissa toteutettiin tulonjako- ja köyhyystutkimuksia. Kun sosiaalitutkimuslaitosta ei ollut Suomeen 1960-luvulla komitean esityksestä huolimatta perustettu, muodostettiin sosiaaliministeriöön vuonna 1968 sosiaalipoliittinen tutkimusosasto, jonka osastopäälliköksi nimitettiin Annikki Suviranta. Tutkimus oli täten lähellä päätöksentekoa, vaikka suoranaista tilaustutkimusta osastolla ei tehtykään (Haatanen & Suonoja 1992, 493). Tutkimusaiheita haettiin mm. hallitusohjelmista, eduskunnan valiokuntien mietinnöistä, valtio-neuvoston pöytäkirjoista, valtiovarainministeriön kannanotoista, ministeriön toiminta- ja taloussuunnitelmista sekä valtioneuvoston tilintarkastajien kertomuksista (Suviranta 1985, 2–3). Tutkimusosaston alkuaikojen tutkimukset koskivat mm. koulukoteja, alueellisia eroja, avo- ja laitoshuoltoa, terveyden taloustie-

dettä, sosiaalimenoja, kotona tehdyn työn arvostusta, sekä ns. erityisryhmiä kuten saamelaisia, mustalaisia, sotaveteraaneja (Haatanen & Suonoja 1992, 493–494). Kulutustilastoja aineistonaan hyödyntäneet tutkimukset koskivat mm. sosiaaliturvan kohdentumista, pienituloisuutta sekä lapsiperheiden ja vanhusten olosuhteita.

Sosiaali- ja terveystieteiden tutkimusosastolla toteutetut vuosien 1966, 1971, 1976, 1981 ja 1985 Kotitaloustiedusteluiden aineistoihin perustuneet tutkimukset pohjautuivat muuttuneisiin yhteiskunnallisiin tavoitteenasetteluihin, ja niitä perusteltiin tasa-arvon edistämisen kannalta. Tutkimukset voidaan jaotella neljään alueeseen: sosiaaliturvan kohdentumistutkimukseen, väestöryhmätutkimukseen, pienituloisuustutkimukseen ja normatiiviseen köyhyystutkimukseen. Alueet eivät ole täysin toisiaan poissulkevia, koska kaikissa tutkimuksissa väestöryhmien tarkastelut olivat keskeisessä asemassa. Ongelmanasettelultaan nämä kaikki liittyivät siihen kysymykseen, miten huolehtia kansalaisten toimeentulosta heidän kohdatessaan toimeentuloa heikentäviä riskejä, sekä miten vastata yhteiskuntapolitiikassa asetettuihin tavoitteisiin tulojen tasauksesta ja talouskasvusta. Miten yhdistää yksilön sosiaalinen turvallisuus yhteiseen taloudellista menestystä painottavaan etuun?

Erityisesti sosiaaliturvan kohdentumistutkimuksissa lähtökohtana oli tavoite tulonjaon tasoittamisesta ja resurssipainotteinen, prosessinomainen hyvinvointikäsitys. Tutkimusten tavoitteena oli selvittää, mitä vaikutuksia välittömällä ja välillisellä verotuksella sekä sosiaaliturvaetuuksilla ja julkisilla palveluilla oli tulonjakoon sen tasoittumisen näkökulmasta, sekä mitä vaikutuksia puolestaan tulonjaon tasoittamisella oli kansantalouteen ja kotitalouksien käyttäytymiseen. (Suominen 1977, 6). Tässä mielessä tutkimus oli siis toteutettujen toimenpiteiden vaikuttavuuden arviointia. Tämän lisäksi tavoitteena oli saada tietoa päätöksenteon pohjaksi tulevia toimenpiteitä varten. Tutkimusohjelman näkökulma oli pitkälti lainattu Pekka Kuuselta. Ohjelma toteutti myös sitä ajattelutapaa, josta Olavi Riihinen oli varoittanut edellisellä vuosikymmenellä sosiaalitutkimuslaitoksen perustamista koskeneen keskustelun yhteydessä. Hän kiinnitti huomiota sosiaalipolitiikan ja sosiaalitutkimuksen kaventumiseen sekä sen pitäytymiseen kansantalouden kysymyksissä. Tällöin unohdettiin sosiaalisten arvojen ja normien yhteys sosiaalisten ongelmien määrittämisessä. (Riihinen 1964.)

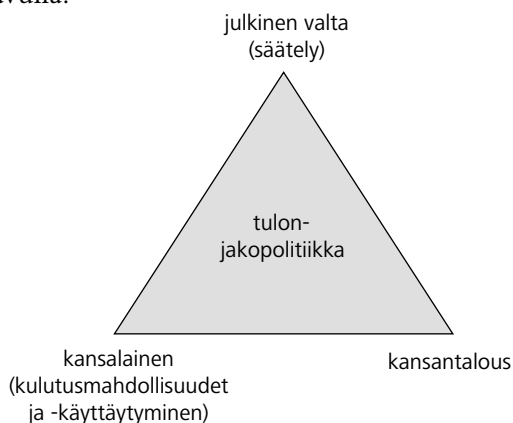
Tutkimuksissa näkökulma oli resurssipainotteisessa hyvinvoinnin käsitteessä. Käytännössä resurssit tarkoittivat käytettävissä olevia kokonaistuloja, joiden muodostus ja rakenne olivat keskeisenä kuvauskohteena. Kun sosiaaliturvan perinteisenä tavoitteena oli ollut kohtuullisen toimentulon takaaminen sellaisille henkilöille, jotka jostain syystä eivät kykene sitä saavuttamaan, tämän rinnalle uutena tavoitteena asetettiin nyt tuloerojen tasoitus, jonka oli nimenomaan tarkoitus toteuttaa sosiaaliturvan kohdentamisen avulla. Tässä suhteessa tutkimuksissa mitattiin yhteiskuntapolitiikan vaikuttavuutta ja tehokkuutta. Onnistumisen mittarina oli tuloryhmien ja väestöryhmien

tuloerojen pieneneminen: ”Mikäli pienituloiset saavat suuremman tuen sosiaaliturvan kautta kuin suurituloiset, vaikuttaa sosiaaliturvajärjestelmä tavoitteen mukaisesti.” (Suominen ja muut 1976, 1.)

Väestöryhmätutkimuksissa tarkasteltiin tiettyjen väestöryhmien – lähinnä lapsiperheiden ja eläkeläisten – kulutuksen ja tulojen rakennetta. Vaikka myös näissä tutkimuksissa pääpaino oli tulojen tarkastelussa, niissä tukeuduttiin paljolti myös perinteiseen tarvelähtöiseen hyvinvointi-käsitykseen ja tarkasteltiin kulutuseroja. Pienituloisuustutkimuksissa ajatuksena oli selvittää, keitä pienituloisuus koskee? Keitä pienituloiset ovat, eli keille sosiaaliturva tulisi kohdentaa? Sama ajatus oli normatiivisessa köyhyystutkimuksessa, jossa tutkittiin sitä, miten väestö asettautuu tulojensa suhteen hallinnollisesti asetetun tulokriteerin – voimassa olleen toimeentulotuen tason – suhteen. Lisäksi siinä arvioitiin toimeentulotuen suuruisella tulolla saatavaa elintason riittävyttä. Normatiivinen köyhyystutkimus oli jatkoa perinteiseen köyhyystutkimukseen, jossa etsittiin ja määriteltiin toimeentulominimin tasoa.

Tutkimusraportteja olen lukenut pitäen mielessäni seuraavanlaisia kysymyksiä: Miten julkilausutut yhteiskuntapoliittiset tavoitteet ilmenevät tarkastelun tavoissa, käytetyissä käsitteissä ja luokituksissa sekä millaisia suhteita ja hierarkioita niillä luodaan kansalaisten ja yhteiskunnan välille ja kansalaisten kesken? Minkälaisista väestön kulutuksen ja toimeentulon hallinnan muutoksista tiedon käytön ja esittämisen tavan muutokset kertovat?

Tulonjakopolitiikka oli se väline, jolla oli mahdollista yhdistää hallinnoitavaksi kokonaisuudeksi ja vaikuttamisen kohteeksi koko kansantalous, julkinen sektori ja kansalainen sekä määritellä näiden välisiä suhteita oikeuksiin ja velvollisuuksiin. Tätä kokonaisuutta voidaan hahmottaa seuraavan kolmion avulla:

Tarkastelussa yhdistyivät taloudellista tehokkuutta ja talouskasvua painottavat näkökulmat yleisempään, kokonaisuutta korostavaan etuun, jota voidaan kutsua ”kansakunnan eduksi”. Se tarkoitti sekä yksityisten taloudellisten etujen yläpuolista kansantaloudellista etua että talouden toimintaa yhteiskunnan

kiinteyden nimissä rajoittavaa sosiaalista periaatetta (Kettunen 2006b, 226). Olennaista näkökulmalle oli myös se, että hyvinvoinnin ja talouskasvun välillä oli yhteys. Tavoitteena oli "...[k]iinnittää huomiota taloudellisen toiminnan tulosten ja niiden aikaansaamien tulosten eli väestön hyvinvoinnin muutosten välisiin riippuvuussuhteisiin" (Talousneuvosto 1972a, 15).

Ongelmanasettelut ja niiden kuvaustapa liittyivät suoraan kansantalouden kiertokulun mukaiseen kuvauskehikkoon, jossa eri osapuolten keskinäiset suhteet määrittyivät eri suuntiin risteilevinä työvoiman, tavaroiden ja rahan virtoina. Näiden virtojen säätelyllä julkinen valta pyrki vaikuttamaan kansalaisten toimeentulon tasoon ja jakautumiseen, mutta myös edistämään työvoiman tarjontaa ja markkinoita ja täten kansantalouden kasvua. Julkisen sektorin varainhoito ja sen osana tulonjakopolitiikka muodostivat keskeisen välineen kansantalouden kasvupolitiikan kannalta. Tällä voitiin "ottaa tasapainoisesti huomioon sekä lisääntyvän sosiaaliturvan tarpeet että taloudellisen kasvun edistämiseksi välttämättömät kiihokkeet." Tarkoituksena olikin suunnitella sosiaalipoliittiset toimenpiteet siten, että ne muodostuisivat kasvua edistäviksi eivätkä sitä jarruttaviksi. (Komiteanmietintö 1964:A 16, 52.)

Keinoina olivat veropolitiikka, sosiaaliturvapolitiikka tulonsiirtoineen ja palveluineen. Mekanismi eli se politiikka, jolla eri osapuolet kytkeytyivät toisiinsa kuvattiin seuraavan logiikan mukaisesti: "...yksityiseltä sektorilta ja yrityssektorilta vedetään varoja julkisen sektorin toimesta sosiaaliturvan rahoitukseen ja" ... "[p]alautetaan kulutukseen erilaisina tulonsiirtoina kotitalouksille". Samoin kuluttajien kulutusmahdollisuuksien nähtiin paranevan "[s]en johdosta, että he saavat subventoituun tai tuotantokustannuksia alempaan hintaan käyttää sosiaalipalveluja, jolloin muulle kulutukselle jää enemmän mahdollisuuksia. Näillä uudelleenjakovaikutuksilla on selviä yhteyksiä väestön kulutukseen ja sitä kautta tuotantoon, tuotannontekijätuloihin ja verokertymiin." (Suominen R. 1979, 1–2.)

Ensisijaisena tavoitteena oli tutkia sosiaaliturvan vaikutuksia tulonjakamaan, kansantalouteen ja kansalaisten käyttäytymiseen. Lisäksi pienituloisuus- ja köyhyystutkimuksissa tavoitteena oli löytää ne väestöryhmät, jotka olivat sosiaaliturvan tarpeessa sekä arvioida sen rahamäärän suuruutta, joka tarvittaisiin näiden ryhmien elintason nostamiseksi tietylle, eri tavoin määritellylle tasolle. Ilmaistut tavoitteet, ongelmat ja keinot voidaan kiteyttää yksinkertaisesti siten, että kansalaisten kannalta tavoitteena oli turvata heidän sosiaalisen riskin varalta sekä heidän ostovoimansa säilyttäminen ja tasaaaminen. Kansantalouden kannalta tavoitteena oli suunnata toimenpiteet niin, että ne edistäisivät talouskasvua. Ongelmana kansantalouden ja julkisen sektorin kannalta oli resurssien niukkuus ja sosiaalimenojen voimakas kasvu ja se, että ne muodostivat yhä suuremman osuuden bruttokansantuotteesta. Jännite muodostui tasa-arvon tavoitteen ja taloudellisen tehokkuuden tavoitteen välille (Suominen 1977, 6). Kansalaisten käyttäytyminen koettiin ongelmaksi, koska heidän vaatimustasonsa sosiaaliturvan ja -palveluiden – esimerkiksi

terveydenhoidon – suhteen oli kyltymätön. He tietämättömyyttään halusivat käyttää palveluita, joita he eivät oikeastaan olisi tarvinneet (Suominen 1976b, 4). Yleisen edun, yksityisen edun ja kansalaisten käyttäytymisen välistä jännitettä kuvaa seuraava terveydenhuoltopolitiikan alalta oleva esimerkki:

”Terveydenhuoltopolitiikan asema sosiaaliturvapolitiikassa on viime aikoina korostunut aivan käytännöllisistä ja taloudellisista tekijöistä johtuen. Toisaalta elintason noustessa kohoaa myös kansan vaatimustaso, jolloin vaaditaan tehokkaampia keinoja terveyden ylläpitämiseksi. Toisaalta elintason noustessa yhteiskunta investoi yhä enemmän jäseniinsä koulutuksen, työpaikkojen perustamisen, asuntojen, infrastruktuurin ja sosiaaliturvan muodossa. Vastavuoroisesti yhteiskunta odottaa jäseniltään mahdollisimman täysipainoista työpanosta. Sairaus voi vaarantaa nämä investoinnit. Täten yhteiskunnan kannattaa uhrata terveydenhuoltoon turvatakseen yhteiskunnan jäseniin kohdistetut investoinnit. Pohjoismaissa valmistuneissa terveystieteissä suunnitelmassa on korostettu sairauksien yhteyttä sosiaalisiin tekijöihin. Tällöin kansanterveydelliseksi ongelmaksi koetaan – esimerkiksi terveydelle haitalliset elintavat; kuten alkoholin, tupakan ja huumeiden käyttö, elinympäristön saastuminen, liikenneonnettomuudet ja asunto-olot.” (Suominen 1976b, 1.)

Kiteytettynä ne kysymykset, joihin sosiaali- ja terveysministeriö tutkimuksiltaan haki vastauksia, olivat seuraavat:

- Tasoittaako hyvinvointivaltio tuloeroja?
- Keille ja minkä suuruisena sosiaaliturva ja sosiaalipalvelut tulisi kohdistaa?
- Edistääkö sosiaaliturva kansantalouden etua ja taloudellista kasvua?
- Miten kansalaiset saadaan käyttäytymään tavoitteiden mukaisesti?

Tutkimuksissa käytettyjen käsitteiden, indikaattoreiden ja mittareiden tuli vastata näihin kysymyksiin ja niiden tuli kuvata vaikutusyhteyksiä niin, että vaikutuskeinot voitiin kohdistaa toivotun lopputuloksen mukaisesti. Indikaattoreiden ja mittareiden valinta ei kuitenkaan ollut helppoa ja valinnoista riippuen vastaukset kysymyksiin saattoivat vaihdella.

Hyvinvointijärjestelmien tehokkuus

Sosiaaliturvan kohdentumista ja tulojen jakautumista koskeissa tutkimuksissa tarkoituksena oli arvioida, missä määrin hyvinvointivaltiolliset tulonsiirrot, verotus ja julkiset palvelut ovat onnistuneet supistamaan markkinoilla syntyneitä tulo- ja elintasoeroja. Kiteytettynä kysymyksen esitti Hannu Uusitalo: ”Millaisten prosessien ja vaikutusten kautta tuotannontekijätulojen jakautuma muuttuu taloudellisen toimeentulon jakautumaksi, ja mitä tässä prosessissa jakautumalle tapahtuu.” (Uusitalo 1988, 8). Tutkimuksessa asetettiin hyvinvointivaltiolle vastattavaksi kysymys: ”Onko sosiaaliturvajär-

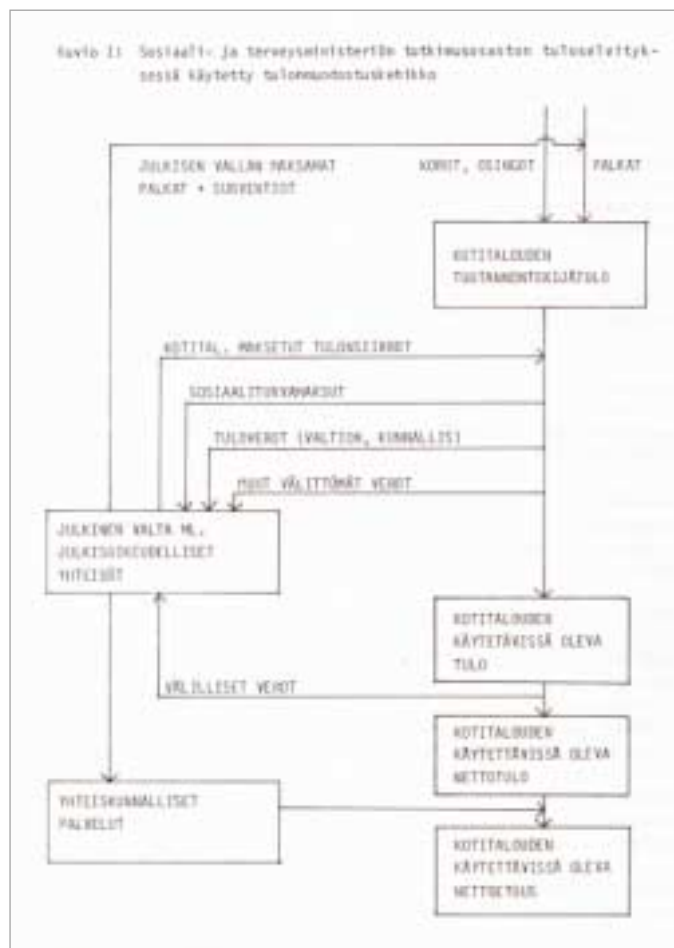
jestelmä todella saanut aikaan tulojen uudelleenjakoa, ja jos on, niin missä määrin?” (Suominen & Kallio 1976, 1). Hyvinvointivaltio, joka tässä yhteydessä samaistettiin pitkälti ”sosiaaliturvajärjestelmään” miellettiin toisaalta julkisena tulonjakopolitiikan toteuttajana – eräänlaisena rahanjakokoneistona – mutta toisaalta myös tämän toteutuksen lopputuloksena.

Näiden kohtaanto- ja tulonjakotutkimusten idea esitettiin useassa julkaisussa seuraavan kuvion avulla (kuvio 3.1). Se esiintyi lähes jokaisessa STM:n sosiaaliturvan kohdentumista käsitelleessä raportissa.

Kuvion laatimistapa kertoo tarkastelutavan valtiokeskeisyydestä ja siitä, että sosiaaliturvan kohdentumistutkimuksissa painopiste oli järjestelmän toimivuuden ja tehokkuuden arvioinnissa.

Kuvio 3.1

STM:n sosiaaliturvan kohtaantotutkimusten tarkastelukehikko

Lähde: Esim. Suominen R. 1979, 8

Kuviossa ainoana subjektina esiintyy ”julkinen valta”, joka saa tulonsiirtoja ja veroja, maksaa palkkoja, subventioita ja tulonsiirtoja sekä tuottaa yhteiskunnalliset palvelut. Yhteiskunta, hyvinvointivaltio, julkinen valta, julkinen sektori ilmaistiinkin tuon ajan kirjoituksissa usein toimijana ja yhteiskuntaa ja julkista valtaa tai valtiota käytettiin synonyymina (Kettunen 2001a; 2003). Tulonsiirtoja tai palveluja käyttävää ja veroja maksavaa kotitaloutta tai yksilöä ei kuviossa ole samanlaisena subjektina kuin julkinen valta. Subjektina eivät esiinny myöskään työvoimaa käyttävät, palkkoja maksavat ja tuotteita markkinoille tuottavat yritykset. Kuvion laatikot kuvaavat tässä mielessä ainoastaan erilaisia tulovirtoja. Kuitenkin kansalaista sekä kansalaisen paikkaa ja tehtävää kiertokulkumallissa määriteltiin ja muodostettiin hierarkkisia jakoja. Kansalainen oli läsnä tuottavana, aktiivisena kansalaisena, jolta ”[y]hteiskunta odottaa täysipainoista työpanosta” (Suominen 1976b, 1). Pauli Kettunen onkin huomauttanut, että julkisesta valasta puhutaan usein yhteiskuntana silloin, kun julkisen vallan ja yksilöiden välistä suhteita katsotaan moraalisesta näkökulmasta (Kettunen 2001a, 260–261).

STM:n hankkeissa sosiaaliturvan määrittelyssä tukeuduttiin Heikki Wariksen vuonna 1973 ilmestyneessä julkaisussa esittämään määritelmään, jonka mukaan sosiaaliturvaksi katsottiin kaikki ”ne sosiaalipoliittiset pyrkimykset ja toimenpiteet, joitten tarkoituksena oli taata sosiaalisiin riskeihin tai vaaratilanteisiin joutuneille yksilöille toimeentulon jatkuvuus sosiaalivakuutuksen, sosiaaliavustuksen tai sosiaalihuollon keinoin” (Waris 1973, 168). Lisäksi uutena käsitteenä ja keinoryhmänä esiteltiin sosiaalipalvelut (Auvinen 1974). Sosiaalipalveluiden käytöstä oli alettu kerätä tilastotietoja kotitalouksilta vuodesta 1971 lähtien. Sosiaaliturvan kohdentumistutkimuksissa sosiaaliturva jaoteltiin seuraavalla tavalla:

- Perhepoliittiset tulonsiirrot (lapsilisä ja erityislapsilisä, äitiysraha, elatusavun ennakko, elatusapu, lapsen hoitotuki, perhelisä, äitiysavustus, lapsiperheiden asumistuki)
- Terveystenhoitoon liittyvät tulonsiirrot (avustuskassakorvaukset, sairausvakuutuskorvaukset, tapaturmavakuutuskorvaukset, sotilasvammakorvaukset, toipilasraha)
- Eläketurva
- Muu sosiaaliturva (työttömyysturva, koulutus- ja opintotuki, sosiaaliavustukset)
- Sosiaalipalvelut (terveyspalvelut, sosiaalipalvelut, koulutuspalvelut, harrastuspalvelut)

Lisäksi tutkittiin välittömän ja välillisen verotuksen vaikutuksia sekä tulonmuodostuksen ajallisia muutoksia.

Tulonsiirtojen vaikutusten tutkiminen tulonjakoon edellytti kahden tulojakauman vertaamista keskenään. Ensimmäinen oli markkinoilla tuotantotoiminnan perusteella muodostunut ja toinen oli julkisen tulonjakopo-

litiikan tuloksena muodostunut. Keskeisiä mittareita olivat ”kotitalouden käytettävissä oleva tulo”, ”kotitalouden käytettävissä oleva nettoetuus” sekä ”julkisen sektorin nettovaikutus”. ”Kotitalouden saama nettoetuus” tarkoitti sitä kokonaistulon arvoa, joka oli saatu vähentämällä tuotannontekijätuloista maksetut tulonsiirrot ja lisäämällä niihin saadut tulonsiirrot sekä hyvinvointipalveluiden käytöstä koostunut etuus (kollektiivinen kulutus).

Käytettävissä oleva tulo ja sen jakautuminen tulonsiirtojen jälkeen oli kotitalouden ostovoiman ja sen jakautumisen tasaisuuden tärkeä osoitin: ”Tulonsiirrot ja niiden kohtaanto määräävät tulojen uudelleenjaon kotitalouksien kesken. Sekä maksetut että saadut tulonsiirrot jakavat tuloa uudelleen. Primääritulona ovat tuotannontekijätulot, tuotannossa ja palvelussa, työssä tai omistuksessa syntyvät tulot. Niiden jakautuminen ns. aktiivi- ja passiiviväestön kesken on tulojen uudelleenjaon merkittävin kohta, toisin sanoen se, miten runsaasti passiiviväestö pääsee työn ja omistuksen tuotoksesta, tuotannontekijätuloista, osalliseksi. Maksettuja ja saatuja tulonsiirtoja voidaan tarkastella analogisesti, kummatkin ovat osuuksia kotitalouksien tuloista, niiden määrä muuttaa tuotannontekijätulot käytettävissä oleviksi tuloiksi, jotka viimekädessä ovat kotitalouksien ostovoima.”... ”[K]äytettävissä olevat tulot katsotaan siten kotitalouden hyvinvoinnin indeksiksi, ne määräävät kulutusmenot ja -mahdollisuudet.” (Sosiaali- ja terveysministeriö 1984a, 1–2.) Kollektiivisen kulutuksen huomioon ottaminen laajensi käytettävissä olevan tulon kokonaistuloksi.

Nettoetuutta käytettiin myös toisessa merkityksessä eli erottelemaan toisistaan sosiaaliturvan rahoittajat sosiaaliturvan saajista eli ne, joilla maksetut tulonsiirrot ylittivät heidän saamansa tulonsiirrot niistä, joilla tämä suhde oli päinvastainen. Tämän jaottelun esiin nostaminen korostui 1970-luvun lopulla ja 1980-luvulla julkaistuissa raporteissa: ”Eniten sosiaaliturvan rahoitukseen osallistuivat kahden ammatissa toimivan perheet. Maksajia olivat myös elatusvelvollisuusperheet ja nuoret perheet. Lapsiperheet rahoittivat muiden sosiaaliturvaa ja valtiontalouden muita menokohteita vuoden 1986 rahanarvossa yli 14 miljardilla markalla.” (Sosiaali- ja terveysministeriö 1986c, 87.)

Sosiaaliturvan kohdentumistutkimuksissa tulonjakoa – sen tasaisuutta tai epätasaisuutta – tarkasteltiin vertikaalisena ja horisontaalisena. Vertikaalinen tulonjaon tarkastelu keskittyi siihen, miten tulot jakautuivat eri tuloryhmi- en kesken. Tuloryhminä käytettiin eri tavoin muodostuneita tulodesiilejä. Nämä muodostettiin siten, että kotitaloudet jaettiin tulojensa suuruuden perusteella kymmeneen tuloluokkaan, jolloin ensimmäiseen luokkaan kuuluivat pienituloisimmat ja kymmenenteen luokkaan suurituloisimmat kotitaloudet. Horisontaalinen tulonjako kuvasi eri väestöryhmien välisiä eroja. Näiden jakaumien tasaisuus tai epätasaisuus kuvasi hyvinvointijärjestelmien tehokkuutta tai tehostomuutta.

Kansalaisten tehokkuus

Horisontaalinen tulonjakotarkastelu selvitti sitä, miten sosiaaliturva kohdentui erilaisille väestöryhmille. Tarkasteluissa kiinnitettiin huomiota sekä väestöryhmien välisiin eroihin että väestöryhmien sisäisiin eroihin. Väestöryhminä ja muina kotitalouksien luokitteluperusteina olivat toisaalta ne käsitykset kotitalouksien ominaisuuksista ja olosuhteista, joiden ajateltiin vaikuttavan tulonjakoon ja toisaalta kotitalouksien tai yksilöiden tuotanto- ja elatuskykyihin liittyvät odotukset. Vuosia 1971 ja 1976 koskevista selvityksistä luokitteluina käytettiin seuraavia muuttujia (Suominen, R. 1977; 1979):

- kotitalouden koko ja elinvaihe
- kotitalouden asuinalue
- kotitalouden työhön osallistuvien henkilöiden lukumäärä
- kotitalouden päämiehen sosioekonominen asema
- kotitalouden päämiehen ikä

Näiden luokitusten valintaa perusteltiin julkaistuissa raporteissa varsin vähän. Vuotta 1981 koskevista tutkimuksissa kotitalouden elinvaiheen käyttöönottoa perusteltiin sillä, että se yhdisti kotitalouden rakenteelliset ja ikäominaisuudet. Päämiehen sosioekonominen asema oli keskeinen siinä mielessä, että se liitti kotitalouden tuotantoelämään. (Sosiaali- ja terveysministeriö 1986b, 26.) Lähes kaikissa luokituksissa oli läsnä jaottelu ”aktiivisiin” ja ”passiivisiin”, mikä tässä yhteydessä tarkoitti tuotantotoimintaan osallistumista tai sen ulkopuolella olemista. Sosioekonominen asema kuvasi sitä, onko kotitalouden päämies mukana tuotantotoiminnassa vai esimerkiksi eläketulojen varassa elävä tai opiskelija. Lisäksi se jaotteli palkansaajat sekä maatalous- ja muut yrittäjät toisistaan. Palkansaajat eroteltiin lisäksi ammattia ja ammattiasemaa kuvaaviin ryhmiin. Kotitalouksien aktiivisuutta mitattiin myös sen työhön osallistuvien jäsenten lukumäärällä.

Jako tuotantoon osallistumisen sekä elättäjien ja elätettävien välillä on ollut keskeinen, mutta vaihdellut kunkin ajankohdan ja käsitysten perusteella. Merja Kinnunen (2001) on kuvannut tämän jaottelun varhaisia tapoja. Tätä jakoa koskevia luokituksia sisältyi jo 1700-luvun Ruotsi-Suomen väestötietoihin. Luokituksen lähtökohtina olivat ammatissa toimivuus, mutta myös sukupuoli ja avioliiton kautta muodostunut riippuvuus. Vuonna 1812 väestö jaettiin kahteen ryhmään, jossa toisessa olivat ”15 vuotta vanhemmat miehenpuolet” ja toisessa ”vaimoja ja lapsia”. Miehiin laskettiin mukaan myös talonpojan lesket, omaa elinkeinoa harjoittavat vaimonpuolet, vaimonpuolinen puotipalvelusväki ja tehdasten työntekijät. Vaimoihin ja lapsiin laskettiin alle 15-vuotiaat miehenpuolet ja muut miehet – vaivaiset, vangit ym. – jotka eivät hanki omaa elustaan. Kinnunen halusi esimerkillä osoittaa, kuinka sukupuoli ja perhesuhteet sulautuivat sisällöllisesti käsitykseen elättäjästä. (Kinnunen 2001, 46–49).

Kun kulutuksen tilastoinnissa perheenelättäjän elatuskykyä oli 1900-luvun alussa mitattu ja arvioitu perheenjäsenten tulojen osuudella perheen ko-

konaistuloista, 1900-luvun loppupuolella elatuskyvyn arviointi sisältyi lähes jokaiseen kotitalouksia koskevaan luokittelumuuttujaan. Kun sukupuoli oli aiemmin ollut yksi elättäjyyteen liittynyt luokitusperuste, tuli iästä nyt keskeinen kriteeri. Kotitalouden rakenne- ja elinvaiheluokitukset kuvasivat toisaalta lapsiperheitä ja sitä, kuinka paljon niissä oli elätettäviä lapsia. Toisaalta ne kuvasivat lapsettomia kotitalouksia iän perusteella luokiteltuna. Ikäluokitte-
lut perustuivat usein sosiaaliturvalainsäädännössä määriteltyjen ikärajojen mukaisesti, kuten lapsilisään oikeutetut tai eläkkeeseen oikeutetut. Voidaan-
kin puhua sosiaalipoliittisesta ikäluokittelusta. Ikää kuvaava luokitus erotteli
työiässä ja eläkeiässä olevat toisistaan. Perhettä koskevan elättäjyyden rinnalle
oli ilmaantunut yhteiskunnallinen elättäjyys. Yksityistä ja yhteiskunnan vas-
tuuta arvioitiin, ja tasapainoa haettiin niiden väliseen suhteeseen.

Sosiaaliturvan kohdentumista koskevissa selvityksissä eri ajankohtaa ku-
vaavien tilastoaineistojen saannin myötä, kiinnostus alkoi kohdistua myös
ajallisiin muutoksiin (Johansson 1987; Halla 1988; Uusitalo 1988; Ritakallio
1994). Tällöin voitiin arvioida tulonsiirtopolitiikan tehokkuutta ajan suhteen,
eli tapahtuneesta muutoksesta saatiin uusi tehokkuuden indikaattori. Jotta
muiden rakennetekijöiden kuin tulonjakopolitiikan vaikutukset tulonjakoon
voitaisiin eliminoida, alettiin tarkastella ns. mallikotitalouksia. Mallikotita-
louksiksi valittiin erityyppisiä talouksia sillä perusteella, että "niillä oli eri-
tyistä mielenkiintoa sosiaalipoliitiikan toteutuksen kannalta" (Johansson
1987, 59; Halla 1988, 4). Tarkastelun kohteena oli kolme erilaista "huoltaja-
kotitaloutta" – yksinhuoltajat, yksilapsiset perheet, kolmelapsiset perheet –
sekä eläkeläistalous (65 vuotta täyttäneet yksin asuvat), jotka kaikki jollakin
tavalla olivat hyvinvointijärjestelmien piirissä. Lisäksi vertailun vuoksi oli va-
littu yksi "mahdollisimman paljon aktiivitalous" – alle 65-vuotias yksinasuva
– joka oli "yhteiskunnan suurimpien sosiaalipoliittisten ohjelmien ulkopuo-
lella" (Johansson 1987, 59–60.) Julkisen sektorin hyvinvointijärjestelmät vai-
kuttivat paljolti siihen, miten väestöä luokiteltiin.

Käsitteet vaikuttivat jakaumiin

Arvioon tulonjaon tasaisuudesta vaikutti se, millaisin mittarein sitä tarkastel-
tiin. Tätä ongelmaa käsiteltiin runsaasti sosiaali- ja terveysministeriön sosiaa-
liturvan kohdentumista koskevissa raporteissa sekä lukuisissa muissa tulon-
jakotutkimuksissa. Tuloksiin vaikuttivat sekä valittu tulokäsite että se, miten
kotitalouden koko ja rakenne otettiin huomioon. Osa tulonjakotutkimusta
onkin ollut paljolti käsitteisiin liittyvää keskustelua sekä erilaisten indikaatto-
reiden ja mittareiden kehittämistä ja niiden antamien tulosten vertailua (esim.
Hagfors & Koljonen 1984; Allén 1986; Hagfors 1988; Uusitalo 1982; 1988).

Tulonmuodostusta (hyvinvoinnin tuottamisen prosessia) kuvaava kaava
oli tutkimuksissa seuraavanlainen (esim. Johansson 1987, 21):

+ ansiotulot
+ omaisuustulot
= tuotannontekijätulot
+ saadut tulonsiirrot
= bruttotulot
– maksetut tulonsiirrot (välittömät verot)
= käytettävissä oleva tulo
+ yhteiskunnalliset palvelut
= kokonaistulo

Tulonjakovertailuissa käytetyt tulodesiilit muodostettiin eri tulokäsitteiden perusteella, yleisimmin joko tuotannontekijätulojen tai käytettävissä olevien tulojen mukaan. Käytettävissä olevat tulot jakautuivat tasaisemmin kuin tuotannontekijätulot, koska niissä oli mukana jo tulonjakoprosessin vaikutukset. Esimerkiksi, kun tuloryhmät muodostettiin tuotannontekijätulojen perusteella, eläkeläistaloudet sijoittuivat alimpiin tuloluokkiin. Sen sijaan, kun luokitus tehtiin käytettävissä olevan tulon perusteella, eläkeläiset sijoittuivat tasaisemmin eri tuloluokkiin. Erikokoisten kotitalouksien vertailemiseksi tulot usein skaalattiin jollakin mittaluvulla, joko kotitalouden jäsenmäärällä tai jollakin tavalla muodostetulla ekvivalenssiskaalalla. Riippuen siitä, käytettiinkö vertailussa kotitaloutta kohti, kotitalouden jäsentä kohti tai jotain muuta ekvivalenssiskaalaa kohti laskettua tuloa, saatiin erilaisia tuloksia. Eri tuloluokkiin valikoituivat eri kotitaloudet. Kun tuloryhmät muodostettiin kotitaloutta kohti laskettujen tulojen perusteella, alimpiin tuloluokkiin valikoituivat pienet ja pienituloiset kotitaloudet. Kun taas skaalaus tehtiin kotitalouden jäsentä kohti, alimpiin tuloluokkiin sijoittuivat usein monilapsiset perheet. Muulla perustein tehdyt skaalaukset tuottivat näiden ääripäiden välillä olevia tuloksia. (Esim. sosiaali- ja terveysministeriö 1984a, 11; 1985, 6.)

Keille sosiaaliturva tulisi kohdentaa?

Edellä kuvatun sosiaaliturvan kohdentumistutkimuksen pääasiallisena tarkoituksena oli arvioida, miten tulonjakopolitiikka kykenee tasoittamaan tuloeroja. Tämän lisäksi siinä hyvin vahvana lähtöoletuksena oli jo näkemys siitä, keille se tulisi kohdentaa. Tähän asiaan paneuduttiin tarkemmin tiettyjä väestöryhmiä sekä ylipäänsä pienituloisia koskevissa selvityksissä. Näissä tarkasteluissa ei kyse ollut enää pelkästään resurssilähtöisestä yleisestä hyvinvoinnista ja tämän tasoittamistavoitteesta, vaan perinteisestä tarvelähtöisestä hyvinvointikäsitteestä, jossa kulutuksella ja sen kohdentamisella oli edelleen merkitystä. Väestöryhmätutkimuksissa tarkoituksena oli selvittää tietyn väestöryhmän tulo- ja kulutusrakenne sekä verrata sitä koko väestön vastaavaan tasoon ja saman väestöryhmän eri tavoin muodostettuihin ryhmiin. Normitaso määrittyi siis toisaalta koko väestön keskiarvon mukaan, mutta toisaalta tarkasteltavan väestöryhmän keskiarvon mukaan.

Kysymys ”keille sosiaaliturva tulisi kohdentaa” jäsenyi kahdeksi näkökulmaksi. Toisaalta tarkasteltiin eri elämänvaiheessa olevien perheiden ja yksilöiden tilannetta ja toisaalta huomio kiinnitettiin kaikkein pienituloisimpiin. Elämänvaihenäkökulmasta tarkasteltiin lapsiperheitä ja eläkeläisiä. Kun vuonna 1981 vietettiin kansainvälistä vammaisten vuotta, yhtenä erityisryhmänä tarkasteluissa olivat myös vammaiset eli ne kotitaloudet, joissa joku kotitalouden jäsen oli vammainen tai pitkäaikaisesti sairas. Vuoden 1981 Kotitaloustiedustelun haastattelulomakkeelle oli tämän vuoksi liitetty kotitalouden jäsenten terveydentilaa koskeva kysymys.

Lapsiperheisiin kiinnitettiin paljon huomiota sosiaali- ja terveysministeriössä, ja niitä koskevia tutkimuksia tehtiin useita vuosilta 1971, 1976, 1981 ja 1985. Taustaselvityksenä oli vuonna 1973 julkaistu aikasarjakatsaus *Perhekustannusten tasaus Suomessa vv. 1936–1971*, jossa perusteltiin perhekustannusten tasausta yhteiskunnan muutoksilla, jotka olivat vaikuttaneet lapsiperheiden taloudelliseen asemaan. Tällaisia olivat muun muassa lasten päivähoitoon liittyneet ongelmat. Perhekustannusten tasaus ymmärrettiin raportissa kaikeksi sellaiseksi toiminnaksi, jolla pyritään lapsista perheille aiheutuvien kustannusten tasaamiseen perheellisten ja muun väestön kesken. (Suominen & Rinne 1973, 6).

Lapsiperhetarkastelut jatkoivat sitä perinnettä, joka oli ollut vallalla aina siitä lähtien, kun väestön kulutuksesta ja toimeentulosta oli alettu tietoja kerätä. Lapsiperhe eli niin kutsuttu ”normaaliperhe” ja sen elintavat, kulutus ja toimeentulon ehdot olivat olleet kiinnostuksen ja tilastoinnin kohteena Suomessa 1900-luvun alkuvuosista lähtien. Perhekustannusten tasaus ymmärrettiin 1970-luvulla tavoitteeltaan sosiaalipoliittiseksi erotuksena väestöpoliittisista tai talouspoliittisista tavoitteista (Suominen 1975, 95). Sosiaalipoliittisilla tavoitteilla ja perheiden tukemisella pyrittiin ”sosiaaliseen oikeudenmukaisuuteen” tai ”tasaukseen” (Suominen 1976a, 2). ”Tasaus voi olla luonteeltaan vertikaalista, rikkaiden ja köyhien perheiden välistä tasaukseen, tai horisontaalista tasausta, mikä voidaan tulkita tasaukseksi ensinnäkin lapsiperheiden ja lapsettomien perheiden välillä, toiseksi tasaukseksi suurten lapsiperheiden ja pienten lapsiperheiden välillä sekä kolmanneksi tasaukseksi maaseudun ja kaupungin lapsiperheiden välillä” (Suominen 1975, 19). Perhekustannuksen tasauksella suunnistettiin myös tulevaisuuteen. Lapset nähtiin tulevan yhteiskunnan rakentajina ja tulevina veronmaksajina (Suominen & Tuisku 1979, 6) ja huolta kannettiin lasten lukumäärän vähenemisestä (Säntti 1989, 1).

Lapsiperhe määriteltiin sellaiseksi kotitaloudeksi, jossa oli alle 18-vuotiaita lapsia. Vertailuperusteena käytettiin 1970-luvulla koko väestöä, mutta 1980-luvun tutkimuksissa keskityttiin vain eri tavoin luokiteltuihin lapsiperheisiin ja näiden olosuhteet suhteutettiin kaikkiin lapsiperheisiin. Lapsiperheet jaoteltiin perheen rakenteen (huoltajien ja lasten lukumäärä, lasten ikä), vanhempien ammatissa toimivuuden, kotitalouden päämiehen koulutuksen, iän ja sosioekonominen aseman sekä kotitalouden tulotason ja asuinalueen mukaan.

Päivähoitolaki säädettiin vuonna 1973. Lapsia keinumassa päiväkotia Pajalan pihalla Lauttasaarella vuonna 1978. *Helsingin kaupunginmuseo.*

Luokitukset kuvasivat toisaalta perheen sisäisiä elatussuhteita – elatuskykyä – ja toisaalta yhteiskunnallisia elatussuhteita. Jälkimmäistä kuvaa perheiden jaottelu nuorimman lapsen iän mukaisiin ryhmiin, jotta voidaan arvioida perhepoliittisten tukien ja palveluiden tarvetta. Nuorimman lapsen ikä luokiteltiin vaihtelevaisesti eri vuosien tutkimuksissa siten, että se esimerkiksi kuvasi alle kouluikäisiä, kotihoitoon tukeen oikeutettuja ja lapsilisään oikeutettuja.

Vuotta 1981 koskevassa tutkimuksessa kiinnitettiin huomiota sellaisiin lapsiperheisiin, jotka olivat saaneet asumistukea, huoltoapua, elatusmaksuja tai maksaneet elatusmaksuja. Vuotta 1985 koskevassa tutkimuksessa lapsiperheet jaoteltiin lisäksi seuraaviin ryhmiin:

- Monilapsiset perheet
- Nuoret lapsiperheet
- Yksinhuoltajaperheet
- Huonosti toimeentulevat perheet
- Perhepoliittisen tuen suurkuluttajat

Tutkimuksissa selvitettiin eri lapsiperheryhmien tulonmuodostusta (käytettävissä olevan tulon rakennetta), julkisten palveluiden käytöstä saatua etuutta, kulutuksen rakennetta sekä tulojen ja kulutuksen välistä suhdetta. Lapsiper-

hetutkimuksiin liittyi se erityispiirre, että niissä pyrittiin arvioimaan myös lapsesta aiheutuneet kustannukset – mitä lapsi maksaa? (Suominen & Tuisku 1979, 80; Sääntti 1989; Sullström 1989). Lapsesta aiheutuvat kustannukset laskettiin vertaamalla lapsettomien alle 50-vuotiaiden parien kulutusmenoja lapsiperheiden kulutusmenoihin sekä lapsiluvultaan erilaisten perheiden menot keskenään. Risto Sullströmin (1989) tutkimuksessa käytettiin tämän arvioimiseen ekonometristä mallinnusta. Aihepiiri on ajankohtainen edelleen:

”Myös lasten kustannusten arvioinnissa tiedon tarve on suuri. Asia on noussut tärkeäksi kysymykseksi määriteltäessä elatusavun suuruutta, arvioitaessa, paljonko lapsilisä kattaa lapsen menoista, arvioitaessa elatustuen suuruutta sekä pohdittaessa lapsilisän ja opintorahan suhdetta. STM:n laskelmien pohjana ovat välttämättömät kulutusmenot ja vertailuryhmänä alle 50-vuotiaiden lapsettomat perheet.” (Sääntti 2005).

Eläkeläisten olosuhteiden tutkiminen liittyi 1950- ja 1960-luvuilla toteutettuihin eläkejärjestelmien uudistuksiin. Näiden seurauksena eläkeläisten määrä oli kasvanut ja eläkkeet muodostivat suuren osan kaikista sosiaalimenoista. Ongelmaksi koettiin eläkemenojen kansantaloudelle aiheuttamat kustannukset (Ellala & Äikäs 1977, 2; Suominen & Arajärvi 1980, 1).

Eläkeläisyyden määrittely – mitkä kotitaloudet tulisi luokitella eläkeläistalouksiksi – oli vaikeaa ja monimutkaista. Tämä johtui toisaalta kotitalous- ja yksilötason tiedon yhdistämisen vaikeudesta. Eläkeläisyys ei ollut kotitalouden vaan yksilön ominaisuus. Eläkejärjestelmät olivat myös moninaiset. Niinpä määrittelyjä tehtiin toisaalta ikään perustuen ja toisaalta tiettyyn eläketulon saantiin perustuen. 1970-luvun tutkimuksia eläkeläistaloudet muodostettiin seuraavin kriteerein:

- Kotitaloudessa vain 65 vuotta täyttäneitä
- Kotitalouden joku jäsen 65 vuotta täyttänyt
- Kotitalouden merkittävä tulolähde on työkyvyttömyyseläke
- Kotitalouden merkittävä tulolähde on eläketulo

Näiden eläkeläisryhmien tuloja ja kulutusta verrattiin koko väestöä koskeviin tietoihin. Ihanteena olisi ollut verrata ”aktiiveja” ja ”passiiveja”, joita eläkeläiset edustivat, toisiinsa mutta tällaisten luokkien muodostaminen oli kotitalousaineistossa vaikeaa, joten ”koko väestö” sai edustaa normitasoa (Ellala & Äikäs 1977, 2). Tarkasteltava väestöryhmä sisältyi siis itsekkin vertailuryhmään. Tästä oli seurauksena se, että tarkasteltavan väestöryhmän ero keskiarvoon oli pienempi kuin mitä se olisi ollut, jos vertailuryhmät olisivat olleet toisensa poissulkevia. Vertailuja tehtiin myös eläkeläisryhmien kesken. Lisäksi eläkeläistalouksia luokiteltiin kotitalouden koon, kotitalouden työsäikäyvien jäsenten lukumäärän, tuloluokan sekä päämiehen iän ja sosioekonominen aseman mukaan.

Vuotta 1981 koskevassa tutkimuksessa eläkeläisyys pelkistyi ikäryhmätarkasteluksi. Tutkimuksessa (Sosiaali- ja terveysministeriö 1986a) vertailtiin sellaisia kotitalouksia, jonka päämies oli täyttänyt 65 vuotta, eri ikäryhmiin kuuluvien päämiesten kotitalouksiin. Vuotta 1985 koskevassa tutkimuksessa eläkeläistalouksia olivat sellaiset taloudet, joissa oli vähintään yksi eläkkeensaaja tai kaikki kotitalouden jäsenet olivat 65 vuotta täyttäneitä. Eri vuosien tutkimuksissa tutkittiin eläkeläistalouksien toimeentuloa vähän eri mittareilla, joita olivat tulorakenne, kulutuksen rakenne, asumisväljyys, julkisten palveluiden käyttö ja verotus. Lisäksi selvitettiin eri tavoin tulojen ja kulutuksen välistä suhdetta.

Elinvaihenäkökulman – lapsiperheiden ja eläkeläisten – lisäksi kysymystä sosiaaliturvan kohdentumisesta tarkasteltiin pienituloisten kotitalouksien osalta. Ristiriita toimintaresursseja painottavaan näkökantaan sisältyi erityisesti niihin kysymyksenasetteluihin, jotka liittyivät näiden heikkojen toimeentulevien – pienituloisten kotitalouksien – ongelmiin. Tällöin ohjelmallisellakin tasolla sovellettiin perinteistä perustarpeista lähtevää ajattelutapaa: ”Sosiaalipoliittisten ongelmanasettelujen yhteydessä joudutaan kiinnittämään eniten huomiota eri elintasojakaumien alapäähän, puutteellisissa olosuhteissa elävien lukumäärään ja osuuteen. Tämä edellyttää kohtuullista minimielintasoa koskevien normien muodostamista ja soveltamista.” (Talousneuvosto 1972,b).

Sosiaali- ja terveysministeriön pienituloisuutta koskevissa tutkimuksissa tavoitteena oli ”niiden väestöryhmien löytäminen, joiden kulutus- ja tulotaso oli erityisen alhainen, ja joiden toimeentulo oli riippuvainen sosiaalisista tulonsiirroista”. (Ellala & Äikäs 1977, 1.) Perusteluna tutkimusten tekemiselle ei käytetty niinkään pienituloisten toimeentulo-ongelmia kuin valtiontalouden ongelmia: ”Sosiaalipolitiikan sektorilla käytettävissä olevien resurssien supistuminen tuo esille yhä polttavammin jako-ongelman: kuinka ja mille ryhmille tulisi antaa prioriteetti varoja jaettaessa ja kohdistettaessa. Kohde-ryhmien valinta tulee keskeiseksi. Luonnollinen suunta, jonne katse kääntyy sosiaalipolitiikan sektorilla, ovat tuloasteikon pohjalla olevat tulonsaajat tai yksiköt (kotitaloudet)” (Halla 1976, 1.) Pienituloisina tarkasteltiin alimpaan tuloryhmään, joko pienituloisimpaan kymmenykseen tai viidennekseen kuuluvia kotitalouksia, tai tietyn hallinnollisen tulonormin alle jääviä kotitalouksia. (Halla & Kyrö 1980; Sailas 1987; Paananen 1988). Pienituloisuus- ja köyhyystutkimuksissa tärkeä mittari oli lukumäärä: kuinka monta kotitaloutta ja kuinka monta henkeä alittaa tietyn tulonormin:

”Suomessa oli vuonna 1981 runsaat 103 000 kotitaloutta, joiden käytettävissä olevat tulot alittivat toimeentulotuen perusteiden mukaan määritellyn vähimmäistoimeentulorajan ns. toimeentulonormin”... ”[N]iiden lisäksi oli noin 142 000 kotitaloutta, joiden käytettävissä olevat tulot sivusivat toimeentulonormia.” ..”[Y]hteensä näitä pienituloisia kotitalouksia oli siis runsaat 245 000 eli 13 % kaikista kotitalouksista. Niihin kuului noin 550 000 henkilöä, mikä oli 11 % väestöstä.” (Sailas 1987.)

Pienituloisuutta tutkittiin riippuvuussuhteina regressioanalyysin avulla. Kotitalouden käytettävissä olevan tulon vaihteluita selitettiin kotitalouden sosiaalisilla ominaisuuksilla. Näitä olivat esimerkiksi pääasiallinen toimeentulolähde, työssäkäyvien lukumäärä ja asuinalue, sekä kotitalouden päämiehen sosio-demografiset tekijät. Tavoitteena oli "muodostaa kuva Suomen kotitalouksien alimmasta viidenneksestä, sen väestöllisistä ja sosiaalisista ominaisuuksista sekä käytettävissä olevan tulon muodostuksesta" (Halla 1976, 4, 22).

Myöhemmin 1980-luvulla ja 1990-luvulla (Uusitalo 1988; Ritakallio 1994) köyhyystutkimuksissa otettiin yhdeksi mittariksi käsite "vaje", joka kuvasi sitä, kuinka paljon julkisten hyvinvointijärjestelmien kautta jaettavaa rahaa tarvittaisiin lisää, jotta tietyn tulorajan alittajien tulot saataisiin nostetuksi tietyn normin tasolle.

Väestöryhmä- ja pienituloisuustutkimuksissa tarpeilla, kulutuksen tasolla ja sen rakenteella oli keskeinen merkitys. Erityisesti kulutuksen rakenteen sekä kulutuksen ja tulojen välisen suhteen tarkastelujen avulla kulutus jaoteltiin välttämättömyys- ja ylellisyyskulutukseen (vapaavalintaiseen kulutukseen). Kulutuksen rakennetta arvioitiin perinteiseen tarpeiden hierarkiaan perustuvalla jaottelulla sekä Engelin lakiin perustuvalla käsityksellä tulojen ja kulutusmenojen kohdentumisen välisestä suhteesta. Mitä pienemmät tulot kuluttajalla on, sitä suurempi osuus niistä kuluu välttämättömyysmenoihin.

Välttämättömyyskulutukseksi määriteltiin "ravinto, vaatetus ja jalkineet, asunto, lämpö, valo ja voima sekä sairauden ja terveydenhoito" ja vapaavalintaiseen kulutukseen määriteltiin "juomat ja tupakka, kotitalouskalusto, -tarvikkeet ja -palvelukset, liikenne, virkistys, opiskelu ja kulttuuripalvelukset sekä muut tavarat ja palvelukset" (Ellala & Äikäs 1977, 5.) Kulutuksen jaottelu oli kapea-alaisempi kuin 1900-luvun ensimmäisellä vuosipuoliskolla, jossa tarpeelliseen kulutukseen liitettiin myös "varsinaiset sivistysmenot" sekä vaakuutusmenot. Hyvinvointivaltiollisessa kontekstissa näistä huolehtiminen ei ollut enää siinä määrin kansalaisten itsensä vastuulla, kuten ne olivat olleet aiemmin. Nyt nähtiin, että julkiset hyvinvointijärjestelmät huolehtivat niistä.

Eri väestöryhmien kulutuksen rakenteiden ja niissä vallitsevien erojen tulkinta perustui perinteiseen tapaan nähdä tietynlaiset tarpeet tiettyyn väestönosaan liittyvänä, ikään kuin "säädynmukaisena": "Kulutuksen rakenne kertoo osaltaan erilaisille ryhmille ominaisista kulutustarpeista, tottumuksista ja toimeentulomahdollisuuksista" (Ellala & Äikäs 1977, 4). Kulutuksen rakenne kertoi tutkijoille seuraavaa esimerkiksi vanhusten kulutustarpeista:

"Vanhusten kohdalla työstä vetäytyminen, kaloritarpeen supistuminen, harrastustoiminnan sekä yleensä kosketuksen väheneminen ympäröivään yhteiskuntaan mainitaan usein kulutustarvetta supistavina tekijöinä. Toisaalta korkea ikä saa aikaan usein sairausmenojen kasvua." (Ellala & Äikäs 1977, 4.)

Keskiarvoihin perustuneen tarkastelun lähtöoletuksena oli ajatus homogeenisestä väestöryhmästä, eläkeläiset ja vanhukset samaistettiin, vanhuksen ikärajaksi tuli täten eläkeikä eli 65 vuotta. Ennen eläkkeelle siirtymisen aikaa

ei huomioitu, vaikka se varmasti vaikutti eläkeläistalouksien toimeentulon ja kulutuksen eroihin enemmän kuin tutkimuksissa käytetyt luokitukset.

Kuluttajan valinnanvapaudet määrittivät jaottelun *välttämättömyyskulutus* ja *vapaavalintainen kulutus* mukaisesti ja olivat sidoksissa kuluttajan tulotasoon. ”Alhaisella tulotasolla kuluttajilla ei ole valinnan vapautta. Tulot kuluvat välttämättömien tarpeiden tyydyttämiseen. Näiden menojen kattamisen jälkeen varoja ei jää vapaavalintaiseen kulutukseen.” (Ellala & Äikäs 1977, 4.) Kuluttajan vapaus tarkoitti sitä, että hänellä oli mahdollisuus kuluttaa muuhunkin kuin välttämättömyyskulutukseen, joka tarkoitti lähinnä fyysisten – ravinnon ja suojan – tarpeiden tyydyttämistä.

Perinteinen jaottelu välttämättömyys- ja vapaavalintaiseen kulutukseen tehtiin siitä huolimatta, että ns. tulojoustolaskelmat, joita tutkimuksiin sisältyi, osoittivat tarpeiden suhteellisuuden. Hyödykkeen tulojousto tarkoittaa tietyn hyödykkeen tai hyödykeryhmän kulutuksen muutoksen suhdetta tulojen muutokseen. Eri hyödykeryhmät jaoteltiin välttämättömyys- ja ylellisyshyödykkeiksi niiden tulojouston perusteella. Välttämättömyyshyödykkeeksi katsottiin hyödykkeet, joiden tulojousto oli alle yhden ja ylellisyshyödykkeeksi katsottiin hyödykkeet, joiden tulojousto oli yli yhden. (Sosiaali- ja terveysministeriö 1986b, 36.) Välttämättömyyshyödykkeinä pidettiin siis sellaisia hyödykkeitä, joiden kysyntä ei vaihtelee kovinkaan paljon, vaikka tulot muuttuvat. Välttämättömyys- ja ylellisyshyödykkeiksi valikoituivat kuitenkin hieman eri hyödykkeet riippuen väestöryhmistä ja tulotasosta (esim. Sosiaali- ja terveysministeriö 1986b, 36–37).

Tutkimuksissa saaduilla tiedoilla eri väestöryhmien ja pienituloisten kotitalouksien kulutuksesta oli merkitystä normina myös yhdessä keskeisessä tiedon käytön sovelluksessa, nimittäin sosiaaliturvan tason määrittelyssä. Kun sosiaalihuoltolakia ja siihen liittynyttä toimeentulotukea uudistettiin 1970- ja 80-luvuilla, tavoitteena oli yhtenäisten normien luominen koko maahan ja kuntakohtaisten erojen poistaminen. Lisäksi siinä kohtuullinen toimeentulo tulkittiin elintasoksi, joka ei merkittävästi poikkea väestön keskimääräisestä kulutustasosta (Komiteanmietintö 1974: 32, 11; Sosiaali- ja terveysministeriö 1984b, 39). Toimeentulotuen tavoitteena oli taata jokaiselle sellainen tulotaso, että se mahdollisti sosiaalisesti hyväksyttävän elintason edellyttämän peruskulutuksen sekä ainakin osan valinnaisen kulutuksen toteutumisesta (Komiteanmietintö 1974: 32, 9–10). Käytännössä hyväksyttävä normi asetettiin kuitenkin alle väestön keskimääräisen tason. Kotitalouksista kahden alimman tulokvinttiilin kulutusmenoja – erityisesti ravintomenoja – on kaikkien kotitalouksien keskiarvon ohella käytetty viitepisteenä esimerkiksi määriteltäessä toimeentulotuen tasoa. Lapsiperheiden kahden alimman tulokvinttiilin kulutuksen tasoa puolestaan on käytetty viitepisteenä määriteltäessä lapsilisän suuruutta. Menettely oli samanlainen myös 1990-luvun uudistuksissa: ”Toimeentulotuen perusteet muuttuivat vuoden 1998 alusta, jolloin siinä toteutettiin merkittäviä leikkauksia. Muutoksen taustaksi tehtiin

Eduskunnalle yksityiskohtaisia laskelmia, joissa käytettiin kahden alimman tulokvintiilin tietoja.” (Säntti 2005). Toimeentulominimin tasoa arvioitiin nyt, jotta voitiin määritellä kohtuullinen toimeentulotuen tai lapsilisän taso. Aiemmin Oskar Groundstroem ja Vera Hjelt olivat määritelleet toimeentulominimiä, jotta voitaisiin määritellä riittävää palkan tasoa.

Edistääkö sosiaaliturva taloudellista kasvua?

Ajatus siitä, että sosiaaliturva edistäisi myös talouskasvua, liittyi käsitykseen, että kulutusmahdollisuuksien ja kaikkinaisen elinolojen parantaminen heijastuisi laajenevana kulutuskysyntänä talouteen. Ajatus oli esitetty jo ”työväenkysymystä” koskevan keskustelun yhteydessä. Työväenlainsäädännön yhtenä perusteluna oli, että siinä toteutetut toimenpiteet edistivät tuottavuutta (Kilpi 1975, 188). Sosiaalipolitiikan ei siten nähty ainoastaan rajoittavan markkinoiden haitallisia seurauksia, vaan sen katsottiin myös edistävän kokonaistaloudellista menestystä.

Sosiaali- ja terveystieteiden ministeriön sosiaaliturvan kohdentumista koskeviin julkaisuihin sisältyi paljon mittalukuja, joilla lähestyttiin tätä sosiaalipolitiikan ja talouskasvun välistä suhdetta sekä samalla kansalaisen, kansantalouden ja hyvinvointivaltion välistä suhdetta. Tällaisia indikaattoreita olivat ”kulutusalttius” ja ”tulojousto”, joilla pyrittiin arvioimaan eri tulotasoilla olevien ja eri väestöryhmiin kuuluvien kotitalouksien kulutuskäyttäytymisen muutosta, jos niiden tulot muuttuvat. Kulutusalttius on kulutusmenojen osuus käytettävissä olevasta tulosta. Se siis kuvaa sen rahamäärän osuutta, joka palasi tuloista kulutuksena takaisin kansantalouden kiertokulkuun. Toisaalta se kuvaa käänteisesti myös sen rahamäärän osuutta, joka tuloista säästetään ja on täten käytettävissä kansantalouden investointeihin. Rajakulutusalttius kuvaa puolestaan sitä kulutuksen kasvua, jonka tietynsuuruinen tulojen kasvu saa aikaan. Tämä mittari mittasi siis suoraan esimerkiksi sosiaaliturvan tason muutosten kansantaloudellisia seurauksia. Kulutusalttiudessa ilmenneet väestö- ja tuloryhmien väliset erot olivat yksi syy, minkä vuoksi oli tärkeää saada tietoa eri väestöryhmien ja eri tuloryhmiin kuuluvien kulutuskäyttäytymisestä. Eri tuloryhmien kulutusalttiuden erojen sekä sosiaaliturvan ja -palveluiden vaikutuksista kansantalouden kulutuskysyntään voitiin tehdä johtopäätöksiä, jotka tukivat Pekka Kuusen (1961) esittämiä näkemyksiä sosiaaliturvan kohdentamisesta pienituloisille:

”Kotitalouksien kulutusalttiudet poikkeavat toisistaan useiden eri tekijöiden vuoksi. Keskeinen kulutusalttiuteen vaikuttava tekijä on tulojen suuruus: mitä suuremmat tulot sitä pienempi kulutusalttius. Näin ollen, jos verotus ja tulonsiirrot siirtävät tuloja suurituloisilta pienituloisille, seurauksena on kansantalouden kulutusalttiuden kasvu ja siis kulutuksen lisääntyminen.” ... ”[T]oinen merkittävä kulutuskysyntää lisäävä piirre on sosiaaliturvajärjestelmän epäsuora vaikutus: sen ansiosta kotitaloudet eivät enää säästä siinä määrin kuin aikaisemmin vanhuuden ja sosiaalisten riskien varalle. Kolmas kulutus-

kysyntään vaikuttava tekijä on sosiaalipalveluiden tuotannon avulla tyydytetyn kulutuskysynnän epäsuora vaikutus kulutukseen. Tämän vaikutukset ovat suurin piirtein samansuuntaiset kuin tulonsiirtojenkin. Jos pienituloisten sosiaalipalveluista saama nettoetuus, rahoitusosuuden ja bruttoetuuden erotus, on suurempi kuin suurituloisten saama nettoetuus, on tästä seurauksena kulutuskysynnän lisääntyminen, koska pienituloisille kotitalouksille jää sosiaalipalvelujen vuoksi enemmän mahdollisuuksia muuhun kulutuskysyntään.” (Suominen 1977, 3.)

Kulutustilastointiin perustuvaa sosiaali- tai asuntopoliittista tutkimusta tehtiin sosiaali- ja terveysministeriön sekä Sosiaalihallituksen lisäksi myös esimerkiksi Asuntohallituksessa. Siellä tutkittiin itse tai rahoitettiin Tilastokeskuksessa tehtyä asumismenoja, asuinoloja ja asumisen julkista tukemista koskevaa tutkimusta etenkin 1980-luvun lopussa ja 1990-luvun alussa (esim. Hirvonen 1986; Kärkkäinen ja muut 1989; Matala 1991; 1993; Tyrkkö 1991; Siikanen & Tyrkkö 1993; Siikanen & Säylä & Tahvanainen 1999). Lisäksi lapsiperheiden olosuhteita ja lapsista aiheutuneita kustannuksia tutkittiin sekä Väestöliitossa että Väestötutkimuslaitoksessa (esim. Suominen L. 1979; Peräläinen 1985).

Tulonjakoa ja köyhyyttä on tutkittu myös taloudellisissa tutkimuslaitoksissa sekä mm. Turun yliopiston sosiaalipolitiikan laitoksella ja Åbo Akademin talous- ja tilastotieteen laitoksella. Kun väestön toimeentulosta alettiin enenevässä määrin huolehtia sosiaaliturvajärjestelmien ja julkisen budjetin kautta, muodostui tästä valtiovarainministeriön kiinnostuksen ja tehtävän kohde. Niinpä Taloudellisessa suunnittelukeskuksessa ja myöhemmin Valtion taloudellisessa tutkimuskeskuksessa on tutkittu paljon tulonjakoon liittyviä seikkoja. Vuonna 1983 järjestetyssä Tilastokeskuksen asiakastilaisuudessa Taloudellisen suunnittelukeskuksen edustaja ilmoitti keskuksen tutkivan ”kotitalouksien taloudellista käyttäytymistä ja tulonmuodostusta tavoitteena vaikuttaa talous- ja sosiaalipolitiikan eri lohkoihin” (Tilastokeskus 1983). Tulonjaon muutoksia on laitoksessa tutkittu väestöryhmittäin (Hagfors & Koljonen 1984), kotitalouden elinvaiheittain (Koljonen & Tossavainen 1992; Sullström & Riihelä 1993) sekä alueittain (Sullström & Loikkanen & Laakso 1997; Loikkanen & Riihelä & Sullström 1999). Tiedon ja erityisesti jakaumatiedon keskeisyydestä 1970- ja 1980-luvuilla kertoo se, että tuolloin hyvin samankaltaista tutkimusta tehtiin useissa taloustutkimuslaitoksissa. Tutkimuslaitokset ovat Suomessa organisoituneet tietynlaisten eturyhmäintressin mukaisesti, jolloin kukin laitos on tutkinut näitä asioita omasta lähtökohdastaan käsin. Vuonna 1988 järjestetyssä Tilastokeskuksen asiakastilaisuudessa laitosten edustajat kertoivat oman laitoksensa kiinnostuksen kohteista seuraavasti: ”Työväen taloudellinen tutkimuslaitos on erityisen kiinnostunut hyvinvoinnin jakaantumisesta tulojen ja kulutuksen näkökulmasta”; ”Pellervon taloudellinen tutkimuslaitos on kiinnostunut säästämisestä ja varallisuudesta”. Elinkeinoelämän tutkimuslaitos oli kiinnostunut mm. kulutusennusteista. (Tilastokeskus 1988.)

3.8 Yhteenvetoa

Kulutuksen käsitteellistämisen tapa ja tilastointi laajenivat 1960-luvulla. Samoin laajenivat ne käyttötarkoitukset, joihin tietoja käytettiin. Vuonna 1972 julkaistussa raportissa ”Kotitaloustiedustelu 1966” (Tilastokeskus 1972b, 1) väestön kulutusta ja tuloja koskevan tilastotiedon tärkeimmistä käyttötarkoituksista mainittiin seuraavat:

- Elinkustannusindeksin painorakenteen tarkistaminen
- Kaikkien kotitalouksien kulutusmenoja ym. kokonaistaloudellisia suureita koskevien arvioiden tuottaminen lähinnä kansantalouden tilinpitoa varten
- Väestöryhmien ja alueiden väliset tulo- ja kulutustasovertailut sekä tulojen ja kulutusmenojen rakennetta koskevat tarkastelut
- Väestöryhmittäin laaditut tulojen jakaantumista ja uudelleen jakoa (välilliset ja välittömät verot, tulonsiirrot) sekä tulojen ostovoimaa kuvaavat tutkimukset
- Poikkileikkausjousten määrittäminen ja muut kulutusanalyysit ja -ennusteisiin liittyvät käyttötarkoitukset
- Markkinatutkimukset

Elinkustannusindeksi, joka liittyi yhteiskuntasuhteiden säätelyn sopimuksellisuuteen, laajeni koskemaan palkansaajien lisäksi maanviljelijöitä ja eläkeläisiä. Kokonaistaloudelliset mittarit ja niiden koostuminen eri osista tulivat tärkeiksi etenkin rakennepolitiikan kannalta. Uudet mittarit kuvasivat lisäksi sekä julkisen sektorin tehokkuutta että kansalaisten tehokkuutta tuotantoon ja kulutukseen osallistumisen kannalta. Kaikki tämä mittaaminen ja arviointi tuli mahdolliseksi, kun taloutta ja yhteiskuntaa alettiin hahmottaa ja hallita kansantaloudellisena systeeminä ja myös väestön kulutusta ja toimeentuloa koskevat asiat integroitiin tähän kokonaisuuteen käsitteellisesti ja empiirisesti. Tapahtuneita muutoksia voidaan kuvata eräänlaisena paradigman muutoksena, joka tapahtui suomalaisessa yhteiskunnassa 1950- ja 1960-lukujen aikana. Kutsun tätä uutta paradigmaa ”kiertokulku”-paradigmaksi. Se läpäisi yhteiskunnan poliittisen, taloudellisen ja sosiaalisen alueen. Kulutuksen hallinnasta tuli osa laajenevaa kansantalouden hallintaa ja kulutuksen tilastoinnista osa kansantalouden tilinpidon rakentamista.

Poliittisella alueella kiertokulku-paradigma tarkoitti, että taloudesta tuli keskeinen politiikan kohde. Poliittisessa hallinnassa käyttöön otettu talouden kieli hahmotti väestön ennen kaikkea talousyksikkönä. Siitä voitiin kerätä tietoja ja sitä voitiin ryhtyä ohjaamaan ja vertailemaan. Peter Miller ja Nikolas Rose ovat korostaneet, että kansantalouden artikuloiminen erillisenä objektina merkitsee ratkaisevaa muutosta hallinnan perusteissa (Miller & Rose 1989). Hallinnan kielenkäytössä ja käytännöissä muutos tarkoitti kokonaisvaltaisu-

den korostamista, suunnittelun ulottamista kaikkeen yhteiskuntapolitiikkaan sekä yhteiskunnan näkemistä, kuvaamista ja rakentamista järjestelminä.

”Kansantalouden tilinpito ei ainoastaan yksinkertaisesti kuvaa yksittäisten yritysten ja tuottajien toimintaa makrotasolla. Se avaa uudenlaisen tiedon alueen, joka sisältää paitsi uudenlaisten käsitteiden käyttöönoton, joilla käsitteellistää taloutta, myös valtavan tilastollisen apparaatin, jonka avulla tätä aluetta voidaan kuvata, taulukoida, arvioida ja siihen voidaan vaikuttaa. Se sisältää uusien suhteiden muodostelman hallinnan ja yhteiskunnan välillä, mikä tekee mahdolliseksi taloudellisen ja sosiaalisen elämän kalkyloinnin ja ohjaamisen erilaiset muodot”. ...”[S]iinä prosessissa, jossa kansantalous käsitteellistetään tunnettavaksi, kalkyloitavaksi ja vaikutettavaksi kohteeksi on merkittävä muutos hallinnan periaatteissa. Muutos merkitsi huomion kiinnittämistä kansantalouden voimavaroihin ja niiden uudistamiseen, lisäämiseen ja edistämiseen. Tämä muutos sijoittaa kansantalouden voimavarojen kalkyloinnit hallinnan tavoitteiden keskiöön.” (Miller & Rose 1990, 12.)

Talouden alueella kulutus tuli kiinnostuksen kohteeksi suhdanteista riippuvana ilmiönä sekä suhdanteisiin vaikuttavana ilmiönä. Kansantalouden kuvaustapaa toteutettiin myös sosiaalisen alueella. Kansantulo nähtiin ”kakkuna”, jolloin sosiaalipolitiikassa oli lähinnä kyse tämän kakun jakamisesta. Kansantulon rahavirrat kiersivät säädellysti kansantalouden sektoreiden, kotitalouksien, yritysten ja julkisen sektorin, välillä. Hallinta ymmärrettiin toimintana, johon kansallinen hyvinvointivaltio ryhtyi puolustaakseen yhtenäistä aluetta – yhteiskuntaa. Tämän hallinnan tarkoitukset käsitettiin yhteiskunnan muodostamiseksi turvallisuuden mekanismeilla, joilla valtio otti huolehtia väestön hyvinvoinnista. Perustelut keynesiläisille interventioille olivat siinä, että ne liittivät toisiinsa ja myös takasivat samanaikaisesti sekä ”yhteiskunnan terveyden” että ”talouden terveyden”. (Dean 1999, 150.)

Sosiaalisen oli aikaisemmassa katsantokannassa nähty olevan vastavoima taloudelliselle. Sosiaalisen tuli paikata niitä ongelmia, joita taloudellisen alueella muotoutui. Ei voida kuitenkaan sanoa, että taloudellinen syrjäytti sosiaalisen. Pikemminkin tapahtui niin, kuten Risto Eräsaari on ilmaissut asian, että sosiaalinen ”alistettiin” taloudelliselle (Eräsaari 1984, 176, 185). Uudessa katsantokannassa sosiaalisesta tuli taloudellisen edistäjä. Kansalaisten hyvinvoinnin suhteen tavoitteet ilmaistiin samantapaisesti sekä sosiaalisesta että taloudellisesta näkökulmasta katsottuna. Elintason ja hyvinvoinnin paraneminen voitiin toteuttaa nopeutuvalla talouskasvulla sekä integroimalla talous- ja sosiaalipolitiikka. Suhtautuminen ja keinot tavoitteiden saavuttamiseksi poikkesivat ja olivat myös ristiriidassa keskenään. Sosiaalisen näkökulmasta kulutusedellytyksiä tasaavalla sosiaalipolitiikalla aikaansaatu kulutuksen kasvu toimi talouskasvua edistävänä tekijänä (Kuusi 1961). Taloudellisesta näkökulmasta korostettiin sen sijaan investointien ja vientiteollisuuden ensisijaisuutta kulutukseen nähden. Kansalaisilta odotettiin ennemminkin säästäväisyyttä ja pidättymistä etenkin tuontitavaroiden kulutuksesta. (Komiteanmietintö 1964: A 16.)

Hyvinvointivaltiollinen ajattelutapa, jossa yhdistyivät kansantaloudellinen etu, kansalaisten sosiaalinen turvallisuus ja tasa-arvo sekä yhteiskunnallinen pyrkimys huolehtia näistä, edellyttivät tätä kokonaisuutta kuvaavan tiedontuotannon muodostumista. Ajattelutapa ja sitä kuvaava tiedontuotanto ja siihen liittyvät mittarit perustuivat vastavuoroiseen suhteeseen kansalaisen ja yhteiskunnan (hyvinvointivaltion) välillä. Kansalaisen ja yhteiskunnan välinen sidos tiivistyi sekä käytännössä että kuvauksen tasolla. Kulutuksen hallinta yhteiskunnallistui, mutta samalla se yksilöityi. Hallinnassa alkoi korostua myös valinnanvapauksien teema. Hallinnassa korostui kalkyloiva valta, jossa tehokkuuden tavoittelulla ja erilaisiin määriin (rahan, ihmisten) perustuvilla laskelmilla oli korostunut merkitys. Yhteiskunnallisten suhteiden ja rahan jakamisen hallintaan syntyi lukuisa määrä uutta tiedontuotantoa sekä siinä yhteydessä käsitteitä ja luokituksia.

Valinnanvapaudet korostuivat resurssipainotteisessa hyvinvoinnin käsitteen käyttöönotossa. Tarveperusteinen näkökulma säilyi kuitenkin vahvana käytetyissä resurssien jakautumista kuvaavissa mittareissa sekä tiettyjen väestöryhmien toimeentuloa käsiteltäessä. Lisäksi resurssipohjaisissa tarkasteluissa usein käytetyt ekvivalenssiskaalat sisältävät oletuksia tarpeista ja niissä luodaan kotitalouden jäsenten välille tarpeita koskeva hierarkia. Tarpeista lähtevä hyvinvoinnin näkökulma säilyi ennen kaikkea mitoitettaessa sosiaaliturvan tasoa joko eri elinkaaren vaiheessa oleville yksilöille tai kotitalouksille tai sitten pienituloisuuden ja köyhyyden kysymyksiä käsiteltäessä.

Keskeisimmät indikaattorit, jotka Suomessa otettiin käyttöön 1960- ja 1970-luvuilla, olivat "tulonmuodostus", "käytettävissä oleva tulo" ja "koko-naistulo". Nämä auttoivat kuvaamaan kansalaisten, kansantalouden ja hyvinvointivaltion välisiä suhteita. Ne liittivät rahavirtoja kuvaamalla kansalaisen ja kotitalouden kansantalouden kiertokulkuun markkinoille työpanoksen tarjoajaksi ja tuotannontekijätulojen saajaksi sekä julkiseen sektoriin veronmaksajana ja sosiaaliturvaa saavana hyvinvointikansalaisena. Tarkennuksena käsite "nettoetus" erotteli toisistaan ne, jotka olivat tulonjakoprosessissa maksajia niistä, jotka olivat saajia. Lisäksi indikaattoreilla "kulutusalttius" ja "rajakulutusalttius" sekä kulutuksen "tulojoustot" voitiin arvioida kansalaisten tulotason muutosten vaikutuksia heidän kulutuskäyttäytymiseensä.

Luokitukset normalisoivat ja muodostavat hierarkioita. Käytettyjen luokitusten läpimenevänä jaotteluna oli jako "aktiivisiin" ja "passiivisiin" eli niihin, jotka osallistuvat markkinoille tarjoten työpanoksensa ja niihin, jotka näin eivät tee. Kysymys elättäjyydestä oli keskeinen. Elättäjyyden rajapinnalla olivat yksilö, hänen perheensä tai kotitaloutensa sekä yhteiskunta, joiden oikeuksia ja velvollisuuksia sekä välisiä suhteita määriteltiin. Toisaalta määriteltiin ja arvioitiin yhteiskunnan elatuskykyä sillä perusteella, miten tehokkaasti verotus ja hyvinvointijärjestelmät pystyivät tasaamaan markkinoilla syntyneitä tuloeroja. Toisaalta määriteltiin ja arvioitiin kansalaisten elatuskykyä suhteessa yhteiskuntaan ja suhteessa heidän perheisiinsä. Tehokkuus määrittyi

työmarkkinoille osallistumisen lisäksi tehokkaan kuluttamisen kautta. Kulutusalttius oli työmarkkinoille osallistumisen lisäksi kansalaisten yksi keskeinen tehokkuuden mittari.

Kun aikaisemmin väestöä koskevat vastakkainasettelut oli jäsennetty jaotteluilla työläiset – porvarit ja maalaiset – kaupunkilaiset (Eskola 1963), valtion budjetin kautta kulkevan väestön toimeentuloon tarkoitetun rahamäärän kasvettua uudet luokittelutavat nousivat esiin. Yhteiskunnallisissa ongelmanasetteluissa huomio kiinnitettiin sinne, missä liikkuvat suurimmat rahavirrat. Mitä suuremmaksi valtion budjetin kautta kulkeva sosiaaliturvan rahavirta muodostui, sitä kiinnostavammasi muodostui kysymys siitä, ketkä tästä sosiaaliturvasta eniten hyötyvät ja ketkä sitä joutuvat rahoittamaan. Tällöin eri elämänvaihetta elävät – esimerkiksi eläkeläiset ja lapsiperheet – muodostuivat ikään kuin yhteiskunnallisiksi eturyhmiksi, jotka kamppailivat samoista rahoista.

Tilastointi laajeni koskemaan koko väestön, jolloin sitä eri tavalla luokittelemalla voitiin tehdä erilaisia vertailuja ja summauksia. Kotitalouden lisäksi tuloja koskevassa tiedonkeruussa yksilöä, yksittäistä tulonsaajaa, koskevat tiedot olivat tärkeitä. Kun tilastoinnin varhaisvaiheessa perheenjäsenten tulot olivat merkityksellisiä perhetalouden kokonaisuuden kannalta, uudessa tavassa tilastoida yksilöiden tuloja, näkökulmaksi tuli koko kansantalouden tulonmuodostus ja yksittäisen tulonsaajan merkitys siinä. Tulokäsitteet käytettävissä oleva tulo ja kokonaistulo – ostovoima – kuvasivat kotitalouksien ja yksilöiden suhdetta paitsi työmarkkinoihin myös julkiseen sektoriin. Voi-kin sanoa, että aiemmin yksilö liittyi yhteiskuntaan perheen kautta, mutta uudesta katsantokannasta yksilö liittyi yhteiskuntaan palkansaajayksilönä ja ”sosiaalipoliittisten erikoistoimenpiteiden” kohteena olevana hyvinvointikansalaisena. Vertailuissa erityisesti sosioekonomisen aseman perusteella määritellyt väestöryhmät olivat mielenkiinnon kohteena. Tässä luokituksessa ensimmäinen jakoperuste liittyi tuottavuuteen eli yksilöt jaettiin ryhmiin sen perusteella, osallistuivatko he tuotantotoimintaan vai eivät.

Ian Hacking on kiinnittänyt huomiota siihen, että väestön luokittelu, esimerkiksi sosioekonomisen aseman perusteella, on osittain keinotekoinen. Hän esittääkin tilastolliset luokitukset ”sepustuksina” (making up people). Tällä hän ei tarkoita sitä, että luokitukset olisivat täysin mielivaltaisia ja yhdentekeviä. Hän esittää, että luokitukset eivät ole välttämättä luonnollisia siinä vaiheessa, kun ne otetaan käyttöön, vaan ne pitää keksiä. Hän käyttää esimerkkinään Karl Marxia, joka luki yksityiskohtaisia kuvauksia julkisista tilastoista, tehdastarkastusten raporteista ja vastaavista. Hacking esittääkin kysymyksen: ”Kummalla on ollut enemmän vaikutusta luokkatietoisuuteen, Marxilla vai sillä julkisten raporttien kirjoittajalla, joka loi luokitukset, joista ihmiset alkoivat tunnistaa itsensä.” Hackingin mukaan ihmisten luokittelulla tilastollisiin tarkoituksiin on seurauksia niihin tapoihin, joilla muodostamme käsityksen muista sekä niistä mahdollisuuksista, mitä meillä itsellämme on.

(Hacking 1990, 6.) Frank Trentman kiinnittää huomiota saamaan asiaan käsitellessään kuluttajan kategoriaan. Hänen mukaansa se ei ole millään muotoa luonnollinen ja itsestään selvä, vaan historiallisesti muotoutunut sosiaalinen ja poliittinen kategoria. (Trentman 2006, 2.)

Erilaiset jakaumatutkimukset – erityisesti tulonjakotutkimukset – ovat muodostuneet hallinnan keskeiseksi apparaatiksi. Niiden avulla arvioidaan verotuksen ja sosiaaliturvan kohdentumisen vaikutuksia, lasketaan ”köyhien” määriä eri maissa tai suunnitellaan kannustimia. Hyvinvoinnin jakautumista koskevien kysymyksenasetteluiden taustalla on näkemys yksilöstä tuotavana kansalaisena, jonka odotetaan tekevän elämässään sellaisia valintoja, jotka edistävät sekä hänen itsensä, hänen perheensä että koko kansantalouden menestystä. Todellisista elinoloista ja kotitalouksien selviytymisestä ei jakaumatutkimus tuottanut juurikaan tietoa. Esimerkiksi pienituloiset, joita eri tavoin laskettiin ja luokiteltiin – profiloitiin – jäivät hahmottomiksi. Väestöryhmittäisten erojen konstruktioivat osin keinotekoisia ja huomion kiinnittäminen niihin peitti ehkä erojen taustalla olleet eriarvoisuuden prosessit, vaikka nimenomaan niiden kuvaaminen oli tavoitteena. Analyysimenetelmien kehittyttyä pystyttiin erottelemaan eriarvoisuus ryhmien väliseen ja ryhmien sisäiseen. Tulosten mukaan väestöryhmien sisäinen eriarvoisuus oli hallitsevassa asemassa ryhmien väliseen eriarvoisuuteen verrattuna (Suomi 1998, 63–64.)

Politiikan ja tilastoinnin välinen yhteys oli Suomessa 1960- ja 1970-luvuilla varsin kiinteä. Tämä ei kuitenkaan tarkoittanut sitä, että ainoastaan poliittisesti vaikutettiin siihen, mitä ja miten tilastoidaan. Myös tilastovirasto itse oli aktiivisesti mukana tässä määrittelytyössä ja osallistui samalla oman yhteiskunnallisen asemansa korostamiseen ja profilointiin. Jälkeenpäin on vaikea sanoa, millaiseksi kulutuksen tilastointi Suomessa olisi muodostunut, jos se olisi jäänyt sosiaali- ja terveysministeriön hallinnon alalla toteutettavaksi sen sijaan, että se siirrettiin Tilastolliseen päätoimistoon. Tilastollisen päätoimiston kiinteät yhteydet valtiovarainministeriöön ja suuntautuminen talouspoliittiseen hallintoon muokkasivat siitä kuitenkin hyvin nopeasti kansantalouden kuvausjärjestelmää. Institutionaalisella yhteydellä on kieltämättä merkitystä yhteiskunnallisissa tietokäytännöissä.

Hyvinvointivaltioellinen hallinta perustui vapauden ja tasa-arvon käytäntöihin. Kulutuksen hallinnan tavat olivat kuitenkin 1960- ja 1970-luvulla moninaiset. Hallinta perustui ensinnäkin sopimusjärjestelmään, joka laajeni 1960-luvulla sisällöllisesti ja kohdentumiseltaan tulosopimusten myötä. Näissä elinkustannusindeksi oli keskeinen instrumentti. Toiseksi se perustui julkisen sektorin hyvinvointipolitiikkaan, jossa tavoitteena oli tasata markkinoilla syntyviä toimeentuloeroja. Lähtökohtana oli resurssipainotteinen käsitys hyvinvoinnista, joka korosti yksilöiden autonomiaa ja itsemääräämisoikeutta. Käytännötoimet sosiaaliturvan määräytymisessä sekä niiden vaikutusten arvioinnissa perustuivat kuitenkin paljolti tarvelähtöiseen hy-

vinvointi -käsitykseen. Tässä suhteessa eri väestöryhmiä ja eri sosiaaliturva-
muodon varassa eläviä kohdeltiin eri tavoin.

Millaisia tuloksia tällä hallinnan tavalla Suomessa saavutettiin? Taloudel-
lisen tasa-arvon tavoitteet eivät jääneet pelkiksi retorisiksi vakuuttamisen
keinoiksi, vaan väestön tulo- ja kulutuserot kaventuivat Suomessa. Pitkän
aikavälin jakaumatutkimuksissa on todettu, että suomalaisten tuloerot su-
pistuivat nopeasti 1960-luvun puolivälistä 1970-luvun loppupuolelle saakka
ja tämän jälkeen hieman hitaammin 1980-luvun puoliväliin saakka. Tämän
jälkeen tulonjako pysyi lähes ennallaan aina 1990-luvun puoliväliin asti.
(Uusitalo 2002, 29.) Tuotannontekijätulojen supistuminen johtui osittain
harjoitetusta tulopolitiikasta, joka tasoitti palkansaajien sisäisiä tuloeroja.
Tuotannontekijätulojen erot alkoivat kasvaa jo 1980-luvun alussa. Sen si-
jaan käytettävissä olevien tulojen, joihin vaikuttavat verotus ja tulonsiirrot,
tasoittava vaikutus jatkui. Samaan aikaan eri väestö- ja tuloryhmien väliset
kulutuserot tasoittuivat. Käännöksiä tässä tapahtui 1990-luvun laman jälkeen.
(Tennilä 1995; Rajjas & Ahlqvist 2003, 21).

4 *Kulutusyhteiskunta, markkinat ja kulutusriskien hallinta*

4.1 *Hallinta autonomiana ja sosiaalisen murros*

Väestön kulutusta ja toimeentuloa jäsennettiin 1900-luvun puolesta välistä lähtien yhteyksissä kokonaisuuksiin, joita olivat kansantalous ja hyvinvointivaltio. Näiden kokonaisuuksien lisäksi alettiin kulutusta yhä enenevissä määrin käsitteellistää myös kulutusyhteiskunnan kokonaisuuden yhteydessä. Integroiminen tähän kokonaisuuteen ajateltiin tapahtuvan vapaiden valintojen ja markkinoiden kautta. Tämänkaltaiset painotukset alkoivat esiintyä jo 1950-luvulla, kun kulutus laajeni nopeasti ja kulutustavaramarkkinat alkoivat muuttua massamarkkinoiksi. Käsitteellisellä tasolla tämä tapahtui erityisesti 1980-luvulla. Tähän valinnanvapauksien käsitteellistämiseen liittyivät myös hyvinvointivaltion kritiikki ja kulutuskritiikki (ympäristö- ja muut eettiset kysymykset). Uskon romahtaminen valistuksen totuuksiin ja instituutioihin, yhteiskunnallisten moraaliauktoriteettien kyseenalaistuminen, lisääntyvä yksilöllistyminen, pluralismi ja fragmentoituminen muuttivat käsityksiä kulutuksesta ja hyvinvoinnista. Yksilöä, markkinoita ja kilpailua alettiin korostaa. Ajateltiin, että myös sosiaalipoliittisia järjestelmiä voidaan parhaiten kehittää antamalla kuluttajille valinnan ja kilpailuttamisen mahdollisuus. Kansalainen alettiin nähdä yhä enemmän autonomisena, vapaana toimijana pyrkimyksenään maksimoida elämänsä laatu valintojen kautta (Rose 1995). Kuluttaja-näkökulma korosti markkinoita, joita kuluttaja voi ohjailta valinnoillaan. Kansalainen määrittyi aikaisempaa enemmän kuluttajaksi, kun myös hyvinvointipoliitikassa kiinnitettiin huomiota toisaalta valinnan vapauksiin ja toisaalta kansalaisten omaan vastuuseen hyvinvointinsa järjestämisessä. Resurssipainotteisen hyvinvointikäsitteen käyttöönotto 1970-luvulla korosti myös vapaudenkäytäntöjä.

Valinnanvapauksien korostuminen johti riskin -käsitteen painottamiseen. Väestön elintavat ja niihin liittyneet riskit oli yhdistetty jo aiemminkin esimerkiksi käsiteltäessä puutteellisia ja epähygieenisiiä asuinoloja. Tuolloin pelkona oli tautien leviäminen. Kasvaneiden valinnanmahdollisuuksien myötä kulutus alettiin kaiken kaikkiaan nähdä riskialttiina toimintana. Valinnanvapauksiin sisältyi aina riski valita väärin. Kuluttajasta ja kulutuksesta tuotetulle tiedolle onkin 1970-luvulta lähtien ollut ominaista se, että ne ovat jollain tapaa liittyneet kuluttajien vapauksiin tehdä valintoja, valintojen perusteisiin, edellytyksiin, esteisiin sekä niiden vaikutuksiin ja riskeihin. Riskiä on tarkasteltu koko kansantalouden kannalta, markkinoiden kannalta tai kuluttajien suojelun kannalta. Yhteistä on ollut myös käsitellä niitä ehtoja, joilla kulutusyhteiskunnaksi nimettyyn kokonaisuuteen on integroiduttu.

Valinnan vapautta tehostettiin myös purkamalla säätelyä. Esimerkiksi alkoholin anniskelua vapautettiin 1960-luvun lopulta lähtien erilaisin päätöksin (Kuusi 2004). Vapauttamisen myötä alkoholin käytön seuraukset tulivat kiinnostuksen ja tiedon kohteeksi. Säännöllisiä Alkoholipoliittisen tutkimuslaitoksen juomatapatutkimuksia on tehty vuodesta 1968 lähtien. Näissä on tutkittu 16–69-vuotiaiden alkoholinkäyttötapoja. Tutkimukset ovat jatkoa Pekka Kuusen vuonna 1948 tekemälle tutkimukselle *Suomen viinapulma gallup-tutkimuksen valossa*. Tutkimuksessa juomatavat ymmärretään laajasti juomiskäyttäytymisenä seurauksineen sekä suhtautumisena alkoholin käyttöön. (Simpura 1985, 11–12.) Viimeisin juomatapatutkimus on vuodelta 2008. Lisäksi alkoholihaitoista on olemassa lukuisia tilastoja, joiden näkökulmat alkoholin käyttöön voivat poiketa suurestikin. Haittatilastoja tehdään alkoholipoliittikan lisäksi terveystalouden (esimerkiksi kuolemansyytilastot), sosiaalihuollon (esimerkiksi tilasto päihdyttävien aineiden väärinkäyttäjien huollosta) tai rikosoikeuden (esimerkiksi säilönnöttötilasto) näkökulmista. (Wallenius 1980, 3–6.)

Rahoitusmarkkinoiden säätelyn asteittaisella purkamisella oli vaikutuksia moniin tuleviin tapahtumiin Suomessa. Keväällä 1983 Suomen Pankki antoi pankeille luvan siirtää osan rahoituskustannuksistaan antolainauskorkoihin. Vuonna 1986 antolainauksen keskikorkosäännöstelystä luovuttiin. Valuutan liikkuminen oli vapaata ja kotitalouksien finanssisijoitukset ulkomaille tulivat mahdolliseksi. Vuonna 1991 myös kotitalouksien luotonotto ulkomailta sallittiin. Rahoitusmarkkinoiden vapauttaminen lisäsi luottojen tarjontaa ja kotitalouksille se merkitsi rahoitus- ja sijoitusvaihtoehtojen lisääntymistä ja etukäteissäästämisen vähenemistä. Sakari Heikkinen ja Antti Kuusterä (2001, 47) ovat tulkinneet tämän muutoksen reaktion talouden kansainvälisestä integraatiosta syntyneeseen paineeseen vähentää markkinoiden säätelyä. Suomessa alettiin valmistautua tähän integraatioon ja eurooppalaiseen kilpailun standardien käyttöönottoon. Toinen keskeinen säätelyn vähentämisen alue olivat asuntomarkkinat, jossa vuokrasäännöstelystä asteittain luovuttiin.

Tarkastelen tässä luvussa aluksi, minkälaista muutosta kulutuksen hallinta lisääntyvien vapauksien ja autonomian kautta tarkoittaa, sekä minkälaisia uusia merkityksiä kulutukselle annettiin lisääntyvien valinnanvapauksien yhteydessä. Tämän jälkeen tarkastelen, miten ajattelutapojen muutokset ilmenivät tilastoinnin käytännöissä, sekä miten suomalaisessa tilastotietojen käyttävässä talous- ja kuluttajatutkimuksessa 1970- ja 1980-luvuilla ymmärrettiin kuluttajavalinnat ja siihen liittyneet riskit. Suomessa koettiin 1990-luvun alussa voimakas talouslama ja saman vuosikymmenen puolivälissä Suomi liittyi Euroopan unioniin. Näillä molemmilla oli vaikutusta siihen, miten kuluttamiseen liittyviä riskejä 1990-luvun tiedon tuotannossa hahmotettiin. Näitä tarkastelen luvun loppupuolella.

Nikolas Rose on teoksessaan *Powers of Freedom* (Rose 1999) käsitellyt vapauden ja hallinnan välistä suhdetta. Zygmunt Bauman on puolestaan tar-

kastellut yksilöllistä vapautta suhteessa kulutustavaramarkkinoihin teoksissaan *Freedom* (Bauman 1988) ja *Work, consumerism and the new poor* (Bauman 1998). Hänen mukaansa yksilöllinen vapaus nousee yhteiskunnallisesta hajautumisesta ja epävarmuuden lisääntymisestä. Hän käsittelee valinnanvapauden teemaa pakkona tehdä valintoja. Suomessa Hanna Kuusi (2003) on tarkastellut tutkimuksessaan alkoholin kulutuksen, hallinnan ja identiteetin suhteita alkoholipolitiikan vapautumisen näkökulmasta 1960-luvulla. Jo varhainen suomalainen kulutustutkija, Oskar Groundstroem (1897, 115) kiinnitti huomiota kulutusvalintoihin ja niiden tuottamaan tuskaan vertaillessaan varakkaiden ja vähävaraisten kulutusta toisiinsa.

Vapauden ilmaantuminen julkiseen keskusteluun 1900-luvun viimeisinä vuosikymmeninä liittyi paljolti uusliberalististen ajatusten leviämiseen maailmalla, mutta kuten Rose on todennut, tällä ei ollut paljonkaan tekemistä sen kanssa, miten hallinnan käytännöt muuttuivat, miten hallittiin vapauden kautta (Rose 1999, 62). Hän tarkasteleekin vapautta, ei abstraktina arvona, vaan hallinnan tuotteena. Hän erottelee Isaiah Berlinin nojaten ”negatiivisen vapauden”, jonka mukaisesti ihmiset tai ryhmät jätettiin yksin tekemään niin kuin halusivat ja ”positiivisen vapauden”, jonka mukaisesti ihmisistä pyrittiin ”tekemään vapaita” saamalla heidät esimerkiksi oikeudenmukaisuuden, rationaalisuuden tai yleisen terveydentilan nimissä käyttäytymään tietyllä tavalla tarkoituksena tehdä heidät kykeneväksi ymmärtämään, mitä heidän vapautensa on ja harjoittamaan sitä. (Rose 1999, 67.) Samalla, kun ihmiset on vapautettu, se on edellyttänyt erilaisen säätelyn, pakkojen ja kontrollin ilmaantumista. Näistä Rose mainitsee esimerkkeinä mm. yleisen oppivelvollisuuden ja elintarvikkeiden hygieniakontrollit.

Modernille hallinnan tavalle kaiken kaikkiaan on ominaista hallinta ”vapauden kautta”. Rose on analysoinut läntisissä maissa eri aikakausina vallinneita vapauden hallinnan teknologioita ja nimennyt ne seuraavasti: *vapaus kurinpitona*, *vapaus solidaarisuutena*, *vapaus autonomiana*. Vapaus kurinpitona tarkoittaa, että ihmisten käyttäytymiseen vaikutetaan sivilisoinnin keinoin. Kurinpidollisen hallinnan teknologioita ovat valvonta ja kontrolli ja esimerkiksi koulu, vankila, tehdas. Tämänkaltainen ajattelutapa ilmaantui 1800-luvulla. Solidaarisuus tarkoittaa sitä, että kollektiiviseen vastavuoroisuuteen perustuen vaikutetaan ihmisten käyttäytymiseen. Olennainen teknologia oli sosiaalivakuutus, jota koskevat ajatukset alkoivat yleistyä 1800-luvun lopulla. Autonomia puolestaan tarkoittaa, että vapauden kysymys ymmärretään autonomisen yksilön kykyinä luoda identiteetti merkityksellistä arkielämää muovaamalla. Vapaus nähdään autonomiana eli yksilön kykyinä toteuttaa toiveensa yksittäisessä elämässään ja mahdollisuutena toteuttaa ne omin ponnistuksin sekä määritellä oman olemassaolonsa suunta valinnan toimilla. (Rose 1999, 84.) Nimenomaan tässä autonomian mielessä keskustelu vapaudesta ilmaantui julkisuuteen 1900-luvun loppuvuosikymmeninä.

Hallinnan analyttikot ovat tulkinneet viime vuosikymmenten muutoksia hyvin synkkäsävyisesti murtumana sosiaalisen alueella. He pitivät 1980-lukua vuosikymmenenä, jolloin poliittisessa rationalisuudessa tapahtui ratkaiseva muutos. ”Jos hyvinvointi-ideologian hallitsevana ihanteena oli tehdä yksilösubjekteista vastuullisia kansalaisia, uusliberalismin keskeinen teema on muista riippuvaisten subjektien muuttaminen riippumattomiksi kansalaisiksi.” (Miller & Rose 1997, 131.) Kansalaisuus ei pohjautu enää solidaarisuuteen, sitoutumiseen eikä hyvinvoinnin ja turvallisuuden tunteisiin, jotka perustuvat yhteiskunnallisiin siteisiin. Kansalaisen tulee olla aktiivinen ja yksilöllinen mieluummin kuin passiivinen ja riippuvainen. Kansalaisuuden ajatellaan toteutuvan monien vaihtoehtoisten, henkilökohtaisten ja vapaiden valintojen kautta. Hallinnan ohjelmien onnistuneisuutta arvioidaan suhteessa siihen, millä ne lisäävät näitä valinnan mahdollisuuksia. (Miller & Rose 1990, 24.) ”Yksilöiden tulee täyttää yhteiskunnalliset velvoitteensa pyrkimällä toteuttamaan itseään, ei keskinäisten riippuvuus- ja velvoitesuhteiden pohjalta. Yksilöt liittyvät yhteiskunnaksi sosiaalisesti sanktioitujen kulutus- ja valintatoimien kautta.” (Rose 1995, 45.) Rose tulkitsee muutoksen tapahtuneen niissä ajattelutavoissa ja käytännöissä, joihin hyvinvointivaltion on ajateltu pohjautuvan:

”Hyvinvointivaltiota ei pitäisi ymmärtää niinkään organisatorisena todellisuutena kuin tapana *ajatella* poliittista valtaa ja sen harjoittamismuotoja, *poliittisena rationaliteettina*, suhteellisen järjestelmällisenä hallinnoinnin artikulaatioperusteena, kokoelmana filosofisia oppeja, käsityksinä sosiaalisista ja inhimillisistä realiteeteista, teorioina vallasta, käsityksinä politiikasta ja versioina oikeudesta – rationaliteettina, joka ilmentyy lukuisissa eri muodoissa. Tästä näkökulmasta hyvinvointivaltion kriisi tai muuttuminen olisi ensisijaisesti murtuma tässä ajattelutavassa itsessään.” (Rose 1995, 26.)

Autonomian ja omien valintojen merkityksen korostaminen liitti keskustelun vahvasti kysymykseen kuluttamisesta. Kuluttajaa ja kulutusta alettiin käsitteellistää uudella tavalla. Kulutus sai uusia merkityksiä, erityisesti kulutuksen näkeminen keskeisenä identiteetin muovaajana nousi esiin. Myös Miller ja Rose kiteyttävät tapahtuneet muutokset kulutukseen ja kuluttajuuteen. Heidän mukaansa muutokset ilmenevät muuttuneina suhteina kansakunnan taloudellisen menestyksen ja yksilöiden ”yksityisten” valintojen välillä. Kansalaiselle on annettu tärkeä taloudellinen tehtävä kuluttajana. Koska läntisten yhteiskuntien taloudellinen menestys perustetaan yhtäaikaiselle budjetitukurille ja korkealle työllisyysasteelle, edellyttää tämä kulutuksen jatkuvaa laajenemista. Kulutusta itseään muovataan eriytyneillä käytännöillä ja tekniikoilla. Kuluttajia pidetään tietystä mielessä ”yrittäjinä”, jotka pyrkivät maksimoimaan elämänlaatunsa ”elämäntyylien” taidokkaalla kokoonpanolla, joka perustuu tavaroiden maailmaan. ”Aiempi sosiaalinen näkökulma *yhdisti ja subjektivoi*; sen murtuminen *syrjäyttää ja autonomisoi*” (Rose 1995, 48). ”Yh-

täällä ovat nyt ne, jotka normalisoivat ja sivilisoivat itseään – itseään toteuttavat yksilöt – ja jotka pyrkivät itsensä toteuttamiseen muovaamalla elämäntapaansa valintojen kautta. Toisaalla ovat – ”syrjäytyneet”, kuten kulutuksen ja positiivisen identiteetinmuodostuksen ulkopuolelle jääneet.” (Rose 1995, 49). Toisaalta Rose näkee tapahtuneiden muutosten yhtenä ilmenemismuotona sen, että yhteiskunnalliset ongelmat on alettu yhä enenevässä määrin nähdä eettisinä ongelmina ja niiden hallinnan tapoja hän kutsuu ”yhteisölliseksi hallinnaksi”, josta yksi esimerkki on käsitteen ”sosiaalinen pääoma” ilmaantuminen (Rose 1998, 2).

Kulutuksen ja siihen liittyvien valinnanvapauksien laajenemisen seurauksena kulutuksesta nähtiin koituvan aikaisempaa enemmän riskejä. Riskin käsite ilmaantui keskusteluun samoihin aikoihin kuin keskustelu vapaista valinnoista. Ulrich Beck julkaisi teoksensa *Risikogesellschaft: Auf dem Weg in eine andere Moderne* vuonna 1986. Siinä hän pohti riskin käsitteen kautta yhteiskunnan yksilöitymistä. Ulrich Beck tarkoitti riskiyhteiskunnan käsitteellä modernin yhteiskunnan kehitysvaihetta, jossa sosiaaliset, poliittiset, taloudelliset ja yksilölliset riskit yhä useammin luistavat teollisen yhteiskunnan seuranta- ja turvainstituutioiden otteesta. Päätöksiä tehdään vanhojen mallien mukaan uskoen edelleen edistykseen ja taloudelliseen kasvuun unohtaen päätöksenteon ympäristön globalisoituminen sekä ekologiset seuraukset ja riskit. Päätöksillä ja toimenpiteillä on ei-toivottuja seurauksia tai toivotut seuraukset eivät yksinkertaisesti toteudu. (Beck 1994, 5.)

Kulutusvalintojen määräytymistä ja niihin liittyviä merkityksiä pohdittiin paljon 1980- ja 1990-luvun teoreettisessa kirjallisuudessa, erityisesti sosiologiassa. Keskustelut liittyivät kulutuksen sosiaaliseen määräytymiseen suhteessa yksilöllistymiseen ja eriytymiseen. Samoin korostettiin kulutuksen hedonistisia piirteitä ja sen merkitystä identiteetin muotoutumisessa. (Warde 1996.) Colin Cambell (1987) esitti, että modernin kulutuskulttuurin kaikkein luonteenomaisin piirre oli kuluttajien kyltymättömyys, joka viime kädessä selitti ihmisten kyvyn nauttia omista itse luoduista mielikuvistaan ja näiden synnyttämästä mielihyvästä. Kulutuksen olennainen toiminta ei siten ollut varsinaisten tuotteiden valinta, hankinta tai käyttö, vaan mielikuvituksen avulla nautinnon etsiminen tuotteen luomasta mielikuvasta.

Käsitys kulutuksen sosiaalisesta määräytymisestä on peräisin kulutus- tutkimuksen klassikoilta Georg Simmeliltä ja Thorstein Vebleniltä 1800- ja 1900-lukujen vaihteesta (Veblen 2002; Simmel 1986). Kulutuksen merkitys oli tällöin nimenomaan sen kyvyssä ilmaista symbolista statusta. Oletuksena oli, että ihmisillä on pyrkimys kohottaa statustaan jäljittelemällä itseään korkeamman statuksen omaavia sekä samalla erottautumaan niistä, jotka he haluavat nähdä itseään alempana olevina. Tällöin tiettyjen sosiaaliluokkien kulutuskäyttäytyminen nähtiin yhdenmukaisena. Sosiaalisen erottautumisen mekanismeihin on erityisesti kiinnittänyt huomiota Pierre Bourdieu (Bourdieu 1984), jonka mukaan erottautumisen ja samaistumisen taustalla on

viime kädessä yksilön maku. Toisaalta luokkasidonnaisuuden nähtiin vähenyneen osana yksilöllistymisprosessia. Samoin kulutuksen nähtiin epämuodollistuneen, jolloin jäykät, yhdenmukaiset ja vakiintuneet kulutusmallit vähenivät. Silti on myös havaittu tietynlaisten kulutukseen perustuvien yhteisöjen muodostumista. Tällaisissa yhteisöissä, esimerkiksi nuorisokulttuureissa, yhdenmukaisuuden paineet saattavat usein olla ankaria.

Monet sosiologit (esim. Bauman 1988; 1991; Giddens 1991; Beck 1992) alkoivat korostaa sosiaalipsykologista näkemystä "itsestä", joka määräytyi luomalla ja ylläpitämällä identiteettiä. Tässä prosessissa kulutus on nähty merkitykselliseksi, koska tavaroita pidetään keskeisenä kanavana välittää identiteettiä. Yhteistä tutkijoille oli näkemys, että ihmiset määrittelevät itsensä niiden viestien kautta, joita he välittävät muille tavaroidensa ja hallitsemiensa käytösten välityksellä. Maailmassa, missä on yhä enemmän erilaisia tavaroita, jotka toimivat tukipilareina tässä prosessissa, identiteetistä tulee henkilökohtaisen valinnan asia. Kulutus toimii identiteetin muovaajana ja uudelleen muovaajana. Uudessa valintojen maailmassa pätevän minuuden ajateltiin riippuvan jatkuvasta vapaudesta eikä elämänsaavutuksia rationalisoitu viittaamalla kohdaluonnon tai sosiaaliseen statukseen vaan niiden katsottiin osoittavan yksilöiden onnistumista tai epäonnistumista itsensä toteuttamisessa.

Beck (1992) kuvasi prosessia, jota hän kutsui yksilöllisyyden prosessin vahvistumiseksi. Ensinnäkin perinteiset siteet perheeseen ja sosiaaliluokkaan heikkenivät ja yksilöstä itsestään tulee uusintamisyksikkö. Samaan aikaan yksilöllistymisen kanssa yhteiskunnassa tapahtuu kuitenkin tietty standardisointiprosessi, joka koskee esimerkiksi markkinoita, rahaa, lakia ja koulutusta. Yksilöt tulevat riippuvaisiksi ennen kaikkea työmarkkinoista, mutta sitä kautta myös koulutuksesta, kulutuksesta, hyvinvointivaltiosta sekä erilaisista lääketieteellisistä, psykologisista ja pedagogisista neuvoista ja hoidoista. Yksilöllistyminen merkitsee markkinariippuvuutta kaikilla elämänaloilla. Kulutuksessa se merkitsee yleisesti suunniteltuja asuntoja, huonekaluja, jokapäiväisiä tavaroita, mielipiteitä, asenteita ja elämäntyylejä, joita joukkotiedotusvälineet välittävät.

Bauman (1988) viittaa termillä "vietelty" niihin, jotka ilmentävät uutta kulutukseen perustuvaa identiteettiä. Nämä sosiaalistuvat samaistumalla tiettyihin elämänmuotoihin; prosessi, joka muotoutuu niiden mielikuvien ja merkitysten kautta, jotka ovat yhteensulautuneet valintoihin eri ruokalajien, vaatteiden, automerkkien, kodin sisustuksen, musiikillisten mieltymysten, vapaa-ajan harrastusten ja ruokavalioiden kautta. Bauman liittää myös vastuullisuuden ja valinnat toisiinsa. Hänen mukaansa jokainen on vastuussa omista päätöksistään, joten päätöksentekoon liittyy ahdistusta. Mainonnan ja asiantuntemuksen tehtävinä on lievittää tätä ahdistusta ja tuoda valintoihin varmuutta ja luottamusta. Tällaista riippuvuutta Bauman kutsuu "sametiriippuvuudeksi" (Bauman 1996, 293). Kulutus tarjoaa siis yhtä aikaa sekä vapautta että varmuutta. Giddens näki myös kulutuksen valinnan areenana

ja yhtenä modernina epävarmuuden lähteenä, mutta hänen mukaansa väärä valinta ei ole kovin vaarallista, koska sen mukana on mahdollista myös vaihtaa identiteettiä. Riskejä oli mahdollista pienentää myös tietyn sosiaalisen säätelyn kautta, turvautumalla asiantuntijoihin tai mainontaan. Sekä Giddens että Bauman korostivat kuitenkin, etteivät kaikki valinnat ole avoimia kaikille resurssien epätasaisen jakautumisen vuoksi.

4.2 Kulutusvalintojen riskit kansantaloudelle ja markkinoille

Kulutus- ja kuluttajatutkimus keskittyi Suomessa 1970-luvulta lähtien paljon kulutusvalintojen määräytymisen ja niistä aiheutuvien riskien tutkimiseen. Käytettävissä olevat tilastoaineistot (koko väestöä ja eri väestöryhmiä edustavat Kotitaloustiedustelut) tarjosivat mahdollisuuden tutkia väestön kulutukseen liittyviä ”lainalaisuuksia” entistä tarkemmin. ”Lainalaisuuksista” on perusteltua puhua, koska kulutusta pyrittiin ”selittämään” tilastollisten mallien avulla. Täten kulutuksen alue paljastui hallinnan teknologioiden, kuten markkinoinnin, talouspolitiikan tai kuluttajapolitiikan kohteeksi. Kulutustilastoinnin sisällössä ei tapahtunut juurikaan muutoksia 1980-luvulla lukuun ottamatta maksullisena palvelutuotantona kerättyjä tietoja. Aiemmin luotu kansantalouden tilinpidon käsitteistöä noudattava sisältö päti edelleen ja ajallisen vertailukelpoisuuden arvo nousi keskeiseksi.

Muutos, joka tilastollisissa käytännöissä tapahtui, liittyi laajempaan julkisen sektorin toiminnan markkinaehtoistumiseen. Asiakaslähtöisyyden korostaminen johti siihen, että Tilastokeskuksen aineistonkeruiden yhteyteen alettiin liittää erilliskysymyksiä tutkimuslaitosten tai muiden tiedontarvitsijoiden toivomuksesta. Erityisesti rahoitusmarkkinoiden vapauttamiseen liittyneet riskit – kulutuksen rahoitus ja kotitalouksien velkaantuminen – olivat tällaisia aihepiirejä 1980-luvulla. Toiveiden täyttäminen kohtasi kuitenkin usein käytännön rajoituksia, koska jo pelkästään kansainvälisten suositusten noudattaminen tietosisällössä aiheutti varsin suuren vastausrasituksen tutkimuksessa mukana olleille kotitalouksille. Tilaa ylimääräisille aihepiireille ei juuri ollut. Toisen rajoituksen muodosti se, että tietojen käyttöä säädelään lainsäädännöllisesti. Säädöksissä määritellään mm. mihin tarkoituksiin ja missä muodossa tietoja voidaan käyttää.

Asiakaslähtöisyyden ilmaantuminen muutti kuitenkin merkittävästi sitä logiikkaa, jolla perinteisesti tilastojen sisällöt määräytyivät. Aiemmin yhteiskuntatilastojen sisältöjen määräytyminen tapahtui paljon kansainvälisissä järjestöissä ja kotimaisissa komiteoissa, joissa periaatteena oli yhdistää hallinnon, asiantuntemuksen ja yhteiskunnallisten eturyhmien näkemykset. Tuolloin sisältöjen määräytyminen oli ainakin jossakin määrin läpinäkyvää, koska prosessit tuottivat perusteellisia dokumentteja. Asiakaslähtöisyys perustui

ajatukseen, että tiedontuotannon tehokkuus toteutuisi parhaiten markkinoita jäljitellen kysyntävetoisesti. Seuraavasta taulukosta, johon on koottu lista kulutustilastointia käsitelleiden asiakastilaisuuksien osallistujatahoista, ilmenee summittaisesti se, ketkä olivat tilastollisesta kulutustiedosta kiinnostuneita Suomessa 1980- ja 1990-luvuilla. Joukossa on hallinnon, eturyhmien, tutkimuslaitosten, yliopistojen sekä kaupan, rahoituksen ja markkinoinnin

Taulukko 4.1

Laitokset, jotka olivat edustettuina kulutustilastoinnin asiakastapaamisissa 1980- ja 1990-luvuilla

1983	1985	1988	1993 (kutsun saaneet)	1998 (tilaisuus pidettiin ainoastaan tutkimusasiakkaille)
VALTIONHALLINTO: Sosiaali- ja terveysministeriön suunnittelusihteeristö, Elinkeinohallitus, Kuluttajaneuvosto, Tie- ja vesirakennuslaitos KUNNAT: Helsingin kaupungin tietokeskus TUTKIMUS-LAITOKSET: Kotitalous- ja kuluttaja-asiaiden tutkimuskeskus, Taloudellinen suunnittelukeskus YLIOPISTOT: Helsingin kauppakorkeakoulu, Helsingin yliopiston ravitsemustieteen laitos JÄRJESTÖT: Suomen ammattiliittojen keskusjärjestö YRITYKSET: Kesko, SOK:n markkinointiosasto, Tukkukauppojen Oy, Suomen Gallup Oy MUUT: Eläketurvakeskus	VALTIONHALLINTO: Sosiaali- ja terveysministeriön tutkimusosasto, Valtiovarainministeriön Kansaneläkelaitos, Elinkeinohallitus, KUNNAT: Helsingin kaupungin tietokeskus, Pääkaupunkiseudun yhteistyövaltuuskunta TUTKIMUSLAITOKSET: Kotitalous- ja kuluttaja-asiaiden tutkimuskeskus, Taloudellinen suunnittelukeskus, Työväen taloudellisen tutkimuslaitos, Elinkeinoelämän tutkimuslaitos YLIOPISTOT: Helsingin kauppakorkeakoulu JÄRJESTÖT: Toimihenkilöiden ja virkamiesten keskusjärjestö, Toimihenkilökeskusjärjestö YRITYKSET: KESKO, markkinatutkimus, Tukkukauppojen Oy, OKO, Suomen yhdyspankki MUUT: Eläketurvakeskus, Työeläkelaitosten liitto	VALTIONHALLINTO: KELA, sosiaaliturvan tutkimuslaitos, Tie- ja vesirakennuslaitos TUTKIMUS-LAITOKSET: Kotitalous- ja kuluttaja-asiaiden tutkimuskeskus, Taloudellinen suunnittelukeskus, Elinkeinoelämän tutkimuslaitos, Pellervon taloudellisen tutkimuslaitos, Työväen taloudellisen tutkimuslaitos	VALTIONHALLINTO: Sosiaali- ja terveysministeriö, Opetusministeriö, Kansaneläkelaitos, Kuluttajavirasto, Tie- ja vesirakennuslaitos KUNNAT: Helsingin kaupungin tietokeskus TUTKIMUSLAITOKSET: STAKES, Kuluttajatutkimuskeskus, Valtion taloudellinen tutkimuskeskus, Palkansaajien tutkimuslaitos YLIOPISTOT: Helsingin yliopisto: kansantaloustieteen laitos, Jyväskylän yliopisto, sosiologian laitos, Turun kauppakorkeakoulu, Turun yliopisto, sosiaalipoliitikan laitos, sosiologian laitos, Åbo Akademi JÄRJESTÖT: Sosiaaliturvan keskusliitto, Sosiaali- ja terveysjärjestöjen yhteistyöyhdistys, Suomen kuluttajaliitto YRITYKSET: Alko, Kaupan keskusvaliokunta, LK-IDEA, Suomen Gallup Oy, Suomen pankkiyhdistys MUUT: Raha-automaattiyhdistys	VALTIONHALLINTO: Sosiaali- ja terveysministeriö, Kansaneläkelaitos TUTKIMUSLAITOKSET: STAKES, Kuluttajatutkimuskeskus, Valtion taloudellinen tutkimuskeskus, Palkansaajien tutkimuslaitos YLIOPISTOT: Helsingin yliopisto: kansantaloustieteen laitos, Jyväskylän yliopisto, sosiologian laitos, Turun kauppakorkeakoulu, Turun yliopisto, sosiaalipoliitikan laitos, sosiologian laitos, Åbo Akademi

Lähde: Tilastokeskus 1983; 1985; 1988; 1993; 1998.

edustajia. Kulutustilastojen aineistoja alettiin lisääntyvässä määrin käyttää sosiaali- ja talouspolitiikkaan liittyneen tutkimuksen lisäksi myös markkina-tutkimuksessa sekä kaupan ja rahoituslaitosten päätöksenteossa.

Suomalainen tilastoaineistoja hyödyntänyt kulutusvalintoihin liittynyt tutkimus oli 1970- ja 1980-luvuilla toisaalta talousteoriaan tukeutuvaa kysyntä-tutkimusta ja toisaalta tarvelähtöistä kotitaloustieteen perinteeseen liittyntä kuluttajatutkimusta. Kulutustutkimus alkoi liittyä myös Suomessa yleistyneeseen elämäntavan tutkimukseen. Kysyntätutkimuksia olivat Meeri Saarsalmen vuonna 1972 Helsingin kauppakorkeakoulussa julkaisema väitöskirja *Consumer Purchases of Major Durables* sekä Liisa Uusitalon samoin Helsingin kaup-pakorkeakoulussa julkaisema väitöskirja *Consumption Style and Way of Life* vuodelta 1979. Tässä hän laajensi kysyntäteoriaa elämäntavan tutkimukseksi. Kysyntätutkimuksia olivat myös Taloudellisessa suunnittelukeskuksessa (TAS-KU) Kalevi Koljosen ja Heikki Loikkasen vuonna 1982 julkaisema tutkimus *Kestotavaroiden kysyntä eri väestöryhmissä* sekä Robert Hagforsin ja Kalevi Koljosen vuonna 1986 julkaisema tutkimus *Prospects for household characteristics and the structure of private consumption in Finland*. Kotitalous- ja ku-luttajatutkimuskeskuksessa toteutettiin 1980-luvulla useita hankkeita, joissa lähtökohtana olivat kuluttajien valinnat suhteessa elämäntapojen kokonaisuuteen. Näitä olivat erilaiset kotitalouden rahankäytön laskentamallit (Viinisalo ja muut 1982; Aatola & Lehtinen 1988; Lehtinen & Aatola 1988), velkaantu-mista koskevat tutkimukset (esim. Leskinen 1988) sekä nuorten kulutusvalin-toja koskeva tutkimus (esim. Autio ja muut 1985).

Tehdyissä tutkimuksissa kulutus ymmärrettiin moninaistuneena ilmiönä. Kun kulutuksen oli perinteisesti ajateltu määräytyvät tulojen ja kulutustava-roiden hintojen sekä sosiaaliluokan perusteella, näissä uusissa tutkimuksissa näkemys kulutuksen määräytymisestä laajeni kotitalouksien rakenteellisiin, sosiaalsiin ja demografisiin ominaisuuksiin sekä arvoperustoihin.¹³ Saarsalmi ja Uusitalo kävivät keskustelua myös kulutuksen yksilöllisestä määräytymisestä. Kulutusvalintoihin liittyneitä riskejä arvioitiin joko kansantalouden, markkinoi-den tai kuluttajien kannalta.

Pelko kulutuskysynnän hiipumisesta

Kuluttajien valinnanvapauksien lisääntyttyä tietoa kulutuskäyttäytymiseen vaikuttavista tekijöistä ja erityisesti kulutuksen tulevaisuuden näkymistä kaipasivat sekä tuotteiden markkinoijat että talouspolitiikan suunnittelijat. Kysyntätutkimukset liittyivät aluksi investointityyppisen kysynnän – kesto-tavaroiden – analysointiin (Saarsalmi 1972; Koljonen & Loikkanen 1982)

13 Itse asiassa jo Vera Hjeltin työläisperheitä koskeneessa tutkimuksessa oli vastaavanlainen ase-telma joskin eri näkökulmasta. Perhemonografiensa avulla hän selvitti, missä määrin perheiden toimeentulo-ongelmat johtuivat perheiden arvostuksista ja elintavoista, ja missä määrin puut-teellisista olosuhteista.

ja laajenivat myöhemmin koko kulutuksen tarkasteluksi (Hagfors & Koljonen 1986). Lähtökohtana tutkimuksissa oli pitkään jatkunut, erityisesti kestokulutustavaroiden kysyntään kohdistunut kasvu. Kestotavarat edustivat varsinkin 1970-luvun alussa nimenomaan vapaavalintaista kulutusta, johon kiinnostus kulutuksen kasvaessa ja monipuolistuessa alkoi siirtyä. Yleinen tulo-
tason nousu teki tämän mahdolliseksi. Kestokulutustavaroiden ostokäyttäytymistä koskevan kiinnostuksen taustalla oli myös huoli kulutuskysynnän hiipumisesta. Tähän pelkoon perusteluina olivat väestörakenteen näköpiirissä olevat muutokset sekä näkemys, että kestotavarat olivat yleistyneet jo siinä määrin, että niiden kysyntä tulee jatkossa vähenemään. Koljonen ja Loikkanen (1982) totesivat tutkimuksessaan, että perheenperustamisessa olevia kuluttajia on aikaisempaa vähemmän, joten kodinperustamisessa tarpeellisia kestotavaroita, kuten huonekaluja ja kodinkoneita tarvitaan entistä vähemmän. Tuleva kysyntä tulisi kohdistumaan heidän mukaansa ainoastaan vanhojen tavaroiden korvaamiseen uusilla. Tutkimuksissa tavoitteena olikin kehittää kulutuskäyttäytymistä selittäviä malleja, joiden perusteella tulevaa kulutusta voitiin ennustaa.

Tutkimuksessaan Meeri Saarsalmen (1972) tavoitteena oli kehittää kulutuskäyttäytymistä kuvaavia malleja selittämään kestotavaroiden kysynnän vaihteluja ja estimoida näiden mallien parametrit empiirisestä aineistosta. Aineistonaan hän käytti vuoden 1966 Kotitaloustiedustelun aineistoa. Hän arveli, että kun mikrotason tiedot yhdistetään makrotason kehityspiirteitä kuvaaviin tietoihin, voidaan tehdä ennusteita tulevasta kulutuskäyttäytymisestä. Näitä tutkimustuloksia voitiin hyödyntää sekä yritysten markkinoinnin suuntaamisessa että talouspoliittisten toimenpiteiden suunnittelussa:

”Ne päätökset, joihin makrotalouden kehitystä kuvaavat luvut perustuvat, ovat yksittäisten kuluttajien päätöksentekijöinä mikrotalouden tasolla tekemiä. Täten tieto yksityisen kestotavarakysynnän vaihteluista ja siihen vaikuttavista tekijöistä on perusedellytys käyttää hyväksi kysynnän muutosta kuvaavia [makrotason] lukuja yritysten markkinointia koskevassa päätöksenteossa. Tieto palvelee myös talouspoliittisia toimenpiteitä.” (Saarsalmi 1972, 12.)

Saarsalmi tarkasteli kuluttajaa mikrotason päätöksentekijänä, jonka tekemät päätökset muodostivat perustan makrotasolla esitetyille kehityspiirteille. Hän selitti kulutuskäyttäytymistä kotitalouden päämiehen sosioekonomisilla ja demografisilla ominaisuuksilla, kotitalouden rakenteella ja elinvaiheella. Näillä hän totesi olevan merkitystä kestotavaroiden kysynnän määräytymisessä erityisesti, mikäli hankinnat tehdään käteisostoina. Lisääntyneet luotonkäytön mahdollisuudet toivat kulutuksen ennustamiseen epävarmuutta. Mahdollisuus tehdä hankintoja velaksi laajensi merkittävästi kuluttajien näköpiiriä ja valinnanmahdollisuuksia, jolloin kulutukseen saattoivat vaikuttaa rakenteellisia ominaisuuksia enemmän esimerkiksi kuluttajien halut ja asenteet. Näistä ja kuluttajien ostoajomuksista hän toivoikin saatavan tietoa

[illegible]

tulevista kulutustilastoista. (Saarsalmi 1972, 100.) Luotonkäytön kasvaneet mahdollisuudet lisäsivät kuluttajien käyttäytymisen ennakoimattomuutta.

Koljonen ja Loikkanen keskittyivät erityisesti väestörakenteen ja kestotavaroiden kulutuksen yhteyksien tutkimiseen (Koljonen & Loikkanen 1982, 6). Heidän selvityksensä perustui vuosien 1966, 1971 ja 1976 Kotitaloustiedustelujen aineistoihin. Tavoitteena Koljosen ja Loikkasen tutkimuksessa oli selvittää kestotavarakulutukseen ja sen koostumukseen vaikuttavat rakenteelliset tekijät. Tutkimuksella pyrittiin tuottamaan tietoa erityisesti kulutuksen pitemmän aikavälin ennakkoinnin taustaksi. Ongelmana talouskehityksen kannalta oli Suomen väestörakenteen epäedulliset tulevaisuuden näkymät (Koljonen & Loikkanen 1982, 1). He analysoivat demografisten ja

muiden rakenteellisten tekijöiden merkitystä kestotavaroiden kysyntään niihin käytettyinä tulo-osuuksina. ”Mielenkiinto kohdistuu tulojen sekä kotitalouksien rakenteellisten ominaisuuksien, kuten kotitaloustyyppien, perheen elinvaiheen, asunnon hallintamuodon ja asuntonvälkaantumisen merkitykseen kestokulutukseen ja sen sisäiseen rakenteeseen vaikuttaviin tekijöihin.” (Koljonen & Loikkanen 1982, 4).

Kalevi Koljonen ja Robert Hagfors (1986) keskittyivät tutkimuksessaan myös kotitalouksien rakennepiirteiden ja kulutuksen rakenteen tulevaisuuden näkyymiin. Tutkimusta esiteltiin Helsingissä vuonna 1986 pidetyssä Euroopan talousneuvoston (ECE) seminaarissa, jonka aiheena oli *Evolution of Consumption Patterns and their Impact on Overall Economic Development*. Tutkimuksessa ennustettiin kulutuksen rakenne vuosiksi 1985–2000. Tutkijat totesivat väestörakenteen muutoksen vaikuttavan merkittävästi kulutuksen rakenteeseen. Ensimmäisessä vaihtoehdossaan he olettivat kulutuksen kasvun olevan vuosittain 0,5 prosenttia. Tällöin elintarvikkeiden, asumisen ja terveydenhoidon menot kasvoivat vain hyvin vähän. Vaihtoehdossa, jossa vuosittainen kasvu oli nopeampaa, lisäkysyntä kohdistui erityisesti vapaa-ajan hyödykkeisiin. (Hagfors & Koljonen 1986, 35.)

Saarsalmi (1972, 15–17) tarkasteli kulutusvalintoja myös kotitalouden tuotantoteorian (esim. Becker 1965) valossa, jossa kotitalous nähtiin tuottajana tai yrittäjänä, joka tietyin tuotantopanoksien – ajankäyttönsä allokoinnin, taitojensa, markkinoilta hankittujen kulutustavarain ja palveluin – tuotti itselleen ja kotitaloudelleen kulutuspalvelut¹⁴. Tämän tarkastelutavan myötä mahdollisten valintojen alue laajeni. Täten myös Laura Harmajan korostamat ajatukset kotitaloustuotannon merkityksestä kansantaloudellisesta arvosta saivat jatkoa. Saarsalmi näki kotitalouden tuotantoteorian merkityksen erityisesti markkinointiteorialle, koska se auttoi syventämään käsitystä kuluttajien preferenssien rakenteesta:

”Osan tuloistaan, joita kuluttaja saa työmarkkinoille osallistumisestaan, hän käyttää tuotannontekijöiden hankkimiseen. Näitä hän käyttää kotitalouksessaan. Näihin tuotannontekijöihin kuuluvat markkinoilta ostettavat tavarat ja palvelut – mukaan lukien kuluttajan omistamat kestotavarat. Lisäksi niihin kuuluvat se aika, jonka kuluttaja omistaa. Yhdistelemällä näitä tuotannontekijöitä, joita voitiin käsitellä toistensa substituutioina ja niiden hyötyjä voitiin vertailla, tuotettiin hyödykkeitä ja palveluita ”lopulliseen kulutukseen” tyydyttämään kotitalouksien jäsenten henkilökohtaisia haluja. Jotta prosessi olisi täydellinen, se edellytti kotitalouksia huolehtimaan jäsenistään niin, että he säilyttivät ja voivat parantaa ansaitsemiskykyään varmistamaan tulovirran.” (Saarsalmi 1972, 16–17.)

14 Kotitalouden tuotantoteoriaa on käytetty Suomessa kotitaloustuotannon arvon arvioimiseen. Tässä työssä on yhdistetty kotitalouksien ajankäytöstä ja kulutuksesta saatuja tietoja. (esim. Varjonen & Aalto 2005.)

Kulutusyhteiskunta, elämäntapa, kulutustyyli ja kuluttajien segmentointi

Liisa Uusitalo (1979) määritteli oman tutkimuksensa ongelma-alueen liittyvän kulutuksen nopeaan laajenemiseen ja eriytymiseen, mikä on tehnyt kulutuksen tulevan ennakkoinnin vaikeammaksi verrattuna niihin aikoihin, jolloin kuluttajien tulotaso oli alhaisempi. Tämä muutos edellytti kulutuksen laadullisen vaihtelun tutkimista. Hänen tutkimuksensa oli monitieteinen ja hyödynsi sosiaalitieteellisiä, taloustieteellisiä sekä markkinatutkimuksen käsitteitä kulutuksesta. Hän näki kulutuksen paitsi taloudellisena hyvinvointiin liittyvänä ilmiönä myös sosiaalisena ja kulttuurisena ilmiönä ja tutki kulutusta toimintana. Toiminnan näkökulma tarkoitti sitä, että oli kiinnitettävä huomiota hyödykkeiden käyttöön, joka ilmenee eri kulutusaktiviteeteissa sekä niissä merkityksissä, joita näihin aktiviteetteihin on kiinnittynyt. Tätä oli mahdollista tutkia laajentamalla perinteistä talousteoriaa teorialla ajan allokaatiosta. (Uusitalo 1979, 33.) Uusitalo oli Suomessa ensimmäinen, joka tarkasteli kulutusta näin useassa merkityksessä.

Kulutuksen kulttuurisia malleja käsitellessään Uusitalo määritteli "kulutusyhteiskunnan" -käsitettä. Hän näki kulutusyhteiskunnan liittymisen yhteiskunnan rakenteellisiin tekijöihin sekä vallitseviin arvoihin. Kulutusyhteiskunta oli yhteydessä teollistumisen myöhäiseen vaiheeseen, jolle oli ominaista tuotannon ja kulutuksen jatkuva laajeneminen, kulutuksen liittymisen talouskasvuun ja hyvinvointiin sekä teknologinen kehitys sekä tehokas markkinointi. Kulutusyhteiskunnan arvot liittyivät kulutusideologian hyväksymiseen, jolloin vapaus ja henkilökohtainen menestys olivat hyväksyttäviä. Kulutusyhteiskunta tuli mahdolliseksi, kun vapaa-aika lisääntyi ja ihmisille tuli mahdolliseksi vertailla toistensa kulutusmalleja kaupungistumisen ja massatiedotusvälineiden kehittymisen myötä. Uusitalo painotti kulutuksen merkitystä samoin kuin Pekka Kuusi oli tehnyt, ja katsoi, että passiivisuus kuluttamisessa oli riski yhteiskunnan kehittymiselle (Uusitalo 1979, 36.)

"Teollistuneen yhteiskunnan myöhäisessä kehitysvaiheessa ('kulutusyhteiskunnassa' tai 'massakulutusyhteiskunnassa') kulutuksesta pidättäytymisestä tulee selvästi häiriötekijä. Kulutuksen sekä määrällinen että laadullinen laajeneminen on nykyisin keskeisessä asemassa taloudellisen kasvun prosessissa. Vasta nykyisessä kehitysvaiheessa kulutuksen yksi funktio tulee ilmeiseksi. Tämä on niiden ehtojen luominen, jotka edistävät jatkuvaa tuotannon kasvua. Uudet teknologiset innovaatiot, tuotteiden eriytyminen ja tehokas markkinointi ovat tämän nykyisen kehitysvaiheen merkkejä. Tämän yhteiskunnan toinen ominaisuus on se, että kulutusideologia sisältää hyvinvoinnin arvojen lisäksi 'yksilöllisyyden', 'henkilökohtaisen menestyksen' ja 'vapaan valinnan' arvot. Täten kulutukseen voidaan rohkaista myös yhteiskunnan niitä ryhmiä, jotka jo nauttivat korkeasta kulutuksen tasosta." (Uusitalo 1979, 36.)

Markkinatutkimuksen suhteen Uusitalo linjasi tutkimuksensa kuluttajakäyttäytymisen alueelle ja se painottui käyttäytymisen selittämiseen ja ymmärtämiseen. Tällä oli myös käytännöllisiä seurauksia, sillä tutkimustulokset sisälsivät perusteita markkinoiden segmentoinnille, joka puolestaan mahdollisti näille kohdesegmenteille suunnattujen eriytyneiden markkinointitoimenpiteiden kehittämisen.

Tutkimustulostensa avulla Uusitalo myös tunnisti erityisesti ongelmallisia kuluttajasegmenttejä, mikä teki hänen mukaansa mahdolliseksi suunnitella näitä varten sosiaalipoliittisia tai kuluttajapoliittisia toimenpiteitä. (Uusitalo 1979, 140.) Hän tarkasteli kulutusvalintoja tiettyjen institutionaalisten rajoitusten, sosiaalisten rakenteiden sekä arvoperustojen yhteydessä. Teollistuneiden yhteiskuntien nopeat rakennemuutokset ovat toisaalta luoneet kasvavia mahdollisuuksia, mutta myös vakavia sopeutumiso ongelmia joillekin kuluttajaryhmille. Nämä ongelmat voivat aiheutua joko kulutusmahdollisuuksien rajallisuudesta suhteessa toiveisiin tyydyttää uudentyyppejä kulutustarpeita. Ne voivat liittyä myös esimerkiksi ruoan, alkoholin tai huumeiden ylikulutukseen. Tästä syystä kulutusongelmia tuli tarkastella yhteiskuntarakenteiden ja arvojen yhteydessä:

"Ainoastaan harvoin näitä ongelmia voidaan ratkaista pelkästään vaikuttamalla suoraan ihmisten asenteisiin ja käyttäytymiseen; ennemminkin on kyse tiettyjen käyttäytymisen ehtojen muuttamisesta. Tästä syystä kulutusta tulee tarkastella vasten yhteiskunnan rakenteellisia ominaisuuksia, jotka voimakkaasti vaikuttavat sekä ihmisten konkreettisiin elinoloihin että heidän olemassa oleviin arvokonstellatioihinsa. Täten yksi tehtävä empiiriselle tutkimukselle on identifioida kuluttajasegmenttejä ja niihin liittyviä elinoloja, jotka ovat erityisen ongelmallisia." (Uusitalo 1979, 16–17.)

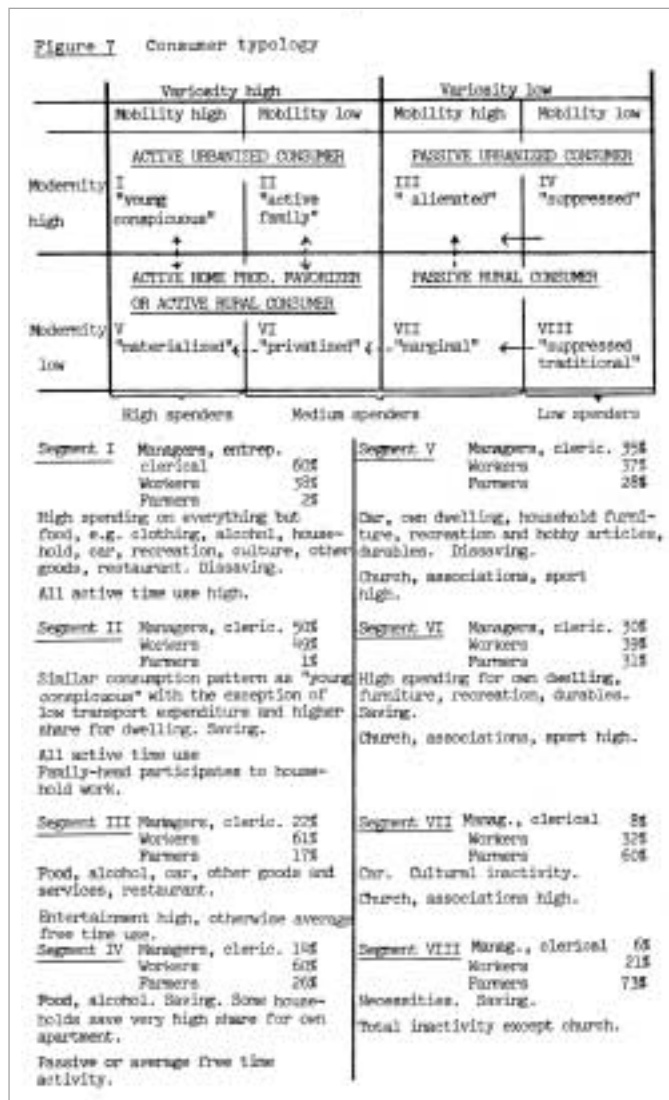
Uusitalo esitti kysymyksen: "Onko olemassa systemaattisesti rakenteellisia eroja kotitalouksien kulutuskäyttäytymisessä, kun sitä tarkastellaan kokonaisvaltaisesti ottaen huomioon sen instrumentaaliset ja ekspressiiviset tavoitteet?" (Uusitalo 1979, 13.) Hän käsitti kulutuksen yhdeksi elämäntavan osaksi ja yhdeksi sen indikaattoriksi ja käytti tutkimuksessaan kulutustyylin käsitettä, jota määrittävät institutionaaliset elinolot. Hän erotteli kulutuksesta sosiaalisen ja yksilöllisen funktion sekä sen hyvinvointikomponentit (Uusitalo 1979, 41). Tutkimuksen perimmäisenä tavoitteena oli kehittää uusi teoreettinen käsite – kulutustyyli – jonka avulla kotitalouksien kulutuksen laadullisia eroja ja muutoksia voitiin kuvata. Lisäksi kulutustyylin -käsitettä – eri kulutustyylien erojen olemassaoloa – "testattiin" empiirisesti käyttäen kotitalouksien budjettitietoja sekä tietoja vapaa-ajan harrastuksista. (Uusitalo 1979, 20.) Empiirisen aineistonsa Uusitalo rajasi kuitenkin koskemaan ainoastaan työssäkäyvää "aktiivista" väestöä eli jätti tarkastelun ulkopuolelle "epäaktiivit" sekä kaikki yhden hengen kotitaloudet.

Empiirisenä aineistona tutkimuksessaan Uusitalolla oli vuoden 1971 Kotitaloustiedustelun aineisto. Tämä aineisto sisälsi kulutusmenojen ja tulojen lisäksi myös tietoja kotitalouden jäsenten ajankäytöstä ja vapaa-ajan vietosta, joten kulutuskäyttäytymistä oli mahdollista tarkastella kulutusmenojen kohdentamisen lisäksi ajankäytön kohdentamisena.

Kuluttajien typologia, jonka Liisa Uusitalo esitti perustuen kulutuksen rakenteen, ajankäytön ja elinolotekijöiden yksityiskohtaiseen analysointiin on esitetty kuvassa 4.1. (Uusitalo 1979, 139)

Kuvio 4.1

Liisa Uusitalon esittämä kuluttajatyypologia ja kuluttajasegmenttien luonnehdinta.

Lähde: Uusitalo 1979, 139

Kulutustyylin keskeiset jaottelut olivat: moderni – traditionaalinen, vaihteleva – yksipuolinen sekä liikkuva – ja paikallaan pysyvä. Ihannekuluttaja oli moderni, kaupungistunut, nuori, näyttävä kuluttaja tai aktiivinen perhe. Näiden kuluttajaryhmien kulutus oli vaihtelevaa ja liikkuvuus runsasta. Uusitalo esitti typologiansa myös dynaamisena ja teki oletuksia mahdollisista siirtymistä segmentistä toiseen, joita kuvaavat taulukossa esiintyvät nuolet. Tästä yhtenä esimerkkinä hän viittasi esitettyihin kysymyksiin siitä, mitä tapahtuu, kun ihmiset siirtyvät pois traditionaalisesta maaseudun kulutuskulttuurista kaupunkimaiseen elämäntapaan, jolloin usein seurauksena saattaa olla juurettomuutta ja tunnetta elämän merkityksettömyydestä (Uusitalo 1979, 138).

Segmentoinnin avulla voitiin tunnistaa kulutusmarkkinoiden potentiaalisia ryhmiä sekä sosiaalisten ongelmien ryhmiä:

”Teollisten kulutustavaroiden ja kulttuurituotteiden ja -palveluiden markkinoinnin kannalta segmentit I ja II olivat ihanteellisia kuluttajia. Vapaa-ajan ja kodin sisustuksen markkinat löytävät potentiaaliset asiakkaansa erityisesti segmenteistä I, II, V ja VI. Autojen ja kestopalveluiden markkinoijat voivat (edellisten segmenttien lisäksi) ottaa huomioon segmentit III ja VII. Ravintoloiden ja alkoholijuomien asiakkaat ovat löydettävissä kaikista kaupungistuneista kuluttajatyypeistä (I–IV), vaikka väärinkäytön sosiaaliset ongelmat keskittyvät pääosin ryhmään III ja IV.” (Uusitalo 1979, 140.)

Kuluttaja- ja sosiaalipoliittiset ongelmat olivat Uusitalon mukaan peräisin niistä olosuhteista, jotka koskivat segmenttejä IV ja VIII (”suppressed”). Kaupungistuneiden köyhien (segmentti IV) ongelmana oli, että heidän elintarvikkeiden kulutuksensa oli suuri sekä suhteellisesti että absoluuttisesti. Tähän segmenttiin kuuluvilla oli vähäiset taloudelliset mahdollisuudet. Absoluuttisesti suuri kulutus voitiin tulkita myös muutoksena parempaan suuntaan: elintarvikkeisiin kuluttaminen oli ensimmäinen merkki ”ylellisyydestä”, johon perheillä oli varaa. Terveystieteisiin liittyviä ongelmia Uusitalo löysi segmenteistä III, IV, VII ja VIII, koska näissä yksipuolinen ruokavalio aiheutti ravitsemuksellisia ongelmia. Lisäksi maaseudun segmenteissä tätä aiheutti ylenmääräinen rasvan, sokerin ja maitotuotteiden kulutus. (Uusitalo 1979, 139–141.)

Vaikka erityisesti markkinoiden – teollisesti valmistettujen tuotteiden, kulttuurituotteiden ja palveluiden – kannalta Uusitalon esittämä typologia nosti ihanteeksi aktiivisen, kaupungissa asuvan ja kulutukseen paljon rahaa käyttävän kuluttajan ja ongelmalliseksi ryhmäksi passiiviset, yksipuoliset ja pienet kulutusmahdollisuudet omaavat kuluttajat, hän kuitenkin tunnisti myös toisenlaisen kuluttamisen mahdollisuuden. Tämä ilmeni suuntauksena, jossa varakkaat alkavat suosia aiempaa traditionaalisempaa ja luonnonläheisempää elämäntapaa, joka ilmenee mm. pientaloasumisena, omatarveviljelynä sekä lisääntyvänä liikunnan harrastamisena. Tämä elämäntapa poikkesi kuitenkin perinteisestä maaseudun elämäntavasta asumisen ja kulutustava-

roiden paremman tason ja vaihtelevampien vapaa-ajan toimintojen osalta¹⁵. (Uusitalo 1979, 140.)

Tutkimuksensa lopussa Uusitalo nosti esiin kulutuksen yksilöllistymisteesin. Hänen tutkimuksensa osoitti, että kulutustyylien päädimensiot selittivät vain kolmasosan tarkasteltujen kulutuserien vaihtelusta. Yhtenä mahdollisuutena tämän selitysprosentin nostamiseen hän mainitsi yksilötason psykologisten analyysien liittämisen taloudellisten ja sosiaalisten määrittäjien rinnalle. (Uusitalo 1979, 154–155). Samoin hän osoitti, että kulutusmallit eivät noudattaneet perinteistä luokkajakoa, jonka oletusten mukaisesti niissä olisi havaittavissa ero työväenluokkaisten kulutusmallien ja muiden kulutusmallien mukaisesti. Hänen saamiensa tulosten mukaan, työväenperheitä kuului kaikkiin kuluttajasegmentteihin (Uusitalo 1979, 152–153).

Liisa Uusitalon tutkimuksessaan noudattama tarkastelutapa muistutti monilta osin Pekka Kuusen esittämiä jäsennyksiä. Yhteistä oli kulutuksen merkityksen korostaminen taloudellisen menestyksen ja hyvinvoinnin kannalta sekä jaottelu passiivisiin ja aktiivisiin kuluttajiin. Yhteistä oli myös tarve aktivoida passiiviset nimenomaan kuluttajiksi ja osallisiksi kulutusyhteiskuntaan sosiaali- ja kuluttajapolitiikalla. Liisa Uusitalon näkemys kulutuksesta ja sen eri merkityksistä oli kuitenkin paljon moniulotteisempi kuin Pekka Kuusella, joka näki kulutuksen lähinnä henkilökohtaisen ja yhteisen hyvinvoinnin kasvattajana. Uusitalo korosti myös henkilökohtaiseen menestykseen liittyviä arvoja sekä painotti kaikkien – myös varakkaiden – kulutuksen kasvattamisen tärkeyttä. Kuuselle tärkeintä oli pienituloisten liittäminen kulutusyhteiskunnan kasvun piiriin.

Suomessa myös muun muassa Timo Toivonen (esim. 1990; 1992a; 1995) ja Pekka Räsänen (esim. 2003; 2008) ovat tutkineet kulutuksen ja yhteiskunnan rakenteiden, lähinnä sosiaaliluokan, välistä yhteyttä suhteessa kulutuksen yksilöllistymiskehitykseen. Timo Toivonen on tutkimuksissaan todennut, että sosioekonomisen aseman merkitys kulutuksen määräytymisen selittäjänä vähentyi vuosina 1966–1990, mutta se vaikutti hänen mukaansa tuolloinkin kulutukseen voimakkaammin kuin esimerkiksi tulot tai kotitalostyyppi. Tapahtuneeseen muutokseen hän esitti neljä selitystä. Ensinnäkin sosiaalinen kerrostuminen on tullut aikaisempaa monimutkaisemmaksi, ja siksi vanhat luokittelut ovat menettäneet selitysvoimaansa. Toiseksi suurelle osalle väestöstä palkkatyö ei ole enää elämässä kaikkein keskeisintä. Tämä johtuu toisaalta lisääntyneestä vapaa-ajasta ja sen merkityksen kasvusta sekä korkeasta työttömyydestä. Kolmantena selityksenä on kulutuksen lisääntynyt yksilöllistyminen. (Toivonen 1995.) Sosiaaliluokan merkityksen vähennyttyä kulutustapojen määräytymisessä sen rinnalle on tuotu muita tekijöitä, kuten

15 1980-luvulla Liisa Uusitalo julkaisi kaksi tutkimusta, joissa hän keskittyi kulutuksen ja ympäristön väliseen yhteyteen. Hän selvitti rationaalisen kuluttajan käsitettä kollektiivisen hyödykkeen kulutuksen yhteydessä sekä tutki elämäntavan viitekehyksessä kulutusmalleja ja kuluttajien asenteita. (Uusitalo 1986a,b.)

ikä tai sukupolvi ja aika (Toivonen 1992b). Pekka Räsänen saamien tulosten mukaan sosiaaliluokka ja muut rakennetekijät määrittävät ainakin joitakin kulutuksen piirteitä edelleen (Räsänen 2003; 2008).

4.3 Kuluttajien riskit ja taito kuluttaa

Kun taloustieteelliset kysyntätutkimukset keskittyivät paljolti kulutuksen kansantaloudellisten ja markkinoiden esteiden pohtimiseen ja tulevaisuuden ennustamiseen, kuluttajapolitiittinen tutkimus keskittyi laajentuneiden kulu- tusvalintojen seurauksena kuluttajille aiheutuneiden riskien analysointiin sekä sellaisten välineiden kehittämiseen, joilla niitä voitaisiin arvioida, ehkäistä ja lieventää. Suomessa valtiollinen kuluttajapolitiikka alkoi muotoutua 1960-luvulta lähtien, kun vuonna 1962 perustettiin Kuluttaja-asian neuvottelukunta ja vuonna 1965 Kuluttajaneuvosto. Kuluttajalainsäädäntöä kehitettiin 1970-luvulla. Kuluttajia haluttiin suojella huonoilta tuotteilta, liian korkeilta hinnoilta ja epätarkoituksenmukaiselta informaatiolta. Tätä aiemmin kuluttajien suojelua ja -valistusta oli harjoitettu pääosin osuusliikkeessä ja kotitalousjärjestöissä. Kuluttajapolitiittisia ohjelmia alettiin laatia 1980-luvulla. (Pantzar & Heinonen 1998, 8; Autio & Heinonen & Huttunen 2008.)

Kotitalous- ja kuluttaja-asiain tutkimuskeskuksessa toteutettiin 1980-luvulla ja 1990-luvun alussa laajoja hankkeita ja tutkimuksia, joissa selvitettiin ”kodin rahatalouden” kehityssuuntia sekä etsittiin mahdollisuuksia kehittää sitä koskevaa neuvontaa ja kuluttajavalistusta. Taustalla olivat tuolloin tapahtuneet rahamarkkinoiden vapauttamista koskevat muutokset, jotka vaikuttivat kotitalouksien luotonkäyttöön, säästämiseen ja maksutapoihin. Hankkeet liittyivät kulutuksen laskentamallien kehittämiseen ja kulutuksen riskiryhmien – velkaantuneiden ja nuorten – tutkimiseen.

Tutkimuslaitoksessa kehitetyt laskentamallit olivat *Ruuan ravintoarvon ja hinnan laskentamalli* (Viinisalo ja muut 1982), *Kotitalouden kulutusmenojen ja elinkustannusten laskentamalli* (Aatola & Lehtinen 1988) ja *Asumismenojen ja -kustannusten laskentamalli* (Lehtinen & Aatola 1989). Vuonna 1985 Kotitalous- ja kuluttaja-asiain tutkimuskeskuksessa käynnistyi tutkimushanke *Kulutusuoton käyttö kotitalouksissa* (Autio & Jutila 1986; Autio 1987; Leskinen 1988; 1991). Niin ikään 1980-luvun puolivälissä toteutettiin tutkimushanke *Nuoret kuluttajina* (Marjamäki & Peura 1984; Autio & Marjamäki & Peura-Kapanen 1985; Marjamäki-Suoranta & Peura-Kapanen 1990; Suoranta 1990; Marjamäki-Suoranta 1992;).

Kotitalouden valintojen hallinta ja laskentamallit

Kotitalous- ja kuluttaja-asian tutkimuskeskuksen laskentamallien kehittäminen liittyi perinteiseen näkemykseen kuluttajien valistamisesta arvioimaan kulutus-

valintojensa seurauksia ja täten mahdollisesti tekemään oikeanlaisia kulutusvalintoja. Mallien ideana oli arvioida toiminnan – esimerkiksi kulutusvalintojen, työhön osallistumisen, kodinhoidon järjestämisen – seurausten vaikutuksia kotitalouden rahatalouteen. Uutta niissä olivat uudenlaiset käsitteet ja uudenlainen tieto. Merkittävää oli, että niissä hyödynnettiin ja yhdistettiin keskenään monenlaista tietoa. Esimerkiksi kotitalouksien kulutusmenojen ja elinkustannusten laskentamalli pyrki yhdistämään kotitalouksia koskevaa taloudellista, teknistä, terveydellistä, sosiaalista, psykologista ja kulttuurista tietoa ja myös tuottamaan tutkimusvälineitä kotitalouden toimintaa koskevaan tutkimukseen. Tiedon lajit olivat ensinnäkin asiantuntemukseen perustuva tieto, joka pohjautui tietoon kotitalouksien toiminnasta, ja jonka tavoitteena oli myös tämän toiminnan tietylainen normitus. Toiseksi käytettiin hyväksi tilastotietoa, joka toimi keskimääräistävänä normina sekä osoitti käyttäytymisen vaihtelun: ”[v]äestön kulutusrakennetta kuvaavien tilastotietojen perusteella oli havaittu, että eri väestöryhmissä ja kotitaloustyypeissä oli suuria eroja ruokavalion toteuttamistavoissa” (Viinisalo ja muut 1982, 2). Kolmanneksi hyödynnettiin tilastollisesta mallinnuksesta olevaa tietoa, joka auttoi käyttäytymisen mallien ”ohjelmoinnissa” käyttäytymisen seurauksia arvioimaan muotoon, simulointiin.

Vaikka tavoitteena ei ollutkaan ohjata kotitalouksia normatiiviseen käyttäytymiseen, vaan opastaa kotitalouksia ”omien resurssiensa tiedostamiseen, antaa vaihtoehtoja ja osoittaa valintojen tuloksia viitteeksi kunkin talouden omia suunnitelmia ja päätöksentekoa varten” (Aatola & Lehtinen 1988, 62), sisälsivät vaihtoehdot varsin normatiivisia käsitteitä kotitalouksien toiminnasta.

Asiantuntijatietoa hankkeeseen toivat monet hallinnon ja tutkimuksen edustajat, jotka osallistuivat tiedon tuottamiseen tai laskentamallien työstämiseen. Tämä osoittaa kulutuksen ja hallinnan moniulotteisuuden ja moniin instituutioihin ulottuvan verkostomaisuuden. Ruoan ravintoarvon ja laskentamallin johtoryhmässä tai projektiryhmässä olivat edustettuina Elinkeinohallitus, Lääkintöhallitus, Elintarvikkeiden tutkimussäätiö, Kansaneläkelaitoksen sosiaaliturvan tutkimuslaitos, Valtion ravitsemusneuvottelukunta, valtiovarainministeriö, Valtion tietokonekeskus sekä Helsingin yliopiston ravitsemustieteen laitos. Laskentamalli liittyi maa- ja metsätalousministeriön sekä sosiaali- ja terveysministeriön valmistelemaan ravitsemus- ja elintarvikehuoltopoliittiseen ohjelmaan, jonka pyrkimyksenä oli ottaa huomioon terveyteen, ravitsemukseen, elintarvikehuoltoon ja maatalouspolitiikkaan liittyvät tekijät (Viinisalo ja muut 1982, 1.)

Kotitalouden kulutusmenojen ja elinkustannusten laskentamallin projektiryhmässä edustettuina olivat Helsingin yliopiston kodin taloustieteen laitos ja Tilastokeskus. Johtoryhmässä oli lisäksi edustajat Elinkeinohallituksesta, Kuluttajaneuvostosta, Sosiaalihallituksesta, valtiovarainministeriöstä sekä Taloudellisesta suunnittelukeskuksesta. Asumismenojen ja -kustannusten laskentamalliin osallistuneet asiantuntijat olivat Asuntohallituksesta ja Osuuspankkien Keskuspankki Oy:stä. (Aatola & Lehtinen 1988, 3.)

Mallien kehittämisellä haluttiin tuottaa tietoa kotitalouksien toiminnan kokonaisuudesta opetuksen, neuvonnan sekä yhteiskuntapoliittisen päätöksenteon tueksi. Tämän kokonaisuuden ymmärtämisen tärkeyttä perusteltiin kotitaloussektorin kansantaloudellisella merkityksellä. Kotitaloudet nähtiin merkittävänä työvoimaa tuottavana ja ylläpitävänä sektorina. Ne myös ylläpitivät kulutuskysyntää ja varallisuudenmuodostusta sekä tuottivat kotitalouspalveluita. (Aatola & Lehtinen 1988, 3.) Ruoan kulutusmallit liittyivät myös kansanterveydellisiin tavoitteisiin (Viinisalo ja muut 1982, 1):

”Ruoan koostumuksella ja ravintoainesisällöllä on huomattava merkitys sekä yksilön että kansan terveydelle ja taloudelle.” ...”Pyrittäessä toteuttamaan ravitsemus-, elintarvikehuolto- ja sosiaalipoliittisia tavoitteita tarvitaan yksityiskohtaista tietoa siitä, minkälaisilla elintarvikevalikoimilla ja millä kustannuksilla ravitsemusta koskevat suositukset voidaan toteuttaa erilaisissa kotitalouksissa. Tällaista tietoa tarvitaan sekä hallinnollisessa työssä että ravitsemuskasvatustyössä.” (Viinisalo ja muut 1982, 1.)

Kun ekonometrisillä malleilla selvitettiin kulutuksen kokonaistaloudellisia seurauksia, selvitettiin laskentamalleilla valintojen yksilötason seurauksia, kun valinnat vaihtelivat. Ruoan kulutusmallilla (Viinisalo ja muut 1982) simuloitiin ruokavalioon liittyviä valintoja, kotitalousmallilla (Aatola & Lehtinen 1988) simuloitiin perheen rahatalouteen liittyviä valintoja ja asumismenojen ja -kustannusten¹⁶ mallilla simuloitiin asumismuodon valintoja. Lähtökohtana ja perusteluina näille mallikehittelyille esitettiin Suomessa tapahtuneet yhteiskunnalliset muutokset – kulutusyhteiskunnan muotoutuminen – josta seurasi tiettyjä riskejä. Kun kansantalouden ja markkinoiden kannalta kulutusyhteiskunnan muotoutumista pidettiin enemmänkin mahdollisuutena, katsottiin sitä kuluttajapolitiikan näkökulmasta uhkana. Kasvavat kulutusmahdollisuudet, laajentunut ja monipuolistunut kulutustavaroiden tarjonta sekä tehokas markkinointi sisälsivät vaaran, että kuluttajat tekevät valintoja, joista koituu ongelmia joko heille itselleen tai koko kansantaloudelle. Kulutusyhteiskunnan muotoutuminen asetti siten suuria taitovaatimuksia kuluttajille. Näiden riskien ehkäisemiseen tarvittiinkin kuluttajien koulutusta ja valistusta, jonka kehittäminen oli yhtenä mallien laatimisen tavoitteena. Kuluttajien tuli osata arvioida oman toimintansa seurauksia sekä omalta kannaltaan että yhteisen hyvän kannalta:

”Kulutusyhteiskunnassa kotitalouden toiminta kytkeytyy rahaan ja yleensä taloudellisiin resursseihin sekä taitotietoon. Laajojen markkinoiden, kulutusluoton voimakkaan mainonnan, lukuisten vaihtoehtojen ja rajallisten mahdollisuuksien puristuksessa kuluttajilta edellytetään entistä enemmän kokonaistaloudellista näkemystä omasta toiminnastaan ja taloudellisesta tilanteestaan. Kotitalouden jäsenten kulutuspäätökset heijastuvat heidän yhteisen taloutensa ja yhteisten resurssiensa käyttöön.” (Aatola & Lehtinen 1988, 1.)

16 Menoilla tarkoitettiin välittömiä menoja, kun kustannuksissa näiden lisäksi otettiin huomioon välilliset kustannukset ja vaihtoehtoiset tuotot pääomalle.

Kulutuksen valinnanvapaus alettiin ymmärtää uudella tavalla. Aikaisemmin valinnanvapaus oli tarkoittanut lähinnä sitä, että välttämättömyyskulutuksen lisäksi kuluttajilta jäi rahaa myös muuhun, lähinnä vapaa-aikaan, liittyvään kulutukseen. Nyt valinnanvapaudet liitettiin näkemykseen, että tietyt tarpeet voitiin tyydyttää usealla eri tavalla, esimerkiksi ravinnontarve voitiin tyydyttää useammanlaisella ruokavaliolla, syömällä terveellisesti tai epäterveellisesti, käyttämällä kalliita tai edullisia elintarvikkeita. Samoin perheiden rahatalous voitiin hoitaa useammalla eri tavalla vaihtelemalla esimerkiksi työmarkkinoille osallistumista ja noudattamalla erilaisia kulutusmalleja. Asiantuntija- ja tilastotietoja tarvittiin nimenomaan näiden vaihtoehtoisten valintojen konstruointiin.

Minkälaisia valintoja kuluttajilla sitten nähtiin olevan 1980-luvun loppupuolen Suomessa? Ruoan laskentamallin tavoitteet olivat sekä kansanterveydelliset että perhetaloudelliset. Yleistavoitteeltaan hanke liittyi vahvasti kulutuksen hallinnan 1920-luvulta alkaneeseen perinteeseen, jossa asetettiin normi ja sen jälkeen perehdytettiin kuluttajia norminmukaiseen käyttäytymiseen. Uutena piirteenä oli kuitenkin vaihtoehtojen tunnistaminen:

”...koettiin välttämättömäksi laajentaa tarkastelukulmaa, koska ravitsemussuosituksia voidaan toteuttaa hyvin erilaisilla ruokalistoilla. Erilaisten ruokalistojen ravintoarvon ja hinnan selvittämistä varten koettiin välttämättömäksi rakentaa laskentamalli, koska tarvittavia tietoja oli paljon ja muutosten teko edellyttää aina työläiden laskutoimitusten uusimista.” (Viinisalo ja muut 1982, esipuhe).

Laskentamallin kehittämisen lähtökohtina olivat kotitalouksien ruoanvalintaan vaikuttavien tekijöiden ja ravitsemussuosituksien huomioon ottaminen. Oletettiin, että valintoihin vaikuttivat kotitalouden koko, sen jäsenten ikä ja sukupuoli sekä tavat, tottumukset ja toimintamahdollisuudet.

Mallin käyttöä hankkeessa testattiin laatimalla vaihtoehtoiset ruokavaliomallit, ”ruokakorit”, neljälle erilaiselle perheelle. Nämä olivat Virtasen perhe, jolla oli keskivertosuomalaisen ruokatottumukset, Markkasen perhe, joka valitsi ruokansa kiinnittämättä huomiota sen hintaan, Niukkasen perhe, joka käytti ruokaansa mahdollisimman vähän rahaa sekä Keskisen perhe, jonka ruokamenot vastasivat keskimääräistä ruokaan käytettyä rahamäärää. Elintarvikkeiden käytön yleisyyttä oli arvioitu ravintotutkimuksista, Kotitaloustiedusteluista ja joukkoruokailututkimuksista saatujen tietojen perusteella. (Viinisalo ja muut 1982.)

Virtasen ruokakorin tavoitteena oli kuvata perinteistä keskivertosuomalaista ruoankulutusta, jossa ilmenivät ne piirteet, joita pidettiin ongelmallisina suomalaiselle ruokavaliolle – pääosin liiallinen ja vääränlaisen rasvan käyttö. Virtaset käyttivät kulutusmaitoa ja voita, söivät makkaraa ja makeisia, joivat runsaasti kahvia, virvoitusjuomia sekä olutta viikonloppuisin.

Markkasten korin tavoitteena oli kuvata ravitsemuksellisesti monipuolista ruokaa, jonka valinnassa hinta ei aseta rajoituksia. Markkaset olivatkin ainoa perhe, joilla valinnanvapauksilla oli käytännössä jotain merkitystä. ”Markkaisen perheen ruokakorin laadinta oli huomattavasti helpompaa kuin Virtasen perheen, koska mallin käyttäjä itse määritteli perheen kulutustottumukset ja ne suositukset, joita hän katsoi tarpeelliseksi noudattaa.” (Viinisalo ym. 1982, 24). Verrattuna Virtasiin Markkasten maito oli vaihdettu rasvattomaan ja voi margariiniin, makkaraa ei sisältynyt pääaterioihin, makeisia ja virvoitusjuomia käytettiin vähemmän ja olutta juotiin ainoastaan lauantaisin.

Niukkasten korin tavoitteena oli kuvata ravitsemustoimikunnan suositusten mukaista ruokaa, jonka hinta olisi mahdollisimman alhainen. Niukkasten ruokalistalta oli poistettu leikkeleet, juusto, makeiset, virvoitusjuomat, olut ja vähennetty myös kahvin käyttöä verrattuna muihin perheisiin. Sen sijaan Niukkaset söivät paljon puuroa.

Keskisten korin tavoitteena oli kuvata sosiaali- ja terveysministeriön ravitsemustoimikunnan suositusten mukaista ruokaa, jonka hinta vastasi Kotitaloustiedustelun tilastoaineiston mukaista nelihenkisten perheiden ruokaan käyttämää rahamäärää. Koostumukseltaan ruokavalio noudatti melko paljon Virtasten tottumuksia ja asettui Markkasten ja Niukkasten väliin.

Malliruokavaliot erosivat toisistaan ravintojakaumaltaan sekä hinnaltaan. Virtaset saivat kokonaisenergiastaan rasvasta suuremman osan kuin muut perheet, Markkasten proteiinien osuus oli suurempi, kun taas Niukkaset saivat ravinnontarpeensa suurelta osin hiilihydraateista. Esimerkiksi tästä ruokavaliosta hedelmät puuttuivat kokonaan. Hinnaltaan Niukkasten ruokavalio oli vain vähän yli puolet siitä, mitä Markkaset käyttivät ruokaansa. Sosiaali- ja terveysministeriö oli kiinnostunut eri ruokavalioiden ja niiden kustannuksista laatiessaan ehdotusta valtioneuvostolle päätökseksi toimeentulotuen perusteista (Sosiaali- ja terveysministeriö 1983). Kun Keskisten perheen ruokavalio maksoi hieman vajaa 2 000 mk kuukaudessa, olivat alimpaan tulonsaajaviidennekseen kuuluvien kotitalouksien vastaavat menot noin 1 900 mk kuukaudessa. Niukkasten ruokamenot oli asetettu tätä huomattavasti alhaisemmaksi, noin 1 400 markkaan kuukautta kohden. ”Tällaista taloudellisuutta voi tuskin vaatia toimeentuloasiakkailta”, totesi STM:n sosiaalihuoltolakitöryhmä raportissaan (Sosiaali- ja terveysministeriö 1983, 21).

Keskisten ruokakorista tuli normina käytettävä. Sen tavoitteiden määrittely suoritettiin Elinkeinohallituksen kuluttajatoimiston tarpeiden mukaan. Keskisten korin hintaa oli tarkoitus seurata jatkuvasti ja tuottaa aineistoa kotitalouksien taloudellisuuskasvatusta varten (Viinisalo ja muut 1982, 33).

Yksilöllisistä makuun tai eettisyyteen liittyvistä valinnoista ei malliruokavalioiden kohdalla oikeastaan voi puhua. Esimerkiksi tuohon aikaan yleistyvää kasvissyöntiä ei malleissa ja laadituissa esimerkeissä otettu millään tavalla huomioon. Valinnanvapauksia ja vaihtelevuutta ruokavalioon toi ainoastaan isompi käytettävissä oleva rahamäärä tai joku sairaus, joka edellytti ruoka-

valion muutosta. Erikoisruokavalioita sovellettiin vain sellaisiin henkilöihin, jotka joutuivat tietyn sairauden vuoksi muuttamaan ruokailutottumuksiaan. Tällaisia olivat diabetesta, laktoosi-intoleranssia, verenpainetautia, sydän- ja verisuonitauteja tai keliakiaa sairastavat.

Ruoan kulutusmallia koskevassa raportissa mainittiin lukuisa määrä mallin mahdollisia käyttökohteita. Sen avulla voitiin esimerkiksi arvioida elintarvikkeiden valintojen vaikutuksia ruoan ravintoarvoon ja hintaan aivan samoin kuin oli tehty 1900-luvun alkuvuosikymmeninä. Vastaavasti hintamuutosten vaikutuksia voitiin arvioida tiettyihin ruokakoreihin. Mallilla voitiin myös tutkia sitä, miten erilaiset ruokavaliot vastasivat annettuja ravitsemussuosituksia. Se soveltui myös erityisruokavalioita koskevien laskelmien suorittamiseen. Kun mallin käyttäjä aluksi määritteli, millainen on arvioinnin kohteena oleva kotitalous, millaisia tapoja, tottumuksia ja toimintamahdollisuuksia sillä on, ja mihin tavoitteisiin laskelmilla pyritään, mallin avulla voitiin laskea ruokalistan ravintoarvo, elintarvikemäärät ja hinnat. (Viinisalo ja muut 1982, 44–47.)

Asumismallissa kotitalouksien valintojen vaihtoehdot liittyivät asumismuodon ja rahoitusmuodon valintoihin. Kotitalouden kulutusmenojen ja elinkustannusten laskentamallissa vaihtoehdot koskivat vaihtoehtoisia tapoja ja rahankäytölle ja ajankäytölle, jotka tuli selvittää ja mallittaa: ”Ei ole selvitetty, millaisin vaihtoehtoisin resurssiyhdistelmin kotitalous voi saavuttaa toivomansa tai kohtuullisena pidetyn kulutustason.” Kotitalousmallin tavoitteena oli kehittää tutkimukselle työväline, jonka avulla voitiin kuvata ja mitata kotitalouden taloudellista toimintaa sekä tuottaa sitä koskevaa tietoa opetuksen, neuvonnan ja yhteiskunnallisen päätöksenteon tarpeisiin (Aatola & Lehtinen 1988, 1, 3).

Kotitalousmallissa yhdistettiin kotitalouden toiminnan kokonaisuus, mikä tarkoitti raha- ja aikabudjettia. Mallissa oletettiin, että kotitalouksilla oli mahdollisuus käyttää eri tuotannontekijöitä erilaisia määriä ja erilaisin yhdistelmin. Kotitaloudet voivat esimerkiksi vähentää omaa työpanostaan hankkimalla markkinoilta omaa työtä korvaavia palveluita tai korvata markkinahyödykkeitä omalla työllä. Hankintaa rajoitti käytettävissä oleva rahamäärä. Kotitalouden toiminta oli jaettu 12 osa-alueeseen, joita olivat ruokatalous, vaatehankinnat, vaatehuolto, lastenhoito, asuminen, siivous, henkilökohtainen hygienia, terveydenhoito, opiskelu, harrastukset ja vapaa-aika, liikenne sekä muu toiminta. Mallirakenne antoi mahdollisuuden laskea toiminnasta johtuvat menot tai kustannukset, kun kotitalouden rakenne, toimintatapa ja kustannustekijöiden yksikköhinnat määriteltiin. Vaihtoehtoiset valinnat ja toimintastrategiat liittyivät kotitalouksien arkielämän järjestämiseen kulutusvalintojen ja -käytäntöjen kautta sekä vaikuttamalla ajankäyttöön. Esitetyssä esimerkkilaskelmassa neljän perheen tilanteet poikkesivat työmarkkinoille osallistumisen, asunnon omistuksen ja rahoitustavan, ruokatalouden hoidon,

vaatehuollon, lastenhoidon ja liikkumisen suhteen. Kuvatut vaihtoehdot olivat seuraavat (Aatola & Lehtinen 1988, 51):

ansiotyöhön osallistuminen:	vain toinen puolisoista käy ansiotyössä / molemmat puoliset käyvät ansiotyössä
asumismuodon valita:	vuokra-asunto / omistusasunto erilaisin lainamuodoin
ruokatalous:	ruokailupaikka: koti / koulu / päivähoitopaikka / työpaikka asunnon varustetaso: perusvarustus / koneellistettu elintarvikkeiden valinta: raaka-aineet / valmisruoat
vaatehuolto:	varustetaso: perusvarustus / koneistettu pyykkimäärä/v: vaihteli 600–700 kg
lastenhoito:	koti /kunnallinen kokopäivähoito / yksityinen kokopäivähoito
liikenne:	vuosilippu + bussimatkoja /kuukausikortti + omalla autolla 10 000 km/v / omalla autolla 20 000 km/v / 2 autoa, yhteensä 30 000 km/v

Esimerkkinä käytetyt perheet olivat Kotikeskiset, Kotikiireiset, Työkeskiset ja Työkiireiset. Kotikeskiset oli perhe, jossa vain toinen vanhemmista kävi töissä ja lapset hoidettiin kotona. Perhe asui vuokra-asunnossa. Ateriat valmistettiin kotona itse perusraaka-aineista. Autoa ei ollut ja kodinkoneita oli perusvarustuksen verran, joka käsitti ruokatalouden osalta sähkölieden, jääkaapin, kaappipakastimen, sähkövatkaimen ja kahvinkeitin ja vaatehuollon osalta pyykinpesukoneen ja silitysraudan. Koneellistetumpi vaihtoehto sisälsi lisäksi liesituulettimen, mikroaaltouunin, kaappipakastimen, astianpesukoneen, yleiskoneen, kuivausrummun, höyrysilitysraudan ja mankelin. Muut kulutusmenot (vaatehankinnat, siivous, kauneudenhoito ja hygienia, terveydenhoito, opiskelu, harrastukset ja vapaa-aika ja muut menot) oli otettu esimerkkeihin suoraan tilastoaineistosta keskimääräisten kulutusmenojen pohjalta.

Laskentamallien kehittämisessä yhdistyivät toisaalta kotitalousideologialle perustuva käsitys rationaalisesta, säästäväisyyteen pyrkivästä kodinhoidosta ja toisaalta modernin palkkatyöyhteiskunnan normatiiviset valinnanvaihtoehdot. Yksilöllisistä valinnoista ei ollut kyse. Ennen kaikkea laskentamallien kehittämisessä kyse oli rationaalisen kalkyloinnin välineiden laatisemisesta arvioimaan kuluttajavalintojen seurauksia.

Kuluttamiseen liittyvät arvot ja velkaantumisen ongelma

Kulutuksen rahoitus luotolla ja ylipäättään velkaantuminen tulivat mielenkiinnon ja tutkimuksen kohteeksi 1980-luvulla. Taustalla oli Suomessa alkanut rahoitusmarkkinoiden vapauttaminen, luottokorttien lisääntyneet markkinointi sekä kotitalouksien velkaantumisen kasvu ja takaisinmaksuihin liittyneet häiriöt. Lisäksi kulutusluottoja koskevaa lainsäädäntöä oltiin uudistamassa. Kaikki nämä muutokset merkitsivät kotitalouksien ja kulutusmarkkinoiden välisen suhteen uudelleenmäärittelyä. Aikaisempaa mer-

kittävämmäksi instituutioksi tähän suhteeseen ilmaantuivat rahamarkkinat (Leskinen 1988, 1). Meeri Saarsalmi (1972) oli omassa tutkimuksessaan edellisellä vuosikymmenellä viitannut kulutusluottojen käytön vaikeuttavan kulutuksen ennakointia kansantalouden tasolla, koska kulutus päätöksiin kunkin hetken tulojen lisäksi vaikuttivat mahdolliset luotonottoa koskevat päätökset. Kuluttajapolitiikan kannalta rahamarkkinoiden muutoksia alettiin tarkastella paitsi kulutusmahdollisuuksien laajentumisena, ennen kaikkea uudenlaisena riskinä kotitalouksille. Tätä riskiä käsiteltiin ylikuluttamisen ja ylivelkaantumisen ongelmana. Velkaantumisen ongelmaa kuvattiin riskiksi kansantalouden kannalta – mitä seuraa siitä, että kansantuotteen kasvu perustuu enenevässä määrin velkapääoman varaan – sekä riskiksi yksittäisen luotonottajan kannalta. Paitsi lisääntyviä voimavaroja luotto saattoi merkitä pahimmillaan ”perhe- tai henkilökohtaisen tragedian alkua”. (Leskinen 1988, 2.) Velkaantumisen tulkinta ongelmaksi liitti sen kuluttajapolitiikkaan, kuluttajansuojeluun, valistukseen ja neuvontaan.

Kotitalous- ja kuluttaja-asian tutkimuskeskus toteutti 1980-luvulla tutkimushankkeen, jossa tutkittiin laajasti kulutusvelkaantumista useassa osahankkeessa. Tavoitteena oli tutkia kulutusluottojen käyttöä osana kuluttajien elämäntapaa. Elämäntapa määriteltiin arvojen, keinojen ja strategioiden sekä rakenteiden muodostamaksi kokonaisuudeksi. ”Luotonkäytön tarkasteluun sovellettuna arvoja vastasi asennoituminen kulutukseen ja kulutusluoton käyttöön, strategioita kulutusluoton käyttäminen tai siitä pidättäytyminen ja rakenteita luotonkäyttäjien todelliset olosuhteet.” (Leskinen 1991, 14–15.)

Hankkeessa tutkittiin ensinnäkin kestokulutustavarahankintojen rahoitustapoja sekä luottokorttien käyttöä. Tavoitteena oli selvittää kulutusluoton levinneisyyttä ja käyttöä, suhtautumista kulutusvelkaantumiseen sekä löytää luotonkäytön riskiryhmiä. Tutkimusta varten vuoden 1985 Kotitaloustiedustelun aineistonkeruun yhteydessä kerättiin tietoja kestotavaroiden maksutavoista, maksu- ja luottokorttien omistuksesta sekä käytöstä. Yleisyyttä, jakautumista ja käyttöä koskevien tietojen lisäksi tutkittiin myös kulutusluottoon liittyviä asenteita. Tutkimuksen tuloksista ajateltiin olevan hyötyä kuluttajaviranomaisille, sosiaali- ja oikeusviranomaisille sekä pankeille ja muille liikelaitoksille. Tulosten toivottiin myös aktivoivan kotitalouksia taloudenpidon kriittiseen tarkasteluun sekä kulutusyhteiskunnan aiheuttamien kulutuspainneiden ja käytettävissä olevien voimavarojen keskinäisen suhteen arviointiin. Tutkimuksen mukaan luottokortit olivat vielä 1980-luvun puolivälin Suomessa melko harvinaisia. Ne nähtiin innovaatiohyödykkeinä, joiden omistajista oli löydettävissä uudistusten omaksujien tunnusmerkkejä. Suomalaisten suhtautumisen tulkittiin myös olleen luottokorttien käyttöä kohtaan kriittistä. (Autio 1987, 38; Leskinen 1988, liite 13, 7.) Saatu tulos voi johtua siitä, että laaditut asenneväittämät olivat sävyllään pääosin kriittisiä ja ainoat luottokortteihin myönteisesti suhtautuneet väittämät koskivat luottokorttien käyttöön liittyvää statusta.

Hankkeen jatko-osassa, jossa tutkittiin kulutusluoton käytön, elämäntapojen ja elämäntilanteiden välisiä yhteyksiä, kerättiin tietoja Tilastokeskuksen Säästämis- ja velkaantumistutkimuksen yhteydessä kotitalouksien velkaantumisesta sekä rahankäyttöä koskevista asenteista ja arvoista. Tutkimuksessa arvojen nähtiin vaikuttavan kaiken inhimillisen toiminnan taustalla ja ilmenevän sekä tavoitteiden asettelussa että toiminnoissa, joiden avulla tavoitteet pyritään saavuttamaan (Leskinen 1988, 29). Tutkimushankkeeseen liittyi myös kvalitatiivinen osa, jossa selvitettiin kotitalouksien menettelytapoja kulutusluoton käytön aiheuttamissa maksuvaikeustilanteissa sekä niihin liittyviä kuluttajaoikeudellisia ja inhimillisiä tekijöitä. Tämä osa toteutettiin Oikeuspoliittisen tutkimuslaitoksen kanssa (Leskinen 1988, 3). Hankkeen tavoitteena oli selvittää, missä määrin kulutusluoton käyttö oli vakiintunut osaksi kotitalouksien elämäntapaa ja kulutustyyliä. Tästä aihepiiristä Johanna Leskinen julkaisi myös väitöskirjatutkimuksen Helsingin yliopiston kodin taloustieteen laitoksella (Leskinen 1990).

Elämäntapaa ja kulutusluottojen käyttöä koskeva kokonaisuus jäsennettiin seuraavien dikotomioiden avulla:

Suhtautuminen kulutusluoton käyttöön ja kulutukseen: kielteinen / myönteinen

Kulutusluotto: käyttö / käytöstä pidättäminen

Tulotaso: alhainen / korkea

Tämän perusteella saatiin kahdeksan erilaista luotonkäytön ja elämäntavan tyyppiä: *innovatiiviset luotonkäyttäjät, julkisivukäyttäjät, markkinoiden manipuloimat riskikuluttajat, materiaalisessa pakkotilanteessa olevat, varakkaat käteisostajat, varakkaat luotonkäytöstä pidättäjät, pakosta vaatimattomat ja vapaaehtoisesti vaatimattomat* (Leskinen 1991, 14).

Kulutustavat, joita asenneväärittämällä haarukoitiin esiin, olivat toisaalta perinteinen, säästäväinen, itse tekemistä korostava kulutustapa vastakohtanaan jatkuvaan elintason kohottamiseen ja välittömään tarpeen tyydytykseen tähtäävä kulutustapa. Esiin nousi myös ympäristönsuojelua painottava elämäntapa (typologiassa ”vapaaehtoiset vaatimattomat”), joka tässä nähtiin rinnakkaisena perinteisen elämäntavan kanssa ja vastakkaisena talouskasvun ihanteelle. (Leskinen 1991, liite 2.)

Nuoret riskikuluttajina

Kotitalous- ja kuluttaja-asian tutkimuskeskuksessa toteutettiin 1980-luvulla nuorten kulutusta koskeva tutkimus, jonka osassa *Nuorten henkilökohtaiset kulutusmenot sekä kotitalouksien kulutusrakenne* (Autio & Marjamäki & Peura-Kapanen 1985) aineistona käytettiin vuoden 1981 Kotitaloustiedustelun aineistoa. Tutkimushankkeen tukiryhmään kuuluivat edustajat opetusministeriöstä, Kouluhallituksesta, Elinkeinohallituksesta ja Helsingin kaupapakorkeakoulusta.

Hankkeen esipuheessa todettiin nuorten olevan merkittävä kuluttajaryhmä markkinoilla sekä itsenäisinä kuluttajina että päättämässä kotitalouksien yhteisistä hankinnoista. Tästä syystä tutkimusalueelta tarvittiin tietoa muun muassa kuluttajakasvatukseen, nuorisotyöhön sekä sosiaalipoliittisten toimenpiteiden suunnittelun pohjaksi. (Kilpiö 1984.)

Kun kulutusta oli aiemmin totuttu tarkastelemaan perheen tai kotitalouden tasolla, nuoria koskevassa tutkimuksessa tarkastelu vietiin yksilötasolle. Valinnanvapaudet yksilöllisinä elämäntyyleinä ilmestyivät kuluttajapoliittiseen tutkimukseen nuorison kautta. Tutkimuksessa yksilöllisiä kulutusvalintoja ja niiden seurauksia selvitettiin vanhempiensa kodissa asuvien 10–24-vuotiaiden nuorten osalta. Henkilökohtaisella kulutusmenolla tarkoitettiin kulutusmenoa, jonka kotitalous oli käyttänyt nimenomaan nuoren menoihin. Henkilökohtaista kulutusmenoa tarkasteltiin kaikissa muissa menoryhmissä paitsi ravintomenoissa, asumismenoissa sekä kodinhoitoon liittyvissä menoissa. (Autio ja muut 1985, 3.)

Tutkimuksen lähtökohtana olivat yhteiskunnalliset muutokset, jotka olivat vaikuttaneet nuorison asemaan merkittävästi. Nuoruuden todettiin muodostuneen elämänvaiheeksi, jonka pituus oli pidentynyt verrattuna perinteiseen agraariyhteiskuntaan. Nuoruuden elämänvaihetta leimasivat koulutus ja opiskelu. Nuorten yhteiskuntaan sosiaalistumisen nähtiin tapahtuvat erilasin ehdoin kuin aikaisemmin. Huolta nuorisosta ja tästä johtuvaa tiedontarvetta luonnehtivatkin juuri nämä uudet socialisaation muodot. Tutkimuksen esitutkimusraportissa käsiteltiin ja arvioitiin nuorison muuttunutta asemaa ja sosiaalistumista yhteiskunnan jäseniksi perheen, työn, vertaisryhmien, nuorisokulttuurien, markkinoiden ja median välityksellä. Kasvaneesta nuorisotyöttömyydestä kannettiin huolta. Nuoriso nähtiin eräällä tavalla muuttuneiden olosuhteiden uhrina. Tutkimuksessa todettiin, että perheen merkitys nuoren yhteiskuntaan sosiaalistumisessa oli vähentynyt. Perheen toimintojen eriytymisen ja vapaa-ajan lisääntymisen seurauksena nähtiin myös perheiden elämäntavan tulleen aikaisempaa kulutuskeskeisemmäksi ja viihteellisemmäksi. Tutkimuksessa esitettiin kysymyksiä: "Miten nuoret vaikuttavat koko perhettä koskeviin hankintapäätöksiin?" "Ovatko vanhemmat kiinnostuneita siitä, mihin nuorten omat rahat menevät ja kontrolloivatko he nuorten rahankäyttöä?" "Millaisiksi kuluttajiksi perhe sosiaalistaa nuoria?" (Marjamäki & Peura 1984, 9.)

Perheen merkityksen muututtua ja pienennyttyä, tutkijat näkivät, että nuorten vertaisryhmien – samanikäisten – merkitys oli kasvanut. Nuorten vapaa-ajan lisääntyttyä ikätoverien merkitys esimerkiksi informaation lähteenä oli kasvanut nuorten sosiaalistumisessa. Nuorten yhdessäolon keskittymisen vapaa-aikaan nähtiin luovan edellytyksiä kulutuskeskeiselle elämäntavalle. Tutkijat kysyivät: "Miten voimakkaasti toveriryhmä sanelee kulutusvalintoja?" "Vaikuttavatko kaverit nuorten koko perhettä koskeviin kulutuspäätöksiin?" "Missä iässä toveriryhmien vaikutus kuluttajakäyttäytymiseen alkaa

kenties vähetä?” ”Millaisia ovat kulutustavat toisaalta jengeihin sitoutuneilla ja toisaalta pääasiassa kotiin suuntautuneilla nuorilla?” (Marjamäki & Peura 1984, 12.) Tutkimuksen kysymyksenasettelujen voidaan nähdä muotoutuneen jännitteeksi individualismin ja yhteisöllisyyden välille eli kysymykseksi, miten yhteisöllisiä hyveitä voidaan hallita rikkomatta yksilönvapauden ja autonomian liberaaleja olettamuksia (Rose 1998, 11).

Perheen, nuorison vapaa-ajan vieton ja kaveripiirien lisäksi tutkimuksessa kannettiin huolta kulutusyhteiskunnan vaaroista, joista yhtenä merkinä nähtiin nuorisolle suunnattujen kulutustavaramarkkinoiden ja niitä tukevan joukkotiedotuksen laajeneminen. Tutkijat totesivat, että nuorison ostokyvyn lisääntyttyä, nuorisosta oli muodostunut yksi erillinen kuluttajaryhmä erityisesti huvi-, muoti- ja vapaa-ajan teollisuudelle. Tekniikan ja joukkotiedotuksen kehittyttyä ja mainonnan kansainvälistyttyä markkinointi voitiin suunnata helposti eri kuluttajaryhmille. ”Kehittyi ns. kulttuuriteollisuus, jonka tuotteista teollisuus, televisio, elokuvat, äänilevyt, sekä sarja- ja aikakauslehdet alkoivat levittää nuorison keskuuteen jatkuvasti uusia tyylejä ja käyttäytymisvirtauksia.” (Marjamäki & Peura 1984, 13.) Vaikka tutkijat mainitsivat myös nuorison omat vastakulttuurit, jotka olivat syntyneet protestiksi massatuotantoa ja vallitsevia arvoja kohtaan, he näkivät tämän kilpistyvän usein markkinoinnin oveluuteen. Teollisuus osaa käyttää esimerkiksi vastakulttuurin pukeutumistyyliä hyväkseen ja kaupallistaa sen. (Marjamäki & Peura 1984, 15.) Tutkijoiden kysymykset koskien markkinoita olivat: ”Miten mainonta ja myynninedistämistoimenpiteet vaikuttavat nuoreen kuluttajaan?” ”Millaisia arvoja ja asenteita kulutukseen – ja elämään yleensä – kulttuuriteollisuus ja joukkoviestintä ovat luoneet?” ”Miten kulutuskeskeisiä nuorten elämäntyyliä ja -tavat ovat?” ”Onko nuorison keskuudessa laajemmin löydettävissä kaupallisuutta ja kulutushysteriaa vastustavia elämäntyyliä?” (Marjamäki & Peura 1984, 16–17.)

Tutkimuksessa edellä kuvattujen yhteiskunnallisten muutosten perusteella luotiin kuluttajakuva nuorisosta, ”kulutusyhteiskunnan nuori” (Marjamäki & Peura 1984, 18–21). Kulutusyhteiskunnan nuori kuvautui paljolti ”markkinoiden uhrina”¹⁷. Erityistä huolta tutkijat kantoivat nuorisosta, koska he pitivät nuoria elämäkokemuksensa puutteen sekä identiteetin ja elämäntyylin etsimisensä vuoksi erityisen alttiina nuorisomarkkinoinnin ja nuorisokulttuurien vaikutuksille. Koska nuoret olivat enimmäkseen työelämän ulkopuolella, vapaa-ajan merkitys sosiaalisten liityntöjen kannalta oli tärkeä. (Marjamäki & Peura 1984, 20; Autio ja muut 1985, 1.) Toisaalta tunnistettiin kuitenkin yhteiskunnallisen rakenteen muodot, jotka aiheuttavat sen, että nuoret eivät ole sosiaalisesti yhtenäinen ryhmä. ”Nuoret poikkeavat perhe-

17 Perinteinen kuluttajasuojelun lähtökohta on ollut tarkastella kuluttajaa markkinoiden uhrina. Tämä näkökulma esiintyi vahvana toisen maailmansodan jälkeen 1950-luvulla, jolloin ajateltiin kuluttajia manipuloitavan uusilla psykologiaan perustuvilla markkinoinnin tekniikoilla. Tutkimuksellisesti tätä näkökulmaa edustivat kriittisen teorian edustajat, kuten Theodor Adorno, Max Horkheimer ja Herbert Marcuse. (Gabrie & Lang 1995; Pantzar & Heinonen 1998.)

taustaltaan, elämänhistorialtaan, luokka-asemaltaan ja asuinyhteisöltään”, jotka määrittävät niitä olosuhteita, joiden puitteissa nuorten elämänhistoria etenee, ja jotka vaikuttavat heidän asemaansa kuluttajina ja kulutuksen merkitykseen heidän elämässään. (Marjamäki & Peura 1984, 20.)

Empiirisesti nuorten asemaa kuluttajina tutkittiin heidän henkilökohtaisina kulutusmenoinaan osana heidän perheidensä kulutusrakennetta (Autio ja muut 1985; Suoranta 1990), nuorten kuluttamiseen liittyvinä asenteina ja tietoina (Marjamäki-Suoranta & Peura-Kapanen 1990) sekä nuorten matkailuna (Peura-Kapanen 1985) ja maksukorttien käyttäjinä (Marjamäki-Suoranta 1992).

Henkilökohtaisia kulutusmenoja koskeneessa tutkimuksessa aineistona käytettiin vuoden 1981 Kotitaloustiedustelun aineistoa. Tutkimusraportissa verrattiin nuorten henkilökohtaisia kulutusmenoja iän, sukupuolen, ammatissa toimivuuden, kotitalouden sosiaalisen aseman, perhetyyppin ja asuinalueen mukaan. Tutkimustulosten perusteella oli tarkoitus arvioida, minkälaisia mahdollisuuksia perheillä oli tyydyttää nuorten lisääntyviä kulutustarpeita sekä samalla pohtia näiden tarpeellisuutta. Kun hankkeen esitutkimuksessa ja tutkimussuunnitelmassa nuorten kuluttajakuva oli perustunut paljolti ”markkinoiden uhri” -näkemykseen, tulosten valmistuttua tämän rinnalle muodostui kuva paljon kuluttavasta, jopa tuhlailevasta nuorisosta. Paheksunta koski erityisesti vapaavalintaista kulutusta:

”Nuorten keskimääräiselle henkilökohtaiselle kulutukselle on tyypillistä vapaavalintaisen kulutuksen lisääntyminen nuoren iän lisääntyessä. Tämä näkyy erityisesti liikennemenoissa ja muiden tavaroiden ja palveluiden hankinnoissa. Liikennemenoja nostavat erityisesti ajoneuvojen ja ajokortin hankinnat. Nämä hankinnat edustavat nuorelle eräänlaista statuskulutusta. Ajoneuvo tai ajokortti pyritään hankkimaan heti, kun taloudelliset resurssit ja ikä sen sallivat. Herääkin kysymys, onko välttämätöntä, että nuorelle kustannetaan ajo-opetus ja hankitaan auto heti kun se on mahdollista. Miksi 18–19-vuotias nuori tarvitsee auton ja ajokortin, ellei hän käytä autoa työmatkoihin muiden mahdollisuuksien puuttuessa? Nuorten liikennemenoista suurin osa on autohankintamenoja. Liikennemenoja voitaisiinkin vähentää, jos nuoret saataisiin arvioimaan uudelleen auton ja ajokortin merkitys statussymbolina. Kyse on nimenomaan poikien asennekasvatuksesta. Tyttöjen liikennemenot ovat juuri ajoneuvohankintojen ja ajo-opetusmenojen pienuudesta johtuen huomattavasti alemmat kuin poikien liikennemenot. Tytöillä taas vaatetusmenot ovat runsaasti poikien vaatetusmenoja korkeammat. Tyttöjen vaatetusmenoissa todennäköisesti onkin ns. muotikulutusta, jolloin vaatteita ei osteta niinkään tarpeen vuoksi vaan muodin seuraamisen takia.” (Autio ja muut 1985, 91.)

Tulosten tulokinnassa tehtiin kulutuksen jaottelu perinteiseen tapaan välttämättömyyskulutukseen ja ylläpyskylutukseen – statuskulutukseen, muotikulutukseen. Kuluttajaidentiteetin sosiaalisen muotoutumisen merkitys si-
vuutettiin. Saatujen tulosten perusteella kannettiin huolta siitä, että nuoret tottuivat vanhempiensa luona asuessaan varsin korkeaan henkilökohtaisen

kulutuksen tasoon. Nähtiin myös, että tämä vaikutti nuorten suhtautumiseen rahankäyttöön, jota tulisi saada vastuullisemmaksi: ”Nuorille tulisi korostaa vastuuta rahankäytössä ja saada heidät ymmärtämään, miten suuren panoksen heidän henkilökohtainen kulutuksensa vaatii perheen työssäkäyviltä jäseniltä” (Autio ja muut 1985, 91). Myös nuorten vanhempia paheksuttiin lastensa kasvatusvastuun laiminlyönnistä: ”Jos nuori kasvatetaan kotonaan harkitsevaan ja taloudelliseen rahankäyttöön, nuoren on helpompi sopeutua oman talouden tuomiin menoihin ja niiden maksamiseen. Kulutusmenoja voidaan vähentää lisäämällä nuorten omatoimisuutta. Oman valmistamisen merkitys tuli korostaa nuorille kuluttajakasvatuksessa.” (Autio ja muut 1985, 92).

Kulutusyhteiskunta näyttäytyi kuluttajapoliittisessa yhteydessään markkinoiden ja kilpailun käsitteistöjen kautta varsin uhkaavana kuluttajan turvallisuutta ja rationaalisuutta vaarantavana kokonaisuutena. Markkinat olivat täynnä houkutuksia, joita etenkin nuorten nähtiin olevan vaikea vastustaa. Kulutus nähtiin yksilöllistyneenä ja vastausta kulutusyhteiskunnan riskeihin haettiin perheestä. Painotukset muistuttivat Laura Harmajan 1900-luvun alkupuoliskolla kotitaloudesta esittämiä näkemyksiä.

Kulutusvalintojen jatkuvan laajenemisen ja eriytymisen myötä, käsitykset kulutuksen muotoutumisesta ja sen järjestämisen kysymyksistä muuntuivat ja eriytyivät 1970- ja 1980-luvuilla. Tiedon tuotannossa lähdettiin etsimään uusin välinein – teorioin, tilastollisin mallinnuksin, tyypittelyin ja tietotekniikan avulla – kulutuksen lainalaisuuksia, niihin vaikuttamisen tapoja ja mahdollisuuksia. Tiedontuotannossa alkoi muotoutua myös tietynlainen työnjako tilastoviraston ja sektoritutkimuslaitosten välille. Tilastovirasto tuotti tilastollisen aineiston, josta sektoritutkimuslaitokset muokkasivat erilaisia simuloitavia malleja hallinnolle politiikan suunnitteluun ja arviointiin tai konkreettiseen kuluttajien neuvontatyöhön.

Kulutuskäyttäytymistä kuvaavat mallit olivat uusia välineitä sekä markkinoinnille että sosiaali-, talous- ja kuluttajapolitiikalle. Tyypillistä oli myös useanlaisen tiedon yhdistäminen. Käsitykset kulutusvalintoihin vaikuttamisesta eriytyivät ja ne edustivat vaikuttamista hyvinvointijärjestelmien, markkinoinnin ja valistuksen keinoin. Se kokonaisuus, johon ihmisiä integroitiin, oli kulutusyhteiskunta. Kuluttajia jaoteltiin suhteessa tähän kokonaisuuteen ja tähän suhteeseen liittyneiden riskien suhteen. Näkökulmasta riippuen riskit koskivat joko kulutuksen hiipumista tai kuluttajien irrationaalista käyttäytymistä. Kuluttajien jaottelut olivat kansantalouden ja markkinoiden kannalta aktiiviset ja passiiviset kuluttajat sekä kuluttajasuojelun kannalta kulutuksensa hallitsevat kuluttajat ja sitä hallitsemattomat kuluttajat.

Käyttämieni esimerkkien avulla on mahdollista hahmottaa myös muutoksia kulutuksen hallinnan tavassa. Vaikka Liisa Uusitalon tutkimus sekä Kotitalous- ja kuluttaja-asiain tutkimuskeskuksen tutkimukset tehtiin kuluttajavalintojen ja elämäntavan käsitteistöä koskeneessa kehikossa, näkökulmiltaan ne olivat hyvin erilaiset. Uusitalon tutkimuksen teoreettiset lähtökohdat oli-

vat liiketaloustieteessä ja markkinoinnissa sekä hyvinvointivaltiollisessa ajattelutavassa. Hän tukeutui pitkälti näkemyksiin talouskasvun, hyvinvoinnin ja kulutuksen välisestä positiivisesta yhteydestä. Siinä kuluttajia koskeneet ongelmat jäsentyivät passiiviset ja aktiiviset -jaottelun varaan. Hänen mukaansa tätä ongelmaa oli mahdollista ratkaista hyvinvointijärjestelmien avulla.

Sen sijaan Kotitalous- ja kuluttaja-asiaiden tutkimuskeskuksen tutkimuksissa teoreettinen viitekehitys oli peräisin kotitaloustieteestä. Siinä kehityksessä hyvinvointijärjestelmät eivät olleet merkittävä ratkaisu vääristä valinnoista aiheutuvien ongelmien, ylivelkaantumisen tai holtittoman kulutuksen käsittelyyn tai ehkäisyyn. Ratkaisuja etsittiin kuluttajavalistuksesta sekä perheen vastuusta. Kuluttajapolitiittiset vaikuttamisen keinot muistuttivat 1800- ja 1900-luvun alun kotitalousliikettä sekä sen rajoittavia ja moraalisia kannanottoja. Kotitalous- ja kuluttaja-asian tutkimuskeskuksen tutkimukset tehtiin 1980-luvulla, kun Liisa Uusitalon tutkimus oli 1970-luvulta. Niinpä tutkimusten painotuseroja voidaan tulkita myös ajallisena muutoksena. Ne voidaan nähdä siirtymänä kulutuksen solidaarisesta hallinnan tavasta autonomiseen hallinnan tapaan. Nikolas Rose (1998) puhuu myös ”yhteisöjen hallinnasta”, ”eettisestä politiikasta” ja ”käytöksen politiikasta”. Analyysinsä hän perustaa ns. kommunitarismia painottavien teoreetikoiden esityksille. Yhteisöjen hallinnalle on ominaista, että ihmiset nähdään pohjimmiltaan eettisinä olentoina ja yhteiskunnalliseksi koetut ongelmat ymmärretään enenevässä määrin eettisiksi ongelmiksi. Tämän ajattelu- ja hallintatavan keskeisenä mielenkiinnon kohteena ovat tavat, joilla ihmiset elävät elämänsä. (Rose 1998, 2.) Käsitykset perustuvat näkemyksiin positiivisesta vapaudesta ja ihmisistä aktiivisina kansalaisina, jotka joutuvat rakentamaan elämänsä valinnoin, ja joiden tulee myös kantaa vastuu valintojensa seurauksista. Kasvatus ja valistus kohdistuvat eettisten valintojen teemoihin. Tässä yhteydessä ”yhteisö” merkitsee moraalista ja kulttuurista aluetta, joka sitoo ihmiset keskinäisiin suhteisiin, jaettuihin arvoihin, normeihin, tarkoituksiin ja identiteettiin sekä tiettyyn kulttuuriin. ”Juuri tämän yhteisön ja sen ’kulttuurin’ politiikalla ja menettelytavoilla keksitään hallinta uudelleen” (Rose 1998, 7). Tällöin arvojen ja asenteiden tutkiminen ja niiden perusteella tehdyt tyypologiat tulevat tärkeiksi.

Sadan vuoden takaisesta hallinnasta eettinen hallinta poikkeaa pluralismin suhteen. Tällöin hallinnan ongelmaksi muodostuu, miten hallita monikulttuurisessa yhteiskunnassa puuttumatta yksilönvapauden vaatimuksiin. Kun aiemmin yhteisen kulttuurin alue muotoutui usein kansallisvaltiollisten rajojen suhteen, kansallisvaltioihin liittyneet muutokset ja lisääntyvä monikulttuurisuus ovat eriyttäneet näitä rajoja. Kommunitarismien ajatusten mukaisesti vahvat yksilölliset oikeudet edellyttävät enemmän yksilöllistä ja yhteisöllistä vastuuta kuin ulkoa määrättyä velvollisuuksien määrittelyä. Rosen mielestä erityisesti eettisen hallinnan yhteisön esiinnousu toi myös arvot näkyviin ja mittauksen kohteeksi. Näin on voitu kartoittaa kulttuurin uusia

tiloja ja saattaa ne valtaapitävien tiedoksi. Nämä ovat tapoja, joilla valtaa legitimoidaan ymmärtämällä yhteisöjen ja niihin kuuluvien ihmisten arvoja, tapoja ja sitoumuksia (Rose 1998, 25.)

4.4 Muutokset 1990-luvulla

Monissa suomalaisia hyvinvointivaltiota koskevissa, erityisesti sosiaalipoliittikkojen, esittämissä tulkinnoissa 1990-lukua on pidetty katkoksenä tai ainakin jonkinlaisena suunnan muutoksena, jonka seurauksena hyvinvointivaltiolliset rakenteet ja käytännöt ovat alkaneet murentua (Ritakallio 1994; Julkunen 2001; Piirainen & Saari 2002; Helne & Laatu 2006). Tällaiselle johtopäätökselle onkin perusteita, kun tulkitaan empiirisesti havaittavia merkkejä erityisesti taloudellisen eriarvoisuuden lisääntymisestä 1990-luvun puolenvälin jälkeen (esim. Taimio 2007). Muutokset on tulkittu ideologisiksi. On puhuttu uusliberalistisesta käänteestä ja muutosten tapahtuneen hiiptien (Julkunen 2001). Niiden on tulkittu aiheutuneen taloudellisten ja sosiaalisten päämäärien välillä vallitsevasta jännitteestä ja hyvinvointivaltioon kohdistuneesta kritiikistä. Muutosten on nähty tulevan julkisen talouden tasapainottamisen tavoitteesta sekä uudenlaisen tasapainon etsimisestä taloudellisten ja sosiaalisten päämäärien välille. (Kautto & Parpo & Uusitalo 2002, 164.) Myös Suomen liittymistä Euroopan unioniin on pidetty tietyn aikakauden loppumisena ja uuden alkamisena. Pertti Alasuutari (1996), joka on tutkinut Suomessa tapahtuneita yhteiskunnallis-kulttuurisia muutoksia toisen maailmansodan jälkeen (toisen tasavallan aikana) katsoo tuon ajanjakson päättyneen ja kolmannen tasavallan alkaneen nimenomaan vuonna 1995 Suomen liittyttyä Euroopan unioniin. Toinen tasavalta merkitsi poliittisen kulttuurin ja ulkopoliittikan muutosta suhteessa ensimmäiseen tasavaltaan, jonka aika Suomessa oli merkinnyt itsenäistymisen jälkeen jyrkkää yhteiskuntaryhmien vastakkainasettelua. Toisen tasavallan aikana suomalainen yhteiskunta demokratisoitui ja siihen sisältyi myös voimakas hyvinvointivaltion rakennuskausi. Aikakautta 1990-luvulta lähtien on tulkittu myös murrokseksi demokratian suhteen (Kantola 2002).

Suomessa talouslama, talouden integraatio ja globalisaatio sekä niistä tehdyt tulkinnat muokkasivat niitä ajattelutapoja, käsitteitä ja käytäntöjä, joilla kulutusta 1990-luvulla käsitteellistettiin. Samoin niillä oli erittäin paljon vaikutuksia suomalaisten kulutusedellytyksiin. Suomi liittyi Euroopan unioniin vuonna 1995, johon valmistautuminen oli alkanut jo edellisellä vuosikymmenellä. Voimakkaaseen nousukauteen ja vapautumisen ilmapiiriin päättyneen 1980-luvun jälkeen uusi vuosikymmen alkoi pessimistisissä tunnelmissa. Tätä ilmapiiriä luonnehti muun muassa ankara kuluttajien syyllistäminen. Kuluttajien velkaantumista ja yli varojensa elämistä piti varsinkin Suomen Pankin silloinen pääjohtaja Rolf Kullberg keskeisenä syynä talousla-

Tieto- ja viestintäteknologian yleistyminen 1990-luvulla aiheuttivat sen, että kansalaisten kyky- ja osallistua uuteen tietoyhteiskuntaan alettiin arvioida monin tavoin. *futureimagebank.com*.

maan (Kiander & Vartia 1998, 68, 88). Monet muutkin suomalaiset päättäjät olivat asiasta samaa mieltä sekä kaipasivat talouden rankkoja ”tervehdyttämiskuureja” (Kantola 2002).

Juhlimisen metafora kuluttajien yhteydessä oli kuitenkin liioiteltua. Ensinnäkin kuluttajat velkaantuivat ensi sijassa parantaessaan asumistasoaan. Toiseksi vertaamalla kulutusmuutoksia 1990-luvun lopun nousukaudella ja 1980-luvun lopun nousukaudella, voidaan niissä havaita tietynlainen laadullinen ero, jonka mukaan 1980-luvun vuosia ei voida kutsua vastuuttomaksi kulutusjuhlinnaksi. Vaikka molemmilla vuosikymmenillä kulutus suuntautui investointityyppiseen kulutukseen, kuten asumiseen ja kestopalveluiden hankintaan, 1980-luvulla kulutuksen kasvu oli ”tasa-arvoisempaa” ja suuntautui tavanomaiseen kulutukseen, kun puolestaan 1990-luvun laman jälkeen kulutuksen kasvu suuntautui ”näyttävämpään” kulutukseen. Samoin kulutuksen kasvu oli 1980-luvulla eri väestöryhmissä tasaisempaa kuin 1990-luvulla ja sen jälkeen.¹⁸ Itse asiassa 1980-luvun lopulla toteutui se, mistä Pekka Kuusi (1961) oli haaveillut 1950- ja 1960-lukujen vaihteessa eli suuri osa väestöstä oli kasvavan kulutuksen piirissä. Tämän mahdollisti se, että 1980-luvulla oli edelleen kehitetty sosiaaliturvaa ja julkisia palveluita. Kaikkien väestöryhmien, myös työmarkkinoiden ulkopuolella olevien kulutusmahdollisuudet

18 Myös 1990-luvun alun lamavuosina kulutuserot tasoittuivat. Tämä johtui siitä, että laman olosuhteissa kaikki kuluttajat tulivat varovaisiksi. Korkea työttömyys vaikutti psykologisesti ihmisten kulutushaluukkuuteen, kun he varautuivat mahdolliseen työttömyyteen. (Uusitalo & Lindholm 1994.)

paranivat, eläkeläisten ja opiskelijoiden talouksien jopa nopeammin kuin palkansaajien. Kulutuksen kasvu suuntautui tuolloin asumiseen ja terveydenhoidon palveluihin, mutta myös kulttuuri- ja vapaa-ajan palveluihin sekä tietoliikennemenoihin. Sen sijaan 1990-luvulla samoin kuin 2000-luvullakin kulutuksen kasvu on ollut eriytynyttä ja väestöryhmittäiset kulutuserot ovat kasvaneet. Tulojen ja kulutuksen kasvu on paljolti kohdistunut kahdelle suurituloisimmalle kymmenykselle kotitalouksia. Työmarkkinoiden ulkopuolella olevien ja pienituloisten kotitalouksien kulutus on kasvanut, mutta jäänyt suhteellisesti jälkeen suurituloisimpien kulutuksesta. (Ahlqvist & Berg 2003, 8; Nurmela 2008, 34.)

Kulutusedellytyksiin 1990-luvun alkupuolella ja sen jälkeenkin vaikuttavista tekijöistä keskeisiä olivat korkea työttömyys, sosiaaliturvan leikkaukset ja kotitalouksien velkaantuminen. Toteutetut tulonsiirtojen leikkaukset 1990-luvulla kohdistuivat erityisesti pienituloisiin, joilla jo muutoinkin oli ongelmia taloudellisen selviytymisensä kanssa (Kiander 2002, 80). Talouden elpymisestä huolimatta työttömyysaste säilyi pitkään korkeana. Laman jälkeinen tulo- ja kulutuserojen kasvu on johtunut 1990-luvun jälkimmäisen puoliskon nopean talouskasvun seurauksena lisääntyneistä omaisuustuloista, jotka ovat kohdistuneet ennen kaikkea suurituloisimmille kotitalouksille. Myös muutokset sosiaaliturvassa ja verotuksessa ovat vaikuttaneet tuloerojen kasvuun, sillä niiden tasaava vaikutus on pienentynyt. (Riihelä ja muut 2001, 406–407; Uusitalo 2002, 34.) Oleelliset sosiaaliturvan muutokset 1990-luvulla koskivat työttömyysturvaa, toimeentulotukea ja asumistukea. Etuuksien tasokorotukset jätettiin usein tekemättä ja sosiaaliturvan saantiehtoja heikennettiin niin, että eräiden etuuksien taso jopa aleni. Monet etuudet jäivät jälkeen ansiotason kehityksestä. Myös verotuksen keventäminen kasvatti tuloeroja. (Kosunen 1997; Kautto & Parpo & Uusitalo 2002, 169; Uusitalo 2002, 34, 41.)

Lama-aika ja talouskasvun pysähtyminen, kansainvälinen integraatio, väestörakenteen muutos sekä kestävä kehityksen käsitteellistäminen liittyivät kulutuksen järjestämistä koskeviin kysymyksiin. Kiinnostus kulutusta koskevaa tietoa kohtaan kasvoi 1990-luvulla. Kun varsinkin talous- ja sosiaalipolitiikassa aina 1960-luvulta lähtien huomiota oli kiinnitetty lähinnä kansantalouden tulonmuodostukseen ja ostovoiman jakautumiseen, monet 1990-luvulla esiin nousseet kysymykset liittyivät myös kuluttamiseen ja varallisuuteen. Taloudelliset vaikeudet eivät johtuneet välttämättä enää tulojen puutteesta esimerkiksi vanhoitokustannusten noustessa kestävämmiksi. Lisäksi yritysten kotimaisten investointien vähentyessä, kotimainen kulutus oli se, jonka toivottiin saavan talouden ja työllisyyden nousuun laman jälkeen. Uusia indikaattoreita ja menetelmiä hyvinvoinnin ja sen jakautumisen sekä näiden ja kansantalouden välisen suhteen arviointiin kehitettiin sektoritutkimuslaitoksissa, Valtion taloudellisessa tutkimuslaitoksessa, Kuluttajatutkimuskeskuksessa ja Stakesissa 1990-luvulla.

Yhteiskunnalliset ongelmat 1990-luvulla kilpistyivät kansainvälisen kilpailukyvyn ja tuottavuuden ongelmiksi, jotka ilmenivät väestökysymyksenä, julkisen säätelyn ja sosiaaliturvapolitiikan kysymyksinä sekä syrjäytymisen kysymyksenä. Tarkastelen näitä kysymyksiä yhteyksissä, joissa kotitalouksien kulutusta ja tuloja koskevia tilastotietoja käytettiin ja esitettiin 1990-luvulta lähtien Suomessa sekä Euroopan unionissa. Näitä olivat Valtioneuvoston kanslian asettama sukupolvien tulonjakoa ja kestävästä kehitystä käsitellyt työryhmä (Valtioneuvoston kanslia 1994), Juha Nurmelaan niin ikään väestörakenteen muutoksen ja kestävästä kulutuksen välistä yhteyttä tarkastellut väitöskirja (Nurmela 1996) sekä Valtion taloudellisessa tutkimuskeskuksessa ja muissa taloustutkimuslaitoksissa tehty lukuisat kulutukseen ja tulonjakoon liittyvät tutkimukset, joissa käsiteltiin taloudellisen tehokkuuden, väestömuutoksen ja julkisen talouden välistä yhteyttä. Lisäksi tarkastelen tutkimuksia, joissa paneuduttiin sosiaaliturvajärjestelmien muutosten ja niistä riippuvaisten ihmisten toimeentulon määrittämiseen. Näitä olivat sosiaali- ja terveysministeriön rahoittama minimiturvaprojekti, jonka Kuluttajatutkimuskeskus ja Stakes toteuttivat 1990-luvun jälkipuoliskolla sekä Terhi-Anna Wilskan väitöskirjatutkimus (Wilska 1999). Lopuksi kuvaan sitä, miten EU nykyisin jäsentää kuluttajien ja kulutusmarkkinoiden välistä suhdetta.

Tilastoinnin muutokset

Varsinaisessa kulutuksen tilastoinnissa 1990-luvulla toteutetut muutokset olivat sekä kotoperäisiä että kansainvälisiä. Kun kulutuksen tilastointia varten aineistonkeruu oli aiemmin vakiintunut joka viides vuosi tapahtuvaksi, pohjoismaisten esikuvien mukaan se muutettiin vuonna 1994 vuosittaiseksi. Lähtökohtana tässä olivat toisaalta valtiontaloudelliset syyt ja toisaalta muutosten nopeutta ja niiden seuraamista painottavien ajattelutapojen vahvistuminen. Kulutuksen tilastointi viiden vuoden välein ja vuoden kestävine aineistonkeruineen oli kallis ja hidas prosessi. Valtiovarainministeriön taholta oli esitetty toivomus tasaisesta budjettikehityksestä ilman suuria vuosittaisia vaihteluita. Toinen lähtökohta liittyi ajattelutapaan, joka korosti yhteiskunnassa tapahtuvien muutosten nopeutumista. Ajateltiin, että muutokset myös kulutuksen alalla olisivat niin nopeita, että viiden vuoden välein tapahtuva tilastointi oli liian hidasta. Nämä näkemykset perustuivat 1990-luvun alun talouslaman aiheuttamiin suuriin ja nopeisiin muutoksiin sekä kulutustavaramarkkinoiden ja kulutushyödykkeiden nopeaan muuttumiseen. Uusia hyödykkeitä tuli markkinoille ja näiden kulutuksesta kuluttajahintaindeksiä varten tuli saada nopeasti tietoa. Vuonna 1994 kulutuksen tilastointia ja aineistonkeruuta supistettiin sekä otoskooltaan että tietosisällöltään, erityisesti tuloja koskevien tietojen osalta. Kustannuksia voitiin alentaa aineistonkeruussa toteuttamalla kahden käyntihaastattelun asemasta ainoastaan yksi. (Tilastokeskus 1992.)

Vuosittaisesta erillisestä Tulonjakotutkimuksesta tuli virallinen tulonjakoa kuvaava tilasto. Kulutuksen tilastoinnissa kotitalouksien taloudellisen toimeentulon kokonaisuutta kuvanneesta nimestä Kotitaloustiedustelu luovuttiin ja palattiin 1950-luvun nimeen Kulutustutkimus. Tutkimuksessa keskityttiin kulutuksen kuvaukseen. Vuosittaisia Kulutustutkimuksia tehtiin kaiken kaikkiaan kolmena perättäisenä vuotena 1994, 1995 ja 1996. Toteutetussa uudistuksessa pyrittiin yhdistämään suhdanteita kuvaava tilastointi myös rakenteiden ja niiden muutosten vaikutusten kuvaamiseen. Rakennekuvausta vasten yhdistettiin kolmen vuoden aineistot yhdeksi suuremmaksi kokonaisuudeksi, jonka avulla voitiin edelleen kuvata väestöryhmien välisiä kulutusrakenteen välisiä eroja sekä niissä tapahtuneita muutoksia. Toteutettu uudistus ei osoittautunut kovinkaan onnistuneeksi. Vuosiaineistot olivat otokseltaan niin pieniä, että niiden tarkkuustaso ei riittänyt kovin hyvin vuosimuutosten kuvaamiseen. Kansantalouden tilinpidon ja kuluttajain-
taindeksin tarkoituksiperiin ei myöskään yhdistetty aineisto soveltunut. As-
teittain vuosittaisesta aineistonkeruusta onkin luovuttu. (Marjomaa 2000, 314.) Myös EU:n tasolla kiinnostuttiin aluksi pohjoismaisesta tavasta tehdä kulutustilastointiin liittyvää aineistonkeruuta vuosittain, mutta nykyisin esimerkiksi Ruotsissa ollaan kiinnostuneita suomalaisen esimerkin mukaisesti palaamaan harvemmin tehtyihin aineistonkeruisiin. Muutamissa maissa on käytössä sekä vuosittainen suppea aineistonkeruu että perusteellisempi tietyn aikavälein toteutettava rakennemuutoksiin keskittyvä aineistonkeruu.

Kulutuksen tilastoinnin käsitteellinen yhdenmukaistaminen EU:n suositusten mukaisesti tehtiin Suomessa 1990-luvulla. EU:n tilastovirasto Eurostat on pitkään kerännyt ja julkaissut tietoja EU:n jäsenmaiden kotitalouksien budjettitutkimuksista sekä laatinut metodologisia raportteja kuvaamaan näitä tutkimuksia. Työtä koordinoidaan keskitetysti Eurostatissa, mutta pääosin aihetta koskevat keskustelut ja arvioinnit tapahtuvat jäsenmaiden muodostamassa työryhmässä, jonka tapaamisia on järjestetty lähes vuosittain. Tiedontarvetta perustellaan seuraavasti:

”Taloudellisen ja sosiaalisen kehityksen edistäminen Euroopassa, kuten se on ilmaistu Euroopan Unionin sopimuksessa, edellyttää syvällisempää tietoa ja suurempaa tiedon vertailtavuutta sosiaalisista ja taloudellisista olosuhteista EU:ssa. Kotitalouksien budjettitutkimukset ovat EU-maissa tehdyistä tutkimuksista kattavimpia. Aikaa myöten niiden laajuus ja sisältö ovat laajentuneet suuresti antaen niille erityisen tärkeän merkityksen kotitaloutta koskevien tilastojen joukossa.” (European Commission 2003, 2.)

Jo Euroopan hiili- ja teräsyhteisö oli kiinnostunut jäsenmaitaan koskevista palkka- ja hintatasoa sekä perheiden elintasoja kuvaavista tiedoista. Sopimuksessa yhteisöstä todettiin, että elintason kasvattaminen ja kansantalouksien tai ainakin joidenkin näiden osa-alueiden ”edistymisen kautta tapahtuva tasa-arvoistuminen” integraatioprosessissa ovat ensisijaisia tavoitteita. Tähän

liittyen taloudellisella ja tilastollisella tutkimuksella oli kaksi tavoitetta: Arvioida elintasoja heti integraation alussa sekä selvittää, onko tavoiteltua tasa-arvoistumista edistyneen avulla tapahtunut. Vuosina 1956–57 ja 1963–64 toteutettiin erityiset yhteisönlajuiset tutkimukset, jotka koskivat kuutta alkuperäistä jäsenmaata. Myöhemmin menettelytapana on ollut koota kansallisissa tutkimuksissa kerätty tieto tietyn referenssivuoden ympärille. Referenssivuosi on pyritty valitsemaan niin, että se minimoi kansalliset tutkimusten suorittamisvuosien vaihtelut. Ensimmäinen tällainen aineistonkeruu toteutettiin referenssivuonna 1979, jolloin 10 maata oli mukana ja tutkimusvuodet vaihtelivat vuodesta 1978 vuoteen 1982. Kun Suomi, Ruotsi ja Itävalta liittyivät Yhteisöön, Suomea ja Ruotsia koskevat tiedot liitettiin referenssivuotta 1994 koskevaan tietokantaan. Viimeisimmät EU-tutkimuskierrokset ovat olleet 1998 ja 2005. Seuraava on vuonna 2010.

Toinen 1990-luvulla tapahtunut väestön elinoloihin liittynyt tilastoinnin muutos oli pohjoismaiseen perinteeseen liittyneen Elinolotutkimuksen korvaaminen EU:n piirissä kehitetyllä ECHP -tutkimuksella (European Community Household Panel), joka käynnittyi Euroopan unionin jäsenmaissa vuonna 1994. Suomi liittyi mukaan tutkimukseen vuonna 1996. Tutkimus oli kahdeksanvuotinen seurantatutkimus, joka liittyi köyhyyden, syrjäytymisen ja tulonjaon muutosten tarkasteluun moniulotteisena ja dynaamisena ilmiönä. Tähän antoi mahdollisuuden tutkimuksen paneeliasetelma: samat kotitaloudet olivat mukana tutkimuksessa useamman vuoden. (Marjomaa 2000, 327.) Hannele Sauli ja Jussi Simpura ovat tulkinneet tutkimuksen perustamisen merkinneen luopumista pohjoismaisesta universaalista hyvinvoinnin käsityksestä ja sen korvaamista marginalistisella köyhyyttä ja syrjäytymistä painottavilla käsityksillä (Sauli & Simpura 2005, 15). ECHP korvattiin 2000-luvulla EU-SILC -tutkimuksella (The Survey on Income and Living Conditions). SILC painottui sisällöltään ECHP:tä enemmän taloudellisiin resursseihin. Se onkin useissa Euroopan maissa ainoa kotitalouksien tuloja, sosiaaliturvaa ja sosiaalipalveluita kuvaava lähdeaineisto. (Sauli & Simpura 2005, 16.) Suomessakin tämän uuden tutkimuksen ja Tulonjakotutkimuksen aineistonkeruut on yhdistetty.

Tulonjakotutkimus ja Elinolotutkimus ovat Suomessa olleet aiemmin erityisesti pohjoismaisia tutkimuksia, joissa on korostunut yksilökeskeisyys. Elinolotutkimuksessa tutkittiin yksilöitä, ja vaikka Tulonjakotutkimuksen tarkastelukulmana on kotitalous, siinä keskeisenä tilastoyksikkönä on ollut aina myös tulonsaaja yksilönä. Samoin Suomeen 1970-luvun sosiaali-indikaattoriajattelun myötä muodostetut Ajankäyttötutkimus, Vapaa-aikatutkimus ja Työolotutkimus perustuvat yksilöotoksiin. Myös kulutuksen tilastoinnissa on tarkasteltu kotitalouskohtaisten tietojen lisäksi yksilökohtaisia kulutusmenoja, mikä on kansainvälisesti katsoen ollut suomalaisen kulutustilastoinnin erityispiirre. EU:n tilastojärjestelmään sopeutuminen on jossain määrin vahvistanut kollektiivista perhe ja kotitalous -näkemystä. Tämä ei ehkä ole

kuitenkaan pelkästään Keski- ja Etelä-Euroopan perinteistä johtuvaa, vaan saattaa liittyä laajemminkin Suomessa virinneeseen yhteisöllisyyden ja kansalaisyhteiskunnan uusiin painotuksiin.

4.5 Sukupolvien välinen vastuu ja kulutuksen ympäristöriskit

Sukupolvityöryhmä ja perintöpolitiikka

Suomessa väestön ikääntyminen ja siitä seuraava epäedullinen väestörakenne oli nähty jo aiemmin ongelmana tulevan talouskasvun kannalta, mutta tätä aihepiiriä koskeva keskustelu käynnistyi jälleen 1990-luvun laman aikana. Nyt tähän teemaan liitettiin myös talouskasvun ympäristölle aiheutuvat haitat. Valtioneuvoston kanslia asetti vuonna 1993 työryhmän käsittelemään näitä kysymyksiä. Työryhmään kuuluivat edustajat sosiaali- ja terveysministeriöstä (osastopäällikkö Markku Lehto), Valtion taloudellisesta tutkimuskeskuksesta (ylijohtaja Reino Hjerppe), Sosiaali- ja terveysalan tutkimus- ja kehittämiskeskuksesta (ylijohtaja Hannu Uusitalo), Tilastokeskuksesta (vs. pääjohtaja Heikki Salmi), Palkansaajien tutkimuslaitoksesta (tutkimusjohtaja Tuire Santamäki-Vuori), Elinkeinoelämän tutkimuslaitoksesta (tutkimusjohtaja Jukka Lassila) sekä valtiotieteen lisensiaatti Osmo Soininvaara. Lähtökohtana oli moniulotteinen ongelmien kimppu, joka vaati uudenlaisia ratkaisuja ja tiedon muotoja. Ongelman ulottuvuuksia olivat taloudellisen kasvun taantuminen, hyvinvoinnin muutokset, Suomen kansantalouden ulkoinen velkaantuminen, massiivinen työttömyys, erityisesti nuoriso- ja pitkäaikaistyöttömyys, ikärakenteen ja inhimillisen pääoman mukaan luettuna kansallisvarallisuuden muutokset, ympäristökysymykset sekä käsitykset sosiaalisesta oikeudenmukaisuudesta. Työryhmässä nämä ongelmat saatiin kiteytetyiksi sukupolvien väliseksi tulonjako-ongelmaksi. Ryhmän tavoitteena oli hahmottaa tapoja, joilla sukupolvinäkökulma voitaisiin liittää aikaisempaa paremmin yhteiskunnalliseen päätöksentekoon. (Valtioneuvoston kanslia 1994.)

Työryhmän raportti alkoi viittauksella 1800-luvun lopulla eläneen James F. Clarkin lausumaan: ”Poliitikko ajattelee seuraavia vaaleja, valtiomies seuraavia sukupolvia”. (Valtioneuvoston kanslia 1994, 1.) Raportissa olisi voitua viitata myös suomalaiseen ajattelijaan 1880-luvulta eli Th. Reiniin, joka ilmaisi saman ajatuksen: ”Kansakunta on yhdistys, ei ainoastaan määrätyllä ajalla elävistä ihmisistä, vaan myös entisistä ja vastaisista polvikunnista, ja valtion tulee luonnollisesti valvoa jälkimmäisten etua” (Rein 1975, 151).

Työryhmän pyrkimyksenä oli löytää ratkaisuja Valtioneuvoston tulevaisuusselonteossa tasapaino-ongelmiksi nimettyihin ongelmiin, joita olivat julkisen talouden alijäämä, korkea veroaste työhön kannustavuuden ja kansainvälisen verokilpailun kannalta, yksityisen sektorin rahoitustasapaino-

ongelmat, pankkien luottotappiot ja pankkituki sekä kotitalouksien velkaongelmat (Valtioneuvoston kanslia 1994, 108). Lähtökohtana työryhmällä oli taloudellisen tehokkuuden ja oikeudenmukaisuuden välistä suhdetta koskeneiden ajattelutapojen muutokset ja siitä tehty uudelleentulkinnat. Nämä ryhmä otti annettuna. Se totesi oikeudenmukaisuutta ja hyvinvoinnin jakautumista koskevien ajattelutapojen muuttuneen: ”Esitettyjä muutostrendejä ovat muun muassa markkinoiden kehittäminen ja markkinoiden alan laajentaminen, kansalaisten oman toiminnan ja kansalaisvastuun korostaminen jne. Käytännössä nämä uudistukset merkinnevät jakosääntöjen tai ainakin formaalisten jakosääntöjen vähäisempää merkitystä hyvinvoinnin uudelleenjaossa. Toisin sanoen tehokkuus saanee aikaisempaa suuremman painon käyttö- ja jakosääntöjärjestelmää uudistettaessa.” (Valtioneuvoston kanslia 1994, 32–33.) Käyttö- ja jakosäännöillä työryhmä tarkoitti, sitä ”kokonaisuutta, joka määrää kuinka kullakin hetkellä ostovoima ja hyvinvointi jakautuvat kansalaisten kesken”. Niiden suhteen pyritään kokonaisuuteen, ”jossa toteutuisivat sekä tehokkuus että oikeudenmukaisuus.” (Valtioneuvoston kanslia 1994, 30.) Oikeudenmukaisuus tarkoitti nyt ennen kaikkea sukupolvien – nykyisten ja tulevien – välistä oikeudenmukaisuutta.

Sukupolvien välistä oikeudenmukaisuutta määritellessään työryhmä tukeutui yhdysvaltalaisen yhdyskuntasopimusteoreetikko John Rawlsin (1972) oikeudenmukaisuusteoriaan, jota konkreettisemmalle tasolle on vienyt Norman Daniels (1988). Näiden perusteella ryhmä laati seuraavat oikeudenmukaisuuden periaatteet:

- ”1) Ikäryhmien välinen taloudellisen hyvinvoinnin jako on oikeudenmukainen silloin, kun se on verraten tasainen. Hyvinvointia arvioitaessa ei voida tutkia vain tuloja, vaan on otettava huomioon ne institutionaaliset järjestelyt, jotka yhteiskunnassa eri-ikäisten toimeentuloon vaikuttavat. Suomessa merkittävämpiä näistä ovat asumiskustannukset ja lastenhoitomenot.
- 2) Stabiilin tulon periaate merkitsee, että eläkeiässä toimeentuloerot olisivat samansuuntaisia kuin työiän aikana. Eläketurvan tulisi siis olla jossakin määrin ansiosidonnainen. On tulonjaon yleisen oikeudenmukaisuuden ongelma, missä määrin katsotaan tarkoituksenmukaiseksi tasoittaa tuloeroja yleensä suuri- ja pienituloisten välillä.
- 3) Taloudellisen kasvun hedelmät ja taloudellisen taantuman taakat tulee jakaa tasaisesti eri elinvaiheessa oleville ja eri sukupolviin kuuluville.
- 4) Ikärakenteen muutoksesta aiheutuvat rahoituksen kevenemiset ja kovenemiset tulee jakaa tasaisesti eri elinvaiheessa oleville ja eri sukupolviin kuuluville.” (Valtioneuvoston kanslia 1994, 38.)

Sukupolvityöryhmän tarkastelun aikajänne ulottui vuoteen 2030 asti. Taus-
talla oli lamasta aiheutunut trauma, joka tulkittiin käännepisteeksi pitkään

jatkuneelle suotuisalle kehitykselle ja tulevaisuus koettiin äärimmäisen epävarmana ja vaikeasti ennakoitavana. Laman perusteella tehtiin sellainen tulkinta, että talouskasvu pysähtyisi pysyvästi tai ainakin hidastuisi merkittävästi aikaisempaan verrattuna. Sukupolvien saatossa muutos merkitsisi sitä, että nuoremmat sukupolvet eivät voisi enää olettaa hyvinvointinsa kasvavan suuremmaksi kuin, mitä se oli edellisillä sukupolvilla ollut. Nykyiset, vanhimmatkin elossa olevat sukupolvet ovat Suomessa eläneet taloudellisen kasvun oloissa ja esimerkiksi tulot ovat kasvaneet vuosi vuodelta. ”Elinaikaisten nettotulojen kasvua sukupolvi sukupolvelta on pidetty ansaittuna palkkiona tuottavuuden kasvattamisesta, ei epäoikeudenmukaisena tulonjakona” (Valtioneuvoston kanslia 1994, 7). Epäoikeudenmukaiseksi työryhmä sen sijaan koki aikaisemman laajuiset tulonsiirrot nuoremmilta vanhemmilta (Valtioneuvoston kanslia 1994, 8). Käytännössä ongelma koski suurten ikäluokkien eläkkeelle jäämisen ajankohdan lähestymistä ja pelkoa tulevien eläkerahojen riittävydestä. Ongelmana olivat lukumäärältään erisuuruiset sukupolvet, joiden odotukset olivat keskenään ristiriitaiset. Lisäksi lama-aika oli lisännyt erityisesti nuorten työttömyyttä ja täten vähentänyt heidän tulo-odotuksiaan. Työryhmä totesi, että kaiken kaikkiaan nykyisiltä sukupolvilta jää tuleville sukupolville maksettavaksi eläkevelan lisäksi myös ulkomaan ja julkisen sektorin velkaa, jotka kasvoivat merkittävästi lamavuosina. Yhtenä uhkakuvana raportissa esitettiin mahdollinen nuorten koulutettujen ihmisten maastamuutto.

Eläkevelan, kansantalouden ulkomaan velan ja julkisen sektorin velan lisäksi tuleville sukupolville saattoi työryhmäraportin mukaan jäädä maksettavaksi myös ”ympäristövelkaa”. Työryhmä tunnisti talouskasvun ja ekologisten tavoitteiden välisen ristiriidan, joten taloudellisen ja sosiaalisen jännitteen lisäksi kolmanneksi jännitteeksi ja ulottuvuudeksi muodostui näiden suhteen ekologinen jännite. Sitä hahmotettiin käsitteellä ”kestävä kehitys”, joka yhdisti nämä kolme ulottuvuutta. Tähän käsitekehikkoon sopi erinomaisesti sukupolvien välisen oikeudenmukaisuuden tarkastelu:

”Kestävän kehityksen politiikan määrittely on osaltaan sen selvittämistä, minkälainen perintöpolitiikka mahdollistaa nykyisen hyvinvoinnin tuottamisen myös tulevaisuudessa. Toisin sanoen minkälainen kokonaisperintö mahdollistaa tulevien sukupolvien ihmisarvoisen elämän. Kokonaisperintö koostuu ensinnäkin ihmisen tekemästä pääomasta, joka sisältää myös tieteen, tekniikan, yhteiskunnan eli ns. kulttuuriperinnön. Toiseksi perintö koostuu luonnonvaroista ja luonnonympäristöstä kuten eliölajeista, ekosysteemistä ja ilmastosta.” (Valtioneuvoston kanslia 1994, 45.)

Kiteytettynä työryhmä määritteli kestävän kehityksen tarkoittavan sitä, että ”nykyiset sukupolvet saavat kuluttaa tavalla, joka säilyttää kokonaisvarallisuuden määrän ennallaan” (Valtioneuvoston kanslia 1994, 45). Työryhmä uskoi pitkälle teknologian kykyyn ratkaista näitä ongelmia. Keskeiset tavoit-

teet olivat maailman väestönkasvun pysäyttäminen, ilmaston muutosten torjuminen sekä riittävien teknologiainvestointien aikaansaaminen.

Työryhmä otti käyttöön käsitteen ja menetelmän "sukupolvitilinpito". Toinen käsite oli "tuleville sukupolville jäävä nettovastuu". Sukupolvitilinpito on menetelmä, joka arvioi sukupolvien ja julkisten hyvinvointijärjestelmien välistä suhdetta. Siinä summattiin kaikki tiettyyn sukupolveen kuuluvien henkilöiden ja julkisen sektorin väliset tulevat siirrot. Maksettavista veroista vähennettiin saatavat tulonsiirrot ja hyvinvointipalveluiden arvo. Erotus ilmaisi, paljonko julkinen talous vähentää sukupolven tuloja nettomääräisesti tulevaisuudessa. Jos erotus oli negatiivinen, julkinen talous lisäsi ko. sukupolven käytössä olevia resursseja. (Valtioneuvoston kanslia 1994, 77.) Tilinpidon tarkoituksena oli kehittää sukupolvimalleja, joiden avulla sukupolvien välinen tarkastelu voitiin liittää yhteiskunnalliseen päätöksentekoon. Keskeinen ajatus oli mallittaa yksilöllisiä kulutus- ja säästöpäätöksiä sekä päätöksiä työhön osallistumisesta. Mallit antoivat mahdollisuuden tutkia eläkejärjestelmän ja väestökehityksen vuorovaikutusta sekä verotukseen liittyviä kysymyksiä, jotka koskevat veropohjaa, verokannusteita, progressiota ja sosiaaliturvan rahoitusta. (Valtioneuvoston kanslia 1994, 104.) Aiempien, esimerkiksi sosiaali- ja terveysministeriössä tehtyjen vuosittaisen poikkileikkaustarkastelujen sijasta tarkastelun kohteeksi tuli ihmisten koko elinikä. Huoltosuhde, joka oli lasten, vanhuuseläkkeellä olevien ja ei-työllisten osuus työllisistä, oli myös yksi työryhmän käyttämistä indikaattoreista. (Valtioneuvoston kanslia 1994, 53).

Sukupolvityöryhmän raportissa hahmotettiin tulonjaon kannalta mennyttä ja tulevaa kehitystä monin tavoin. Myös kansallisvarallisuuden kertymistä arvioitiin ansio- ja pääomatulourien perusteella. "Ympäristöperintö" oli empiiristen tarkastelujen ulkopuolella. Sen sijaan käsiteltiin sosiaalimeinojen kehitystä ja tulevia näkymiä, sosiaaliturvaetuuksien kohdentumista kotitalouden eri elinvaiheisiin, etuuksien kokonaisvaikutusta kotitalouksiin elinkaarella, sukupolvien hyvinvoinnin ja työmarkkina-aseman kehitystä sekä julkisen talouden aiheuttamaa tulojen uudelleenjakoa sukupolvien välillä. Keskeisenä luokitusperustana käytettiin ikäryhmitystä ja syntymävuotta sekä sukupuolta. Nämä tarkastelut merkitsivät laajennusta esimerkiksi sosiaali- ja terveysministeriöissä aikaisempina vuosikymmeninä tehdyille tulojen uudelleenjaon selvityksille (ks. luku 3). Kun aiemmin oli keskitytty eri ikä- ja muiden ryhmien välisiin vuosittaisiin poikkileikkausarvioihin, uutta oli nyt aikasarja-aineistojen käyttö. Tarkastelun kohteena olivat koko elinkaaren aikaiset tulot ja kulutus. Keskeinen tavoite näillä laskelmilla oli arvioida, "millaiseksi nuorten ikäluokkien kokonaistase muodostuu suuriin ikäluokkiin verrattuna" (Valtioneuvoston kanslia 1994, 3). Työryhmän analyysit osoittivat, että eri sukupolvien hyvinvointi oli kehittynyt suotuisasti siten, että nuorempien ikäkohorttien tulotaso, koulutus sekä aineellinen elintaso

oli noussut edellisiä ikäkohortteja korkeammalle, mutta lamavuodet olivat heikentäneet erityisesti nuorten työhön osallistumista.

Sukupolviin perustuva ajattelutapa siirsi katseen kunkin hetken tulonjasta ja kansantalouden tulonmuodostuksesta pitkän aikavälin muutoksiin – pääomien kasautumiseen. Se laajensi kansalaisten vastuun aluetta nykyisyyden lisäksi tulevaisuuteen. Perheen elatuksen vastuu laajeni vastuuksi myös tulevien sukupolvien elatuksen turvaamisesta. Vastuun alaan kuuluivat myös ympäristön tila sekä yhteiskunnan infrastruktuuri – kansallisvarallisuus. Ostovoima ei ollut niin keskeinen indikaattori kuin saavutettu pääoma, johon voitiin sisällyttää myös sosiaalinen ja inhimillinen pääoma. Perhetalouden tilinpito ja budjetti laajeni sukupolvitilinpidoiksi ja budjetiksi, jonka loppusumman etumerkki määritteli sukupolven onnistuneisuuden pääomien kasautumisessa ja siis talouskasvun aikaansaamisessa.

Työryhmä korosti esittämänsä ajattelutavan liittämistä yhteiskunnalliseen päätöksentekoon sekä siihen soveltuvien mallien kehittämistä. Työryhmä otti myös kantaa näiden asioiden käsittelyyn liittyviin työnjaollisiin kysymyksiin sekä tiedon tarpeeseen. Keskeisiksi vastuutahoiksi se nimesi Valtioneuvoston kanslian, Talousneuvoston sekä seuraavat ministeriöt: sosiaali- ja terveysministeriö, opetusministeriö, työministeriö ja ympäristöministeriö. Valtion taloudellisen tutkimuskeskuksen tuli työryhmän mielestä edelleen kehittää sukupolvitilinpidon tarkastelua. Tilastokeskuksen vastuulle työryhmä jätti pitkän aikavälin aikasarjatuotannon väestön ja kansantalouden tilinpidon osalta sekä tulo-, tulonjako-, varallisuus- ja kulutustilastot. (Valtioneuvoston kanslia 1994, 118.)

Kulutuksen elinkaari -malli

Sukupolvityöryhmän laskelmat perustuivat Valtion taloudellisessa tutkimuskeskuksessa (VATT) tehtyihin laskelmiin, jossa aihepiiristä oli oma tutkimusohjelmansa, kuten oli myös Elinkeinoelämän tutkimuslaitoksessa. VATT:ssa tehtiin 1990-luvulla lukuisia kulutuskysyntään sekä kulutuksen ja tulojen jakautumiseen liittyviä tutkimuksia. Kuluttajien valinnat, talouskasvun kysymykset, integraatiopolitiikka sekä väestörakenteen muutos liitettiin yhteen monenlaisissa kysyntä- ja jakaumatutkimuksissa. Tässä viitekehyksessä tarkasteltiin kestotavaroiden kysyntää, asumismuodon valintaa, liikenteen kehitystä, sukupolvien välistä tulonjakoa, perinnönjättömotiiveja ja verotuksen vaikutuksia. Luonteenomaista tutkimuksille oli, että ne keskittyivät usein pitkän aikavälin muutostarkasteluihin sekä käsittelivät taloudellisen säätelyn, veropolitiikan, sosiaaliturvan kohdentumisen, kulutuskäyttäytymisen ja väestörakenteen suhdetta tulonjaon oikeudenmukaisuuteen, talouden tehokkuuteen ja julkiseen talouteen. Ikä, elinkaari ja sukupolvi olivat mukana lähes kaikissa tutkimuksissa. Näkökulmaa perusteltiin sillä, että säännöstelyn purkautuessa ja kotitalouksien likviditeettirajoitusten vähentyessä elinkaaritulkinnan mu-

kaan kotitalouden kulutuskäyttäytyminen riippui ennen kaikkea sen elinvaiheesta. Kun Suomessa demografiset muutokset olivat poikkeuksellisen voimakkaita, tällaista lähestymistapaa pidettiin talouspolitiikan ongelmien näkökulmasta tärkeänä. Voitiin esimerkiksi olettaa, että suurten ikäluokkien vapautuminen asuntoon liittyneestä säästämisestä olisi ollut yksi syy säästämisen laskuun 1980-luvulla. (Koljonen & Tossavainen 1992, 15, 21).

Analysoinnin keskeisiksi välineiksi muodostuivat ennen kaikkea taloustieteen elinkaarimalli ja tilastolliset aineistot. Elinkaarinäkökulma käänsi huomion tuloista ja tulonmuodostuksesta kulutukseen ja säästämiseen. Sen avulla liitettiin yhteen eri ikäluokkien ja sukupolvien kulutus ja säästäminen sekä talouskasvu. Elinkaarimalli (Modigliani & Brumberg 1955; 1979; Ando & Modigliani 1963) sekä pysyväistulohypoteesi (Friedman 1957) olettavat yksilöiden tasaavan kulutustaan elinaikansa suhteen ja kulutuksen määräytyvän koko elinkaaren aikaisten tulojen mukaan. Nykyhetken tulojen lisäksi tulevaisuudessa oletettavissa olevat tulot määräävät sen, miten kulutus ajan suhteen kehittyy. Täten kulutuksen nähtiin määrittyvän enemmänkin varallisuuden kuin tulojen perusteella. Kulutusta pyritään tasaamaan eri elinvaiheissa tulojen vaihtelusta huolimatta. Yksinkertaisimmassa mallissa ihmiset saavat työtuloja eläkeikänsä asti, mutta säilyttävät kulutuksensa kiinteänä elinaikansa eri kohdissa. Tämän johdosta he ovat nettosäästäjiä työvuosinaan ja purkavat säästöjään eläkkeellä ollessaan. Varallisuus, josta eläkeläiset luopuvat rahoittaessaan kulutustaan on kerääntynyt työvuosina. Mikäli oletetaan, että väestön määrä ei kasva ja tulotaso ei nouse, varautuminen vanhuuden varalle säilyttää kokonaistalouden tasolla kiinteän suhteen varallisuuden ja ansioiden välillä. Nettosäästämistä ei esiinny. Sen sijaan mikäli väestön määrä tai tulotaso henkeä kohden kasvavat, nuorten ikäluokkien kokonaissäästäminen kasvaa suhteessa vanhojen ikäluokkien säästöjen purkamiseen. Väestön määrän kasvu tai tulotason nousu nostaa säästämisastetta. (Deaton 1998, 337.)

Elinkaarimallia oli Suomessa aiemmin sovellettu lähinnä säästämistä koskeissa tutkimuksissa (Hämäläinen 1981; Kosonen & Suoniemi 1982; Siimes 1993). Säästämistutkimuksissa tutkittiin paljolti sitä, vaikuttavatko pääomamarkkinoiden ja asuntomarkkinoiden epätäydellisyydet siihen, ettei elinkaarihypoteesin oletama säästämisikäikäytyminen toteudu. 1990-luvulla sitä sovellettiin erityisesti sukupolvien välisen oikeudenmukaisuuden tarkasteluun.

Valtioneuvoston kanslian sukupolvityöryhmässä 1990-luvulla lähdettiin etsimään nimenomaan optimaalista tulo- ja kulutusprofiilia hyvinvoinnin tuottamisen uudelleentulkintojen kontekstissa. Sukupolvien väliseen oikeudenmukaisuuden näkökulmaan työryhmä liitti kysymyksen hyvinvoinnin ja toimeentulon tuottamisen tavoista suhteessa kannustavuuteen ja ihmisten riskinottohalukkuuteen. Työryhmän raportissa todettiin hyvinvointia ja toimeentuloa tuottaviksi instituutioiksi perhe ja suku, kansalaisyhteiskunnan organisaatiot, markkinat ja valtio. Näiden välinen suhde on ratkaistu eri maissa eri tavoin. Työryhmä piti pohjoismaista mallia, jossa ominaista on

ollut vahva valtion rooli, ongelmallisena kannustavuuden kannalta, mutta näki myös vastakkaisten mallien ongelmat:

"Elinkaaren tulo- ja kulutusprofiilin edullisimmasta muodosta voi keskustella paitsi hyvinvointi- myös kannustinvaikutusten näkökulmasta. Alun korkeisiin investointeihin perustuvassa profilissa ongelmana ovat riskit, että projekti ei onnistukaan. Se on omiaan karkottamaan riskinkarttajat yrittämästä. Julkisen vallan toimilla tasoitettu profiili puolestaan vähentää halua yrittää sen kummempaa, koska tulotaso ei juuri muutu. Tuloprofiilin muodolla lienee merkitystä myös lasten hankintapäätösten kannalta." (Valtioneuvoston kanslia 1994, 16.)

Pekka Parkkinen (1997) tutki myös kulutusta ja säästämistä väestön ikään-tyessä sekä arvioi väestön lukumäärän ja ikärakenteen muutosten seurauksia yksityiseen ja julkiseen kulutukseen sekä kansantaloudelliseen säästämiseen. Hän laski ikäryhmittäisen bruttokansantuotteen, kansantalouden bruttosäästämisen sekä kansantalouden kokonaiskulutuksen (Parkkinen 1997, 12, 14). Tulokseksi hän sai, että "kun kansalaisen laskennallinen bruttosäästäminen määriteltiin hänen laskennallisen bruttokansantulonsa ja hänen kokonaiskulutuksensa erotuksena, jäi häneltä säästöjä 24–60 -vuotiaana. Muunikäiset kuluttivat enemmän kuin hankkivat kansantalouteen tuotannontekijätuloja. "90-vuotiaana kansalainen oli kuluttanut saman verran kuin oli tuottanut tuloja yhteiskuntaan. (Parkkinen 1997, 20–21.) Kaiken kaikkiaan Parkkinen tuli tutkimuksessaan siihen johtopäätökseen, että väestön ja ikärakenteen muutoksilla on tulevaisuudessa varsin vähän vaikutusta kulutusmenojen kehitykseen. Enemmän siihen vaikuttavat talouskasvun nopeus: "Tulevan puolen vuosisadan aikana puhtaat väestösytyt muuttavat kulutusta enimmillään saman verran kuin äskettäinen talouslama muutti muutamassa vuodessa" (Parkkinen 1997, 25).

Sukupolvien välisiä siirtoja tutkittiin paitsi verotuksen ja hyvinvointijärjestelmien kautta, myös yksityisinä tulonsiirtoina – perintöinä. Tämä johtui toisaalta siitä, että taloustieteen elinkaarimalli on ollut empiirisesti kiistanalainen. Ihmiset eivät toimi kuten elinkaarimalli väittää ja tätä toimimattomuutta on selitetty perinnönjättömotiivilla. Niinpä paitsi julkisten toimenpiteiden ja sukupolvien tulojen ja kulutuksen välisten yhteyksien tarkastelua, huomiota oli tarpeen kiinnittää myös yksityisiin tulonsiirtoihin sukupolvien välillä (Suoniemi 1993; Kruhse-Lehtonen 1995). Toisaalta kiinnostusta perinnönjättömotiiviin lisäsivät painotukset kasvattaa suvun ja perheen osuutta toimeentulon ja tuen tuottajana. Tämän suhteen analysoimiseksi laajennettiin taloustieteen elinkaarimallia ns. perinnönjättömotiivilla.

Ulla Kruhse-Lehtonen tutki perinnönjättömotiiveja ja erotti altruistiset perinnönjättömotiivit ja strategiset perinnönjättömotiivit. Jälkimmäiset tarkoittavat sitä, että vanhemmilla oli toiveita ja päämääriä lastensa käyttäytymisen suhteen. Lähtökohtana oli ajatus, että perinnönjättömotiivi vähentä-

si kulutusta ja varallisuuden purkamista sekä lisäisi tulonsiirtoja sellaisissa kotitalouksissa, joilla oli lapsia. Hypoteesina oli se, että lapsettomat kotitaloudet kuluttavat enemmän verrattuna lapsia hankkineisiin kotitalouksiin. Tutkimus toteutettiin siten, että vertailtiin 45-vuotiaiden yhden ja kahden hengen kotitalouksia keskenään, sen mukaan oliko niillä lapsia vai ei. Tutkimuksen toteuttamista varten vuoden 1990 Kotitaloustiedustelun aineistoa täydennettiin väestörekisterin vuoden 1990 tiedoilla kotitalouksiin kuulumattomista lapsista. (Kruhse-Lehtonen 1995, 23–24.) Tutkimuksen tulokset tukivat toisaalta oletusta perinnönjättömotiivin olemassaolosta mutta toisaalta eivät tukeneet sitä. Lapsettomien kotitalouksissa kulutus ei ollut suurempaa kuin lapsia hankkineissa talouksissa, pikemminkin päinvastoin. Sen sijaan lapsia hankkineet antoivat lahjoja ja avustuksia toisille kotitalouksille lapsettomia enemmän. Julkisten, vanhuksille tarkoitettujen palveluiden käytössä lapsettomat ja lapsia hankkineet erosivat toisistaan selvästi. Lasten huolenpito vanhemmistaan korvasi yhteiskunnallisten palveluiden käyttöä. (Kruhse-Lehtonen 1995, 40–41).

Väestörakenteen muutos ja talouden energiatehokkuus

Sukupolvityöryhmän abstraktien ja periaatteellisten näkökulmien lisäksi kulutuksen ja ympäristön välisiä yhteyksiä tutkittiin myös konkreettisemmin. Juha Nurmelan tutkimus *Kotitaloudet ja energia vuonna 2015* liittyi niihin ongelmallisiin suhteisiin, jotka nähtiin olevan väestörakenteen muutosten, kulutuksen ja ympäristöongelmien pitkän aikavälin muutosten välillä. Tutkimus kohdistui kotitalouksien energian kulutukseen, jonka kasvu nähtiin ongelmallisena, koska energiaa tuotettiin uusiutumattomista lähteistä ja sen tuotanto ja käyttö aiheuttivat haitallisia päästöjä (Nurmela 1996, 11). Nurmelan tutkimuksessa, kuten Valtioneuvoston sukupolvityöryhmässä, ongelma kytkettiin väestörakenteen muutokseen: suurten ikäluokkien siirtymiseen eläkkeelle. Energian kulutuksen nähtiin lisääntyvän erityisesti siitä syystä, että tulevaisuudessa kotitalouksien lukumäärä kasvaa ja niiden keski-
koko alenee. Samoin oletettiin, että tulevien eläkeläisten kulutustapa tulee noudattamaan heidän työssäoloaikansa kulutusta, jolle luonteenomaista on runsas energian kulutus, kun nykyisten eläkeläisten kulutustavat perustuvat vähäisempään energian käyttöön.

Tutkimuksessa kotitalouksien energiankulutuksesta sovellettiin elämäntavan käsitteistöä, jolloin sen nähtiin määräytyvän yhteiskunnan ja paikallisten rakenteellisten tekijöiden perusteella sekä kotitalouksien oman toiminnan ja omien tavoitteiden mukaisesti. Täten yksittäisten toimijoiden teoilla, kuten kulutuspäätöksillä, nähtiin olevan vaikutusta myös rakenteisiin. Yhtenä mahdollisuutena hillitä tulevaa energian kulutuksen kasvua Nurmela näkikin yksilöiden refleksiivisyyden oman toimintansa seurauksille, kunhan tietoa vain olisi saatavissa. Tutkimushankkeen yhteydessä laadittiin myös ku-

luttajille tarkoitettu *Paljonko on paljon* -energiapeli. Tämän avulla kuluttajat voivat seurata omien valintojensa – ostopäätöstensä sekä käyttö- ja käyttäytymistapojensa – vaikutuksia energiankulutukseen. (Nurmela 1996, 75–76.) Energiapeli oli täten analoginen 1920-luvun ravitsemukselliselle laskenta-toimelle ja 1980-luvun laskentamalleille, joiden avulla kuluttajien valintojen vaikutuksia voitiin arvioida. Nämä välineet toimivat myös rationaalisten kuluttajien itsearvioinnin välineinä.

Tutkimuksessa yhdistettiin väestöennusteita sekä kulutustilastoinnista saatuja tietoja kansantalouden tilinpidon panos-tuotoslaskelmiin, joiden perusteella oli laadittu eri toimintojen vaatimia energiapanoksia sekä ennustetietoja väestön muutoksista. Tietojen perusteella oli mahdollista laatia malli, jonka avulla tulevien vuosien energiankulutusta voitiin arvioida erityyppisissä kotitalouksissa ja koko talouden tasolla.

Toisenlainen lähestymistapa tarkastella kotitalouksien energiatehokkuutta oli Marja Riihelän tutkimuksessa *Energiapanosten verotuksen vaikutus kotitalouksien välillisen energian kulutukseen ja hyvinvointiin* (Riihelä 1996). Tässä työssä yhdistyivät näkemykset kansainvälisestä verokilpailusta, energian käytön ympäristöhaitat, verotuksen vaikutukset kotitalouksien hyvinvointiin tulonjakautumisen kautta sekä julkisen sektorin rahoituskysymykset. Tutkimus liittyi Valtion taloudellisessa tutkimuskeskuksessa hankkeeseen, jossa selvitettiin välillistä verotusta – hyödykeverotusta – osana sosiaalietujen ja hyvinvointipalveluiden rahoitusta. Kun tavoitteena oli alentaa työn verotusta, oli paineita korvata valtion tuloverotuksesta saatuja tuloja kulutusta verottamalla. Energiankäytön verotusta pidettiin haittaverona, jolla pyrittiin vähentämään energian kulutuksen kasvua. Kotitalouksien hyvinvointiin verotuksen painopisteen muuttaminen vaikutti muuttamalla tulonjakoa. Tarkastelua varten muodostettiin mikrosimulointimalli, jolla verovaikutuksia arvioitiin. Mallia varten estimoitiin vuosien 1966–1985 kulutuksen tilastoaineistoista kotitalouksien kulutuskäyttäytyminen. Välillinen energian kulutus laskettiin energiatilinpidon energiakertoimien ja kulutusmenojen avulla.

4.6 *Kilpailun esteiden purkaminen, sosiaalinen oikeudenmukaisuus ja julkinen talous*

Valtion taloudellisessa tutkimuskeskuksessa 1990-luvulla tehdyt tutkimukset, joissa aineistoina käytettiin kulutuksesta ja tulonjaosta koottuja sekä muita tilastoja, kysymyksenasettelut liittyivät usein kansainvälisen kilpailun esteiden purkamiseen sekä tästä seuranneisiin vaikutuksiin toisaalta sosiaalisen oikeudenmukaisuuden kannalta ja toisaalta valtion taloudelle. Tällaisiksi esteiksi koettiin kilpailijamaista poikkeavat verotus- ja sosiaaliturvakäytännöt. Monien tutkimusten perustuessa pitkän aikavälin – usein 1960-luvulta

lähteisiin – tarkasteluihin, ne kuvasivat niitä vaikutuksia, joita sosiaaliturva- ja tulonjakopolitiikalla oli Suomessa ollut. Lisäksi tutkittiin taloudellisesta säätelystä koituvia vaikutuksia talouden tehokkuuteen. Kohteena olivat erityisesti asuntomarkkinat.

Kansainvälinen verokilpailu ja julkisen sektorin rahoitusongelmat

Suomessa 1990-luvulla toteutettujen verouudistusten taustalla olivat ajatukset, että erityisesti tuloeroja tasaavat verot ja tulonsiirrot vääristävät vapaasti markkinoille syntynyttä resurssien jakoa ja tulojen jakautumista sekä heikentävät investointien tuottoja. Erityisen ongelmallisena tässä mielessä pidettiin progressiivista verotusta ja katsottiin esimerkiksi, ettei pääomatuloja pitäisi verottaa lainkaan. (Kiander 2002, 63.) Nähtiin myös, että Suomen muita maita korkeampi verotus heikensi maan kansainvälistä kilpailukykyä. Suomessa kokonaisveroaste eli verokertymän suhde bruttokansantuotteen oli kasvanut aikavälillä 1985–1995 jonkin verran nopeammin kuin EU-maissa keskimäärin (Valtion taloudellinen tutkimuskeskus 1998, 3). EU:n tavoitteena on ollut harmonisoida jäsenmaidensa verotusta. Suomen verotus poikkesi EU-maiden keskimääräisestä verotuksesta siten, että veroja kerättiin enemmän sosiaaliturvamaksujen muodossa, tuloverojen osuus oli suhteellisen suuri ja yritysverojen suhteellisen alhainen. Suomessa toteutettiin vuonna 1993 pääomatuloverouudistus, jonka seurauksena pääomatulojen verotus aleni verrattuna palkkatulojen verotukseen.

Verotuksen muutosten vaikutuksia tutkittiin suhteessa julkisen talouden rahoitusongelmiin, jolloin toivottiin kulutusverojen voivan korvata tuloveroja, sekä suhteessa tulonjakokysymyksiin. Tutkimukset olivat perinteisiä tulonjakotutkimuksia, joissa julkisten hyvinvointijärjestelmien vaikutuksia arvioitiin pitkällä aikavälillä eri väestöryhmien toimeentuloon. Ilpo Suoniemi (1993; 1998) tutki julkisesti tuotettuja hyvinvointipalveluita talouden tehokkuuden ja tasa-arvon suhteen. Hänen tutkimuskysymyksenä oli, mitä hyvinvointitappioita syntyy siitä, kun kotitaloudet eivät voi vakuuttaa kuluustaan täysimääräisesti riskien varalta. Hän erotteli lyhytaikaisen tulo- ja sen aiheuttamat vaikutukset sekä pysyvän tulo- ja sen aiheuttamat vaikutukset eriarvoisuuteen. Suoniemi tutki myös laajemmin pitkän aikavälin muutoksia. Miten eri tekijät – talouden kehitys, väestön ikääntyminen, julkisen vallan toimet – ovat vaikuttaneet eriarvoisuudessa havaittuun kehitykseen, kun sitä tarkastellaan tuloina ja kulutuksena. Hän kiinnitti huomiota myös kysymykseen siltä kannalta, miten julkisen vallan tulontasauskeinot voivat edistää talouden toimintaa.

Eugen Koev (1996) tutki tulojen, kulutuksen ja välittömien verojen sekä tulonsiirtojen ja yhteiskunnallisten palvelujen jakaumaa kotitalouden päämiehen iän mukaan ajanjaksolla 1971–1990. Tulosten mukaan eläkeläisperheet olivat suurimmat tulonsiirtojen saajat, kun taas lapsiperheet hyötyivät

eniten yhteiskunnallisista palveluista. Tuloksista kävi ilmi, että 1980-luvun loppupuolella nuorten perheiden yhteiskunnalta saamien etuuksien rahallinen arvo oli ylittänyt näiden perheiden maksamat välittömät verot. Risto Sullström ja Marja Riihelä (1996) tutkivat välillisten verojen vaikutusta kotitalouksien tulojakaumaan vuosina 1966–1990. Tutkimuksen taustalla oli toteutettu sosiaaliturvan karsiminen sekä ehdotukset tuloverojen alentamisesta ja painopisteen siirtämisestä välilliseen verotukseen tarkoituksena parantaa talouden kasvuedellytyksiä ja työllisyyttä. Välillisten verojen lisäksi tarkasteltiin välittömiä veroja, sosiaalisia tulonsiirtoja, ja hyvinvointipalveluita. Jakaumavertailut osoittivat, että verojärjestelmällä oli merkittävä asema tulojen uudelleenjakautumisessa. Tulonsiirtojärjestelmä ja välitön verojärjestelmä olivat molemmat olleet voimakkaasti tulojakaumaa tasoittavia. Välillinen verojärjestelmä oli lievästi regressiivinen. Tutkimuksen johtopäätöksessä todettiininkin olevan selvää, että välillisen verotuksen reformeilla on tulonjakovaikutuksia.

Ilpo Suoniemi ja Risto Sullström tutkivat välillisen verotuksen ja yhteiskunnallisen palvelutuotannon vaikutuksia sosiaaliseen oikeudenmukaisuuteen ja talouden tehokkuuteen sekä kehittivät ekonometrisia malleja tätä varten. Myös tämä tutkimus liittyi verouudistusten taloudellisten vaikutusten arviointiin. Verouudistuksilla tässä tarkoitettiin pelkän verotuksen lisäksi myös julkisesti tuotettujen palveluiden vaikutuksia. Pääasialliseksi tehtäväkseen tutkijat olivat asettaneet analysoida kulutuksen ikä- ja tuloprofileja sekä niiden vaikutuksia kulutuksen rakenteeseen (Suoniemi & Sullström 1995, 4, 129.) Mallin kehittelyn lähtökohtana oli sen tutkiminen, miten kotitalouksien kulutus rakenne oli muovautunut Suomessa aikavälillä 1966–1990 toisaalta taloudellisten tekijöiden – hintojen ja elintason nousun – ja toisaalta demografisten ja elinkaaritekijöiden vaikutuksesta. Selittämisessä he ottivat huomioon kulutuksen sosiaalisen määräytymisen ja viittasivat tässä yhteydessä niihin ajatuksiin, joita Veblen (2002) ja Duesenberry (1949) olivat aiheesta esittäneet (Suoniemi & Sullström 1995, 4). Kehitetty ekonometrinen malli tarjosi joustavan kehikon, jossa voitiin tutkia kulutuskysynnän kehittymistä (Suoniemi & Sullström 1995, 126).

Myös alkoholiverotus ja sen alentaminen olivat ajankohtaisia 1990-luvulla ja tällöin tutkittiin alkoholin kysyntään vaikuttavia tekijöitä, joista yksi oli verotus. Pohjoismaiden alkoholiverotus poikkesi merkittävästi muiden EU-maiden verotuksesta. Pohjoismaissa myös alkoholin tuontia rajoitettiin. Tutkimuksissa yhdistyivät alkoholin käyttöön liittyvät sosiaaliset ongelmat, sen verotus, valtiontaloudelliset kysymykset sekä näiden poliittiset ratkaisukeinot. (Suoniemi 1990 a,b,c,d; Hella & Mankinen 1997). Hellan ja Mankisen (1997) tutkimuksessa selvitettiin alkoholin hinnan alentamisen kokonaistaloudellisia vaikutuksia. Tutkimustulosten perusteella alkoholin hinnan alentamisella oli tuotannon kasvua ja työllisyyttä lisääviä kerrannaisvaikutuksia. Vaihtoehtona hintojen alentamiselle oli alkoholin rajakaupan voimakas li-

sääntyminen, jolloin valtion veromenetykset olisivat suuret sekä vaikutukset kotimaisen tuotannon ja työllisyyden kasvuun jäisivät toteutumatta.

Ilpo Suoniemen ALKO:n julkaisemassa useampiosaisessa tutkimuksessa tutkittiin alkoholiverotuksen vaikutusta alkoholijuomien kysyntään. Ongelmanasettelultaan se liittyi yleiseen tarpeeseen alentaa alkoholijuomien verotusta. Koska taloudellinen kysyntämalli ei soveltunut kuvaamaan alkoholin kulutusta sen jakauman vinouden vuoksi, Suoniemi (1990) sovelsi tutkimuksessaan ”kahden populaation mallia”, toinen alkoholin ”normaalikuluttajille” ja toinen alkoholin ”suurkuluttajille”:

”Jos kuluttajapopulaatio jakaantuu selvästi erilaisiin ryhmiin, joista normaali-kuluttajien kysyntä on helposti hinnoilla säädeltävissä, mutta ’suurkuluttajien’ kysyntä taas ei, joudutaan alkoholipolitiikan suunnittelun kannalta vaikeiden kysymysten eteen. Miten eri ryhmät tuottavat alkoholihaittoja? Kuinka paljon ’tavalliset kuluttajat’ joutuvat maksamaan liiallisina alkoholiveroina, kun pyritään kontrolloimaan ’suurkuluttajien’ joustamatonta kysyntää ja siitä seuraavia haittoja? Olisiko järkevämpää yrittää vaikuttaa suoraan suurkulutukseen, esim. hoitotoimenpiteiden kautta?” (Suoniemi 1990d, 36).

Tutkimuksen johtopäätöksenä olikin, että koska verojen aiheuttama alkoholin korkea hinta ei vaikuta alkoholin ns. suurkuluttajien kulutukseen toivotulla tavalla, alkoholiverotusta voitaisiin alentaa.

Asuntomarkkinoiden epätäydellisyydet

Säätelyn ja talouden tehokkuuden välisiä suhteita tutkittiin myös asuntomarkkinoilla. Heikki Loikkanen selvitti tutkimuksessaan *Housing demand and tenure choice: evidence from Finland* (Loikkanen 1991) asunnon hallintamuodon ja koon valintaa tulojen, demografisten ja elinkaari-tekijöiden suhteen sekä otti huomioon asuntomarkkinoiden säätelyn – vuokrasäännöstelyn, rahoitusmarkkinoiden säätelyn, julkisen asuntorahoituksen ja tuettujen vuokramarkkinoiden – vaikutuksen siihen. Lähtökohtana hänellä oli Suomessa tapahtunut siirtyminen varsinkin 1970-luvulla vuokra-asunnoista omistusasuntoihin. Kun vuonna 1950 omistusasunnoissa asui 56 prosenttia kotitalouksista, niin vastaava osuus vuonna 1985 oli jo 70 prosenttia. (Loikkanen 1991, 1.) Aineistonaan Loikkanen käytti vuoden 1985 Kotitaloustiedustelun aineistoa. Hän totesi, että asuntomarkkinoiden säätely, etenkin vuokrasäännöstely, rajoittaa vapaiden valintojen tekemistä aiheuttamalla saatavuusongelmia asuntomarkkinoille tuleville sekä ”työntää” kotitalouksia asunnon omistajiksi sen sijaan, että he voisivat vuokrata asuntonsa. (Loikkanen 1991, 1).

Asuntomarkkinoihin ja niiden tulevaan ennustamiseen keskittyi myös Olavi Rantala tutkimuksessaan *Asuntokysyntään vaikuttavat tekijät ja sen kehitys talouden pitkän ajan kasvu-uralla* (1998). Tutkimuksen rahoitti pääosin

Suomalaisten asumismeno-osuus on jatkuvasti noussut päivittäisistä odotuksista huolimatta. Nuorenpäin retrokoti 2000-luvulla. Marko Ylitalo.

ympäristöministeriö ja sen julkaisi Elinkeinoelämän tutkimuslaitos. Aineistona oli vuoden 1995 Kulutustutkimuksen aineisto. Sen pohjalta tutkittiin asumisen kysynnän riippuvuutta kotitalouksien ostovoimasta sekä kotitalouden rakenteesta ja demografisista tekijöistä. Tavoitteena oli arvioida asuntokysynnän pitkän ajan kehitystä suhteessa demografiseen kehitykseen ja kansantalouden kasvuun (Rantala 1998, 1). Tutkimuksen lähtökohtana oli Engelin lain mukainen ajatus, jonka mukaan elintason ja varallisuuden kasvaessa asumismenojen kulutusosuus alenee, koska asuminen nähdään välttämättömyyskulutuksena. Täten myös asuntovarallisuuden osuuden kokonaisvarallisuudesta tulisi alentua. Tämä asumisen välttämättömyyteen liittyvä

riippuvuus varallisuuden tason ja rakenteen välillä oli aiemmin aiheuttanut kotitaloussektoriin velkaantumispainetta ja ollut siten välillisesti muun muassa rakenteellisen vaihtotasealijäämän taustalla. Ennusteiden pitäisi perustua asumisen välttämättömyysluonteeseen, mutta aikasarjojen perusteella asumismenojen osuus kotitalouksien kokonaismenoista ei ole alentunut. Syyksi tähän Rantala esittää asunto- ja rahoitusmarkkinoiden säännöstelyn: "Vuokrien säännöstely ja luotonsäännöstely ovat olleet keskeisimmät syyt siihen, ettei kuluneen vuosisadan [1900-luvun] historia-aineistossa ole todettavissa asumismenojen laskevaa budjettiosuutta, vaikka asumisen välttämättömyyden pitäisi tällaiseen kehitykseen johtaa. ...[a]sumismenot eivät ole määräytyneet puhtaasti kotitalouksien preferenssien ja markkinatasapainon perusteella." (Rantala 1998, 3.)

Mikäli säännöstelyn haitat eivät estäisi asuntomarkkinoiden toimintaa, olisi sillä seuraavanlaisia vaikutuksia: Kansantalouden kasvaessa asuntovarallisuuden osuus kansanvarallisuudesta supistuu ja tuotannollisen pääomakannan osuus kasvaa. Tämä merkitsee tuottavuuden nousua, kun asuntojen omistuksesta siirtyy varoja muuhun kansantalouteen, jossa pääoman tuottavuus on keskimäärin selvästi suurempi kuin asuntojen omistussektorissa. Varallisuuden lisääntyessä kotitaloudet ovat valmiit ottamaan enemmän sijoitusriskejä ja lisäämään omistustaan tuotannolliseen pääomakantaan. Tällä on vaikutusta luottomarkkinoihin siten, että asuntolainoituksen osuus kokonaisluottokannasta supistuu. Sillä puolestaan on vaikutusta myös kansantalouden ulkomaisen rahoitusaseman muutokseen. Kotitalouksien varallisuuden rakennemuutos ja velkaantuneisuuden aleneminen varallisuuden kasvaessa voi johtaa koko kansantalouden velkaantumisalttiuden alenemiseen tulevaisuudessa. (Rantala 1998, 5–6.)

Taloudellisen tehokkuuden ja sosiaalisen oikeudenmukaisuuden välisen suhteen uudelleentulkinta 1990-luvulla oli mittavan tutkimustoiminnan kohteena Valtion taloudellisessa tutkimuskeskuksessa. Selvitystyön laajuutta voi verrata sosiaali- ja terveystieteiden tutkimuskeskuksessa 1970- ja 1980-luvulla toteutettuihin sosiaaliturvan kohdentumistutkimuksiin, jotka pohjautuivat saman yhteiskunnallisen suhteen silloiseen uudelleentulkintaan. VATT:n tutkimuksessa aineistoa oli käytettävissä pidemmältä ajanjaksolta, jolloin ekonometrisia malleja hyödyntämällä voitiin tutkia vaikutusyhteyksiä ja arvioida vaihtoehtoja. Tulevaisuuteen orientoituminen laajensi kulutuksen tarkastelua sen ympäristövaikutuksiin. Taloudellisen ja sosiaalisen ulottuvuuden lisäksi kulutuksen hallintaan tuli ekologinen ulottuvuus. Tapahtuneista muutoksista väestörakenteesta, talouden integraatiosta ja kilpailuehdoista tarkasteltiin riskeinä nykyisten ja tulevien kansalaisten, taloudellisen kilpailukykyyn ja valtiontalouden kannalta.

4.7 Kulutusyhteiskunnasta syrjäytymisen riski

Käsitteet tasa-arvo ja valinnanvapaudet, joilla 1970- ja 1980-luvuilla oli väestön toimeentuloa ja kulutusta koskevia asioista käsitteellistetty ja perusteltu, korvautuivat 1990-luvulla uusilla käsitteillä. Syrjäytyminen ja sen vastinparina osallisuus nousivat esiin erityisesti EU:ssa. Syrjäytymisen käsite otettiin voimallisesti käyttöön 1990-luvulla. Maastrichtin sopimuksen (1992) liitteessä ”taistelu sosiaalista syrjäytymistä vastaan” mainittiin Euroopan sosiaalipolitiikan yhdeksi päätavoitteeksi. Vuonna 1992 EU antoi jäsenvaltioilleen suosituksen, jonka mukaan kansalaisille tuli taata ”perusoikeus riittäviin resursseihin ja sosiaaliturvaan, jotta he voivat elää ihmisarvoisesti tavalla, joka estää heidän syrjäytymisensä” (Comission of European Communities 1992, 46). Vuonna 1999 voimaan tulleen Amsterdamin sopimuksen 136 ja 137 artiklassa määrätään, että sosiaalisen syrjäytymisen torjumisen tuli olla yksi EU:n sosiaalipolitiikan tavoitteista. Tavoitteena oli sosiaalisesti yhtenäinen Eurooppa. Myös Suomessa tarkasteltiin syrjäytymistä työmarkkinoilta syrjäytymisenä, tulonjaon vinoutena ja köyhyytenä sekä laadittiin syrjäytymistä ehkäiseviä ohjelmia (Sosiaali- ja terveysministeriö 1999; Valtioneuvoston kanslia 2001) sekä toteutettiin Suomen Akatemian syrjäytymistä, eriarvoisuutta ja etnisiä suhteita koskenut tutkimusohjelma.

Syrjäytymisen käsitteessä ei ole kyse vain huono-osaisuudesta vaan myös rajoista ja tiloista. Syrjäytymisen käsite liittyy ”kuulumiseen johonkin”. Syrjäytymisen ajatellaan merkitsevän yleisesti sitä, että on estynyt osallistumasta siihen, mitä yhteiskunnassa pidetään normaalina ja onnellisena elämänä. Kulutuksen suhteen se merkitsee jäämistä nyky-yhteiskunnalle tyypillisten – normaalien – kulutuksen mahdollisuuksien ja mallien ulkopuolelle. Kulutusmarkkinoiden ja vaihtoehtoisten kulutustyylien runsaudessa syrjäytymisessä on kyse ennen kaikkea valinnan mahdollisuuksien puutteesta ja valintojen vapaaehtoisuudesta. Zygmunt Bauman (1998) on esittänyt, että kulutuskyvyllä on aikaisempaa suurempi merkitys kansalaisuuden ja onnellisuuden edellytyksenä. Hän puhuu pakoista tehdä valintoja. Hän luonnehtii nykyistä yhteiskuntaa neuvonnan ja mainonnan kulutusyhteiskunnaksi, jossa korostetaan haluamista ja estetiikkaa erotuksena säästämistä ja odottamista korostavasta yhteiskunnasta. Ne, joiden resurssit eivät riitä ”normaaliin” elämään, ovat puutteellisia kuluttajia ja sen vuoksi syrjäytyneitä. (Bauman 1998.) Baumanin mukaan nykyisessä kulutukseen perustuvassa yhteiskunnassa on tuskallisempaa olla köyhä kuin varhaisemmassa luokkajakoon perustuvassa yhteiskunnassa, jolloin köyhien ihmisten elämäntapa oli yhtenäinen ja perustui työväenluokkaiseen tai talonpoikaiseen kulttuuriin.

Tuula Helne on todennut, että syrjäytyneiden kuvaaminen passiivisiksi yksilöiksi tukee politiikkaa, jossa varsinainen yhteiskuntapolitiikka korvautuu aktiivoisuudella. Tämä tukee hänen mielestään niitä ajattelutapoja, jotka ovat heikentäneet uskoa sosiaalivakuutukseen ja edistäneet siirtymistä

kohti yksityistä varautumista. Yhteiskuntaa hallinnoidaan yhä enemmän yksilöimisen kautta. (Helne 2002, X.)

Sosiaalisen syrjäytymisen ongelmaa EU lähti selvittämään tilastollisilla tutkimuksilla, joista ensimmäinen oli ECHP (European Community Household Panel) ja nykyinen EU-SILC (The Survey on Income and Living Conditions). Sosiaalista syrjäytymistä kuvaavat indikaattorit liittyvät terveyteen, koulutukseen, työllisyyteen, tuloihin, asumiseen, turvallisuuteen, sosiaalisiin suhteisiin sekä kulutukseen. (European Commission 1998, 9–15.) Syrjäytymisen käsitteistö toi kulutuksen tarkasteluun jälleen välttämättömyyden ja tarpeiden logiikan. Kulutukseen liittyvät indikaattorit kuvaavat perinteisiä työvoiman uusintamiseen liittyviä välttämättömyyksiä – ravitsevan ruoan, lämpimän asunnon, pyykinpesun ja virkistytymisen mahdollisuuksia sekä tiettyjen kommunikaatioon ja liikkumiseen liittyvien kulutushyödykkeiden – tietokone, TV, puhelin, auto – käytettävyyttä. Yksi kulutukseen ja syrjäytymiseen liittyvä tema EU:n piirissä on ollut digitaalinen syrjäytyminen, jota kuvaamaan kerätään erillisellä tutkimuksella tietoja kansalaisten tieto- ja viestintäteknisestä osaamisesta, laitteiden omistuksesta ja käytöstä (Tilastokeskus 2006).

Suomessa 1990-luvulla syrjäytymisen ja kulutuksen välistä yhteyttä tarkasteltiin Kuluttajatutkimuskeskuksen ja Stakesin vähimmäisturvaprojektissa, jossa etsittiin kohtuullisen kulutuksen kriteereitä. Kun talouspoliittinen kulutustutkimus oli keskittynyt arvioimaan taloudellisen tehokkuuden, sosiaalisen oikeudenmukaisuuden ja valtion talouden välisiä suhteita näitä koskeneiden ajattelutapojen ja käytäntöjen muututtua, sosiaalipoliittinen tutkimus ja kuluttajapoliittinen tutkimus keskittyivät selvittämään näiden muutosten vaikutuksia sosiaaliturvasta riippuvaisten kotitalouksien selviytymiseen. Tarkoituksena oli arvioida viimesijaisen sosiaaliturvan riittävyttä takaamaan sovelias toimeentulo ja kulutuksen taso. Ensin oli määriteltävä, mikä tämä sovelias kulutuksen tason malli voisi olla. Samanlainen asetelma, mutta lähtökohdiltaan ja lähestymistavoiltaan erilainen oli myös Terhi-Anna Wilskan (1999) väitöstutkimus nuorten, sosiaaliturvasta riippuvaisten perheiden kulutuksesta Suomessa ja Britanniassa.

Tarpeiden politiikka: suhteellinen, konsensuaalinen ja normatiivinen metodi

Vuonna 1997 käynnistyi Stakesin ja Kuluttajatutkimuskeskuksen toteuttama kolmiosainen vähimmäisturvaprojekti, jonka tehtävänä oli kehittää menetelmiä sosiaalisen minimiturvan kysymysten tarkasteluun sekä tehdä konkreettisia arvioita minimiturvan tarvittavasta tasosta ja riittävydestä (Kosunen 1999; Forma & Heikkilä & Keskitalo 1999; Aatola & Viinisalo 1999). Hanke liittyi köyhyystutkimuksen perinteeseen ja siinä kiinnitettiin huomiota erityisesti välttämättömyys- ja kohtuullisen kulutuksen määrittelyyn. Se liittyi kansain-

väliseen ja suomalaiseseen keskusteluun sosiaaliturvan kannustavuudesta, työllistämisen edistämisestä ja syrjäytymisen ehkäisemisestä sekä toteutettuihin lakimuutoksiin. Kannustinvaikutuksia painotti erityisesti Suomessa kannustinloukkutyöryhmä, jonka mukaan vähimmäisturvan tason tuli olla sellainen, että työmarkkinoille osallistuminen olisi riittävän houkutteleva vaihtoehto sosiaaliturvaetuksien varassa eläville ihmisille (Valtioneuvoston kanslia 1996). Käydyt keskustelut liittyivät myös korkeaan työttömyyteen sekä suhteelliseen köyhyyteen erityisesti EU-alueella. Sosiaaliavulla nähtiin olevan kaksi perustavoitetta. Sen avulla ensinnäkin ehkäistiin äärimmäistä köyhyyttä ja toiseksi sosiaalista syrjäytymistä. (Forma & Heikkilä & Keskitalo 1999, 22.)

Toimeentulotukea kehitettäessä 1970- ja 1980-luvuilla kohtuullinen toimeentulo tulkittiin elintasoksi, joka ei merkittävästi poikkea väestön keskimääräisestä kulutustasosta (Komiteanmietintö 1974, 11; Sosiaali- ja terveystoimi 1984, 39). Tuolloin toimeentulotuen tavoitteena oli taata jokaiselle kotitaloudelle sellainen tulotaso, että se mahdollistaa heille sosiaalisesti hyväksyttävän elintason edellyttämän välttämättömyys- eli peruskulutuksen sekä ainakin osan valinnaisen kulutuksen toteutumisesta (Komiteanmietintö 1974, 9–10.) Tuesta muodostui kuitenkin hyvin niukkaa. Tuen pohjaksi otettiin kansaneläkelaki. Tuen taso ja määräytymisperusteet määriteltiin valtioneuvoston päätöksellä. Se perustui niin sanottuun suppean perusosan malliin, jossa perusosan vähimmäistaso yksinäisellä henkilöllä oli 44 prosenttia kansaneläkelain mukaisesta tasosta. Perusosa oli kiinteä, taasoltaan määritelty tuen osa, johon sisältyivät ravintomenot ja käyttövarat. Tuen tarveharkintainen osa oli riippuvainen kuntien soveltamiskäytännöistä. Toimeentulotuen laaja perusosa otettiin käyttöön asteittain vuoden 1989 alusta lähtien. Laaja perusosa yksinäisellä henkilöllä ja yksinhuoltajalla oli 80 prosenttia täyden kansaneläkkeen määrästä. Ravintomenojen ja käyttövarojen lisäksi laajaan perusosaan sisältyivät muut jokapäiväiseen toimeentuloon kuuluviksi luettavat menot kuten TV-lupamaksu, sanomalehden tilausmaksu, puhelimen käyttömenot, vaatemenot ja harrastusmenot sekä vuodesta 1997 lähtien myös osa asumismenoista. Tarveharkintaa siis vähennettiin. (Forma & Heikkilä & Keskitalo 1999, 27.)

Kannustinloukkutyöryhmän (Valtioneuvoston kanslia 1996) valmistelusta alkaneen työn tuloksena työttömyysturvaa ja perhepolitiikkaa uudistettiin vuonna 1997 sekä osana valtion vuoden 1998 tulo- ja menoarviota tehtiin perusturvaan muutoksia. Tällöin parannettiin perusturvaa korottamalla asumistukea ja opintotukea. Sen sijaan toimeentulotukeen tehty muutokset olivat heikennyksiä aikaisempaan verrattuna, ja tehtyjen selvitysten perusteella toimeentulotuen varassa elävien tulotaso aleni. (Forma & Heikkilä & Keskitalo 1999, 27.)

Osana vuonna 1995 voimaan tullutta perusoikeusuudistusta oikeus välttämättömään toimeentuloon sisällytettiin hallitusmuotoon. Perustoimeentuloturvan on katsottu merkitsevän pidemmälle menevää turvaa kuin oikeus

välttämättömään toimeentuloon. Toimeentulotuesta säädettiin ensimmäistä kertaa lailla vuonna 1998. Lain mukaan ”toimeentulotuen avulla turvataan henkilön ja perheen ihmisarvoisen elämän kannalta vähintään välttämätön toimeentulo”. (Forma & Heikkilä & Keskitalo 1999, 28.)

Vähimmäisturvaprojektissa selvitettiin kolmella erilaisella menetelmällä, onko minimitasoinen sosiaaliturva sellaisella tasolla, että siitä riippuvaiset kotitaloudet tulevat sillä toimeen. Tutkimuskohteena olivat päätöksenteon arviointi ja seuraukset tilanteessa, jossa muutoksia oli tapahtunut, mutta tutkimustuloksia voitiin käyttää myös tulevassa päätöksenteossa, kun haettiin sopivaa tasoa minimiturvalle. Tutkimuksessa selvitettiin lisäksi, mikä on se vähimmäisturvan taso, jonka eri yhteiskuntaryhmät – sekä kansalaiset että päätöksentekoa lähellä olevat elinkeinoelämän johtajat, virkamiehet ja kansanedustajat – ovat valmiita hyväksymään ja rahoittamaan. Yksi tutkimusintressi oli siis yhteiskunnallisten hyvinvointijärjestelmien legitimitetin selvittäminen. (Forma & Heikkilä & Keskitalo 1999, 19.)

Hankkeessa omaksuttiin pohjoismainen käsitys ”kohtuullisesta kulutuksesta”, mikä tarkoitti kulutustasoa, joka on välttämätön ylläpitämään fyysisistä ja psyykkistä terveyttä ja antaa mahdollisuuden osallistua yhteiskunnassa tavanomaiseen toimintaan sosiaalisesti hyväksytyllä tavalla (Borgeraas 1987; Aatola & Viinisalo 1999, 22; Forma & Heikkilä & Keskitalo 1999, 33; Kosunen 1999, 32). Kohtuullisen normaalin kulutuksen tasoa etsittiin vähimmäisturvaprojektissa kolmella menetelmällä. Ensimmäinen perustui toteutuneen kulutuksen tilastolliseen tarkasteluun, jossa aineistona olivat Tilastokeskuksen vuoden 1995 Kulutustutkimuksen tiedot (Kosunen 1999). Tutkimuksessa etsittiin tavanomaista ja välttämätöntä kulutusta. Siinä selvitettiin suomalaisten kotitalouksien kulutuksen tasoa ja rakennetta, määriteltiin välttämättömyyskulutusta sekä selvitettiin, oliko toimeentulotuki riittävän suuruinen takaamaan kohtuullisen kulutuksen tason, sekä oliko sen sisältämä ekvivalenssiskaala perusteltu. Kohtuulliseksi tulkittiin sellainen kulutus, joka oli jakautunut mahdollisimman tasaisesti väestön keskuudessa sekä sellainen kulutus, joka oli tyypillistä kotitalouksille, joilla oli alhainen tulo- tai kulutustaso. Vähän kuluttavien tai pienituloisten kulutuksen oletettiin suuntautuvan nimenomaan välttämättömäksi katsottavaan kulutukseen. Sosiaaliturvan tasoja mitoitettaessa usein käytetty viiteryhmä onkin ollut pienituloisin viidennes ja sen kulutuksen rakenne ja taso.

Toinen menetelmä oli subjektiivinen konsensuaalinen malli, jossa tutkittiin suomalaisten käsityksiä omasta toimeentulostaan sekä niukan, kohtuullisen ja ylellisen toimeentulon tasosta. Rahamääräisten käsitysten lisäksi asiaa lähestyttiin elämäntavan ja kulutuksen kautta, eli mitkä olivat ne hyödykkeet ja kulutuksen kohteet, jotka voitiin suoda myös yhteiskunnan tuen varassa eläville. Tutkimuksessa selvitettiin myös, millaista yhteiskunnan tai valtion vastuun tulisi olla, ja minkä suuruista vähimmäisturvan tason tulisi olla. Vastakkain tässä olivat näkemykset, joiden mukaan syrjäytyminen oli

joko yksilöstä itsestään johtuvaa tai yksilöstä riippumattomista yhteiskunnan rakenteista johtuvaa (Forma & Heikkilä & Keskitalo 1999, 63). Vaikka tutkimuksen painopisteenä oli minimiturvan tason selvittäminen, siinä kiinnitettiin huomiota myös hyvinvointijärjestelmän sekä demokratian toimivuuteen. Hyvinvointijärjestelmien toimivuutta arvioitiin tarkastelemalla, miten huono-osaisuus periytyy sukupolvelta toiselle. Tutkimustulokset viittasivat huono-osaisuuden olevan Suomessa periytyvää, jonka tutkijat näkivät olevan vastoin pohjoismaisen hyvinvointimallin periaatteita. Näiden periaatteiden mukaisesti nimenomaan eriarvoisten lähtökohtien tasoittaminen yhtäläisin perustein tarjottavien palveluiden ja toimeentuloturvan avulla on ollut keskeistä pohjoismaiselle hyvinvointimallille. Tulokset tulkittiin toisaalta niin, että yhteiskunnallinen tulonjaon taseus ei ole ollut riittävän tehokasta minimoimaan kansalaisten lähtökohtien epätasa-arvoa ja toisaalta niin, että kansalaisilta on puuttunut kykyä hyödyntää hyvinvointijärjestelmien tarjoamia mahdollisuuksia (Forma & Heikkilä & Keskitalo 1999, 85, 88.) Edustuksellisen demokratian toimivuutta voitiin tutkimuksessa arvioida vertaamalla kansanedustajien ja kansalaisten näkemyksiä toisiinsa. Tulosten mukaan demokratia näytti toimivan melko hyvin vähimmäisturvaa koskevien periaatteellisten kysymysten osalta. Kansalaisten ja kansanedustajien näkemykset olivat varsin lähellä toisiaan.

Kolmas tapa selvittää kohtuullisen toimeentulon kysymystä oli normatiivinen tarvebudjettimenetelmä. Tarvebudjettien laatiminen on perinteinen menetelmä, jonka lähtökohdat löytyvät 100 vuoden takaisesta köyhyystutkimuksesta (Rowntree 1901), ja jota on alettu uudelleen soveltaa 1980-luvulla useissa maissa. Pohjoismaissa sen käyttö yleistyi velka- ja talousneuvonnassa talouslaman ja kotitalouksien velkaantumisen seurauksena. Tarvebudjettien avulla on määritelty toimeentuloturvajärjestelmien tasoa Yhdysvalloissa, Kanadassa, Isossa-Britanniassa sekä Saksassa. (Aatola & Viinisalo 1999, 27.)

Tarvebudjetin laadinnassa lähtökohtana ovat ihmisten perustarpeet ja heidän tavanomainen toimintansa. Niihin liittyvistä kulutustarpeista johdetaan normatiivinen kulutustaso, jota kuvataan konkreettisella markkinahyödykkeiden luettelolla. Menetelmä havainnollistaa sen, paljonko rahaa tarvitaan tietynlaisen kulutustason ylläpitoon. Se kuvaa, kuinka paljon kohtuulliseksi tai minimitasoiseksi katsottava kulutustaso maksaa. (Aatola & Viinisalo 1999, 21–22.) Hyödykeluettelot sisältävät sellaisia markkinahyödykkeitä, joita useimmat kotitaloudet tutkimusten mukaan ovat hankkineet, tai joita niiden arvioidaan tarvitsevan tavanomaisessa toiminnassaan. Kulutustarpeita tarkastellaan iän ja kotitaloustyyppin mukaan. Hyödykeluetteloiden laadinnassa voidaan käyttää asiantuntija-arvioita, empiiristen kulutustutkimusten tuloksia tai yleiseen mielipiteeseen liittyviä käsityksiä. Hankkeen yhteydessä laadittu tarvebudjetti sisälsi arkielämäänsä liittyneen kulutuksen eli elintarvikkeet, vaatetuksen, hygienian sekä ruokataloudessa, vaatehuollossa ja siivouksessa tarvittavat päivittäistavarat. Lisäksi siinä tarkasteltiin muuta toimeentulotuen

perusosaan sisältyvää kulutusta, terveydenhoitomenoja, informaatiomenoja, paikallismatkoja sekä virkistys- ja harrastusmenoja. Ravintobudjetin laadinnassa käytettiin olemassa olevia suomalaisia ja yhteispohjoismaisia ravitsemussuosituksia. Muut budjetit perustuivat tutkimuksiin ja asiantuntija-arviointiin. Niitä verrattiin myös konsensuskyselyn antamiin tuloksiin.

Tarvebudjettilaskelmien perusteella talouden rakenteesta riippuen ravinnon, vaatetuksen, hygienian ja kotitaloustarvikkeiden menot veivät keskiarvohinnoilla arvioiden 65–80 prosenttia toimeentulotuen perusosasta. Perusosan loppuerällä tuli kattaa vähäiset terveydenhoitomenot, informaatiomenot, paikallismatkat, virkistys- ja harrastusmenot sekä 7 prosenttia asumismenoista. Tutkijat totesivatkin, että toimeentulotuen tasolla elävien kotitalouksien toimeentulo oli niukkaa ja ne joutuivat etsimään edullisia keinoja selviytyäkseen arkielämästä. (Aatola & Viinisalo 1999, 125.)

Tutkijat totesivat, että käytännössä toimeentulotuki ei tarjonnut mahdollisuuksia yhteiskunnassa vallitsevan elämäntavan noudattamiseen, vaan kysymys oli koko ajan vain ns. peruskulutuksesta, joka oli rajattu koskemaan vain tietynlaista kulutusta. Tämä johtuu tietenkin siitä, että toimeentulotukilainsäädännössä peruskulutukseksi ja perusosalla korvattavaksi on määritelty tietynlainen kulutus. Tämä merkitsi sitä, että kulutuksen tarkastelu kohdistui siihen kulutuksen osaan, joka koko väestön tasolla on suhteellisesti supistumassa. Lähtökohtaisena tavoitteena oli kuitenkin saavuttaa kulutuksen taso, joka olisi lähellä yhteiskunnan tavanomaista kulutusta. Tarkastelun toisena lähtöoletuksena oli näkemys kulutuksen sosiaalisesta ja kulttuurisesta yhtenäisyydestä – että on olemassa joku tavanomainen kulutus. Nämä lähtöoletukset tavallaan hyväksyivät kulutuksen eriytymisen sen polarisaation merkityksessä, mutta eivät sen fragmentoitumisen merkityksessä, jotka muutospiirteet ovat parhaillaan samanaikaisesti tapahtumassa. Kulutuksen polarisoituminen tarkoittaa sitä, että kulutuskäyttäytyminen jakautuu vastakkaisilta vaikuttaviin muotoihin, kun taas kulutuksen fragmentoituminen merkitsee eriytmistä hyvinkin erilaisiin ja mahdollisesti melko pieniin kuluttajaryhmiin. (Raijas 2001, 2–3.) Viimesijaisen sosiaaliturvan määrittymisen periaatteisiin sisältyy käsitys polarisaatiosta siinä mielessä, että on olemassa kaksi erilaista kulutuksen mallia, toinen hyväosaisille ja toinen huono-osaisille. Yhteiseksi nähtiin tietynlainen peruskulutus, mutta tämän ylittävä kulutus oli mahdollista vain hyväosaisille. Tämä perustui perinteiseen näkemykseen kulutustarpeiden määrittymisestä ja siihen liittyvistä valinnanvapauksista.

Toteutuneeseen kulutukseen perustuneiden tutkimustulosten mukaan toimeentulotason suuruksilla tuloilla elävät kotitaloudet kuluttivat todellisuudessa eri tavoin kuin peruskulutus ja toimeentulotuen perusosalla katettavaksi ajateltu kulutus oli määritelty. Näiden tulosten perusteella peruskulutukseen tulisi liittää myös esimerkiksi kotitalouskoneita ja laitteita sekä niiden korjauksesta aiheutuvia menoja, lastenhoitopalveluita ja tupakkamenoja (Kosunen 1999, 116–118). Myös konsensusaineiston perusteella

tietyt kodinkoneet tulisi turvata yhteiskunnan tuen varassa eläville. Tällaisia olivat pyykinpesukone, pölynimuri, pakastin, televisio sekä puhelin. (Forma & Heikkilä & Keskitalo 1999, 59.)

Se, mitä 1990-luvulla pidettiin hyväksyttävänä kulutuksena ja toimeentulotukeen oikeuttavana, ei ollut kovinkaan paljon muuttunut 100 vuoden aikana. Hyväksyttävänä pidettävä kulutus sisälsi fyysisten – ravinnon, asumisen ja vaatetuksen – sekä kulttuuristen – tiedonvälitykseen liittyvien – tarpeiden tyydyttämiseen liittyvän kulutuksen. Näin kansalaisille taattiin elatuskyky sekä yhteiskuntaan integroitumisen kyky. Itse asiassa tulevaisuuteen varautumisen kyky oli otettu paremmin huomioon 100 vuoden takaisessa tarkastelussa kuin nykypäivän toimeentulotuen saantiperusteissa. Aiemmin tulojen katsottiin tarpeelliseksi kattaa myös riittävän vakuutusturvan kustannukset. Nykyisin vakuutusmaksut kuuluvat ainoastaan toimeentulotuen harkinnanvaraiseen osaan. Myöskään konsensuskyselyn perusteella vakuutusturvaa ei pidetty itsestään selvänä (Forma & Heikkilä & Keskitalo 1999, 58).

Identiteettipoliittikka

Terhi-Anna Wilska (1999) käsitteli Isossa Britanniassa Lancasterin yliopistossa hyväksytyssä väitöskirjassaan *Survival with Dignity? The Consumption of Young Adults during Economic Depression: A Comparative Study of Finland and Britain 1990–1994* nuorten aikuisten kulutusta sosiaalisen kansalaisuuden ja kulutusyhteiskuntaan kuulumisen teemojen kautta. Nuori aikuinen tarkoitti ikäryhmän 25–34 -vuotiaiden kotitalouksia. Tutkimuksella oli liittymänsä 1990-luvun alun lamaan ja sen seurauksiin sekä väestörakenteen muutoksesta käytyyn keskusteluun ja ikäryhmien välisen eriarvoisuuden kasvuun. Erityisen ongelmallisena Wilska piti vallan keskittymistä suurille ikäluokille, joka ilmeni etuuksien leikkausten kohdistumisena nuorten, esimerkiksi opiskelijoille ja nuorille lapsiperheille tarkoitettuihin etuihin vanhempien ikäryhmien etuuksien pysyessä koskemattomina (Wilska 1999, 14–15). Tutkimus liittyi myös hyvinvointivaltiota käytyyn keskusteluun ja eri hyvinvointivaltioregiimien vertailuun. Vertailussa olivat Suomi ja Britannia, joista Suomi edusti lähinnä pohjoismaista universaaleihin etuuksiin perustuvaa mallia ja Britannia anglosaksista liberaalia mallia, jossa sosiaaliturvan harkinnanvaraisuus ja markkinoiden asema oli merkittävä (Wilska 1999, 58). Kun vähimmäisturvaprojekti kiinnitti huomiota välttämättömään peruskulutukseen, niin Wilskan lähtökohtana olivat kulutuksen merkitykset identiteetin muodostumisessa ja hedonismissa. Näiden hän arveli ilmenevät erityisesti vapaa-aikaan liittyvässä ja ylellisyyskulutuksessa, kuten matkailussa ja urheilussa (Wilska 1999, 50).

Osallisuuden teemaa Wilska käsitteellisti liittymisenä kulutusyhteiskuntaan sosiaalisena kansalaisena, jonka hän samaisti kuluttajakansalaisuuteen: ”Taloudellinen riippumattomuus on pääasiallinen tekijä olla aikuinen ja

kuluttajakansalainen”...”[T]aloudellinen riippuvuus muista ihmisistä sisältää valtasuhteen, jossa henkilö, joka omistaa rahan myös kontrolloi sen käyttöä”. Myös toimeentulotuen saanti sisälsi kulutusta rajoittavia piirteitä. (Wilska 1999, 103.) Tarkemmin sanoen riippuvuus sisälsi riskin syrjäytyä hedonistisesta kuluttajamaailmasta, joka merkitsee valintoja ja mielihyvän etsintää sekä itsensä toteuttamista (Wilska 1999, 188). Suomessa tehtiin 1990-luvulla myös laadullista kulutuksen merkityksistä lähtevää syrjäytymistutkimusta, joita olivat esimerkiksi Turo-Kimmo Lehtosen ylivelkaantuneiden kulutustapoja koskenut tutkimus (Lehtonen 1999) sekä Johanna Kiilin pienituloisten yksinhuoltajien kulutustottumuksia selvittänyt tutkimus (Kiili 1999).

Vähimmäisturvaprojektin perinteistä välttämättömyyskulutusta korostaneen, EU:n osallisuutta kulutusyhteiskuntaan korostaneen ja kulutuksen merkityksiä ja kuluttajakansalaisuutta korostaneen tutkimuksen näkemykset olivat kovin erilaisia. Välttämättömyyteen liittyvä kulutuksen malli edusti kulutuksen polarisoitumista. EU:n näkemys katsoi kuluttajakansalaisia hallinnon ja tehokkuuden näkökulmasta, eli miten taataan kuluttajille sellaiset tiedot ja taidot, jotta sosiaalisesti ja arvoiltaan yhtenäistä Eurooppaa voitaisiin rakentaa, sekä miten poistaa niitä esteitä, jotka seuraavat tiedon puutteesta ja puutteellisista kyvyistä liikkua joko virtuaalisessa todellisuudessa tai fyysisessä todellisuudessa. Terhi-Anna Wilskan näkemys perustui kulutuksen merkityksiin ja kullekin kuluttajalla mahdollisuutta merkityksellisen identiteetin rakentamiseen vapaiden kulutusvalintojen kautta. Näkökulmien eroista johtuen kiinnostus kohdistui erilaiseen kulutukseen. Vähimmäisturvaprojekti käsitteli perinteisesti välttämättömyytenä pidettyä kulutusta. EU:n kiinnostus kohdistui paitsi välttämättömyyskulutukseen, myös ennen kaikkea sellaiseen kulutukseen, jolla integroidutaan yhteisöön. Terhi-Anna Wilskan kiinnostuksen kohteena oli vapaavalintainen kulutus, jolla on merkitystä ennen kaikkea identiteetin muovaamisen kannalta.

Euroopan unionin kuluttajien ja kulutusmarkkinoiden kilpailukyky

Kulutuksen hallinnan markkinaehtoistumisesta on esitetty näkemyksiä jo 1980-luvulta lähtien (Rose 1999; Miller & Rose 1990; Bauman 1988; 1998; Eräranta & Moisander 2006). Tarkastelen tätä näkemystä Euroopan Unionin nykypäivän kuluttajapolitiikan ja kulutusmarkkinoiden järjestämistavoitteiden sekä siitä tuotetun tiedon kautta. EU:ssa kuluttajapolitiikka on suhteellisen uusi aihealue. Asioiden käsittely EU:ssa kuuluu komission terveys- ja kuluttaja-asiain pääosastolle (Directore General for Health and Consumers, DG SANCO). Komissio hyväksyi vuonna 2005 yhteisen terveys- ja kuluttajansuojastrategian vuosiksi 2007–2013 (Comission of the European Communities 2005). Kuluttajapolitiikka on nivottu kiinteästi yhteen EU:n tavoitteiden kanssa. Kulutus nähdään EU:ssa tärkeänä talouden edistäjänä ja kuluttajamarkkinat keskeisenä yhteisöön integroitumisen alueena:

”EU:n 493 miljoonaa kuluttajaa ovat keskeisessä asemassa EU:n kolmen tärkeimmän haasteen kannalta, joita ovat kasvu, työpaikat ja tarve saada yhteys kansalaisiin. Kuluttajat ovat talouden elinehto, koska heidän kulutuksensa osuus on 58 prosenttia EU:n bruttokansantuotteesta. Kuluttajat, joilla on luottamusta, tietoa ja vaikutusmahdollisuuksia, ovat talouden muutoksen vauhdittajia, koska heidän valintansa ohjaavat innovaatioita ja tehokkuutta. Kansalaisten asema kuluttajina on myös sellainen, jonka kautta saadaan suoriin yhteys kansalaisten elämään ja pystytään osoittamaan EU:sta saatavat edut.” (Euroopan yhteisöjen komissio 2007, 2.)

EU:n kuluttajapolitiikan keskeisinä tavoitteina on vuoteen 2013 mennessä saavuttaa aikaisempaa yhtenäisemmät ja toimivammat sisämarkkinat. Yhteisyys tarkoittaa sitä, että kuluttajien luottamus vähittäismarkkinoiden tuotteisiin, kauppiaisiin, teknologiaan ja myyntimenettelyihin on silloin sama kaikkialla EU:ssa ja perustuu samantasoiseen suojaan. (Euroopan yhteisöjen komissio 2007, 6.)

Kulutus ja kuluttajamarkkinat ovat keskeisiä myös EU:n kilpailukyvyn kannalta suhteessa maailman muihin merkittäviin markkina-alueisiin. Tavoitteena on saada tässä asiassa maailman johtava asema: ”Sisämarkkinoilla on potentiaalia tulla maailman suurimmiksi vähittäismarkkinoiksi”. Talouden muutosten seurauksena kansantaloudet eivät enää ole luontevia talouskilpailun osapuolia, vaan tilalle ovat tulleet markkina-alueet. EU:n tavoitteen saavuttamisen esteenä on kuitenkin EU:n sisämarkkinoiden hajanaisuus, jotka muodostuvat kansallisten rajojen mukaisesti 27 ”minimarkkinoista”. Tätä hajanaisuutta poistamaan ja kansallisia raja-aitoja ylittävien yhteismarkkinoiden rakentamiseen tarvitaan kuluttajapolitiikkaa. Sitä tarvitaan myös vastaamaan markkinoilla tapahtuviin muutoksiin ja niistä seuraaviin ongelmiin, joita on esimerkiksi markkinoilla heikoimmassa asemassa olevien kuluttajien asema. Lasten kulutuksen lisääntyminen sekä väestön ikääntyminen lisäävät heikossa asemassa olevien kuluttajien määrää. Toiseksi markkinoiden säätelyn purkaminen ja kilpailun vapauttaminen esimerkiksi energia- sekä posti- ja viestintäpalveluissa aiheuttaa muutoksia. Kolmanneksi tieto- ja viestintäteknologian kehittyminen ja digitalisoituminen lisää mahdollisuuksia esimerkiksi sähköiselle kaupankäynnille. Myös tuotannon globalisoituminen jatkuu. (Euroopan yhteisöjen komissio 2007, 3–4.)

Keskeiset kuluttajapolitiikan tavoitteet ja keinot liittyvät kansalliset rajat ylittävän kaupan edistämiseen. Tällöin voidaan lisätä samanaikaisesti kuluttajien etua valinnanmahdollisuuksien lisääntymisenä sekä koko yhteisön tehokkuuden kasvua, koska kansalliset markkinat joutuvat kilpailemaan keskenään: ”Kun valtioiden rajat ylittävistä ostosten tekemisestä tulee todellinen vaihtoehto kansallisille markkinoille, kuluttajilla on enemmän valinnanvaraa ja kansalliset markkinat joutuvat kilpailemaan enemmän.” Erityisesti sähköisen kaupankäynnin nähtiin edistävän tätä yhteismarkkinoiden luomista.

(Euroopan yhteisöjen komissio 2007, 5.) EU:n kuluttajapolitiikan viisi prioriteettia ovat:

1. Parannetaan kuluttajamarkkinoiden ja jäsenvaltioiden kuluttajapolitiikan seurantaa,
2. Parannetaan kuluttajansuojaa koskevaa sääntelyä,
3. Parannetaan täytäntöönpanoa ja oikeussuojaa,
4. Parannetaan kuluttajille suunnattua tiedotusta ja valistusta,
5. Parannetaan kuluttajien asemaa muussa EU-politiikassa ja -lainsäädännössä, (Euroopan komissio 2007, 15.)

EU:n näkemyksen mukaan keskeinen este yhteismarkkinoiden luomiselle on kuluttajien tiedot ja taidot toimia markkinoilla sekä luottamuksen puute. Käsite, jota EU käyttää kuluttajapolitiikkansa yhteydessä on kuluttajien voimaannuttaminen (empowerment), kuluttajien vaikutusmahdollisuuksien parantaminen. Tämä edellyttää sitä, että kuluttajat tarvitsevat todellisia valinnanvaihtoehtoja, täsmällistä tietoa, markkinoiden avoimuutta sekä luottamusta, joka seuraa tehokkaasta suojasta ja toimivista oikeuksista. (Euroopan yhteisöjen komissio 2007, 13.) Luottamuksesta on tullut keskeinen käsite yhteiskuntapolitiikkaan ja -teoriaan. Tiedon ja luottamuksen puutteen poistaminen onkin kuluttajapolitiikan keskeisiä kysymyksiä. EU:n tavoitteena on luoda edellytyksiä kuluttajien luottamuksen lisääntymiselle toisaalta kuluttajansuojaan liittyvin yhdenmukaisin säännöksiin ja toisaalta tehdä kuluttajat oikeuksistaan entistä tietoisemmiksi tiedotuksen ja valistuksen avulla. Tällöin kulutusmarkkinat voisivat toimia itsesäätelvinä, jolloin säätely tapahtuisi kuluttajien ja tuottajien välisenä dialogina. Tämän dialogin toteuttamiselle kuluttajajärjestöillä on keskeinen asema (Consumer policy action plan 1999–2001, 9.)

Ensimmäinen prioriteetti EU:n kuluttajastrategian listalla liittyy tiedon tarpeeseen ja tuotantoon. Strategiassa todetaan ensinnäkin, että tarve luoda yhteys EU-kansalaisiin edellyttää seurantavälineiden ja indikaattoreiden tehokkaampaa kehittämistä, jotta voidaan arvioida markkinoiden toimintaa kuluttajien kannalta. Toiseksi poliittiset päättäjät tarvitsevat syvällistä tietoa kuluttajien käyttäytymisestä voidakseen parantaa säätelyn laatua. (Euroopan yhteisöjen komissio 2007, 15.) Lisäksi kuluttajat tarvitsevat tietoa valintojensa pohjaksi ja voidakseen toimia vastuistaan ja oikeuksistaan tietoisina kuluttajina.

EU tuottaa monenlaista tilastotietoa kuluttajamarkkinoista. Keskeiset indikaattorit liittyvät kuluttajamarkkinoiden kilpailukykyyn, kulutusmarkkinoilta syrjäytymiseen, kuluttajien luottamukseen sekä kuluttajien kykyihin ja taitoihin.

EU:n tilastovirasto on vuodesta 2001 lähtien julkaissut Euroopan kuluttajamarkkinoita kuvaavia tietoja. Useisiin eri tietolähteisiin perustuvia *Consumers in Europe* -julkaisuja on julkaistu tähän mennessä neljä (European

Commission 2001; 2005; 2007; 2009), joista kolme kuvasivat eurooppalaisten kuluttajamarkkinoiden laajuutta sekä koostumusta ja yksi ”verkostotoimialojen”, vesi-, kuljetus-, sähkö- sekä tieto- ja viestintäalojen tuottajamarkkinoita. Keskeinen indikaattori EU:n kuluttajamarkkinoiden kilpailukyvyn kannalta on kulutusmenojen yhteissumma EU-alueella. *Consumers in Europe* -julkaisun tietojen ja luokitusten perusteella voi tehdä sen johtopäätöksen, että EU kilpailee kuluttajamarkkinoidensa suhteen Yhdysvaltojen ja Japanin vastaavien markkinoiden kanssa (European Commission 2001, 11; 2005, 10). Sisämarkkinoiden laajuutta, tehokkuutta ja toimivuutta eri maissa kuvataan toisaalta kuluttajien ominaisuuksien ja heidän tekemiensä kulutusvalintojen sekä toisaalta kuluttajien asenteiden ja tyytyväisyyden mukaan. Toisaalta niitä mitataan EU-maiden kuluttajien lukumäärällä ja profileilla sekä kulutusmenojen kohdentumisena eri tarkoituksiin.

Kuluttajien luottamusta mitataan kuukausittain EU-maissa harmonisoidulla kuluttajabarometrillä. Luottamusindeksi muodostuu kuluttajien luottamuksesta omaan talouteensa ja maan talouden tulevaisuuden näkymiin. Lisäksi EU on DG SANCO:n ja Eurostatin toimesta parhaillaan suunnittelemassa uutta kuluttajapoliittista tutkimusta, jossa on tarkoitus mitata kuluttajien markkinoilla toimimisen kyvykkyyttä. Tämä tarkoittaa kuluttajien *tiedon tasoa* olemassa olevista tietolähteistä, kuluttajien oikeuksista sekä kuluttajasuojeluun liittyvistä instituutioista, heidän *itsetietoisuuttaan* ja *jämäkkyytään* toimia oikeuksiensa puolesta, *kyvystään lukea ja ymmärtää* yksinkertaista informaatiota sekä tunnistaa tuotevaroituksia ja symboleja, sekä *kuluttajien haavoittuvuutta*. (European Commission 2009, 3.) Haavoittuvuudella tarkoitetaan vanhusten ja lasten mahdollisesti puutteellisia kykyjä toimia markkinoilla. Erottelut on siis tarkoitus tehdä kyvykkäiden ja tietoisien kuluttajien sekä kyvyttömien ja haavoittuvaisten kuluttajien välillä. Kun 1700-luvulta lähtien on ollut tärkeää luokitella väestöä tuottaviin ja tuottamattomiin, niin yhä keskeisemmäksi on tullut luokitella kuluttajia heidän kykyjensä mukaan.

Minna Aution, Visa Heinosen ja Kaisa Huttusen suomalaisia kuluttajapoliittisia ohjelmia koskeneen tutkimuksen perusteella EU:n kaltaiset teemat ovat esiintyneet myös suomalaisessa kuluttajapolitiikassa (Autio & Heinonen & Huttunen 2008). Niissä on kannettu huolta heikkojen kuluttajien, kuten lasten, työttömien ja eläkeläisten asemasta. Heikon taloudellisen aseman lisäksi on viitattu kuluttajatietojen ja -taitojen puutteeseen. Ohjelmien taustalla on ollut usko valistukseen ja informaatioon. Kuluttajahallinnon kuluttajakuva vielä 1980-luvun alkuvuosina vallinneesta uhri -käsityksestä on muuttunut aktiivisen kuluttajakansalaisen suuntaan viimeistään 2000-luvulle tultaessa (Autio & Heinonen & Huttunen 2008, 56) .

4.8 Yhteenvetoa

Valinnanvapaus kulutuksessa ei ollut 1970- ja 1980-luvuilla mikään uusi käsite, mutta sen merkityssisältö muuttui valinnanvaihtoehtojen lisääntyessä. Aikaisemmin puhuttaessa vapaavalintaisesta kulutuksesta tarkoitettiin sitä, että on mahdollista kuluttaa yli välttämättömyyskulutuksen. Valinnaiseen kulutukseen liitettiin vapaa-ajan kulutus tai ylipäättään lähes kaikki sellainen kulutus, joka ei liittynyt elämän välttämättömyksiin, kuten elintarvikkeisiin, asumiseen tai vaatetukseen. Uudessa merkityksessä valinnanvapaus merkitsi sitä, että tarpeet voitiin tyydyttää tai hyvinvointi saavuttaa monella eri tavalla. Tämä tarkoitti, että saman tarpeen tyydyttämiseen piti olla tarjolla useita vaihtoehtoja, joista kuluttaja pystyi valitsemaan omien mieltymystensä mukaisesti parhaan mahdollisen. Valinnanvapauksien korostaminen liittyi markkinoiden ja tarjonnan laajenemiseen. Tuotemerkistä tuli keskeinen markkinoinnin ja myynnin edistäjä. Ajattelutapa laajeni myös julkisten hyvinvointipalveluiden tuottamiseen. Palvelujen tarvitsijalla piti olla valinnanvapautta, esimerkiksi julkisesti tuotettujen sosiaalipalvelujen rinnalla tarjottiin myös vastaavia yksityisesti tai kolmannen sektorin toimesta tuotettuja palveluita. Valinnanvapauden käsitettä voitiin käyttää perustelemaan julkisten palveluiden vähentämistä sekä markkinoiden edistämistä. Valinnanvapauden nimissä vastuuta saatiin siirrettyä kuluttajalle, jonka valinnanvapauksien nimissä oli pakko tehdä valintoja. Valintojen tarkastelu ulotettiin kulutuksen lisäksi koskemaan myös muita elämänvalintoja. Aikaperspektiiviä laajennettiin myös nykyhetken lisäksi tulevaisuuteen. Valinnanvapauksien kasvaessa ongelmaksi tulivat näistä aiheutuvat riskit. Riskien arviointiin kehitettiin useita erilaisia rationaalisen kalkyloinnin välineitä, ekonometrisiä malleja ja laskentamalleja, joilla valintojen vaikutuksia voitiin arvioida kuluttajien kannalta, kansantalouden kannalta sekä tulevaisuuden kannalta.

Suomessa muokattiin 1990-luvulla uusia tapoja hallita taloutta, jota ei enää voitu hahmottaa kansallisena, rajallisena kokonaisuutena – kansantaloutena – sekä kansalaisten toimeentuloa ja kulutusta. Kansalaiset hahmotettiin paljolti markkinoilla toimivina kuluttajina, joiden valintoihin ei voitu enää kilpailullisista syistä vaikuttaa julkisilla hyvinvointijärjestelmillä lisäämällä kulutusmahdollisuuksia vaan omatoimisuuteen, työhön ja yrittäjyyteen kannustamisella sekä säätelemällä kulutuksen kohdistumista kulutusverotuksella. Toimeentulon ja kulutuksen hallinnan problematiikassa yhdistyivät talouden tehokkuus uudenaikaisena kansainvälisenä kilpailuna, sosiaalinen oikeudenmukaisuus ja kilpailuun kannustavuus sekä talouden ekologiset vaikutukset, jotka kytkeytyivät sukupolvien väliseen oikeudenmukaisuuteen. Kulutuksen hallinnan markkinaehtoistuminen on tarkoittanut sitä, että aiemmin valtion tai laajemmin julkisen sektorin järjestelyt ja käytännöt on siirretty tapahtuviksi markkinoilla tai ainakin markkinalogiikan mukaisesti. Tämä ei ole tarkoittanut julkisen säätelyn vähenemistä, vaan sen luonteen

muuttumista. Suorista vaikuttamisen keinoista on siirrytty epäsuoriin – edistäviin – vaikuttamisen keinoihin. Näitä ovat olleet toisaalta markkinoiden toiminnan esteiden purkaminen sekä toisaalta kansalaisten taitojen ja tietojen edistäminen toimimaan näillä markkinoilla taitavina kuluttajina. Tapahuneet muutokset ovat merkinneet myös huomion kiinnittämistä erityisesti kulutuksensa suhteen marginaaliryhmiin. Kulutuksen hallinta ilmeni 1900-luvun lopulla yhteisöjen politiikkana, jossa kuluttamisen eettiset kysymykset siirrettiin yhteisöjen vastuulle sekä perintöpolitiikkana, jonka tarkoituksena oli saada kuluttajat ottamaan huomioon myös tulevien sukupolvien tarpeet. Kuluttajien, joiden kulutusresurssit olivat vähäiset, ongelmien käsittelyyn oli tarjolla kaksi politiikkaa, perinteinen välttämättömyyksien määrittelystä lähtevä tarpeiden politiikka ja identiteettipolitiikka. Verrattuna 1980-lukuun riskejä katsottiin 1990-luvulla eri suunnasta. Kun 1980-luvulla oli kiinnitetty huomiota kulutusvalinnoista aiheutuviin riskeihin kansantaloudelle, markkinoille ja kuluttajille, 1990-luvulla arvioitiin globaalien, arvaamattomien markkinoiden aiheuttamia riskejä kuluttajille sekä kansalliselle julkiselle taloudelle.

Kulutusta ja toimeentulon jakautumista tutkittiin varsin paljon erilaisista näkökulmista lähtien 1990-luvulla. Poliittisten suunnanmuutosten ja uudelleentulkintojen vaikutuksia ja seurauksia selvitettiin monelta kantilta. Jäsenyksinä käytettiin sekä perinteisiä että uudempia tapoja. Paljon tutkittiin myös kansalaisten mielipiteitä. Näiden tutkimusten mukaan hyvinvointivalttiollisten järjestelmien kannatus suomalaisten keskuudessa on suurta. Kansalaiset kannattavat kattavaa ja hyvätasoista sosiaaliturvaa ja julkisen sektorin merkittävää osaa palveluiden tuottamisessa. He kannattavat myös tuloerojen tasaamista ja ovat valmiita jopa veronkorotuksiin. (Forma ja muut 2007, 9, 51.) Tiedon puutteesta eivät päätöksentekijät ole ainakaan kärsineet, mutta vastaako tämä tieto muuttuneita olosuhteita ja rakenteita?

5 *Kulutuksen tieto ja taito*

Tutkimuksessani olen tarkastellut, miten väestön kulutusta on pyritty hallinnoimaan Suomessa 1900-luvun aikana. Kysymystä olen lähestynyt väestön kulutuksen tilastoinnin käytäntöjen kautta, jolloin olen tutkinut, minkälaisia kulutuksen yhteiskuntapoliittisen hallinnan muotoja, instituutioita ja käytäntöjä on esiintynyt, ja mikä on ollut tilastotiedon paikka näissä käytännöissä? Miten kulutuksen hallinnan muutokset ovat ilmenneet tilastollisten käytäntöjen muutoksissa?

Kulutuksen hallintaa olen käsitellyt Michel Foucaultilta peräisin olevan modernin liberaalin hallinnan näkökulmasta käsin (Foucault 1991). Tällöin kulutuksen hallinnan voidaan ajatella sisältävän kaikki ne pyrkimykset, joilla väestön kulutusta pyritään muovaamaan tietyn mukaiseksi vaikuttamalla yksilöiden toimintamahdollisuuksiin, pyrkimyksiin ja uskomuksiin. Pakottavan hallinnan sijasta moderni liberaali hallinta on erilaisin teknologioin hoiduttamista, ja se on yhtä paljon toisten käyttäytymiseen kuin omaankin vaikuttamista. Hallinnan ajattelutavassa tiedon ja vallan suhde on keskeinen. Moderni hallinta merkitsee ennen kaikkea tietoon perustuvia tapoja käsitteellistää todellisuutta. Foucault korosti, että modernissa hallinnassa on tärkeää kyetä tuottamaan totuuksia, tieteellispohjaisia diskursseja, joiden avulla todellisuus voidaan käsitteellistää hallinnan periaatteellisten tavoitteiden mukaisesti. Totuuksilla hän ei tarkoittanut kuitenkaan niiden ”totuuksien kokonaisuutta”, jotka on löydetty ja hyväksytty vaan niiden sääntöjen kokonaisuutta, joiden mukaan tosi ja epätosi erotellaan, ja joilla vallan vaikutukset kiinnitetään totuuteen. Hän korosti myös sitä, että totuudet tuotetaan poliittisissa kiistoissa ja yhteiskunnallisissa vastakkainasetteluissa. Tämä ei kuitenkaan tarkoita taistelua totuuden puolesta vaan kamppailua totuuksien statuksesta ja niiden taloudellisista ja poliittisista merkityksistä. (Foucault 2000a, 131–132.) Modernissa hallinnan tavassa valta on hajautunut ja verkostoitunut monenlaisiin instituutioihin ja tieto on välttämättömyyttä vallan ilmaisemiseen ja harjoittamiseen. Koska hallinnan tarkoitus on vaikuttaa käyttäytymiseen, tarvitaan ymmärrystä ja tietoa niistä alueista ja kokonaisuuksista – käyttäytymiseen vaikuttavista tekijöistä ja lainalaisuuksista – joihin halutaan vaikuttaa. Kun on kyse ihmisten hallinnasta, ennakkoletuksena on hallittavien vapaus. Hallinta tapahtuu heidän voimavarojensa tunnistamisen, edistämisen ja hyödyntämisen kautta (Rose 1999, 4).

Kulutuksen hallinnassa tiedon ja vallan suhteen analysoimiseen yhden näkökulman antaa kulutuksen tilastointi. Tilastotiedot ovat oleellinen osa hallinnan oikeuttamista ja arviointia. Tilastot liittyvät tiettyihin yhteiskunnallisiin kysymyksenasetteluihin, joten tilastojen kysymyksenasetteluista voidaan päätellä jotakin myös yhteiskunnallisista kysymyksenasetteluista. Tilastot myös tuovat ja luovat tietyn alueen tiedettäväksi ja tekevät sen mah-

dolliseksi interventioille. Tilastolliset indikaattorit sisältävät sekä kuvauksen olosuhteista että käsityksen siitä, miten näiden olosuhteiden tulisi olla (Desrosières 1998, 6–8). Niiden käyttö on siten mahdollista erilaisissa kiistoissa, joissa eri osapuolet voivat omista tulkintakehyksistään käsin käyttää samoja tilastolukuja perustelemaan jopa vastakkaisia kantojaan. Tämä tekee niiden käytöstä joustavaa.

Kulutuksen hallinnan tarkastelu tilastoinnin kautta on asettanut tutkimukselleni tiettyjä rajoituksia. Tilaston ja tilastoinnin olen ymmärtänyt tässä valtiollisena toimintana, jota perustellaan ja säädellään yhteiskunnallisesti, ja jolle asetetaan tiettyjä vaatimuksia lainsäädännössä sekä kansainvälisten järjestöjen taholta. Tilastojen tulee kuvata yhteiskuntaoloja siten, että niiden tuottamia tietoja voidaan käyttää hyväksi julkisessa ja yksityisessä päätöksenteossa. Tilastotoimen katsotaan perustuvan tiettyihin yleisesti – usein kansainvälisesti – sovittuihin periaatteisiin, joiksi luetaan mm. puolueettomuus, objektiivisuus, luotettavuus ja julkisuus (Euroopan yhteisöjen komissio 2005; ISI 1985; Tilastokeskus 2002). Tiedon tuotannon tavaksi ovat vakiintuneet tilastotieteelliset menetelmät, joilla voidaan perustella tilastotietojen keskeiset ominaisuudet: edustavuus ja vertailtavuus. Tilastotietojen käytön näkökulmasta niiden ”laadun” kriteereinä pidetään tiedon relevanssia, tarkkuutta, ajankohtaisuutta, käytettävyyttä, vertailtavuutta ja yhdenmukaisuutta (Tilastokeskus 2007). Relevanssi liittyy siihen, onko tilastotiedoilla yhteiskunnallista merkittävyyttä. Miten hyvin tiedot pystyvät vastaamaan niille asetettuihin vaatimuksiin? Oma tutkimuskysymykseni sivuaa relevanssin kysymystä, mutta en ole tarkastellut sitä niinkään tilaston laadun näkökulmasta, vaan yhteiskunnallisen tiedon tarpeen ja tilastotiedon tuottamisen välisenä suhteena osana hallinnan käytäntöä, eli sitä prosessia, miten tilastoinnin relevanssi muotoutuu ja rakennetaan kunakin ajankohtana. Lisäksi tutkimukseni liittyy tilastotoimen riippumattomuuden ja puolueettomuuden vaatimuksiin, jotka tarkoittavat sitä, että tilastotoimen tulee olla riippumatonta poliittisesta painostuksesta. En ole kuitenkaan tarkastellut tätä kysymystä poliittisen painostuksen näkökulmasta vaan käytäntönä, jossa tilastoinnin tapa ja sisältö sekä tietojen käyttö muotoutuvat suhteessa yhteiskunnallisiin tavoitteenasetteluihin ja käytäntöihin. Näkökulmani tilastointiin on siis konstruktivinen: tilasto on luomus, joka muotoutuu sopimuksenvaraisesti erilaisissa yhteiskunnallisissa käytännöissä.

Tilastotiedon näkökulma on rajannut kulutuksen hallinnan tarkasteluni lähinnä sen valtiolliseen ja yhteiskuntapoliittisiin – sosiaali-, talous- ja kuluttajapoliittisiin – yhteyksiin. En kuitenkaan halua väittää, että kulutuksen hallinta olisi ainoastaan valtiollista säätelyä, vaan esimerkiksi markkinat, mainonta, media, eturyhmät, kansalaisjärjestöt, mm. kuluttajaliike osallistuvat siihen merkittävästi (ks. esim. Heinonen 1998; 2004; Kortti 2003; Eräranta & Moisander 2006). Eri toimijat tekevät tulkintojaan kulutusta koskevista kysymyksistä ja sen hallinta muotoutuu näiden tulkintojen välisissä vuoro-

vaikutussuhteissa ja kiistoissa. Valtiolliset käytännöt ovat siis vain osa kulutuksen hallintaa. Niiden merkitys on kuitenkin ollut varsin merkittävä viime vuosisadan alusta lähtien.

Rajaus vaikuttaa myös kulutuksen käsitteeseen. Olen tarkastellut kulutusta väestön toimeentulon ja elatuksen sekä kulutuksen kohdentumisen, elämän ulkoisten puitteiden järjestämisen, kysymyksiä. Kulutuksen hallinta liittyy siis tässä yhteydessä niihin käsityksiin, pyrkimyksiin ja vaikuttamisen tapoihin, jotka koskevat näitä alueita.

Tilastollinen näkökulma on rajannut myös käyttämäni lähdeaineistoa ja sen analysoinnin tapaa. Olen analysoinut kulutuksen tilastointia sen tiedon tuotannon eri vaiheissa. Nämä vaiheet olen ymmärtänyt laajasti, jolloin ne ovat sisältäneet myös tilastoinnille asetetut yhteiskunnallisten tietotarpeiden määrittelyn sekä tietojen käytön eri yhteyksissään. Lähdeaineistona ovat olleet kulutuksen tilastointiin liittyneet asiakirjat: yhteiskunnallisia tavoitteenasetteluja linjaavat ohjelmapaperit, joissa tiedon tuotannolle on asetettu tavoitteita, tilastojen suunnitteluun ja toteutukseen liittyneet asiakirjat sekä julkaisut ja raportit, joissa tietoja on käytetty.

Tutkimus on ollut case-tutkimusta kahdessa mielessä. Ensinnäkin kulutuksen hallinnan tarkastelu tilastotiedon tuotannon käytäntöjen kautta on jo sinänsä yksi esimerkkitapaus kulutuksen hallinnasta. Toiseksi koko kulutuksen tilastointia koskevasta aineistosta olen valinnut osia case-tarkasteluja varten tilastotuotannon prosessin eri vaiheista. Kuvaus ei siis ole kattava erityisesti tiedon käyttöä kokevan vaiheen kannalta, koska olen keskittynyt siinä vain osaan tiedon käyttöyhteyksistä.

Tutkimusajanjakso käsitti 1900-luvun. Ajanjakson alku määräytyi kulutuksen tilastoinnin aloituksesta Suomessa ja edellinen vuosisadan vaihde oli sen luonteva päätöspiste. Tallöin oli mahdollista tarkastella myös jonkin verran Euroopan unionin vaikutusta kulutuksen tilastokäytäntöihin. Raportointi on edennyt pääpiirteissään kronologisessa järjestyksessä siten, että johdantoluvussa käsittelin kulutuksen tilastoinnin muotoutumisen lähtökohtia sekä tämän tutkimuksen lähtökohtia. Luku 2 käsitteli tilastoinnin aloitusta Suomessa liittyneenä sosiaalireformeihin ja kotitalousideologiaan sekä sen muuttumista 1920- ja 1950-luvuilla Elinkustannustutkimukseksi. Luvussa 3 oli kuvaus väestön kulutuksen ja toimeentulon sekä kansantalouden ja hyvinvointivaltion välisten yhteyksien käsitteellistämisestä sekä tämän vaikutuksesta tilastointiin lähinnä 1960- ja 1970-luvuilla. Seuraavassa luvussa tarkastelun kohteena oli kulutuksen käsitteellistäminen valintoina sekä niihin liittyvinä riskeinä. Luvun lopussa käsittelin 1990-luvun aikana tapahtuneiden muutosten – talouslaman ja kansainvälisen integraation – ja niistä tehtyjen uudelleentulkintojen yhteyksiä tietokäytäntöihin.

Eri lukujen yhteydessä käytetyille lähdeaineistoille olen tehnyt pääosin samankaltaisia kysymyksiä. Kysymysten painotukset ovat kuitenkin hieman vaihdelleet. Aineistosta olen pyrkinyt löytämään väestön toimeentulon ja kulu-

tuksen hallintaan liittyneitä yhteiskunnallisia kysymyksenasetteluja, tavoitteita ja niiden perusteluita sekä sitä keinovalikoimaa, jolla tavoitteisiin on ajateltu päästävän ja ongelmia ratkaistavan. Samoin olen aineistosta etsinyt kulloiseenkin kysymyksenasetteluun liittyviä tilastotoimelle asetettuja tietotarpeita sekä tilastoinnin käytännön toteutusta – tilastollisia käsitteitä ja luokituksia sekä indikaattoreita. Näistä olen pyrkinyt löytämään niitä poliittisia tavoitteita ja jäsenyyksiä, joita on sisältynyt väestön toimeentulon ja kulutuksen hallintapyrkimyksiin. Foucaultin ja hänen seuraajiensa ajatuksia modernista liberaalista hallinnasta olen käyttänyt metodisena ohjeena sekä tulkintakehyksenä.

5.1 Kulutuksen hallinta ja tieto

Kulutuksen tilastoinnista on sen olemassaolon aikana etsitty vastauksia toisaalta ns. sosiaaliseen kysymykseen ja toisaalta ns. taloudelliseen kysymykseen. Sosiaalinen kysymys tässä yhteydessä on liittynyt ihmisten toimeentulon järjestämiseen, köyhyyteen, sosiaaliseen turvallisuuteen ja eri yhteiskuntaluokkien tai väestöryhmien välisten suhteiden järjestämiseen. Taloudellinen on liittynyt siihen, miten yhteistä vaurautta ja kansallista kilpailukykyä on pyritty ja pystytty edistämään mahdollisimman tehokkaasti. Kulutuksen hallinta on liittynyt moderniin näkemykseen edistyksestä. Kansakunnan taloudellinen menestys ja väestön hyvinvoinnin edistäminen ovat olleet keskinäisessä vuorovaikutuksessa. Michel Dean onkin korostanut hallinnan liberaalin tavan käsittelevän ja etsivän tasapainoa taloudellisen hallinnan ja elämän prosessien hallinnan välillä, poliittisen talouden ja väestön bio-politiikan välillä (Dean 1999, 204.) Kulutuksen hallinnassa on paljolti kyse tämän suhteen säätelystä eri tavoin. Hallinnan tavat, perustelut ja teknologiat sekä tiedon tuotannon tavat ovat vaihdelleet sosiaalisen ja taloudellisen kysymyksen tulkinnasta riippuen. Hallinnan keinoille on ollut ominaista moderni tehokkuus- ja rationalisointiajattelu sekä integroiminen. Näkemys integroitumisen tavasta, siitä ketä integroidaan kuten myös siitä kokonaisuudesta, johon integroidaan, ovat vaihdelleet. Integraatiossa on kyse paljolti suhteiden määrittelystä: Miten määritellään kansalaisen suhde ympäröivään maailmaan? Miten määritellään kansalaisten keskinäisiä suhteita? Kulutus itsessään on myös yksi osa integroimisprosessia. Kulutuksella ei ainoastaan tyydytetä tarpeita ja haluja, vaan sillä myös liitytään ympäröivään maailmaan, joten kysymys tarpeiden tyydytyksen tavasta on merkityksellinen. Seuraaviin kappaleisiin olen koonnut yhteenvetoa kulutuksen tilastoinnin ja sen hallinnan välisistä yhteyksistä Suomessa 1900-luvulla. Arvioin niitä Nikolas Rosen (1999, 69–85) esittämän jäsenyyksen perusteella. Hän korostaa liberaalin hallinnan perustuvan *kurinpidolliseen, solidaariseen ja autonomiseen* hallinnan tapaan.

Seuraavalla sivulla olevassa taulukossa on tiivistelmä kulutuksen hallintaan liittyneistä käsitteellistämisen tavoista sekä niitä vastaavista hallinnan teknolo-

gioista sekä tilastotiedon käsitteellistämisen ja operationalisoinnin tavoista siten kuin ne ovat olleet tulkittavissa käyttämässäni lähdeaineistossa. Ensimmäisen sarakkeen ajanjaksoa koskeva tieto on viitteellinen, koska tapahtuneet muutokset eivät ole selvärajaisia. Uudet käsitteellistämisen tavat ja tulkin-
 nat ovat ilmaantuneet keskusteluihin, yleistyneet vallitseviksi käytännöiksi ja muuntuneet eritahtisesti eri yhteyksissä. Taulukon toinen sarake kuvaa sitä ”kokonaisuutta”, johon kansalaisia on kulutuksen hallinnan käytännöillä pyritty integroimaan, sekä sitä mekanisme, jolla tähän kokonaisuuteen on ollut tarkoitus integroitua. Taulukon kolmas sarake kuvaa sitä käsitteellistämisen tapaa, jolla kysymyksiä kulutuksesta ja sen hallinnasta on hahmotettu. Neljäs sarake kuvaa sitä hallinnan teknologiaa, keinovalikoimaa, jolla tiettyä ongelmaa on ajateltu ratkaistavan. Viidennessä sarakkeessa kuvataan sitä tiedon tuotannon logiikkaa – tiedon käsitteellistämisen tapaa – joka yhdistää toisaalta yhteiskunnallisen kysymyksenasettelun ja hallinnan teknologian ja toisaalta sitä kuvaavan tiedon muodon ja operationalisoinnin (sarake 6).

Taulukko 5.1

Kulutuksen hallinnan käsitteellistäminen, teknologiat sekä niihin liittyvät tiedon muodot

Ajanjakso	Kokonaisuuden käsitteellistäminen / siihen liittyminen malli	Kulutuksen hallinnan käsitteellistäminen	Hallinnan teknologia	Tiedon tuotannon logiikka	Tiedon muoto / indikaattori
1900-luvun alku	Kansakunta / työmarkkinat, perhe	Turvallisuus	Sivilisointi, rationalisointi, sääätely, vakuutus, sopimus	Välttämättömyyden ja tarpeiden logiikka	Ravitsemus- ja kotitaloustiede, Engelin laki / toimeentulominimi, elinkustannusindeksi
1950–1970-luvut	Kansantalouden hyvinvointivaltio / palkan-saajakuluttaja, väestöryhmä	Sosiaalinen oikeudenmukaisuus, tasa-arvo, demokratia	Taloukasvu ja hyvinvointijärjestelmät	Kansantalouden kiertokulmali	Taloustiede / ostovoiman jakautuminen, kulutusalttius
1980-luku	Kulutus-yhteiskunta / elämäntapa, yhteisöt	Autonomia	Markkinointi, kuluttajapolitiikka	Valinnat ja riskit	Sosiologia, liiketaloustiede, ekonometria / kuluttajasegmentit ja profiilit, mallit ja mallisimuloinnit
1990–	Globaalit markkinat / identiteetti	Voimaannuttaminen	Kannustaminen, yrittäjyys, ”luottamuspolitiikka”	Osallisuuden ja syrjäytymisen logiikka	Markkinoiden kilpailukyky, kuluttajien tiedot ja taidot, luottamus

Turvallisuutta, sosiaalista oikeudenmukaisuutta, vapautta jne. – käsitteitä, joita olen tässä kutsunut kulutuksen hallinnan käsitteellistämiseksi (taulukon kolmas sarake), ei pidä tässä yhteydessä ymmärtää abstrakteina arvoina tai pelkästään yhteiskuntapolitiikan päämäärinä, ei myöskään retorisina vakuuttamisen tapoina, joilla tiettyä politiikkaa perustellaan. Hallinnan näkökulmasta katsoen niitä voidaan pitää hallinnan rationaliteetin ja käytäntöjen yhdistelmänä, jossa on kyse ohjelmallisista järjestämis- ja kehittämispyrkimyksistä. Ne sisältävät sekä käsityksen siitä, mitä pidetään tavoiteltava että myös sen toimintalogiikan, jolla tähän tavoitteeseen ajatellaan päästävän.

Kulutuksen hallinnan käsitteellistämistä, siihen liittyviä hallinnan tapoja (teknologioita) ja tiedonmuotoja ei tule ymmärtää erillisinä tai perättäisinä prosesseina, vaan toisiinsa liittyvinä, toisiaan edellyttävinä prosesseina. Hallinnan sisäinen reflektointi ja sen sisäinen toimintalogiikka yhdessä niihin liittyvien yhteiskunnallisten ja ihmisten elämässä ilmenevien muutosten kanssa, ovat keskeisiä ehtoja sille, että hallinnan tavassa voi tapahtua muutoksia. Muutoksissa on usein kyse tulkinnan muutoksesta.

Taulukon avulla voidaan hahmottaa, mikä yhteys on ollut kulutuksen poliittisella merkittävyydellä, tieteellisellä käsitteellistämällä ja tilastollisella käsitteellistämällä. Poliittinen merkittävyys tarkoittaa sitä, että joku ilmiö käsitetään yhteiskunnallisesti niin merkittäväksi, että siihen halutaan vaikuttaa, ja tällöin se on käsitteellistettävä ja kuvattava siinä muodossa, että siihen vaikuttaminen ja tämän vaikuttamisen arviointi on mahdollista. Poliittisessa käsitteellistämisessä on oleellista hahmottaa kokonaisuuteen integroinnin muodot, tehokkuuden vaatimus ja valtion rooli suhteessa markkinoihin. Tieteellinen käsitteellistäminen luo teoreettiset välineet hahmottaa ongelmakenttää ja sen lainalaisuuksia. Tilastollinen käsitteellistäminen luo mahdollisuuden näiden välineiden operationalisointiin kuvattavaksi ja arvioitaviksi.

Vaikuttamista ja indikaattoreita voidaan tarkastella kahdesta suunnasta. Toisaalta ne mittaavat olosuhteita suhteessa yhteiskuntapolitiikalle asetettuihin tavoitteisiin eli vaikuttamisen onnistuneisuutta. Toisaalta ne mittaavat yksilöiden onnistuneisuutta suhteessa yksilöiden käyttäytymiselle asetettuihin tavoitteisiin. Näiden kahden näkökulman painotus vaihtelee sen mukaan, millaiseksi valtion rooli on ymmärretty. Mikäli valtion roolin nähdään olevan suuri, indikaattoreita tulkitaan enemmän suhteessa yhteiskuntapolitiikalle asetettuihin tavoitteisiin, ja mikäli sen nähdään olevan pieni, enemmän huomiota kiinnitetään yksilöiden käyttäytymiseen ja ominaisuuksiin suhteessa asetettuihin normeihin.

Elintaso ja kansakuntaan sivilisoiminen

Kun kulutus yhteiskunnallisena kysymyksenä ilmaantui suomalaiseen keskusteluun 1800-luvun lopulla ja siitä alettiin tuottaa tilastotietoja, perusteluna oli ns. työväenkysymys, joka liittyi suomalaisen kansallisvaltion ra-

kentamiseen ja luokkavastakohtaisuuksien säätelyyn, jossa myös työväestön olosuhteita ja elämäntapoja koskevalla tiedolla oli merkitystä. Ensimmäinen kulutustutkimus tehtiin Helsingin työväenyhdistyksen toimesta ja sen tuloksia käsiteltiin Kansantaloudellisessa yhdistyksessä (Groundstroem 1897). Tähän perinteeseen, vaikka jo valtiolliseksi muuttuneena liittyi vielä Vera Hjeltin vuosina 1908–1909 Teollisuushallituksessa keräämän aineiston pohjalta vuonna 1912 julkaistu tutkimus ammattityöläisten toimeentuloehdoista. Kansainvälisen työjärjestön (ILO) perustaminen vuonna 1919 toi väestön kulutuksen hallinnan kansainväliselle tasolle, jossa kolmikantaperiaattia noudattaen – työnantajien, työntekijöiden ja hallitusten välisin sopimuksin – ja kansainvälisen sosiaalipolitiikan keinoin on pyritty vaikuttamaan työ- ja elinoloihin sekä niitä kuvaavien tietojen tuottamiseen. Turvallisuuden – yhteiskunnallisen vakauden ja maailmanrauhan – ajateltiin säilyvän vaikuttamalla työväestön elinoloihin. Tässä katsantokannassa yhdistettiin yhteiskunnan turvallisuus sekä työväestön sosiaalinen turvallisuus. Nämä ajateltiin voitavan saavuttaa sosiaalipoliittisilla menettelyillä. Aina viime vuosisadan puoleenväliin asti väestön kulutusta ja toimeentuloa koskevat asiat nähtiinkin liittyväksi sosiaalisen alueelle. Suomessa niitä hallinnoitiin ja niistä tuotettiin tietoja sosiaaliministeriössä. Hallinnan sosiaalipoliittiset ajattelutavat ja menettelyt olivat moninaiset ja keskenäänkin ristiriitaisia.

Ensimmäinen virallinen Kulutustutkimus vuosina 1907–1908 Suomessa perusteltiin tarpeella kehittää sosiaalivakuutusta ja siinä mielessä se liittyi hallinnan teknologioihin, joita Rose (1999) kutsuu *solidaarisiksi*. Solidaariselle hallinnalle oli oleellista sosiaalivakuutuksen käyttöönotto, jolla uudelleen määriteltiin kansalaisten keskinäistä suhdetta ja kansalaisen suhdetta ympäröivään maailmaan. Sairaus-, työttömyys- ja kuolemanvaravakuutuksen käyttöönotto vähensi riippuvuutta perheestä. Sosiaalivakuutuksen lisäksi työmarkkinat tulivat työntekijän kannalta turvallisemmiksi, koska niitä alettiin kansainvälisesti säädellä yhteisin sopimuksin, jossa olivat mukana työntekijät, työnantajat ja valtio. Tilastotoimen paikka tässä prosessissa oli tuottaa tietoa toisaalta työväestön elinoloista ja toisaalta hintakehityksestä kulutustavaramarkkinoilla. Tässä katsantokannassa kulutus määriteltiin välttämättömyystarpeiden tyydyttämisen kautta. Työmiehen palkan tuli olla sen suuruinen, että sillä voitiin tyydyttää hänen perheensä välttämättömät tarpeet. Tarpeiden määrittely perustui hierarkkiseen jaotteluun välttämättömyys- ja ylellisyystarpeisiin. Välttämättömyystarpeisiin luokiteltiin elintarvikkeet, asuminen ja vaatetus. Näiden ajateltiin takaavan työvoiman tuottavuuden ja vakaat yhteiskuntaolot.

Tämä yksin ei kuitenkaan riittänyt vaan välttämättömyystarpeisiin luettiin myös yhteiskunnallisesti välttämättömät tarpeet. ”Ylimalkaisihmiset” olivat niitä, jotka käyttivät tuloistaan suuren osan vain välttämättömyystarpeiden tyydyttämiseen (Hjelt 1912, 33). Välttämättömyystarpeiden lisäksi ”sivistystarpeiden” tyydyttäminen nähtiin tärkeäksi. Yhteiseksi koettuun kansakuntaan integroimisen kannalta elintason käsite tai Vera Hjeltin kuvaama ”elä-

mää edistävä palkka” ja ajatus sen jatkuvasta kohottamisesta olivat oleellisia. Elämää edistävää palkkaa oli esimerkiksi sellainen, jonka avulla vanhemmat voivat kouluttaa lapsensa ”elämässä pitemmälle kuin ovat itse päässeet”. Koulutus ja sivistys ovat olleet keskeisiä yhteiskuntaan integroimisen kannalta ja ne olivat houkuttelevia antaessaan takeet myös elintason kohoamiselle.

Suomessa sosiaalivakuutus samoin kuin työmarkkinasopiminen eteni-
vät varsin hitaasti ja käytännössä väestön toimeentuloa ja kulutusta koskeva
ajattelutapa ja hallinta liittyivät 1900-luvun alkuvuosikymmeninä kuiten-
kin hengeltään ja toteutustavoiltaan hallintateknologiaan, jota Nikolas Rose
(1999) kutsuu *kurinpidolliseksi*. Kurinpidolliselle teknologialle oli luonteen-
omaista normalisointi, rationalisointi sekä perheen ja koulun merkityksen
korostus. Suomalainen tapa ajatella väestön kulutuksesta ja toimeentulosta
sekä kuvata sitä liittyi aina 1950-luvulle asti kiinteästi perheeseen ja sen si-
säisten suhteiden säätelyyn. Ns. kotitalousliike ja perheideologia kukoisti-
vat erityisesti 1930-luvulla ja korvasivat solidaarisia hallinnan teknologioi-
ta. Tämä logiikka ilmeni sekä tilastollisissa käsitteissä ja luokituksissa kuten
myös siinä keinovalikoimassa, jota asioihin vaikuttamisessa sovellettiin. Pää-
asiallinen tilastoinnin kohde oli ”normaali perhe”. Tilastotiedoilla kuvattiin
elätukseen liittyviä perheenjäsenten sukupuolten eriytyneeseen työnjakoon
perustuneita velvollisuussuhteita. Asuinolojen järjestämisestä annettiin nor-
matiivisia ohjeistuksia, perheenemäntien säästäväisyyteen sekä kodinhoidon
ja taloudenpidon taitojen kehittämiseen kiinnitettiin runsaasti huomiota.

Tilastokäytännöissä kysymys kulutuksesta nähtiin alun perin liittyvän
vain työväestöön, jolloin tietojakin kerättiin aluksi vain työväestön perheil-
tä. Tämä johtui siitä perinteestä, jonka mukaisesti 1800-luvulla maaseudun
ja kaupunkien ongelmia oli käsitelty ja tutkittu erillisinä. Oli kaksi näke-
mystä, joista ensimmäinen perustui näkemykseen Suomesta menestyvänä
maatalousmaana ja toinen näkemykseen menestyvänä teollisuusmaana. Näi-
tä koskevat menettelytavat poikkesivat toisistaan. Maaseudun ongelmiin
ratkaisu nähtiin maanhankinnan helpottamisessa, kun kaupungin ongelmia
käsiteltiin toisin keinoin. (Granberg 1989.) Maaseudun olosuhteita oli tut-
kittu 1800-luvulla jo runsaasti, kun teollisuustyöväen tutkimus alkoi vasta
aivan vuosisadan lopussa liittyen aluksi sosiaalivakuutuksen kehittämisaja-
tuksiin. Tällöin kiistaa käytiin mm. siitä, keihin vakuutusturvaa tuli soveltaa
ja ensimmäisenä kohteena nähtiin kaupunkien teollisuusväestö. Lisäksi teol-
lisuustyöväestö oli väestöryhmä, jonka toimeentulo oli riippuvaista työmark-
kinoista ja markkinoilla tarjolla olevista kulutushyödykkeistä sekä näin ollen
palkkojen ja hintojen välisestä suhteesta. Maaseutuväestön katsottiin vielä
1900-luvun alussa elävän paljolti luontoistaloudessa.

Tilastointi laajeni vähitellen koskemaan ensin kaikkia palkansaajaperheitä
ja sen jälkeen koko väestöä. Tiedon tuotannolle ei asetettu aluksi edustavuus-
ja vertailutavoitetta niiden nykyisessä merkityksessä. Vertailu ja erottelujen
tekeminen olivat kuitenkin keskeistä jo Vera Hjeltnin tutkimuksesta lähtien.

Suomalaisten työväenperheiden oloja verrattiin toisaalta keskenään asuinpaikkakunnan, ammatin, perheen koon ja varallisuusluokan mukaan ja toisaalta muiden maiden vastaaviin olosuhteisiin. Kansainvälinen vertailu oli siis tärkeä jo 1900-luvun alussa, ja siitä tuli vähitellen yksi keskeinen tilastotiedon tuottamisen tavoite ja perustelu. Ajallinen vertailu tuli mukaan, kun tietoja kerättiin toistuvasti. Normina oli toisaalta suomalaisesta tai muiden maiden aineistosta laskettu keskiarvo tai toisaalta moraalisesti asetettu normi.

Välttämättömyyden logiikka tilastoinnin periaatteena tarkoitti sitä, että perheiden elinolot normitettiin suhteessa siihen, mikä nähtiin työväestön perheille välttämättömänä kulutuksena. Esimerkiksi Vera Hjelt luokitteli elintason kolmeen ryhmään. Ensimmäiseen ryhmään kuuluivat ne, jotka "eivät näe suoranaista nälkää, mutta jotka elävät toimeentulominimin puitteissa". Toiseen ryhmään kuuluivat ne, jotka saavat "kunnollisen elannon". Kolmanteen ryhmään kuuluivat ne, joilla oli "elämää edistävä palkka". Tällöin perheenisä saattoi pitää huolta itsestään ja perheestään tavalla, joka on "omiaan tuottamaan ja säilyttämään mitä parhaimman työvoiman". Lisäksi tällaisissa perheissä oli mahdollisuus osallistua "henkensä viljelemiseen" sekä yhteiskuntaa hyödyttävien yleisten asiain käsittelemiseen" (Hjelt 1912, 81.) Toimeentulominimin tason (köyhyysrajojen) ja välttämättömyystarpeiden kohtuullisen tyydyttämisen tason kriteerien määrittelyt eri laskentatekniikoita käyttäen ovat olleet keskeistä kulutuksesta tuotetulle tilastotiedolle ja sen kulutuksen hallinnan periaatteille ja ovat sitä edelleen.

Sosiaalisen ja taloudellisen välinen suhde muotoutui työläisten ja työnantajien väliseksi suhteeksi, jota valtio alkoi orastavasti säädellä, ja josta se alkoi tuottaa tietoa. Tasapainoa etsittiin työläisperheiden tarpeiden ja yritysten voittojen välillä määrittelemällä perheiden välttämättömyystarpeet suhteessa palkkoihin ja hintatasoon. Tarpeentyydytyksen tason kohottamisen ei kuitenkaan ajateltu tapahtuvan palkkoja nostamalla, joka olisi vaarantanut yrittäjien voittoja. Välineenä elintason kohottamiseen nähtiin perheenäitien säästävyyden ja rationaalinen taloudenpito, jota edistettiin valistuksella ja neuvonnalla. Kansalaisen nähtiin integroituvan yhteiskuntaan perheen kautta, jonka elatuksesta huolehtimisen nähtiin olevan kaikkien perheenjäsenten yhteinen velvollisuus, sekä sivistystason nostamisen kautta. Riittävä toimeentulontaso oli edellytys koulutustason kohoamiselle, joka oli keskeistä yhteisen kansakunnan rakentamisessa. Sosiaalinen ja taloudellinen nähtiin toisistaan erillisinä alueina, joskin toisistaan riippuvaisina. Toimenpiteet sosiaalisen alueella tulkittiin taloudellisen alueen aiheuttamien ongelmien korjaajiksi. Kodinhuollon rationalisointi ja kouluttautuminen olivat välineitä kohottaa väestön elintasoa ilman, että se oli uhka talouden menestymiselle. Kulutus itsessään oli myös yhteiskuntaan integroinnin väline. Sillä ei vain tyydytetty tarpeita, vaan "oikeanlaisella" kulutuksella edistettiin sivilisointiprosessia.

Keskeiset tietopohjat olivat ravitsemustiede, jonka avulla voitiin arvioida ravinnonsaannin tarvetta ja kotitaloustiede, jolla voitiin jäsentää perheiden

taloudenpidon rationaalisuutta ja välineitä sen kalkyloinnille. Ravitsemustieteen oppien ja neuvonnan avulla pyrittiin siihen, että kalliiden elintarvikkeiden käytöstä voitiin luopua ja siirtyä halvempien, mutta yhtä ravitsevien elintarvikkeiden käyttöön. Ravitsemustieteen tuottama tieto – ravitsemuksellinen laskentatoimi – oli keskeinen tiedonmuoto väestön kulutuksen hallinnassa 1900-luvun alkuvuosikymmeninä. Empiiriseen taloustieteeseen perustuva Engelin laki salli yhdessä tilastollisten keskiarvoihin perustuvien menetelmien kanssa toimeentulon lainalaisuuksien alkeellisen mallittamisen ja vertailujen tekemisen.

Se kokonaisuus, johon integroiduttiin, nähtiin kansakuntana ja integroitumisen mekanismit ja muodot olivat perhe, työmarkkinat ja sivistys. Väestön toimeentulokysymysten järjestämisen yhteiskunnallisen vaikuttamisen muodot olivat työmarkkinasuhteiden säätely, työväensuojelu ja siihen liittyvä vakuutustoiminta, jotka olivat solidaarisia hallinnan muotoja. Työläisten olosuhteista tässä suhteessa tietoa antoi heidän toimeentulotasonsa ja elinolonsa kuvaukset. Käytännössä huomio ja monet tilastoinnin yhteydessä tuotetuista indikaattoreista kiinnittyivät kuitenkin yksilöiden ja perheiden ominaisuuksiin ja kykyihin, elatuskykyyn ja yhteiskuntaan integroitumiskykyyn. Tässä mielessä hallinnan tavat olivat paljolti kurinpidollisia. Yhteiskunnallisesti välttämättömien tarpeiden kustannukset ja niistä huolehtimisen kyky yhdisti yksityisen ja julkisen toiminnan alueen. Vallalla oli näkemys, että pakollisesta vakuutusturvasta voitiin antaa säädökset vasta sen jälkeen, kun yksilöt olivat riittävän valveutuneita ja valmiita vakuuttamaan itsensä ja perheensä.

Kaikki yhdessä ja jokainen erikseen

Suomalaisessa keskustelussa kulutuksen hallinnan käsitteellistämisessä alkoi ilmetä muutos 1950-luvulta lähtien. Tällöin kansainvälisten esimerkkien mukaisesti havahduttiin huomaamaan, että kulutuksella oli keskeinen vaikutus kansantalouden menestykseen tai sen ongelmien muodostumiseen. Ongelmiksi todettiin toisaalta talouskasvun riittämättömyys, kulutuksen vaihteluiden mukanaan tuomat suhdannevaihtelut, sen ennakoinnin vaikeudet sekä se, että sosiaalisia ongelmia ei ollut kyetty ratkaisemaan. Väestön kulutusta alettiin hahmottaa uudella tavalla. Kun kulutus oli aikaisemmin nähty välttämättömien tarpeiden tyydytyksenä säilyttämään työvoiman tuottavuus ja edistämään kansan sivistämispyrkimyksiä, uudessa katsantokannassa se nähtiin tuottavana koko kansantalouden kannalta. Sitä tuli edistää ja kohdentaa mahdollisimman paljon kansantalouden kasvua edistäväksi. Kokonaisuus hahmottui kansantaloutena, jonka lainalaisuuksia kuvasi hyödyke- ja rahavirtojen kiertokulkumalli talouden eri sektoreiden kesken. Tähän kokonaisuuteen kansalaisia pyrittiin integroimaan.

Tällä kulutuksen uudelleentulkinnalla oli monenlaisia seurauksia mm. sille, miten väestön toimeentulon ja kulutuksen järjestämisestä alettiin ajatella,

ja miten niihin alettiin vaikuttaa sekä minkälaista tietoa niistä alettiin tuottaa. Sosiaalisen ja taloudellisen alueen välinen suhde määriteltiin uudelleen ja nämä alueet limittyivät keskenään monenlaisissa hallinnan käytännöissä.

Muutos suhtautumisessa kulutukseen ilmeni niiden toimijatahojen piirin laajentumisena, jotka olivat kiinnostuneita 1950-luvulta lähtien väestön toimeentulosta ja kulutuksesta sekä kansainvälisesti että Suomessa. Sosiaalipoliittisten toimijoiden rinnalle ilmaantuivat talouspoliittiset toimijat. Kansainvälisesti uudenlaisen tiedon tuottamisen tapoja alettiin edistää YK:n talous- ja sosiaalineuvoston johdolla. Suomessa valtiovarainministeriö alkoi vaatia johtavaa asemaa asioissa, jotka liittyivät väestön toimeentuloa ja kulutusta koskeviin kysymyksiin sekä niihin liittyvään tiedon tuotantoon. Talousneuvosto sekä eri asiantuntijoista ja eturyhmistä kootut komiteat alkoivat uudelta pohjalta muotoilla yhteiskuntapoliittisia tavoitteita ja niihin liittyviä tietotarpeita. Tilastollinen päätoimisto siirrettiin valtioneuvoston kanslian alaisuudesta valtiovarainministeriön alaisuuteen vuonna 1951. Kulutustutkimus ja muita sosiaalitilastoja siirrettiin sosiaaliministeriöstä Tilastolliseen päätoimistoon 1960-luvulla. Näitä aiemmin sosiaalitilastoina pidettyjä tilastoja alettiin nimittää taloustilastoiksi ja niiden tiedoista tuli aineistoa kansantalouden tilinpidon laatimiseen. Valtiovarainministeriön asema korostui entisestään, kun valtion menot kasvoivat ja aikaisempaa suurempi osuus väestön toimeentulosta ja palveluista katettiin julkisin varoin. Samalla se sai koordinaattorin roolin, kun suunnittelukäytännöt otettiin käyttöön valtion hallinnossa. Tästä oli seurauksena, että talous- ja sosiaalipolitiikka sekoittuivat. Taloustieteestä tuli keskeinen väestön kulutusta jäsentävä tiedon muoto.

Väestön kulutuksen ja toimeentulon kysymyksiä alettiin hahmottaa kansantalouden kiertokulun mukaisessa kehyksessä. Väestö hahmottui talousyksikkönä mitä suurimmassa määrin. Kun kulutus alettiin nähdä tuottavana voimavarana taloudellisissa kasvupyrkimyksissä, työntekijäaseman lisäksi väestöä alettiin hahmottaa tuottavana myös kuluttaja-asemasta käsin ja talousyksikkönä osana koko kansantaloutta. Tilastollisin käsittein kulutuksen tuottavaa voimaa kuvattiin ja mitattiin kansantalouden ”ostovoimana”, ”tulonmuodostuksena”, ”kulutuskysyntänä” sekä ”kulutusaltiutena”. Talouden tehokkuuden nähtiin parhaiten kasvavan, kun mahdollisimman suuri osa väestöstä oli sekä tuottavan tulonmuodostuksen että tuottavan kulutuksen piirissä. Tätä katsottiin parhaiten edistettävän taloudellista tasa-arvoa luovien hyvinvointijärjestelmien avulla. Tässä kokonaisvaltaisessa katsantokannassa kansalaisten vastuu oman perheen elatuksesta laajeni vastuuksi koko kansakunnan taloudellisesta menestyksestä. Suhde oli vastavuoroinen, ja hallinnan tavat perustuivat *solidaarisuuden* periaatteille. Yhteiskunta nähtiin tässä yhteydessä hyvinvointivaltiona, joka edisti ja koordinoi tätä taloudellisen ja sosiaalisen muodostamaa kokonaisuutta sekä osallistui monin tavoin sen muokkaamiseen rahavirtoja säätelämällä. Käytetyt indikaattorit kuvasivatkin paljolti julkisten hyvinvointijärjestelmien – hyvinvointivaltion – tehokkuut-

ta suhteessa oikeudenmukaisuuden ja tasa-arvon tavoitteisiin. Taloudellinen hallinta tuli keskeiseksi osaksi poliittista hallintaa.

Kansantalouden kokonaisuudessa kansalainen määriteltiin ja hänen katsottiin liittyvän yhteiskuntaan "palkansaajakansalaisena" ja "hyvinvointivaltiokansalaisena" niihin kuuluvine oikeuksineen ja velvollisuuksineen. "Palkansaajakuluttajasta" muodostui eräänlainen normi, jonka kulutusmahdollisuudet taattiin palkkatyön ja ansiosidonnaisen sosiaaliturvan kautta. Kun mahdollisimman suuri osa väestöstä kuuluisi tähän ryhmään, se takaisi myös vakaan talouskasvun riittävän kulutuskysynnän ja säästämisen avulla. Tätä ajattelutapaa pyrittiin toteuttamaan talouskasvua edistävällä politiikalla vaikuttamalla talouden rakenteisiin ja kansantalouden tuloksen jakautumiseen. Talouskasvua edistävä hallinnan logiikka 1950- ja 1960-luvuilla perustui ajatukseen talouskasvun esteiden poistamisesta. Puuttamalla kansantalouden kasvua haittaaviin esteisiin – sen tuottamattomiin osiin, kuten maatalouden pientiloihin – ja poistamalla niitä sekä houkuttelemalla ihmiset kansantalouden kannalta tuottavampiin osiin (teollisuuteen), pystyttiin parhaiten takaamaan vakaa talouskasvu. Eri väestöryhmien kulutusmahdollisuuksiin ja niiden välisiin eroihin vaikutettiin sosiaali- ja tulopolitiikan keinoin ns. jakopolitiikalla monin tavoin. Sosiaalinen oikeudenmukaisuus, tasa-arvo ja demokratia olivat etenkin 1970-luvulla tässä suhteessa tavoitteita, välineitä sekä mittapuita. Tilastolliset luokitukset ja indikaattorit kuvasivat tämän hyvinvointivaltioksi mielletyn kokonaisuuden tehokkuutta aikaansaada näitä tavoitteita. Yhteiskunnallisena jäsenyyksenä ja myös vertailutiedon tuotannossa ja luokittelussa periaatteena toimi usein eturyhmäajattelu. Tiedosta tuli tärkeää yhteiskunnallisten valtasuhteiden välisissä kamppailuissa ja määrittelyissä. Väestön toimeentuloa ja kulutusta koskien nämä liittyivät tulonjakokysymyksiin toisaalta työn ja pääoman ja eri ammattiryhmien välillä ja toisaalta eri elämänvaihetta elävien, kuten lapsiperheiden ja eläkeläisten välillä. Keskeinen väestön luokittelutapa jakoi sen aktiivisiin ja passiivisiin. Keskeinen tavoite oli "mobilisoida" passiiviset aktiivisiksi tuottajiksi ja kuluttajiksi. Viime vuosikymmeninä nykyisten ja tulevien sukupolvien välistä jännitettä on alettu käyttää perusteena nykyisen kulutuksen hallinnassa. Tulonjakokamppailut ovat koskeneet jatkuvasti myös kysymystä julkisen sektorin "suuruudesta" eli siitä, miten suuri osuus kansalaisten "hyvinvoinnin" tuottamisesta rahoitetaan verovaroin.

Kulutuksen voiman tunnustamisesta huolimatta "kiertokulkuparadigman" katsantokannassa kulutus tarpeidentyydytyksenä nähtiin toissijaiseksi kysymykseksi resursseja ja niiden jakautumista koskevien näkemysten suhteen. Tarpeet alettiin nähdä entistä enemmän suhteellisina. Tällä haluttiin korostaa kansalaisten autonomiaa. *Autonomiaan* perustuva hallinnan tapa tarkoittaa sitä, että yksilöitä hallitaan heidän valinnanvapauksiensa kautta ja kysymys vapaudesta ymmärretään autonomisen yksilön kykynä toteuttaa merkityksellistä elämäänsä. Kansalainen nähtiin autonomisena yksilönä, kuluttajana, mutta

vain tiettyyn rajaan asti ja autonomia koski lähinnä vain tuottavia kansalaisia. Kansalainen nähtiin yksilönä myös suhteessa hyvinvointivaltioon silloin, kun sosiaaliturva kohdentui suoraan yksilölle eikä perheelle. Sosiaaliturvan, etenkin viimesijaisen, varassa elävien kulutuksen ja toimeentulon järjestämisessä sovellettiin edelleen kurinpidollisia kontrolliin liittyviä käytäntöjä.

Välttämättömyystarpeiden tyydytyksen näkökulmasta kansalaisen nähtiin olevan sidoksissa perheeseen ja vastuussa perheensä elatuksesta. Tarpeidentyödytyksen kysymyksiin paneuduttiin erityisen paljon, kun oli kyse sosiaaliturvaa saavien väestöryhmien, esimerkiksi eläkeläisten, lapsiperheiden tai pienituloisten asemasta. Vaikka osa sosiaaliturvasta oli palkkatulojen suuruuteen liittyvää ansioperusteista tuloa, osa tulonsiirroista oli tarveperustaista tai tiettyyn elämänvaiheeseen liittyvää. Tällöin keskeinen ongelma oli se, mitä voitiin pitää kohtuullisena kulutuksen tasona, ja miten suuri tuen tai tulonsiirtojen tulisi olla. Vaikka keskeisenä tavoitteena oli, että kullekin tulee taata ympäröivässä yhteiskunnassa normaalina pidetty elintaso, sosiaaliturvan tason määrittämisen käytännöt perustuivat paljolti aikaisempaan näkemykseen tietylle väestöosalle luonteenomaisista välttämättömyystarpeista. Yhteiskuntaan integroimisen tavat ovat vaihdelleet sen mukaan, kenestä on ollut kyse. Kun normaalikansalaisena pidettiin palkansaajakuluttajaa, joka integroitiin yhteiskuntaan vaikuttamalla hänen resursseihinsa, niin tämän normaaliuden ulkopuolella olevaan kohdistettiin *kurinpidollisia* hallinnan teknologioita, jotka perustuvat paljolti hänen kulutuksensa arviointiin ja kontrollointiin.

Tilastotiedon tehtävä ”kiertokulkuparadigman” mukaisessa hallinnan ajattelutavan kehikossa oli tuottaa tietoa kansantalouden kokonaisuuden muodostavien osasten välisistä suhteista. Tämän kehikon avulla voitiin kuvata kansalaisten suhdetta työmarkkinoihin, kulutustavaramarkkinoihin sekä julkiseen sektoriin, ”hyvinvointivaltioon”. Kulutuksen tilastoinnissa tämä tarkoitti tilastoinnin kohderyhmän ja sisällön laajentamista sekä käsitteistön määrittelyä vastaamaan kansantalouden tilinpidon kuvauskehikkoa. Vertailutiedosta tuli erittäin keskeinen tiedon muoto. Suomen talouskasvua ja sen tuloksia verrattiin muiden maiden vastaaviin tietoihin. Eri väestöryhmiä verrattiin suhteessa koko väestöön ja toisiin väestöryhmiin. Saman väestöryhmän sisäisiä eroja vertailtiin. Näiden vertailujen avulla suunnattiin ja perusteltiin toimenpiteitä sekä arvioitiin toimenpiteiden onnistumista.

Hallinnan pyrkimys samanaikaisesti totalisoida ja yksilöidä ilmenevät tilastollisten käytäntöjen muutoksissa nimenomaan 1950-luvulta lähtien ja kulutuksen tilastoinnissa 1960-luvulla, jolloin alettiin tilastoida koko väestön kulutusta ja perheen sijasta tilastoinnin yksiköksi otettiin kotitalous, kotitalouden jäsen ja tulonsaaja. Kotitalous-käsite, joka ei juuri esiinny arkielämän kielessä tarkoittamaan tiettyä yhteisöä, on ollut keskeinen käsite, jolla tilastoinnin käytännöissä on pystytty yhdistämään ja kuvaamaan väestön toimeentuloa ja kulutusta sekä taloutta koskevia kysymyksenasetteluja tehokkaasti. Kotitalous korvasi tilastoyksikkönä aiemmin käytössä olleen

perheen, mutta säilytti myös sen kuvauskohteena. Ensinnäkin kotitalous-käsitteen käyttöönotto laajensi tilastoinnin kohteena olevan väestön perheiden lisäksi koko väestöön. Kotitalouksia eri tavoin luokittelemalla niistä oli myös mahdollista erottaa perheet omaksi ryhmäkseen.

Kotitalouden jäseniltä yksilöittäin kerättyjen tietojen avulla tilastoinnin kohteeksi voitiin määritellä myös yksilö erilaisin kriteerein. Vuodesta 1966 tuloja koskevat tiedot on kerätty tilastoinnin yhteydessä kotitalouden jäseniltä henkilöittäin ja tulonsaajasta on tullut yksi tilastoinnin kohdeyksikkö. Vuodesta 1971 lähtien hyvinvointipalveluiden käyttöä koskevat tiedot on kerätty henkilöittäin, joten näiden palveluiden käyttöä on voitu tarkastella henkilökohtaisten ominaisuuksien perusteella. Tuosta ajankohdasta lähtien myös tietty osa – henkilökohtaiseksi katsottava osa – kulutusmenoista on kerätty yksilöittäin. Täten tilastollisella kuvausjärjestelmällä tilastotiedon edustavuuden periaatteeseen nojautuen ”jokainen” on voitu liittää paitsi väestöryhmän edustajana yhteiskuntaan myös yksilönä, perheenjäsenenä mahdolliseen perheeseensä, tulonsaajana työmarkkinoille, sosiaaliturvan saajana ja hyvinvointipalveluiden käyttäjänä hyvinvointivaltioon sekä kuluttajana markkinoille. Täten on voitu kuvata yksilön suhdetta perheeseensä, työmarkkinoille, hyvinvointivaltioon ja kulutustavaramarkkinoille. Tämän kokonaisuuden lainalaisuuksia ja siihen vaikuttamisen keinoja on pystytty arvioimaan ja ennustamaan erilaisin tilastollisin mallinnusvälinein. Hallinnan tavat olivat paitsi *solidaarisia* myös *kurinpidollisia* ja *autonomisia* riippuen siitä, keihin ja missä yhteyksissä niitä sovellettiin.

Kulutussyhteiskunnan valinnat ja riskit

Kun väestön toimeentuloon ja kulutukseen liittyvistä asioista oli keskusteltu 1960- ja 1970-luvuilla sosiaalisen oikeudenmukaisuuden, tasa-arvon ja demokratian käsittein, vapaudesta tuli keskeinen teema 1980-luvulla. Uusliberalistiset ajatukset levisivät maailmalla ja eri tahoilta oli noussut kritiikkiä hyvinvointivaltiota vastaan. Myös kulutusta alettiin hahmottaa aikaisempaa enemmän valinnanvapauden käsittein. Tämä käsitteellistämisen muutos liittyi ideologisten muutosten lisäksi myös elintason kohoamisesta, kulutusmahdollisuuksien tasa-arvoistumisesta ja hyödykemarkkinoiden laajentumisesta aiheutuneeseen valinnanmahdollisuuksien lisääntymiseen. Tästä oli seurauksena, että kulutus alkoi irtaantua yhä enemmän itsenäiseksi ja erilliseksi alueekseen toimeentuloa koskevista kysymyksistä. Kulutuksen eriytyminen ja yksilöllistyminen myönnettiin ja sen eri merkityksiä alettiin käsitteellistää. Yhteiskunta-sana sai etuliitteen kulutus, ja se kokonaisuus, mihin kansalaisia alettiin liittää, alkoi olla yhä enemmän kulutussyhteiskunta. Tämä määrittyi paitsi taloudellisena, myös kulttuurisena ja sosiaalisena kokonaisuutena. Kansalaisten nähtiin liittyvän kulutussyhteiskuntaan elämäntapansa ja yksilöllisen kulutustyylinsä kautta.

Valinnanvapaudet eivät kuitenkaan liittyneet ainoastaan muuttuneisiin olosuhteisiin, vaan myös kulutuksen ja toimeentulon hallinta alkoi perustua yhä enemmän vapauden käytäntöihin, jotka alkoivat korvata sosiaaliseen oikeudenmukaisuuteen perustuvia käytäntöjä. Varsinkin 1980-luvulla kulutukseen liittyvää säätelyä alettiin purkaa. Näyttävimmän ja tuhoisimman seurauksin tämä tapahtui rahoitusmarkkinoita vapauttamalla, josta seurasi sekä yritysten että kuluttajien velkaantumisen kasvu. Esimerkiksi Sakari Heikkinen ja Antti Kuusterä (2001,47) ovat tulkinneet tämän muutoksen reaktiona talouden kansainvälisestä integraatiosta syntyneeseen paineeseen vähentää markkinoiden säätelyä. Suomessa alettiin valmistautua tähän integraatioon ja eurooppalaiseen kilpailun standardien käyttöönottoon. Samaan kilpailukyvyyn kasvattamisen näkemykseen perustui myös tavoite pysäyttää hyvinvointivaltion laajeneminen (Lehtonen ja muut 2001; Julkunen 2001). Suomalaisten yritysten kansainvälisestä kilpailukyvyyn edistämisestä tuli keskeinen teema suomalaisessa keskustelussa ja politiikassa. Kansakuntaan ja kansantalouden kokonaisuuteen integroimisen sijasta kohteeksi tulivat globaalit markkinat, joihin sekä suomalaisia yrittäjiä että kuluttajia alettiin integroida. Kansalaisten toimeentulon ja kulutuksen hallinta oli sopeuttamista näihin uusiin olosuhteisiin. Hallinta toimi aikaisempaa enemmän vapauksien käytäntöjen kautta. Tämä tarkoitti sitä, että lisääntyneiden valinnanmahdollisuuksien myötä, myös vastuu valinnoista siirtyi valinnantekijälle. Tässä mielessä vapaus tuleekin ymmärtää positiivisena vapautena, johon liittyi samanaikainen vastuullistaminen. Rosen jaottelun mukaan hallinta perustui yhä enemmän yksilöiden *autonomiaan*.

Keskeiseksi kuluttajan kyvyksi tuli taito tehdä oikeita valintoja markkinoilla. Tämä näkyi myös julkisen sektorin palvelutuotannossa. Hyvinvointipalveluiden osalta haluttiin korostaa oikeutta valinnanvapauksiin. Käytännössä tämä tarkoitti valintaa julkisesti tuotettujen ja yksityisesti tuotettujen palveluiden välillä. Se tarkoitti myös lisääntyvästi maksujen käyttöönottoa julkisissa palveluissa sekä "asiakas" -käsitteen ottamista käyttöön tarkoittamaan palvelun käyttäjää. Tällä tavalla hyvinvointikansalaista työnnettiin rationaaliseksi päätöksentekijäksi markkinoille ja samalla edistettiin kilpailua markkinoilla, jonka ajateltiin lisäävän niiden tehokkuutta.

Valinnanvapauksien lisääntymisen ja lisäämisen kannalta kulutuksesta ja siitä tuotetusta tilastotiedosta olivat kiinnostuneita talouspoliittiset, sosiaalipoliittiset, kuluttajapoliittiset ja koulutuspoliittiset toimijat sekä kulutustavara- ja rahoitusmarkkinatoimijat. Eri toimijatahot määrittelivät kulutukseen liittyviä ongelmia ja kysymyksenasetteluja kukin omasta lähtökohdastaan käsin. Käsitykset kulutuksesta ja siihen vaikuttamisen tavoista alkoivat eriytyä entisestään. Yhteistä oli kuitenkin kiinnostuksen siirtyminen välttämättömyystarpeiden tyydyttämisen kysymyksistä ns. vapaavalintaiseen kulutukseen. Kulutuksen nähtiin määräytyvän hintojen ja tulojen lisäksi myös demografisten, sosiaalisten ja alueellisten rakenteiden perusteella. Kulutusta

alettiin tarkastella myös irrallaan näistä rakenteellisista tekijöistä yksilöllisinä valintoina, joihin vaikuttivat kuluttajien asenteet, arvot ja mieltymykset.

Talouspolitiikassa kuluttajien valinnan vapauksia lähestyttiin talouskasvun ja kulutuksen tulevan ennakkoinnin kysymyksinä. Vapaavalintainen kulutus oli vaikeammin ennakoitavissa kuin välttämättömyyskulutus. Tavoitteena oli entistä kattavammin pystyä selittämään kulutusvalintoja ja niihin liittyviä lainalaisuuksia, jotta niitä voitaisiin ohjata toivotulla tavalla. Talouspoliittisen kuluttajatiedon muoto olivat ekonometriset mallit, jotka soveltuivat tulevaisuuden ennustamiseen ja eri politiikkatoimenpiteiden vaikutusten arvioimiseen.

Markkinoiden huolena oli kulutuksen kasvun mahdollinen hidastuminen, jota haluttiin ehkäistä markkinoinnin keinoin. Tällöin markkinatutkimuksella samoin kuin talouspoliittisella tutkimuksella oli tarkoitus tuottaa tietoa kulutusvalintoihin liittyvistä ja niitä selittävistä tekijöistä. Markkinatutkimuksessa kulutusta ryhdyttiin hahmottamaan taloudellisen ilmiön lisäksi sosiaalisena ja kulttuurisena ilmiönä. Kulutus alettiin nähdä myös yhteiskuntaa strukturoivana tekijänä.

Kuluttajapolitiikan näkökulmasta kulutukseen liittyvä ongelma oli nimenomaan valinnanvapauksissa, joita toisaalta haluttiin edistää kansalaisten autonomian ja taloudellisen menestyksen edistämisen nimissä, mutta toisaalta ne nähtiin riskeinä. Kuluttajapolitiikassa keskeiseksi kysymykseksi muotoutuikin: Miten edistää samanaikaisesti valinnanvapauksia ja ehkäistä väärin valintojen kansantaloudelle ja yksittäisille kuluttajille aiheuttamia riskejä? Miten integroida kuluttaja kulutustavaramarkkinoille rationaalisena kuluttajana?

Kun kulutus nähtiin ensisijaisesti valintoina, tiedon muotona olivat erilaiset kulutusvalintoja selittävät mallit, joiden avulla voitiin sekä kansantalouden että yksilötasolla arvioida valintojen tai politiikkatoimenpiteiden vaikutuksia. Valintojen tekijänä kuluttaja alettiin käsittää myös tuottajana ja tällöin kuluttajaan voitiin soveltaa ”yrittäjä” -metaforaa. Kuluttaja tuotti tietyn tuotannontekijöin, omalla työpanoksellaan ja ajallaan, taidoillaan, markkinoilta hankkiemiensa raaka-aineiden, valmiiden tuotteiden tai palveluiden kautta omat ja perheensä kulutuspalvelut. Tämän hän voi toteuttaa monella eri tavalla, tekemällä erilaisia valintoja. Uutena tiedon muotoina tulivat kuluttajien segmentointi ja profilointi perustuen kulutustyyliin sekä kuluttajien asenteisiin ja arvoihin. Tilastotiedon sisältö laajeni esimerkiksi ajankäyttöä ja vapaa-ajan käyttöä koskeneilla tiedoilla aluksi vuoden 1971 Kotitaloustiedustelun yhteydessä ja myöhemmin erillisinä tutkimuksina.

Mallisimuloinnista tuli vallitseva tiedon muoto. Mallit rakennettiin joko pelkästään tilastollisten aineistojen perusteella, jolloin tarkoituksena oli kulutusvalintojen lainalaisuuksien ja eri kuluttajaryhmien, segmenttien, tunnistaminen. Yksilötason malleissa tilastotieto yhdistettiin asiantuntijatiedon perusteella laadittuihin normeihin. Kuluttajapolitiikan malleissa kuluttajil-

le mahdolliset valinnat jäsennettiin pääosin palkkatyöyhteiskunnan, rationaalista taloudenpitoa ja ravitsemukseen liittyneiden käsitysten mukaisesti. Sosiaalipolitiikassa ja kuluttajapolitiikassa riskiryhmiä, esimerkiksi sosiaaliturvan suurkäyttäjiä, köyhiä, maksuvaikeuksiin joutuneita haarukoitiin esiin profiloinein. Nämä perustuivat erilaisten demografisten ja sosiaalisten ominaisuuksien kasautumisen sekä toimeentuloriskin tai riskikäyttäytymisen väliseen riippuvuuteen. Esimerkiksi nuoria pidettiin erityisenä riskiryhmänä, jotka markkinoiden armoilla olevina vaativat erityistä koulumista vastuullisiksi kuluttajiksi. Tietoja yksilöllisistä kulutusvalinnoista – henkilökohtaisista kulutusmenoista – käytettiinkin pääosin nuoria ja ylivelkaantumista koskevissa tutkimuksissa. Kuluttajapolitiikan välineet olivat 1900-luvun alusta perinteiset valistus, neuvonta, koulutus.

Kuluttajapolitiikassa 1980-luvulla yhdistyivät monella tavalla eri aikojen kulutuksen hallintaan liittyvät ajattelutavat ja teknologiat. Kuluttajapolitiikka nähtiin vastavoimana markkinoiden riskeille samoin kuin sosiaalipolitiikka oli nähty talouden alueen haitallisten vaikutusten lieventäjänä vielä 1900-luvun alkuvuosikymmeninä. Myös neuvonnan ja valistuksen keinot sekä vetoaminen perheen vastuuseen liittyivät samaan perinteeseen. Kulutuksen näkeminen valintoina liittyi sitä vastoin kansalaisten autonomiaa korostaviin teknologioihin, mutta nämä valinnat jäsennettiin palkkatyöyhteiskunnan solidaariisiin hallintakäytäntöihin perustuvien jäsenyyksien, ei yksilöllisten perustein. Tämä kokonaisuus merkitsi kulutuksen yhteisöllisen ja eettisen hallinnan esiin nousemista (Rose 1998).

Kysymys identiteetistä ja globaaleista markkinoista

Suomessa 1980-luku päättyi kuluttajien ja kuluttamisen kannalta hyvin risiiritäisesti. Kuluttajia syytettiin ”kulutusjuhlien” viettämisestä, ylivelkaantumisesta ja osallisuudesta talouslaman aiheuttamiseen. Talouslama 1990-luvun alussa puolestaan vaikutti merkittävästi kotitalouksien taloudelliseen tilanteeseen. Työttömyys kasvoi erittäin suureksi, kotitalouksien tulotaso aleni, korkotason nousu vaikeutti velkaantuneiden kotitalouksien selviytymistä ja julkisen talouden leikkaukset heikensivät lisäksi monen toimeentuloa. Kotitalouksien kulutusmenot alenivatkin usean vuoden ajan.

Suomen liittyminen Euroopan unioniin ja rahaliittoon vaikuttivat kulutusta ja toimeentuloa koskeviin kysymyksenasetteluihin. Kansallisen kilpailukyvyyn edistämisestä suhteessa globaaleihin markkinoihin tuli keskeinen tavoite. Kulutuksen merkitys talouden edistämisessä kasvoi jälleen. Pääoma- ja rahoitusmarkkinoiden kansainvälinen vapauttaminen vaikuttivat siihen, että laman jälkeisen talouskasvun alettua yritysten investoinnit Suomessa kuitenkin vähenivät ja työttömyys pysyi korkeana. Kuluttajat pysyivät pääomia paremmin paikallaan ja työllisyyden parantamisen keskeisenä välineenä nähtiinkin kotimaisen kulutuskysynnän kasvattaminen. Muuttuneissa olosuh-

teissa sen kasvattaminen ei ollut kuitenkaan enää mahdollista aikaisemmin sovelletuin tavoin. Kulutuksen edistäminen liittyi sen esteiden vähentämiseen. Kuluttajien kyvyistä ja edellytyksistä osallistua kulutusmarkkinoille tuli yksi keskeinen 1990-luvun kysymyksenasettelu sekä EU:ssa että Suomessa. Riskin tulkinnan suunta vaihtui. Kun 1980-luvulla huomio kiinnittyi kulutusvalinnoista aiheutuviin riskeihin, 1990-luvulla tarkasteltiin globaalien markkinoiden mukanaan tuomia riskejä.

Talouspolitiikka ja siihen liittyvä kulutustutkimus askarteli paljon työn ja kulutuksen esteiksi koettujen ”kannustinloukkujen” parissa. Näiksi loukuiksi koettiin mm. sosiaaliturva ja verotus. Sosiaaliturva, jonka avulla oli mahdollista saavuttaa korkeampi elintaso kuin mitä tahansa työtä tekemällä, oli este työn tekemiselle. Työstä ja työllistymisestä tuli entistä keskeisempi yhteiskuntapoliittinen tavoite. Työllistymisen ei kuitenkaan enää nähty tapahtuvan pelkästään palkkatyön, vaan myös yrittäjyyden kautta. Kun 1970- ja 1980-luvuilla kotitalouden toiminta kuluttajana oli nähty yritystoimintana, niin nyt myös jokainen oli velvollinen työllistämään itsensä yrittäjänä, mikäli ei onnistunut palkkatyön saannissa. Palvelut nähtiin yhdeksi keskeiseksi talouskasvua edistäväksi alueeksi. Ne tarjosivat toisaalta työllistymis- ja yrittämismahdollisuuksia ja niiden käyttäminen lisäsi kotimaista kulutuskysyntää. Palveluyritykset ovat olleet myös yksi keino supistaa julkisen sektorin palvelutuotantoa. Palveluita onkin edistetty mm. verotuksen kotitalousvähennyksen avulla, jota palvelun käyttäjä voi hyödyntää. Palveluiden edistämisessä yhdistyi samanaikaisesti kolme tavoitetta: työllisyyden edistäminen, kotimaisen kulutuskysynnän edistäminen ja mahdollisuus vähentää julkisia palveluita.

Yksi kannustavuutta koskeva kiista liittyi vähimmäisetuuksien tasoon. Yhtäältä oltiin sitä mieltä, että vähimmäisturva ei takaa riittävää toimeentuloa sen varassa eläville ja toisaalta työhön kannustavuuden nimissä sosiaali-etuuksien tuottaman taloudellisen turvan väitettiin olevan liian korkea. Tällöin yhteiskunnallisen keskustelun agendalle nousi jälleen kerran kysymys, mitä on perus- eli välttämättömyyskulutus. Kun toimeentulotukea kehitettiin 1970- ja 1980-luvuilla, kohtuullinen toimeentulo tulkittiin elintasoksi, joka ei merkittävästi poikkea väestön keskimääräisestä kulutustasosta. 1990-luvulla tätä kysymystä selvitettiin kolmella erilaisella käsitteellistämisen ja tiedontuotannon tavalla, joista yksi perustui väestön toteutuneeseen keskimääräiseen kulutustasoon. Toiset kaksi olivat ns. konsensuaalinen menetelmä sekä tarvebudjettimenetelmä, joka perustui asiantuntija-arviointiin. Konsensusmenetelmä tarkoitti sitä, että tutkittiin sekä kansalaisten että eliitin (kansanedustajien, virkamiesten ja elinkeinoelämän edustajien) käsityksiä vähimmäisturvan tasosta, sisällöstä ja rahamäärästä.

Kykyä osallistua kuluttajamarkkinoille hahmotettiin kykyjen ja syrjäytymisen käsitteistön kautta. Syrjäytynyt oli se, joka ei kyennyt osallistumaan kulutusyhteiskuntaan, ja oli täten epäonnistunut kuluttaja (Bauman 1998). Yksi väestön jaottelu tehtiin työssä käyvien riippumattomien ja sosiaalitur-

van varassa elävien riippuvaisten välillä (Wilska 1999). Riippuvuuden ajateltiin heikentävän mahdollisuuksia osallistua kulutusyhteiskuntaan. Osallisuudessa ei ollut kyse pelkästään välttämättömyystarpeiden tyydyttämisestä, kuten aiemmin 1900-luvun alkupuolella, vaan mahdollisuudesta osallistua yhteiskuntaan kuluttajana ottaen huomioon ne kaikki merkitykset, joita kulutukselle oli annettu. Merkitykset identiteetin ja itsensä toteuttamisen kannalta olivat keskeisiä. Toinen keskeinen kulutuskykyihin ja kulutusyhteiskunnasta tai ennemminkin tietoyhteiskunnasta syrjäytymisen teema liittyi tieto- ja viestintävalmiuksiin. Tieto- ja viestintävälineiden omistus ja niiden käytön osaaminen tulivat keskeisiksi kulutuskykyjen mittareiksi sekä EU:ssa että Suomessa 1990-luvun aikana.

Kysymykset identiteetistä ja identiteettien vaihdettavuudesta on liittynyt oleellisesti postmoderneihin kysymyksenasetteluihin. Kulutuksen on alettu nähdä olevan keskeinen tapa muovata identiteettiä. Tämä käsitys on vaikuttanut siihen, miten kulutusta on alettu käsitteellistää eriytyneenä. Tällöin tarpeentyydytyksen kysymykset nähdään identiteetin rakentamisen kysymyksinä, jotka voidaan ratkaista kulutustavaramarkkinoilla. Kulutustapojen eriytyessä myös kulutustavaroiden tuotanto on eriytynyt tuottamaan eri kuluttajaryhmille tarvittavia identiteetin rakennuspuita. Tällöin sosiaalisen oikeudenmukaisuuden tavoitteesta resurssien jakautumisen tasaisuuden mielessä on voitu luopua, koska mittapuuksi ovat tulleet tasaveroiset mahdollisuudet rakentaa identiteettiä. Nykyisin samankaltainen identiteetti voidaan rakentaa hyvin erilaisella määrällä resursseja. Näennäisesti samoja kulutushyödykkeitä tuotetaan eriytyneillä markkinoilla, esimerkiksi matkapuhelimia voidaan tuottaa erikseen ”halpamaihin halvan työvoiman maissa” ja erikseen ”kalliimmille markkinoille”. Se kokonaisuus, mihin kuluttajia nykyään integroidaan, onkin globaalit markkinat, keskeisenä kykynään taidot rakentaa tyydyttäviä kuluttajaidentiteettejä siten, että myös eriytyneet markkinat menestyvät. Suomalaisten kulutuksessa on nähtävissä 1990-luvun puolivälin jälkeen tapahtunut yhtäaikaista samankaltaistumista ja eriytyminen. Erot väestöryhmien kulutuksen rakenteessa ovat 2000-luvun puoliväliin mennessä pienentyneet huomattavasti, kun taas erot kulutusmenojen suuruudessa ovat monessa kulutushyödykeryhmässä lisääntyneet. Kulutuksen rakenteen samankaltaistumisesta huolimatta, sen laadulliset erot ovat kasvaneet. (Ahlqvist & Ylitalo 2009, 67.)

Tilastotiedon kannalta 2000-luvulla vaatimuksena on tuottaa väestön kulutusmenoista entistä yksityiskohtaisempaa ja yksilöidympää tietoa. EU:n suuntaamassa tiedontuotannossa keskeiset mittarit liittyvät kulutuskykyihin, niihin välineisiin, joilla kuluttajat pystyvät liittymään globaaleihin markkinoihin, liikkumaan siellä ja muovaamaan identiteettejään sekä toimimaan vastuullisina ja kyvykkäinä kuluttajina ja käymään dialogia tuottajien kanssa itsesäätelevillä markkinoilla.

5.2 *Kulutuksen hallinnan ja tiedon katkokset, kerrokset ja jatkuvuudet*

Kulutuksen hallinnan ja tilastoinnin tarkastelu 100 vuoden ajanjaksolta on varsin pitkä aika. Eri aikoina kulutuksen ongelmanasettelut, sen käsitteellistäminen ja hallinnan tavat ja näkökulmat kuluttamiseen ovat vaihdelleet. Miten muutoksia tulisi tulkita, missä mielessä niitä voidaan pitää katkoksinä, missä mielessä jatkuvuuksina vai voidaanko niitä tarkastella monikerroksellisina?

Kulutuksen hallinnan katkollisuutta voidaan hahmottaa makrotason muutoksina. Katkostulkinnan mukaan kulutuksen tilastoinnin aloittaminen 1900-luvun alussa oli keskeinen muutos ajattelu- ja toimintatavoissa siinä mielessä, että sen perustelut liittyivät työväenvakuutustoiminnan kehittämiseen, jota voidaan pitää alkuna solidaaristen hyvinvointijärjestelmien ja kollektiivisten sopimuskäytäntöjen kautta tapahtuvalle hallinnalle. Seuraava katkos ilmaantui 1950- ja 1960-luvuilla, jolloin kulutuskysynnän merkitys talouskasvun kannalta tunnistettiin ja hallinnan tapa alkoi perustua aikaisempaa enemmän kulutusedellytysten tasaamisen periaatteille. Jos tarkastellaan tätä ajankohtaa tilastotiedon tuottamisen näkökulmasta, katkos näyttäytyy myös siinä, koska tällöin toteutettiin kulutuksen tilastoinnissa sen tähän mennessä tapahtuneista muutoksista suurimmat. Seuraava katkos ilmaantui 1980- ja 1990-luvuilla, jolloin taloudellisen tehokkuuden ja kulutusedellytysten tasaisuuden välinen kytkös kyseenalaistettiin.

Muutokset eivät ole olleet kuitenkaan näin yksioikoisia ja ajattelutavat ja toimintatavat ovat edenneet eritahtisina prosesseina. Solidaarisuuteen ja tasa-arvoon perustuvan hallinnan tavan vaikutukset ulottuivat Suomessa 1990-luvun puolenvälin tienoille asti. Sosiaaliturva- ja palvelujärjestelmien rakentaminen oli hidas ja pitkäaikainen prosessi. Tämä prosessi jatkui Suomessa aina 1980-luvun loppupuolelle asti, vaikka itse asiassa hallinnan oikeuttamisen ja tavoitteenasettelun perusteena sosiaalinen oikeudenmukaisuus ja tasa-arvo ilmenivät varsin lyhyen aikaa.³ Omassa aineistossani katkosta edustivat 1980-luvulla ja 1990-luvun alussa tehdyt kuluttajapolitiiset tutkimukset, joissa hyvinvointijärjestelmiin perustuvan hallinnan painotukset olivat korvautuneet yhteisöllisillä painotuksilla. Toisaalta voidaan myös ajatella, että se katkos, mitä Miller ja Rose kuvasivat kuluttajuuden muutoksena, tapahtui jo paljon ennen 1980-lukua. Suomessa tämä yhteys kansakunnan taloudellisen menestyksen ja kulutuksen välillä perustettiin 1960-luvuilla ja ”ihannekuluttajan” malliksi muotoutui resurssiaan vapaasti käyttävä autonominen kuluttaja. Solidaarinen universalismin ja tasa-arvon

3 Sosiaaliturvan ja -palveluiden rakenteilla oli myös suuri merkitys sille, miten ihmiset selviytyivät 1990-luvun laman olosuhteista. Tuloerot alkoivat Suomessa kasvaa vasta laman jälkeen 1990-luvun puolenvälin tienoilla. Tähän muutokseen olivat syynä toisaalta pääomatulojen voimakas kasvu ja sosiaaliturvaetuuksien tason jälkeenjääneisyys yleisestä ansiotasokehityksestä. Molemmat perustuivat poliittisiin päätöksiin, verotuskäytäntöjen muutoksiin ja sosiaaliturvan leikkauksiin tai korottamatta jättämiseen.

periaatteelle rakentunut hallinnan tapa edellytti autonomisen kuluttajan rakentumista. Suomalaisen kulutusyhteiskunnan rakentumisessa harjoitetulla kasvu- ja rakennepolitiikalla ja hyvinvointijärjestelmillä oli keskeinen asema. Rakennepolitiikka vaikutti kansantaloudeksi nimetyn kokonaisuuden muotoutumiseen ja hyvinvointijärjestelmät hyvinvointivaltioksi nimetyn kokonaisuuden muotoutumiseen.

Ne muutokset, joita kulutuksen hallinnassa ja tilastoinnissa on Suomessa 1900-luvun aikana tapahtunut, voidaan katkosten sijasta tulkita myös tietynsi liberaalin hallintatavan jatkuvuudeksi tai siirtymäksi siinä tai historiallisen monikerroksellisuuden kautta, kuten Pauli Kettunen on tehnyt tutkiessaan 1990-luvun lamaa ja pohjoismaista hyvinvointivaltiota ajallisesti monikerroksisina instituutioina ja diskursseina (Kettunen 2002; 2006b; 2008). Tällainen kerroksellisuus ilmeni myös omassa analyysissäni: Vaikka kulutus käsitteellistettiin eri tavoin eri aikoina ja kulutuksen merkityssisältö sai uusia tulkintoja, uuden tulkinnan ilmaantuminen ei kuitenkaan syrjäyttänyt aikaisempia, vaan uusi alkoi esiintyä niiden rinnalla. Tämä ei ole kuitenkaan tarkoittanut sitä, että aiemmat tavat olisivat säilyneet muuttumattomina, vaan niitä on uudelleentulkittu uudella käsitteistöllä. Uudet käsitteellistämisen ja hallinnan tavat ilmaantuvat vähitellen tiettyihin institutionaalsiin käytäntöihin. Siten voidaan ajatella, että kulutuksen hallinnan tapoina ovat edelleenkin *kurinpidollinen*, *solidaarinen* ja *autonominen*. Niiden soveltaminen riippuu siitä, missä yhteydestä niitä sovelletaan, keihin niitä sovelletaan sekä mikä ja kuka niitä soveltaa. Jatkuvuutta edustavat ne samoina pysyvät kysymyksenasettelut, joita joudutaan ratkaisemaan aina uudelleen.

Kulutukseen vaikuttaminen on ollut pluralistista hallintaa, joka on perustunut eri aikoina vaihtelevalla tavalla solidaarisuuden logiikalle ja markkinoiden logiikalle. Ero näiden välillä on siinä, että edellisessä riskiin varaudutaan kollektiivisesti, kun taas jälkimmäisessä riski on yksityistetty. Yhteistä näille on eroista huolimatta sopimuksenvaraisuus. Näitä molempia on läpäisyyt kotitalouden logiikka, joka eroaa edellisistä siinä, että se perustuu yksilöön kohdistuville normatiivisille ja eettisille vaatimuksille.

Jatkuvuutta voi ajatella sisältyvän modernin liberaalin hallinnan logiikkaan, hallintamenteliteettiin⁴, jonka mukaisesti väestö mielletään talousyksiköksi ja voimavaraksi, ja jonka mukaisesti peruskysymys on taloudellisen ja sosiaalisen alueen hallinnan tasapainon hakeminen. Tehokkuuden näkeminen tässä keskeisenä tekniikkana on myös oleellista. Kulutuksen hallinnan mielessä sosiaalisen ja taloudellisen välisen tasapainon hakemisessa on jouduttu vastaamaan kysymyksiin: Miten väestön tarpeet tulisi tyydyttää ja miten jaksaa taloudellinen tulos, niin että taattaisiin paras mahdollinen taloudellinen

4 Hanna Kuusi (2004) on kääntänyt englanninkielisen termin "governmentality" suomankielisellä termillä "hallintalogiikka", joka on mielestäni varsin onnistunut, koska se tuo esiin modernin liberaalin hallinnan tietyt jatkuvuuden elementit, logiikat, joita myös Foucault korosti, vaikka niitä sovelletaan eri tavoin erilaisissa historiallisissa yhteyksissä.

tehokkuus. Tälle logiikalle on ollut luonteenomaista käsitteellistä sekä sitä kokonaisuutta, johon kansalaisia pyritään integroimaan, että integroitumisen malleja ja välineitä. Tilastolliset indikaattorit ovat mitanneet taloudellisen ja sosiaalisen välisen suhteen tehokkuutta. Oleellinen käsite monimerkityksellisyydessään on ollut kotitalous, joka on yhdistänyt yksityisen ja julkisen toiminta-alueen monenlaisin ja vaihtelevin kytköksin.

Taloudellisen ja sosiaalisen hallinnan kysymyksiin ja niiden välisen suhteen tasapainoon haetaan vastauksia yhteiskunnallisissa keskusteluissa ja kamppailuissa. Hallinnan muutokset liittyvät näiden kysymysten käsittelyihin ja uudelleen tulkintoihin. Kun esimerkiksi 1950-luvulta lähtien talouskasvun nähtiin edellyttävän mahdollisimman suuren osan väestöstä työskentelevän kansantalouden tuottavilla sektoreilla sekä tähän tavoitteeseen päästävän parhaiten sosiaalista oikeudenmukaisuutta ja tasaista tulonjakoa edistämällä, kysymystä tulonjaosta alettiin tulkita 1980-luvulta lähtien toisin. Tasaaisella tulonjaolla alettiin nähdä ihmisiä passivoivia vaikutuksia. Kilpailu ja yrittäjäyys takaisivat uuden tulkinnan mukaan parhaiten talouden tehokkuuden. Näkemyseroista käydään kuitenkin jatkuvasti sekä teoreettisista (esim. Klander 2002), poliittista että kansalaiskeskustelua.

Modernille hallinnalle ominaista on refleksiivisyys ja ongelmakeskeinen ajattelutapa. Hallinta itsessään ja siihen liittyvä toimintalogiikka muovaa tilaa muutoksille. Yhteiskuntaa hahmotetaan ongelmien kautta nykyoloja kritisoiden ja tulevaisuutta ennakoiden. Ongelmat tulkitaan tietyn käsitteellistämisen prosessin kautta, jossa päämäärät, keinot ja onnistumisen kriteerit yhdistyvät ja toimivat. Tässä sisäisessä kritiikissä tilastoilla samoin kuin muullakin tiedolla on keskeinen merkitys. Tilastotiedot antavat viitteitä ongelmien ilmaantumisesta ja hallinnan epäonnistumisesta, jossa tietojen vertailtavuus – ajallinen, kansainvälinen, väestöryhmien välinen – on olennaista. Ne myös paljastavat ongelmaksi koetun alueen tarkemmalle analysoinnille kvantifioinnin ja luokittelujen kautta. Niiden tuottamia tietoja tulkitaan kulloisenkin ongelman käsitteellistämisen kautta. Ongelmien ja hallinnan käytäntöjen uudelleenmuotoiluun sisältyy myös uusia tiedon tuotannon tapoja, jotka puolestaan alkavat muovata sitä käsitystä ja niitä jäsenyyksiä, joilla todellisuutta hahmotetaan. Tämä hallinnan ja tiedon välinen vuorovaikutteinen sidos muokkaa myös todellisuutta.

Refleksiivisessä hallinnassa muutoksen käsitteellistäminen on olennaista. Muutos tulkitaan usein uhkakuvien kautta, jotka edellyttävät toimenpiteitä ja varautumista. Muutoksen tulkinta uhkakuvana tuo mukanaan usein vaihtoehdottomuuden retoriikan. Koska muutos tulkitaan usein ulkoiseksi ja väistämättömäksi, toteutettaville toimenpiteille ei nähdä olevan vaihtoehtoja. Tällöin tapahtuu niin, että poliittiset asiat saadaan näyttämään vaihtoehdottomilta, epäpoliittisilta ja teknisiltä. (Kantola 2002; Kettunen 2002). Kritiikki ja vasta-argumentit on tällöin myös helppo leimata taantumukseksi muutostavastarinnaksi.

Hallinnan logiikalle ja sen tuottamalle tiedolle on myös tyypillistä fokusoi-
tua ja takertua tiettyihin väestön ryhmiin ja tarkastella kulloistakin ongelmaa
tämän ongelmalliseksi koetun ryhmän kautta sekä muodostaa keskenään
vastakkaisia ryhmiä. Viime vuosisadan alussa tällainen ryhmä olivat työläiset,
1950- ja 60-luvuilla maanviljelijät ja 1990-luvulla eläkeikää lähestyvät, eten-
kin 1940-luvun lopulla syntyneet suuret ikäluokat. Kyseiset ryhmät on koet-
tu esteiksi sille, minkä on ajateltu olevan yhteiskunnallista edistystä. Tämän
ongelman järjestykseen saattaminen on tapahtunut ottamalla kyseiset ryhmät
tämän edistyksen piiriin, integroimalla heitä tavalla tai toisella. Viime vuosi-
sadan alussa se tapahtui sivistämisen ja työsuojelun keinoin, puolessa välissä
vuosisataa teollistamalla ja tasa-arvoistamalla yhteiskuntaa. Suurten ikäluok-
kien tapauksessa keinot ovat olleet eläkejärjestelmien muutos ja pyrkimyk-
set pidentää työssäoloaikaa sekä yksityinen eläkevakuuttaminen.

5.3 Kulutukseen liittyvät kysymykset 2000-luvulla

Väestön kulutuksesta on tuotettu Suomessa tilastotietoa hyvin samankaltai-
sin periaattein jo sadan vuoden ajan. Mitä pitäisi nykyään ajatella perinteis-
estä kulutuksen tilastoinnista, joka on aina 1960-luvulta lähtien rakentunut
erityisesti väestön toimeentulon ja kulutuksen solidaarisen hallinnan tapaan
ja kansantalouden tilinpidon mukaiseen kuvauskehikkoon. Sen ensisijaisena
tavoitteena on ollut tuottaa tietoa väestöryhmien välisistä kulutus- ja toi-
meentuloeroista. Onko tämänkaltaiselle tiedolle enää tarvetta, kun kulut-
taja nähdään autonomisena ”yrittäjänä”, ja kulutusta hallitaan identiteetin
muovaamisen ja markkinoille osallistumisen kykyjen ja yhteisöllisen säätelyn
kautta? Ihmisten elämän olosuhteet eivät kiinnosta päätöksentekijöitä, hal-
linnan tavoitteita ei nähdä saavutettavan olosuhteisiin vaikuttamalla, vaan
hallinnan onnistumista mitataan yhä enenevässä määrin luottamuksen käsit-
tein; miten hyvin luottamusta onnistutaan luomaan. Luottamus lisää riskin-
ottohalukkuutta ja taloudellista toimeliaisuutta. Tällaiset mittapuut sopivat
tilanteeseen, jossa tasa-arvon ja sosiaalisen oikeudenmukaisuuden tavoitteis-
ta ja universaalin hyvinvointipolitiikan keinoista on luovuttu. Hallinta yhä
enemmän vapauksien kautta ei kuitenkaan merkitse vähempää hallintaa ja
vähempää tiedon tarvetta vaan päinvastoin. Hallinnan ajatellaan tapahtuvan
julkisten järjestelmien sijasta markkinoiden ja kaupallisten järjestelmien vä-
lityksellä. Uutena tiedon muotona kuluttajien käytäntöjen sekä tietojen ja
taitojen tuntemus avaa kulutuksen hallinnalle, erityisesti markkinavälittei-
sesti, uudet toimintamahdollisuudet.

Uusien kulutukseen liittyvien kysymyksenasettelujen lisäksi perinteisiäkin kysymyksiä joudutaan ratkaisemaan. Edelleen pohditaan kysymystä, mikä on välttämättömän tai kohtuullisen kulutuksen taso, kun määritellään sosiaaliturvan minimitasoa. Vastakkain ovat näkemykset harkinnanvaraisesta ja tarveperusteisesta sosiaaliavusta sekä avuntarvitsijoiden autonomiaan perustuvasta ns. kansalaispalkasta. Edelleen ollaan kiinnostuneita siitä, miten kulutuskysyntä muuttuu kansantalouden tasolla ja miten sitä voitaisiin suunnata toivottavalla tavalla. Nyt ajankohtaisena kysymyksenä on ”ilmaston muutos” ja kulutuksen muuttaminen sen hillitsemisen suhteen oikeaan suuntaan. Kulutuksen taloudellisen ja sosiaalisen kysymyksen lisäksi ratkaistavaksi on tullut kulutuksen ekologinen kysymys, joka tekee kulutuksen hallinnasta entistä monimutkaisempaa. Kuluttajia suostutellaan muuttamaan kulutuskäyttäytymistään monin perinteisin hallinnan tavoin kuten valistuksella ja neuvonnalla, veropolitiikalla sekä erialaisia palveluita järjestämällä. Kulutuksen ekologinen hallinta edellyttää myös tiedon tuotantoa siitä, mitä ja miten ihmiset kuluttavat. Tämän tiedon perusteella arvioidaan kulutuksesta aiheutuvaa energiantarvetta ja päästöjä. Niitä ennakoidaan ja niihin vaikuttamisen keinoja arvioidaan tilastollisten mallien avulla (esimerkiksi Perrels ja muut 2006).

Kansainvälinen integraatio ja Suomen liittyminen Euroopan unioniin vaikutti kulutusta koskevaan tilastotuotantoon. Suomalaiset kulutustilastot ovat nykyisin osa EU:n tilasto-ohjelmaa ja täten tietopohjana Euroopan kulutusmarkkinoiden kuvauksessa. Julkaisuissa *Consumers in Europe* kuvataan eri EU-maiden ja koko EU:n tasolla kuluttajaprofiileita, kulutusmenoja ja niiden rakennetta, vähittäiskauppaverkkoa, hintoja, veroja, kuluttajien asenteita. Kulutustilastoja EU ilmoittaa tarvitsevänsä kuluttajapolitiikkansa arviointiin ja kehittämiseen (European Commission 2001, preface;). Lisäksi komission ilmoitetaan käyttävän kulutusta koskevia tietoja sosiaaliseen ja taloudelliseen suunnitteluun. Yhteiskuntapoliittiset tarkoitukset (social policy purposes) liittyvät liikennettä ja ympäristöä koskeviin kysymyksiin; taloudelliset tarkoitukset (economic purposes) liittyvät köyhyyden ja sosiaalisen syrjäytymisen kysymyksiin sekä kuluttajansuojelua koskeviin kysymyksiin. (European Commission 2003, 10–11.) Kulutuksen hallinnan kannalta oleellista olisikin tutkia EU:n tapaa käsitellä väestön toimeentuloa ja kulutusta kuluttajapoliittisina, sosiaalipoliittisina ja talouspoliittisina kysymyksinä sekä sen tapaa tuottaa ja käyttää kulutusta koskevaa tietoa, jota tässä tutkimuksessa olen vain sivunnut.

Tilastoinnin organisoinnin tavat

Tilastotieto määrittäytyy vuorovaikutuksellisessa suhteessa teoreettiseen tietoon sekä yhteiskunnalliseen keskusteluun ja tavoitteenasetteluun, joissa muotoutuneet jäsenyykset muunnetaan määrällisesti mitattaviksi käsitteiksi ja luokituksiksi, ja joiden perusteella tuotetut tiedot palaavat teoreettisiin ja

yhteiskunnallisiin keskusteluihin. Tämän vuorovaikutuksen muodot ja sen organisoinnin tavat muokkaavat myös tilastoinnin sisältöjä ja käytäntöjä. Se, miten tilastoinnin kohdetta ja sisältöä on määritelty, ketkä sitä ovat määritelleet, on vaihdellut. Perinteisesti kulutuksen tilastointiin liittyvää uudistus-työtä on tehty kansallisesti komiteatyöskentelynä. Tällöin siihen ovat vaihtelevasti osallistuneet paitsi tilastoviranomaisten edustajat, myös tiettyjen yhteiskunnallisten eturyhmien edustajat sekä hallintoviranomaiset. Julkaiset komiteamietinnöt ovat olleet varsin perusteellisia, niistä on ollut suoraan luettavissa yhteiskunnalliset tavoitteenasettelut sekä niihin liittyvät tiedontarpeet. Niistä on löydettävissä tietoa myös kiistakysymyksistä sikäli, kun niihin sisältyi eriäviä mielipiteitä. Julkiseen hallintoon 1980-luvulla ilmaantunut ns. asiakaslähtöisyys ja uusi johtamistapa, *new public management*, (esim. Eräsaari 2008) muutti tilannetta. Tilastotietojenkin tuotannossa rahoituskykyinen asiakas alkoi olla merkittävässä asemassa. Tämän muutoksen myötä tilastoinnin tavoitteista ja perusteluista on vaikeampi saada selkoa. Tältä osin tilastoinnin relevanssin käsite on määrittynyt uudelleen ja puolueettomuuden ja riippumattomuuden kysymykset ovat tulleet hämäämmiksi.

Nykyisin myös tiedon merkitys on muuttunut ja sen määrä on lisääntynyt. Esimerkiksi vertaistiedon tuottaminen ja käyttö kuluttamisesta on laajentunut (Pantzar ja muut 2008). Tietoyhteiskunta perustuu ajatukselle mahdollisimman suuresta määrästä tietoa mahdollisimman monelle. Tiedonkeruun teknologistuminen ja hinnan halpeneminen mahdollistavat monenlaisen tiedon tuotannon monien eri tiedontuottajien toimesta. Tässä tilanteessa voi ajatella, että tilastotieto on yksi erityinen tiedonmuoto, joka joutuu aikaisempaa enemmän kilpailemaan tietomarkkinoilla, eikä sen asema ole enää niin itsestään selvä kuin aiemmin.

Näihin muutoksiin tilastotoimi on vastannut määrittelemällä tilastoinnin laatukriteereitä, joista esimerkkinä ovat EU:n tilastotoimen käytänneseinnot (Euroopan yhteisöjen komissio 2006). Näillä voidaan vahvistaa tiedon tuottajan asemaa suhteessa muihin tiedon tuottajiin. Riippumattomuuden, objektiivisuuden ja muiden tilastotiedon tuotannon kriteerien korostaminen on yksi tapa vahvistaa omaa puheasemaa ja luotettavuutta. Toinen merkitys näillä säännöillä ja ylipäätään tilastojen harmonisoinnilla Euroopan Unionissa on paitsi eurooppalaisen todellisuuden kuvaamisessa myös eurooppalaisen kokonaisuuden rakentamisessa:

”On mahdollista, että eurooppalaiset harmonisoidut surveyt ovat hyödyllisempiä luomaan tai rakentamaan eurooppalaista kontekstia kuin reflektoidaan sitä. Tosiasia, että Euroopan unionin tilastovirasto Eurostat suunnittelee ja organisoii tutkimuksia, jotka toteutetaan kansallisissa virastoissa vahvistaa unionin olemassaoloa ja nostaa sen profiilia ja tämä on yksi lisäaskel tiellä poliittisesti yhtenäisen Euroopan rakentamisessa.” (Desrosières 2000, 7.)

Tilastolliseen tiedontuotantoon, sen määrittelyyn ja julkaisemiseen ovat eri aikoina vaihtelevalla tavalla osallistuneet kansainväliset järjestöt, suomalaiset komiteat ja työryhmät, akateeminen tutkimus, tilastovirasto, sektoritutkimuslaitokset sekä ministeriöt ja virastot. Tätä kokonaisuutta voidaan pitää yhteiskuntatiedon apparaattina, jonka kesken on muotoutunut tietynlainen työnjako, joka ei kuitenkaan ole itsestään selvä. Työnjako on rakentunut paljolti valtiokeskeisen ”hyvinvointivaltio -mallin” mukaisesti. Kun hyvinvointivaltioon liittyneet ajattelutavat ovat uudelleenarvioinnin kohteena, myös tiedontuotannon malleja arvioidaan uudelleen (esimerkiksi parhailaan käynnissä olevat sektoritutkimuksen uudistukset, yliopistouudistukset, Tilastokeskuksen uudelleenjärjestelyt). Kysymyksenasettelut liittyvät siihen, kenellä on oikeus tuottaa tulkintoja yhteiskunnasta sekä millaisin ehdoin.

Lähteet ja kirjallisuus

Julkaisemattomat lähteet

- Elinkustannusindeksikomitea 1963. Uusi kulutustutkimus, 16.3.1963.
- Elinkustannusindeksikomitea 1965. Kirje tulotasokomitealle 9.3.1965.
- European Commission 2009. Presentation of the NPN module on consumer empowerment proposed for 2010. Meeting of the european directors of social statistics, Luxembourg, 13 january 2009. Doc. Eurostat/F/09/DSS/01/04EN.
- Korpelainen, Lauri 1965. PM. Kestotavaroiden kestoian tutkimisesta.
- Kotitaloustiedustelu 1966. Tutkimussuunnitelma.
- Kulutustutkimus maaseudulla 1959–60. Yleisiä tietoja.
- Sosiaaliministeriö 1964a. Muistio kulutustutkimuksen eläkeläistalouksia koskevista neuvotteluista kansaneläkelaitoksessa 25.11.1964 kello 14.00.
- Sosiaaliministeriö 1964b. PM. Kulutustutkimuksen määräraha vuoden 1965 tulo- ja menoarvioehdotuksessa.
- Säntti, Riitta 2005. Alustus Tilastokeskuksen ”Tiistaiseuran” kokoontumisessa 29.3.2005.
- Tie- ja vesirakennushallitus (päiväämätön). PM. Mootterijoneuvojen hankinta- ja käyttökustannusten huomioon ottaminen kulutustutkimuksessa 1965–1966.
- Tilastokeskus/Tilastollinen päätoimisto 1971. Suunnitelma kotitalouksien tulo-, kulutus- ja varallisuustilastojärjestelmäksi. Tulonjakotilastoryhmä 19.4.1971.
- Tilastokeskus 1972. PM. Vuoden 1971 kotitaloustiedustelun vuosihaastattelu, 11.4.1972, Jorma Linnaila.
- Tilastokeskus 1975a. Kotitaloustiedustelu 1976. Haastattelulomake (alkuhaastattelu).
- Tilastokeskus 1975b. Kotitaloustiedustelu 1976. Haastattelijoiden työohjeet. Haastatteliijaorganisaatio.
- Tilastokeskus 1983. Pöytäkirja, Kotitaloustiedustelun asiakaspäivä 21.11.1983.
- Tilastokeskus 1985. Pöytäkirja, Kotitaloustiedustelun asiakastilaisuus 28.11.1985.
- Tilastokeskus 1988. Pöytäkirja, Kotitaloustiedustelu, asiakastapaamisen antia 24.10.1988.
- Tilastokeskus 1992. Kotitaloustiedustelujen kehittämissuunnitelma 11.12.1992.
- Tilastokeskus 1993. Kutsu vuosien 1994–1996 kotitaloustiedustelun asiantuntijatapaamiseen 27.4.1993.
- Tilastokeskus 1998. Kulutustutkimuksen asiakastilaisuuksiin osallistuneet.
- Tilastollinen päätoimisto. Päiväämätön kirje Sosiaaliselle tutkimustoimistolle.
- Tilastollinen päätoimisto 1971a. Asiamiehen ohjeet. Kotitaloustiedustelu 1971. Lom. 11/SM.
- Tilastollinen päätoimisto 1971b: Asiamiesohjeet vuosihaastattelua varten. Kotitaloustiedustelu 1971.

- Tilastollinen päätoimisto 1971c. Vuosihaastattelu 7.12.1971.
- Tulotasokomitea 1965a. Kommentti kulutustutkimuksesta sosiaaliministeriölle 13.3.1965.
- Tulotasokomitea 1965b. Kirje sosiaaliselle tutkimustoimistolle 22.3.1965.
- Tulotasokomitea 1965c. Kirje sosiaaliselle tutkimustoimistolle 15.11.1965.
- Valtioneuvosto 1965. Pöytäkirjaote n:o 10/30/65 VK.
- Väestöpoliittinen tutkimuslaitos 1965. PM. Seuraavaa Kulutustutkimusta koskevat toivomukset 2.5.1965.

Julkaistut lähteet

- Aatola, Leena & Lehtinen, Turo 1988. Kotitalousmalli - prototyyppi. Kotitalouden kulutusmenojen ja elinkustannusten laskentamalli. Julkaisuja. Helsinki: Kotitalous- ja kuluttaja-asiain tutkimuskeskus.
- Aatola, Leena & Viinisalo, Mirja 1999. Mitä eläminen maksaa? Tarvebudjetti vähimmäisturvan arvioinnin tukena. Raportteja 237. Helsinki: Stakes.
- Allén, Tuovi 1986. Tulonjako ja tulojen uudelleenjakso Suomessa vuosina 1976–1981. Tutkimusselosteita. Helsinki: Työväen taloudellinen tutkimuslaitos.
- Autio, Johanna 1987. Maksu- ja luottokortit Suomessa. Julkaisuja 2/1987. Helsinki: Kotitalous- ja kuluttaja-asiain tutkimuskeskus.
- Autio, Johanna & Jutila, Tarja 1986. Muoviset maksuvälineet. Esitutkimus. Julkaisuja 2/1986. Helsinki: Kotitalous- ja kuluttaja-asiain tutkimuskeskus.
- Autio, Johanna & Marjamäki, Kirsi & Peura-Kapanen, Liisa 1985. Nuoret kuluttajina. Osa I: Nuorten henkilökohtaiset kulutusmenot sekä kotitalouksien kulutusrakenne. Julkaisuja 4/1985. Helsinki: Kotitalous- ja kuluttaja-asiain tutkimuskeskus.
- Commission of the European Communities 1992. Council recommendation of 24 June 1992 on common criteria concerning resources and social assistance in social protection system. Official Journal of the European Communities No L 245.
- Commission of the European Communities 2005. Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions. Brussels 6.4.2005: COM (2005) 115.
- Consumer Policy Action Plan 1999–2001. Communication from the Commission. http://ec.europa.eu/consumers/cons_int/serv_gen/links/action_plan/ap01_en.pdf.
- Ellala, Esa 1979. Sosiaalisten tulonsiirtojen kohtaanto. Osa: Eläketurvan kohtaanto. Julkaisuja 5/1979. Helsinki: Sosiaali- ja terveysministeriö, tutkimusosasto.
- Ellala, Esa & Äikäs, Timo 1977. Eläkeläisten tulo- ja kulutusrakenne. Julkaisuja 2/1977. Helsinki: Sosiaali- ja terveysministeriö, tutkimusosasto.
- European Commission 1998. Defining and measuring social exclusion. Tasc Force meeting on Social Exclusion and Poverty. Eurostat, DOC E2/TFSEP/14/98.
- European Commission 2001. Consumers in Europe. Facts and figures, data 1996–2000. Eurostat, theme 3, population and social conditions.

- European Commission 2003. Household Budget Surveys in the EU. Methodology and recommendations for harmonisation – 2003. Eurostat, theme 3, population and social conditions.
- European Commission 2005. Consumers in Europe. Facts and figures, data 1999–2004. Eurostat, theme population and social conditions.
- European Commission 2007. Consumers in Europe. Facts and figures on services of general interest. Eurostat, theme population and social conditions.
- European Commission 2009. Consumers in Europe. Eurostat. Statistical books.
- Euroopan yhteisöjen komissio 2005. Komission tiedonanto Euroopan parlamentille ja neuvostolle: Kansallisten ja yhteisön tilastoviranomaisten riippumattomuudesta, koskemattomuudesta ja vastuuvollisuudesta. http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/site/fi/com/2005/com2005_0217fi01.pdf.
- Euroopan yhteisöjen komissio 2007. Komission tiedonanto Euroopan parlamentille ja Euroopan talous- ja sosiaalikomitealle. EU:n kuluttajapoliittinen strategia vuosiksi 2007-2013. Kuluttajien vaikutusmahdollisuuksien lisääminen, hyvinvoinnin parantaminen ja tehokas suojaaminen. Bryssel 13.3.2007: KOM(2007) 99.
- Eurostat 2008. Living conditions and social protection. Policy context. Household Budget Surveys (HBSs). <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/>.
- Forma, Pauli & Heikkilä, Matti & Keskitalo, Elsa 1999. Mikä on kohtuullinen minimi? Vähimmäisturvan taso konsensusmenetelmällä arvioituna? Raportteja 240. Helsinki: Stakes.
- Groundstroem, O. 1897. Helsingin työväen taloudellisista oloista. Esitelmää kansantaloudellisessa yhdistyksessä. Kansantaloudellisen yhdistyksen toimituksia. 2:n osa. Porvoo: Werner Söderström. 92–117.
- Hagfors, Robert 1988. Kotitalouksien ekvivalenssiskaalat Suomessa. Empiirinen poikkileikkaustarkastelu. Helsinki: Elinkeinoelämän tutkimuslaitos.
- Hagfors, Robert & Koljonen, Kalevi 1984. Kotitalouksien tulonjako ja toimeentulomahdollisuudet. Helsinki: Taloudellinen suunnittelukeskus.
- Hagfors, Robert & Koljonen, Kalevi 1986. Prospects for household characteristics and the structure of private consumption in Finland. Helsinki: Economic Planning Centre.
- Halla, Klaus 1976. Pienituloiset kotitaloudet Suomessa vuonna 1971. Julkaisuja 3/1976. Helsinki: Sosiaali- ja terveysministeriö, tutkimusosasto.
- Halla, Klaus 1988. Kotitalouksien tulonmuodostuksen muutokset vuosina 1981–1985. Julkaisuja 5:1988. Helsinki: Sosiaali- ja terveysministeriö, suunnitteluosasto.
- Halla, Klaus & Kyrö, Matti 1980. Alimman viidenneksen tulo- ja kulutus rakenne vuonna 1976. Sosiaalisia erikoistutkimuksia XXXII:63. Helsinki: Sosiaali- ja terveysministeriö, tutkimusosasto.
- Harmaja, Laura 1922. Kulutuspolitiikan tehtävät ja suhde sosiaalipolitiikkaan. Sosialinen aikakauskirja 1922:1. 1–9.
- Harmaja, Laura 1946. Kotitalous kansantalouden osana. Helsinki :WSOY.
- Hella, Heikki & Mankinen, Reijo 1997. Alkoholiverotuksen vaihtoehtoja ja vaikutuksia. Sarja B 136. Helsinki: Elinkeinoelämän tutkimuslaitos, Taloustieto Oy.
- Hirvonen, Maija-Liisa 1986. Asumismenot ja -kustannukset Suomessa vuonna 1981. Julkaisuja. Helsinki: Asuntohallitus, asunto- ja suunnitteluosasto.

- Hjelt, Vera 1908. Tutkimus Suomen ompelijattarien ammattioloista. Työtilasto VI. Helsinki.
- Hjelt, Vera 1912. Tutkimus ammattityöläisten toimeentuloehdoista Suomessa 1908–1909. Työtilasto XIII. Helsinki.
- Hämäläinen, Sirkka 1981. Suomalaisten palkansaajakotitalouksien säästämiskäyttätyminen: poikkileikkausanalyysi säästämiseen vaikuttavista tekijöistä. Suomen Pankin taloustieteellisen tutkimuslaitoksen julkaisuja B:36. Helsinki.
- ILO 1926. The Third International Conference of Labour Statisticians. Studies and Reports, Series N (Statistics) No 12. Geneva.
- ILO 1959. The International Standardisation of Labour Statistics. International Labour Office. Geneva.
- ILO 1961. Family Living Studies. A Symposium. Geneva.
- ILO 2003. Seventeenth International Conference of Labour Statisticians. Report of the Conference. ICLS/17/20023/R. Geneva.
- ILO 2006. Constitution. <http://www.ilo.org/public/english/about/iloconst.htm>.
- ISI (1985): Kansainvälisen tilastoinstituutin tilastoalan ammattietiikkajulistus. <http://www.cbs.nl/isi/ethics.htm>.
- Johansson, Mårten 1987. Kotitalouksien tulonmuodostus vuosina 1966–1981. Sosiaalisia erikoistutkimuksia 130. Helsinki: Sosiaali- ja terveysministeriö, tutkimusosasto.
- Kilpi, O. K. 1975: Talous- ja sosiaalipoliittiset ideaalit nykyajan kansantaloustieteessä ja niiden kritiikki. Teoksessa Eräsaari, Risto & Rahkonen, Keijo (toim.) Työväenkysymyksestä sosiaalipolitiikkaan. Helsinki: Gaudeamus. 180–203. Alkuperäinen Kirjallinen kuukausilehti 11, 1915, 229–257.
- Kilpiö, Eila 1984. Esipuhe julkaisussa: Marjamäki, Kirsi & Peura, Liisa: Nuoret kuluttajina. Esitutkimus. Julkaisuja 2/1984. Helsinki: Kotitalous- ja kuluttaja-asiain tutkimuskeskus.
- Koev, Eugen 1996. Nonparametric estimates of age profiles of household income, consumption, direct taxes and public transfers. VATT-keskustelualoitteita 126. Helsinki: Valtion taloudellinen tutkimuskeskus.
- Koljonen, Kalevi & Loikkanen, Heikki 1982. Kestokulutustavaroiden kysyntä eri väestöryhmissä. Erillisselvitys 5. Helsinki: Taloudellinen suunnittelukeskus.
- Koljonen, Kalevi & Tossavainen Pekka 1992. Kotitalouksien pääomatulot 1980-luvulla. VATT-keskustelualoitteita 34. Helsinki: Valtion taloudellinen tutkimuskeskus.
- Komiteanmietintö 1892:5. Työväenvakuutuskomitean mietintö III. Helsinki.
- Komiteanmietintö 1892:10. Työväenvakuutuskomitean mietintö V. Helsinki.
- Komiteanmietintö 1892:12. Työväenvakuutuskomitean mietintö VI. Helsinki.
- Komiteanmietintö 1907:8. Invaliditeettivakuutuskomitean julkaisu V. Mietintö ja ehdotukset sekä liitteet. Helsinki.
- Komiteanmietintö 1915:5. Naisten kotitaloudenhoito-opetuksen järjestämistä varten asetetun komitean mietintö. Helsinki.
- Komiteanmietintö 1919:15. Ehdotus uudeksi tullitariffiksi. Helsinki.
- Komiteanmietintö 1923:14. Ehdotus uudeksi pysyväiseksi tullitariffiksi. Helsinki.
- Komiteanmietintö 1925:13. Uusi tullitariffi, ehdotus. Helsinki.

- Komiteanmietintö 1951:8. Fyysillisten henkilöiden verorasitus v. 1949. Helsinki.
- Komiteanmietintö 1956:6. Suomen yhteiskuntatilasto ja sen kehittäminen. Helsinki.
- Komiteanmietintö 1960:9. Talousohjelmakomitean osamietintö No:2.
Tuotantopoliittinen ohjelma. Helsinki.
- Komiteanmietintö 1964: A 3. Sosiaalitutkimuskomitean mietintö. Helsinki.
- Komiteanmietintö 1964: A 16. Talousneuvoston mietintö lähivuosien kasvupolitiikasta.
Helsinki.
- Komiteanmietintö 1966: B 94. Tulotasokomitean mietintö. Helsinki.
- Komiteanmietintö 1969: B 26. Tutkimus viljelijäväestön ja palkansaajien tuloista.
Helsinki.
- Komiteanmietintö 1971: A 25. Sosiaalihuollon periaatekomitean mietintö I. Yleiset
periaatteet. Helsinki.
- Komiteanmietintö 1974: 32. Sosiaalihallintokomitean mietintö II. Ehdotus laiksi
toimeentulotuesta. Helsinki.
- Kosonen, Katri & Suoniemi, Ilpo 1982. Säästämistutkimus 1979. Helsinki:
Säästöpankkien tutkimussäätiö.
- Kosunen, Virpi 1999. Paljonko on riittävästi? Vähimmäisetuuksien riittävyyden
arviointia kulutuksen näkökulmasta. Raportteja 232. Helsinki: Stakes.
- Kruhse-Lehtonen, Ulla 1995. Perinnönjättömotiivit Suomessa – Kotitaloustiedusteluun
1990 perustuva empiirinen tutkimus. VATT-keskustelualoitteita. Helsinki: Valtion
taloudellinen tutkimuslaitos.
- Kuusi, Pekka 1961. 60-luvun sosiaalipolitiikka. Sosiaalipoliittisen yhdistyksen julkaisuja
6. Helsinki: WSOY.
- Kuusi, Pekka 1964. Keskustelua sosiaalitutkimuskomitean mietinnöstä. Sosiologia
1964:2. 76–87.
- Kärkkäinen, Sirkka-Liisa; Matala, Timo; Tiitinen, Virpi & Tyrkkö, Ari 1989. Asunto-olot
ja asumisen tuki. Tutkimuksia 155. Helsinki: Tilastokeskus.
- Kötter, H. & Lunze, J. 1961. A farm Household Budget Survey in Germany (Federal
Republic). Teoksessa: Family Living Studies. A Symposium. Geneva: ILO.
- Lastensuojelun keskusliitto 1982. Miten lapsiperheillä menee? Lapsiperheiden
rakenneuutokset, taloudellinen asema ja julkinen tuki. Helsinki.
- Lehtinen, Turo & Aatola, Leena 1989. AKU. Asumismenojen ja -kustannusten
laskentamalli. Julkaisuja 1/1989. Helsinki: Kotitalous- ja kuluttaja-asiain
tutkimuskeskus.
- Leskinen, Johanna 1988. Kulutusluoton käyttö kotitalouksissa. Julkaisuja 3/1988.
Helsinki: Kotitalous- ja kuluttaja-asiain tutkimuskeskus.
- Leskinen, Johanna 1990. User of Consumer Credit in the Context of Consumers' Way
of Life and Personal Situations. Helsingin yliopiston kodin taloustieteen laitoksen
julkaisuja 1990, 3. Helsinki: Helsingin yliopisto.
- Leskinen, Johanna 1991. Suomalaisten kulutusluoton käyttö ja elämäntavat. Julkaisuja
8/1991. Helsinki: Kuluttajatutkimuskeskus.
- Lindberg, Valter 1943. Suomen kansantulo vuosina 1926–1938. Suomen Pankin
suhdannetutkimusosaston julkaisuja. Sarja B 1. Helsinki: Suomen Pankki.
- Loikkanen, Heikki A. 1991. Housing demand and tenure choice: Evidence from Finland.
VATT-Keskustelualoitteita 11. Helsinki: Valtion taloudellinen tutkimuskeskus.

- Loikkanen, Heikki A. & Riihelä, Marja & Sullström, Risto 1999. Kaupungin, taajaman ja maaseudun väliset ja sisäiset tulo- ja kulutuserot. VATT- keskustelualoitteita 213. Helsinki: Valtion taloudellinen tutkimuskeskus.
- Marjamäki, Kirsi & Peura, Liisa 1984. Nuoret kuluttajina, esitutkimus. Julkaisuja 2/1984. Helsinki: Kotitalous- ja kuluttaja-asiain tutkimuskeskus.
- Marjamäki-Suoranta, Kirsi 1992. Nuoret kuluttajina 5. Muovikortit nuorten ja nuorten aikuisten keskuudessa. Julkaisuja 3. Helsinki: Kotitalous- ja kuluttaja-asiain tutkimuskeskus.
- Marjamäki-Suoranta, Kirsi & Peura-Kapanen, Liisa 1990. Nuoret kuluttajina 2. Kulutus nuorten elämässä. Julkaisuja 2. Helsinki: Kotitalous- ja kuluttaja-asiain tutkimuskeskus.
- Matala, Timo 1991. Asumisen tuki 1988. Tutkimuksia 181. Helsinki: Tilastokeskus.
- Matala, Timo 1993. Asumisen tuki ja aravavuokralaiset. Tutkimuksia 199. Helsinki: Tilastokeskus.
- Mickwitz, Gösta 1964. Valtion harjoittaman sosiaalipoliittisen ja kansantaloudellisen tutkimuksen organisaatiosta. Kansantaloudellinen aikakauskirja. 153–171. Helsinki.
- Nurmela, Juha 1996. Kotitaloudet ja energia vuonna 2015. Tutkimus kotitalouksien rakennemuutoksen vaikutuksesta energiankulutukseen. Tutkimuksia 216. Helsinki: Tilastokeskus.
- Niitamo, O.E. 1964. Keskustelua sosiaalitutkimuskomitean mietinnöstä. Sosiologia 1964:2. 76–87.
- Paananen, Seppo 1988. Pienituloiset kotitaloudet 1985. Julkaisuja 10/1988. Helsinki: Sosiaalihallitus.
- Parkkinen, Pekka 1997. Kulutus ja säästäminen väestön ikääntyessä. VATT- keskustelualoitteita 138. Helsinki: Valtion taloudellinen tutkimuskeskus.
- Peräläinen, Antero 1985. Lapsiperheet – pieni vähemmistö vai valtaenemmistö. Väestöntutkimuslaitoksen julkaisusarja D, Nro 14/1985. Helsinki: Väestöntutkimuslaitos.
- Peura-Kapanen, Liisa 1985. Nuoret kuluttajina. Osa III: Nuoret ja matkailu. Julkaisu 5/1985. Helsinki: Kotitalous- ja kuluttaja-asiain tutkimuskeskus.
- Rantala, Olavi 1998. Asuntokysyntään vaikuttavat tekijät ja sen kehitys talouden pitkän ajan kasvu-uralla. Keskusteluaiheita no. 629. Helsinki: Elinkeinoelämän tutkimuslaitos.
- Rein, Th. 1975. Kansantalouden uusi oppikunta. Teoksessa Eräsaari, Risto & Rahkonen, Keijo (toim.): Työväenkysymyksestä sosiaalipolitiikkaan. Helsinki: Gaudeamus. 136–161. Alkuperäinen Kirjallinen kuukausilehti 14, 1879, 1–10, 31–37.
- Riihelä, Marja 1996. Energiapanosten verotuksen vaikutus kotitalouksien välillisen energian kulutukseen ja hyvinvointiin. Tutkimuksia 37. Helsinki: Valtion taloudellinen tutkimuskeskus.
- Riihelä, Marja; Sullström, Risto; Suoniemi, Ilpo & Tuomala, Matti 1999. Income Inequality in Finland during the 1990s. Teoksessa Kalela, Jorma; Kiander, Jaakko; Kivikuru, Ullamaija; Loikkanen, Heikki, A. & Simpura, Jussi (toim.) Down from the heavens, up from the ashes. The Finnish economic crisis of the 1990s in the light of economic and social research. Helsinki: Valtion taloudellinen tutkimuskeskus. 385–410.

- Riihinen, Olavi 1964. Keskustelua sosiaalitutkimuskomitean mietinnöstä. *Sosiologia* 1964:2. 76–87.
- Ritakallio, Veli-Matti 1994. Köyhyys Suomessa 1981–1990. Tutkimus tulonsiirtojen vaikutuksista. *Tutkimuksia* 39. Helsinki: Stakes.
- Roine, Paavo 1954a. Työläis- ja toimenhaltijaperheiden ravinnon riittävyys Suomessa vuosina 1950–1951 I. *Sosiaalinen aikakauskirja* 1954:1, vihko 3–4.
- Roine, Paavo 1954b. Työläis- ja toimenhaltijaperheiden ravinnon riittävyys Suomessa vuosina 1950–1951 II. *Sosiaalinen aikakauskirja* 1954:2, vihko 5–6.
- Saarsalmi, Meeri 1972. *Consumer Purchases of Major Durables*. Helsinki: Helsinki School of Economics.
- Sailas, Raija 1987. Köyhät keskuudessamme. Pienituloiset kotitaloudet vuoden 1981 kotitaloustiedustelussa. Julkaisuja. Helsinki: Sosiaalivaltio.
- Sauli, Liisa 1951: Viljelijäperheiden elintaso maataloushallituksen kirjanpitotiloilla tilivuotina 1935/36–1948/49. *Suomen maataloustieteellisen seuran julkaisuja* 75. Hämeenlinna.
- Siikanen, Antti & Tyrkkö Ari 1993. Koti – Talous – Asuntomarkkinat. *Tutkimuksia* 198. Tilastokeskus.
- Siikanen, Antti & Säylä, Markku & Tahvanainen, Markku 1999. Suomalaisten asumismenot. Suomen ympäristö 330. Asuminen. Helsinki: Ympäristöministeriö.
- Siimes, Suvi-Anne 1993. Haastatteluaineistoon perustuva tutkimus kotitalouksien säästämisestä vuonna 1988. *Kansantaloustieteen lisensiaattityö*. Helsinki: Helsingin yliopisto.
- Sipponen, Kauko 1964. Keskustelua sosiaalitutkimuskomitean mietinnöstä. *Sosiologia* 1964:2. 76–87.
- Snellman, G. R. 1912. Työtilasto, sen tehtävät ja keinot. Suomen työväensuojelus- ja sosiaalivakuutusyhdistyksen julkaisuja II. Nykyaikainen yhteiskuntapolitiikka, 2.vihko. Helsinki: WSOY.
- Sosiaalisia erikoistutkimuksia XXXII:21 1954. Elinkustannustutkimus helmikuu 1950–tammikuu 1951. Helsinki.
- Sosiaalisia erikoistutkimuksia XXXII:22 1959. Kulutustutkimus 1955–1956. Kaupungit ja kauppalat. Helsinki.
- Sosiaalisia erikoistutkimuksia XXXII:24 1962. Maaseudun kulutustutkimus 1959/1960. Helsinki.
- Sosiaali- ja terveysministeriö 1983. Sosiaalihuoltolakityöryhmän I osamuistio. Ehdotus valtioneuvoston päätökseksi toimeentulotuen yleisistä perusteista. Työryhmämuistio 1983:6.
- Sosiaali- ja terveysministeriö 1984a. Sosiaaliturvan kohdentuminen vuonna 1981, osa 1. Välittömät verot. Tutkimusosasto, julkaisuja 9/1984. Helsinki.
- Sosiaali- ja terveysministeriö 1984b. Toimeentulotukityöryhmän muistio. Työryhmämuistioita 1984:14. Helsinki.
- Sosiaali- ja terveysministeriö 1985. Lapsiperheet. Sosiaaliturvan kohdentuminen, osa 9. Sosiaalisia erikoistutkimuksia XXXII:105. Helsinki.
- Sosiaali- ja terveysministeriö 1986a. Sosiaaliturvan kohdentuminen vuonna 1981. Osa 11. Eläkeläistaloudet. Julkaisuja 8/1986. Helsinki.

- Sosiaali- ja terveysministeriö 1986b. Sosiaaliturvan kohdentuminen vuonna 1981. Osa 10. Vammaisten ja pitkäaikaissairaiden käytettävissä olevat tulot ja kulutus. Sosiaalisia erikoistutkimuksia XXXII:108. Helsinki.
- Sosiaali- ja terveysministeriö, tutkimusosasto 1986c. Lapsiperheiden tulomuodostukseen vaikuttavia tekijöitä. Sosiaalisia erikoistutkimuksia XXXII:120. Helsinki.
- Sosiaali- ja terveysministeriö 1999. Poverty and Social Exclusion in Finland in the 1990s. Julkaisuja 1999:25. Helsinki.
- Sosiaalisia erikoistutkimuksia XXXII, V 1925. Elinkustannukset tilinpitokaudella 1920–21. Helsinki.
- Sosiaalisia erikoistutkimuksia XXXII:14 1936. Elinkustannustutkimus vuodelta 1928. A. Kaupunkien ja muiden asutuskeskusten tilinpitoperheet. B. Maataloustyöläisperheet. Helsinki.
- Sullström, Risto 1989. Mitä lapsi maksaa? Engelin ja Rothbartin sovellutus Suomen kotitaloustiedustelujen aineistoilla. Selvityksiä 1989, 1. Helsinki: Sosiaali- ja terveysministeriö, suunnitteluosasto.
- Sullström, Risto & Loikkanen, Heikki & Laakso, Seppo 1997. Alueellisista tuloeroista Suomessa. Osa I: Per capita tuloja koskevia suuralue- ja läänitason tuloksia vuosilta 1971–1995. VATT-keskustelualoitteita 152. Helsinki: Valtion taloudellinen tutkimuskeskus.
- Sullström, Risto & Riihelä, Marja 1993. Life-cycle profiles of consumption and income: an analysis of the Finnish household budget surveys 1966–1990. VATT-keskustelualoitteita 50. Helsinki: Valtion taloudellinen tutkimuskeskus.
- Sullström, Risto & Riihelä, Marja 1996. Välilliset verot osana Suomen verojärjestelmää: Analyysi verojen vaikutuksesta kotitalouksien tulonjakaumaan vuosina 1966–1990. VATT-keskustelualoitteita 120. Helsinki: Valtion taloudellinen tutkimuskeskus.
- Suomen säädöskokoelma 2004. Tilastolaki 280/2004.
- Suominen, Leena. 1979. Lapsiperhe Suomessa. Kolmikantasarja 7. Helsinki: Väestöliitto.
- Suominen, Risto 1975. Eräiden sosiaaliturvaetuuksien kehitys Suomessa. Tutkimuksia 1971/1. Helsinki: Sosiaali- ja terveysministeriö.
- Suominen, Risto 1976a. Sosiaalisten tulonsiirtojen kohtaanto. Osa: Perhepoliittisten tulonsiirtojen kohtaanto. Julkaisuja 8/1976. Helsinki: Sosiaali- ja terveysministeriö, tutkimusosasto.
- Suominen, Risto 1976b. Sosiaalisten tulonsiirtojen kohtaanto. Osa: Terveystalouden liittyvien tulonsiirtojen kohtaanto. Julkaisuja 9/1976. Helsinki: Sosiaali- ja terveysministeriö, tutkimusosasto.
- Suominen, Risto 1977. Sosiaalisten tulonsiirtojen kohtaanto. Sosiaalisia erikoistutkimuksia XXXII:51. Helsinki: Sosiaali- ja terveysministeriö.
- Suominen, Risto 1979. Tulojen uudelleenjakoa Suomessa 1976. Sosiaalisia erikoistutkimuksia XXXII:58. Helsinki: Sosiaali- ja terveysministeriö, tutkimusosasto.
- Suominen, Risto 1980. Eläkeläistalouksien tulo- ja kulutusrakenne vuonna 1976. Sosiaalisia erikoistutkimuksia XXXII:64. Helsinki: Sosiaali- ja terveysministeriö, tutkimusosasto.
- Suominen, Risto & Arajärvi, Esa 1980. Eläkeläistalouksien tulo- ja kulutusrakenne vuonna 1976. Sosiaalisia erikoistutkimuksia XXXII:64. Helsinki: Sosiaali- ja terveysministeriö, tutkimusosasto.

- Suominen, Risto; Ellala, Esa; Kallio, Martti; Leppänen, Veli-Jukka & Talonen, Juhani 1976. Sosiaalisten tulonsiirtojen kohtaanto. Osa: Tiivistelmä ennakkotiedoista. Julkaisuja 4/1976. Helsinki: Sosiaali- ja terveysministeriö.
- Suominen, Risto & Halla, Klaus & Laapotti, Kari 1974. Terveydenhuoltokustannusten tase Suomessa vv. 1920–1972. Tutkimuksia 13/1974. Helsinki: Sosiaali- ja terveysministeriö.
- Suominen, Risto & Kallio, Martti 1975. Eräiden sosiaaliturvaetuuksien kehitys Suomessa. Työttömyysturvan, huoltoavun, sotilasavustuksen ja opintotuen kehitys Suomessa: Hallinnollinen katsaus, etuuksien saantiperusteet, etuuksien saajien lukumäärät ja tuen suuruus. Tutkimuksia 1/1975. Helsinki: Sosiaali- ja terveysministeriö.
- Suominen, Risto & Kallio, Martti 1976. Sosiaalisten tulonsiirtojen kohtaanto. Osa: Eräiden sosiaaliturvaetuuksien kohtaanto. Julkaisuja 5/1976. Helsinki: Sosiaali- ja terveysministeriö, tutkimusosasto.
- Suominen, Risto & Rinne, Risto 1973. Perhekustannusten tase Suomessa vv. 1936–1971. Tutkimuksia 9/1973. Helsinki: Sosiaali- ja terveysministeriö.
- Suominen, Risto & Talonen, Juhani 1976. Sosiaalisten tulonsiirtojen kohtaanto. Osa: Välittömien verojen kohtaanto. Julkaisuja 10/1976. Helsinki: Sosiaali- ja terveysministeriö, tutkimusosasto.
- Suominen, Risto & Tiainen, Pekka 1979. Verotuksen kohtaanto 1976. Julkaisuja 11/1979. Helsinki: Sosiaali- ja terveysministeriö, tutkimusosasto.
- Suominen, Risto & Tuisku, Terho 1979. Lapsiperheiden tulo- ja kulutusrakenne vuonna 1976. Sosiaalisia erikoistutkimuksia XXXII:59. Helsinki: Sosiaali- ja terveysministeriö.
- Suoniemi, Ilpo 1990a. Alkoholijuomien kysynnän analyysi kotitalousaineistosta osa 1: Vähittäiskysynnän malli vuoden 1981 kotitaloustiedusteluaineistosta. Taloudellinen tutkimus ja suunnittelu, no 17. Helsinki: ALKO.
- Suoniemi, Ilpo 1990b. Alkoholijuomien kysynnän analyysi kotitalousaineistosta osa 2: Vuoden 1981 kotitaloustiedusteluaineiston tuloksia. Taloudellinen tutkimus ja suunnittelu, no 18. Helsinki: ALKO.
- Suoniemi, Ilpo 1990c. Alkoholijuomien kysynnän analyysi kotitalousaineistosta osa 3: Kotitalouden kysynnän aggregointi väestötasolle. Taloudellinen tutkimus ja suunnittelu, no 19. Helsinki: ALKO.
- Suoniemi, Ilpo 1990d. Alkoholijuomien kysynnän analyysi kotitalousaineistosta osa 4: Alkoholijuomien suurkanalutukseen vaikuttavista tekijöistä. Taloudellinen tutkimus ja suunnittelu, no 20. Helsinki: ALKO.
- Suoniemi, Ilpo 1993. Public welfare services and inequality: introduction to methodology and some examples with the 1985 Finnish household expenditure survey data. VATT-keskustelualoitteita 45. Helsinki: Valtion taloudellinen tutkimuskeskus.
- Suoniemi, Ilpo 1998. Tuloissa ja kulutuksessa mitatun eriarvoisuuden kehitys Suomessa 1971–1994. Tutkimuksia 70. Helsinki: Palkansaajien tutkimuslaitos.
- Suoniemi, Ilpo & Sullström, Risto 1995. The Structure of household consumption in Finland 1966–1990. VATT-tutkimuksia 27. Helsinki: Valtion taloudellinen tutkimuskeskus.
- Suoranta, Kirsi 1990. Nuoret kuluttajina 4. Nuorten kulutusmenojen kehitys kotitalouksissa vuosina 1981 ja 1985. Julkaisuja 1990, 4. Helsinki: Kotitalous- ja kuluttaja-asian tutkimuskeskus.

- Suviranta, Annikki 1985. STM:n tutkimuspolitiikka: mistä tutkimusaiheet. Sosiaalinen Aikakauskirja 6/1985.
- Säntti, Riitta 1989. Lapsiperheiden toimeentulo vuonna 1985. Julkaisuja. Helsinki: Sosiaali- ja terveysministeriö, suunnitteluosasto.
- Talousneuvosto 1972a. Elämisen laatu, tavoitteet ja mittaaminen. Helsinki.
- Talousneuvosto 1972b. Yhteiskuntapolitiikan tavoitteita ja niiden mittaamista tutkiva jaosto. Liite 2: Taloudellista eriarvoisuutta tutkivan työryhmän raportti. Helsinki.
- Talousneuvosto 1972c. Yhteiskuntapolitiikan tavoitteita ja niiden mittaamista tutkiva jaosto. Liite 6: Erillisselvityksiä. Helsinki.
- Tilastokeskus 1972b. Kotitaloustiedustelu 1966. Tilastollisia tiedonantoja 51. Helsinki.
- Tilastokeskus 1976. Kotitaloustiedustelu 1971. Osa I. Tilastollisia tiedonantoja 55. Helsinki.
- Tilastokeskus 1978. Elinolosuhdetiedustelu. Tutkimuksia N:o 51. Helsinki.
- Tilastokeskus 2000. Tilastokeskuksen ammattieettinen opas. Helsinki.
- Tilastokeskus 2006. Suomalaiset tieto- ja viestintätekniikan käyttäjinä. www.tilastokeskus.fi/til/sutivi/index.html.
- Tilastokeskus 2007. Laatua tilastoissa. 2. uudistettu painos. Käsikirjoja 43.
- Tilastokeskus 2008. Tulonjakotilasto 2006. Tulot ja kulutus. Helsinki.
- Tyrkkö, Ari 1991. Ahtaasti asuvat. Tutkimuksia 186. Helsinki: Tilastokeskus.
- United Nations 1954. Report on international definition and measurement of standards of living, E/CN.3/179.
- United Nations 1966. Recommendations concerning Family Budget Enquiries in Europe. United Nations statistical Commission and Economic Commission for Europe, Conference of European Statisticians, Statistical Standards and Studies no. 6. New York.
- United Nations 1977. Provisional Guidelines on Statistics of the Distribution of Income, Consumption and Accumulation of Households. Department of economic and social affairs. Statistical Office, Studies in Methods. Series M, no 61. New York.
- Uusitalo, Hannu 1982. Tulopolitiikka ja tulonjako. Sosiaalipolitiikka 7, 51–102.
- Uusitalo, Hannu 1988. Muuttuva tulonjako. Hyvinvointivaltion ja yhteiskunnan rakennemuutosten vaikutukset tulonjakoon 1966–1985. Tutkimuksia 148. Helsinki: Tilastokeskus.
- Uusitalo, Liisa 1979. Consumption Style and Way of Life. An empirical Identification and Explanation of Consumption Style Dimensions. Series A:27. Helsinki: Helsinki School of Economics.
- Valtioneuvoston kanslia 1994. Sukupolvien välinen tulonjako. Sukupolvityöryhmän loppuraportti. Valtioneuvoston kanslian julkaisusarja 1994/4. Helsinki.
- Valtioneuvoston kanslia 1996. Kannustinloukkutyöryhmän loppuraportti. Valtioneuvoston kanslian julkaisusarja 1996/5. Helsinki.
- Valtioneuvoston kanslia 2001. Työmarkkinoilta syrjäytyminen, tulonjako ja köyhyys. Talousneuvosto, työryhmäraportti. Valtioneuvoston kanslian julkaisusarja 2001/3. Helsinki.

- Valtion taloudellinen tutkimuskeskus 1998. Verotus, työllisyys, investoinnit ja kokonaistuotanto. Työryhmäraportti. VATT-keskustelualoitteita 164. Helsinki.
- Waris, Heikki 1964. Keskustelua sosiaalitutkimuskomitean mietinnöstä. *Sociologia* 1964:2. 76–87.
- Waris, Klaus 1945. Kuluttajain tulot, kulutus ja säästäminen suhdannekehityksen valossa Suomessa vuosina 1926–1938. Kansantaloudellisia tutkimuksia XIV. Helsinki: Kansantaloudellinen yhdistys.
- Varjonen, Johanna & Aalto, Kristiina 2005. Kotitaloustuotannon satelliittitilinpito Suomessa 2001. Helsinki: Kuluttajatutkimuskeskus, Tilastokeskus.
- Viinisalo, Mirja; Heinonen, Aatos; Ovaskainen, Marja-Liisa; Lehtonen, Maija & Antikainen, Ilpo 1982. Ruoan ravintoarvon ja hinnan laskentamalli. Ruokakori-projektin loppuraportti. Julkaisuja 2/1982. Helsinki: Kotitalous- ja kuluttaja-asiain tutkimuskeskus.
- Wilska, Terhi-Anna 1999. Survival with Dignity? The Consumption of Young Adults during Economic Depression: A Comparative Study of Finland and Britain 1990–1994. Publications of the Turku School and Business Administration, Sarja A-3:1999. Turku: Turku School of Economics and Business Administration.
- Yrjö-Koskinen, Yrjö-Sakari 1975. Työväenseikka I, II ja III. Teoksessa Eräsaari, Risto & Rahkonen, Keijo (toim.) Työväenkysymyksestä sosiaalipolitiikkaan. Helsinki: Gaudeamus. 55–106. Alkuperäinen Kirjallinen kuukausilehti 1, 1874, 81–89; 4, 1874, 91–97; 8, 1894, 99–113.

Kirjallisuus

- Ahlqvist, Kirsti 2000. Kulutustutkimusten historia ja yhteiskunnan muutos. Teoksessa Hyvönen, Kaarina; Juntto, Anneli; Laaksonen, Pirjo & Timonen, Päivi (toim.): Hyvää elämää. 90 vuotta suomalaista kuluttajatutkimusta. Helsinki: Kuluttajatutkimuskeskus, Tilastokeskus. 29–45.
- Ahlqvist, Kirsti 2005. Kulutus yhteiskunnallisena kysymyksenä. Case: Kotitaloustiedustelun perustaminen. Kulutustutkimuksen seura. Kuluttajatutkimus. *Nyt* 1/2005. 113–131.
- Ahlqvist, Kirsti 2008. Kulutuksen tilastoinnin kansainvälinen muotoutuminen 1920-luvulta 2000-luvulle. Teoksessa Ahlqvist, Kirsti; Raijas, Anu; Perrels, Adriaan; Simpura, Jussi & Uusitalo, Liisa (toim.): Kulutuksen pitkä kaari. Niukuudesta yksilöllisiin valintoihin. Helsinki: Gaudeamus, Palmenia.
- Ahlqvist, Kirsti & Berg, Mari-Anna (2003): Kotitalouksien kulutusmenojen muutossuunnat. Tulot ja kulutus 2003:21. Helsinki: Tilastokeskus.
- Ahlqvist, Kirsti & Raijas, Anu. 2005: Työväenluokaisen ja keskiluokaisen perheen kulutus 1900-luvun Suomessa. Teoksessa Sarantola-Weiss, Minna ja muut (toim.) Kulman takana Elanto. Helsingin kaupunginmuseon tutkimuksia ja raportteja 1/2005. Helsinki: Helsingin kaupunginmuseo. 124–147.
- Ahlqvist, Kirsti & Ylitalo, Marko 2009. Kulutuksen muutokset 1985–2006. Teoksessa Ahlqvist, Kirsti & Ylitalo, Marko (toim.): Kotitalouksien kulutus 1985–2006. Tulot ja kulutus. Helsinki: Tilastokeskus.
- Ahtiainen, Pekka & Tervonen, Jukka 1994. Traditio vai muutos? Historian ja sosiologian veljeys. Teoksessa: Ahtiainen, Pekka; Rätty, Teuvo; Strömberg, John & Tervonen, Jukka: Historia, sosiologia ja Suomi. Helsinki: Hanki ja jää. 7–18.

- Alapuro, Risto 1985. Yhteiskuntaluokat ja sosiaaliset kerrostumat 1870-luvulta toiseen maailmansotaan. Teoksessa Valkonen, Tapani; Alapuro, Risto; Alestalo Matti; Jallinoja, Riitta & Sandlund, Tom: Suomalaiset. Yhteiskunnan rakenne teollistumisen aikana. Helsinki: WSOY. 36–100.
- Alapuro, Risto 1994a. Suomen synty paikallisena ilmiönä 1890–1933. Helsinki: Hanki ja jää.
- Alapuro, Risto 1994b. Erik Allardt ja suomalaisen sosiologian suuri linja. Teoksessa: Ahtiainen, Pekka; Rätty, Teuvo; Strömberg, John & Tervonen, Jukka: Historia, sosiologia ja Suomi. Hanki ja jää. 169–186.
- Alapuro, Risto & Alestalo, Matti 1992. Konkreettinen sosiaalitutkimus. Teoksessa Alapuro, Risto & Alestalo, Matti & Haavio-Mannila, Elina (toim.): Suomalaisen sosiologian historia. Helsinki: WSOY. 77–148.
- Alestalo, Marja 2005. Metodisuhdanteiden mahti: lomaketutkimus suomalaisessa sosiologiassa 1947–2000. Tampere: Vastapaino.
- Alasuutari, Pertti 1996. Toinen tasavalta. Suomi 1946–1994. Tampere: Vastapaino.
- Aldridge, Alan 2003. Consumption. UK: Polity Press.
- Alestalo, Matti 1985. Yhteiskuntaluokat ja sosiaaliset kerrostumat toisen maailmansodan jälkeen. Teoksessa Valkonen, Tapani; Alapuro, Risto; Alestalo Matti; Jallinoja, Riitta & Sandlund, Tom: Suomalaiset. Yhteiskunnan rakenne teollistumisen aikana. Helsinki: WSOY. 101–200.
- Alestalo, Matti 1990. Vuoden 1995 tapaturmavakuutuslaki. Uudistus ylhäältä. Teoksessa Peltonen, Matti (toim.): Arki ja murros. Tutkielmia keisariajan lopun Suomesta. Helsinki: Suomen historiallinen seura. 339–360.
- Alhanen, Kai 2007. Käytännöt ja ajattelu Michel Foucault'n filosofiassa. Helsinki: Gaudeamus.
- Allardt, Erik 1976. Hyvinvoinnin ulottuvuuksia. Helsinki: WSOY.
- Alonso, William & Starr, Paul (toim.) 1987. The politics of numbers. New York: Russell Sage Foundation.
- Ando, Albert & Modigliani Franco 1963. The Life-cycle Hypotesis of Saving. Aggregate Implications and Tests. American Economic Review 53(1). 55–84.
- Atkinson, Anthony B. 1983. The economics of inequality. Oxford: Clarendon Press.
- Autio, Minna & Heinonen, Visa & Huttunen, Kaisa 2008. Tasa-arvo, liberalismi ja kestävä kehitys Suomen kuluttajapoliittisissa ohjelmissa. Teoksessa Lammi, Minna & Mäkelä, Johanna & Varjonen, Johanna (toim.): Kulutuksen politiikat arjen muovaajana. Kuluttajatutkimuskeskuksen vuosikirjoja 4. Helsinki: Kuluttajatutkimuskeskus. 46–67.
- Auvinen, Riitta (toim.) 1974. Sosiaalipalvelu. Helsinki: Kirjayhtymä.
- Bauman, Zygmunt 1988. Freedom. Milton Keynes: Open University Press.
- Bauman, Zygmunt 1998. Work, consumerism and the new poor. Buckingham: Open University Press.
- Bauman, Zygmunt. 1991. Modernity and Ambivalence. Cambridge: Polity Press.
- Bauman, Zygmunt 1996. Postmodernin lumo. Tampere: Vastapaino.
- Beck, Ulrich 1992. Risk Society. Towards a New Modernity. London: Sage Publications.

- Beck, Ulrich 1994. The Reinvention of Politics: Towards a Theory of Reflexive Modernization. Teoksessa Beck, Ulrich & Giddens, Anthony & Lash, Scott: Reflexive Modernization. Politics, Tradition and Aesthetics in the Modern Social Order. Cambridge: Polity Press. 1–55.
- Becker, Gary, S. 1965. A Theory of the allocation of time. The Economic Journal 75:299. 493–517.
- Bocock, Robert 1993. Consumption. London: Routledge.
- Borgeraas, Elling 1987. Et standardbudsjett for forbruksutgifter. Rapport nr. 101. Statens institutt for forbruksforskning. Lysaker.
- Bourdieu, Pierre 1984. Distinction. A social Critique of the Judgement of Taste. Cambridge, Massachusetts: Havard University Press.
- Böök, Einar 1975. Sosiaalipolitiikka. Teoksessa Eräsaari, Risto & Rahkonen, Keijo (toim.) Työväenkysymyksestä sosiaalipolitiikkaan. Helsinki: Gaudeamus. Alkuperäinen Valtiotieteiden käsikirja III, 1923, Helsinki.
- Campbell, Colin 1987. The Romantic Ethic and the Spirit of Modern Consumerism. Oxford: Basil Blackwell.
- Daniels, Norman 1988. Am I my parents' keeper? An essay on justice between the young and the old. New York & Oxford: Oxford University Press.
- Davidson O'Connell Julia & Layder, Derek 1994. Methods, Sex and Madness. London: Routledge.
- Dean, Mitchell 1999. Governmentality. Power and Rule in Modern Society. London: Sage Publications.
- Dean, Mitcell 1997. Köyhyyden hallinnoimisen genealogia. Teoksessa Hänninen, Sakari & Karjalainen, Jouko (toim.): Biovallan kysymyksiä. Helsinki: Gaudeamus.
- Deaton, Agnus 1998. The Analysis of Household Surveys. A Microeconomic Approach to Development Policy. Baltimore: The John Hopkins University Press.
- Desrosières, Alain 1991. How to make things which hold together: social science, statistics and the state. Teoksessa Wagner, Peter & Wittrock, Björn & Whitley, Richard (toim.): Discourses on Society. The Shaping of the Social Science Disciplines. Dordrecht / Boston / London: Luver Academic Publishers. 195–218.
- Desrosières, Alain 1998. The Politics of Large Numbers. A History of Statistical Reasoning. Cambridge, Massachusetts and London: Harvard University Press.
- Desrosières, Alain 2000. Measurement and its uses: harmonization and quality on social statistics. International Statistical Review 68, 2. 173–187.
- Desrosières, Alain 2001. How "real" are statistics? Four possible attitudes. Social Research, 62, 2. 339–355.
- Desrosières, Alain 2002. Quality and statistics: origins of the movement and reflection on the criteria. www.statoo.com/sst04/presentations/Desrosieres_EN.pdf.
- Desrosières, Alain 2006. From Cournot to Public policy Evaluation: Paradoxes and Controversies involving Quantification. Cournot Centre for Economic Studies, Prisme No 7, April 2007.
- Desrosières, Alain 2007. Words and Numbers: For a sociology of the statistical argument. Paper for the workshop: For whom the Bell Curves? Statistics and Boundary object between science and the State", Trondheim, Norway, may 2007.

- Donzelot, Jacques 1979. *The Policing of Families*. New York: Pantheon Books.
- Dorling, Daniel & Simpson, Stephen (toim.) 1999. *Statistics in Society. The arithmetic of politics*. London : Arnold.
- Douglas, Dorothy W. 1951. Family Budgets. Teoksessa *Encyclopedia of the social sciences*. New York. 73–77.
- Duesenberry, James, S. 1949. *Income, saving and the theory of consumer behavior*. Cambridge: Harvard University Press.
- Erikson, Robert & Uusitalo, Hannu 1987. The Scandinavian Approach to Welfare Research. Teoksessa Erikson, Robert & Hansen, Erik Jørgen & Ringen, Sten & Uusitalo, Hannu (toim.): *The Scandinavian Model. Welfare States and Welfare Research*. London: M.E. Shape. 177–193.
- Eräranta, Kirsi & Moisander, Johanna 2006. Miten kuluttajaa hallitaan markkinoilla ympäristöpoliittisena toimijana? Teoksessa Massa, Ilmo & Ahonen, Sanna (toim.): *Arkielämän ympäristöpolitiikka*. Helsinki: Gaudeamus. 17–32.
- Eräsaari, Leena 2008. Millainen yhteiskunta on hyvinvointivaltion jälkeen? Teoksessa Taimio, Heikki (toim.): *Taloukskasvun hedelmät – kuka sai ja kuka jäi ilman?* Helsinki: Työväen sivistysliitto. 211–225.
- Eräsaari, Risto 1984. Sosiaalivaltio ja sosiaalipolitiikan itseymmärrys. Sosiaalipoliittisen yhdistyksen tutkimuksia 43. Helsinki.
- Eskola, Antti 1963. *Maalaiset ja kaupunkilaiset*. Helsinki: Kirjayhtymä.
- Featherstone, Mike 1991. *Consumer Culture & Postmodernism*. London: Sage Publications.
- Forma, Pauli; Kallio, Johanna; Pirttilä, Jukka & Uusitalo, Roope 2007. Kuinka hyvinvointivaltio pelastetaan? Tutkimus kansalaisten sosiaaliturvaa koskevista mielipiteistä ja valinnoista. Sosiaali- ja terveysturvan tutkimuksia. Helsinki: Kansaneläkelaitos.
- Foucault, Michel 1972. *The Archeology of Knowledge*. London: Tavistock Publications Ltd. (Alkuperäinen 1969.)
- Foucault, Michel 1974. *The Order of Things*. London: Routledge. (Alkuperäinen 1966.)
- Foucault, Michel 1980. *Tarkkailla ja rangaista*. Helsinki: Kustannusosakeyhtiö Otava. (Alkuperäinen 1975.)
- Foucault, Michel 1991. Governmentality. Teoksessa Burchell, Graham & Gordon, Colin & Miller, Peter (toim.) *The Foucault Effect. Studies in Governmentality*. London: Harvester Wheatsheaf. 87–104. (Alkuperäinen 1978.)
- Foucault, Michel 1998. *Seksuaalisuuden historia*. Helsinki: Gaudeamus. (Alkuperäinen 1976–1984.)
- Foucault, Michel 2000a. Truth and power. Teoksessa Foucault, Michel: *Power*. Toimittanut James D. Faubion. *Essential works of Foucault 1954–1984, vol Three*. New York: The New York Press. 110–133. (Alkuperäinen 1977.)
- Foucault, Michel 2000b. “Omnes et singulatim”: Toward a critique of political reason. Teoksessa Foucault, Michel: *Power*. Toimittanut James D. Faubion. *Essential works of Foucault 1954–1984, vol Three*. New York: The New York Press. 298–325. (Alkuperäinen 1979.)

- Foucault, Michel 2000c. The subject and power. Teoksessa Foucault, Michel: Power. Toimittanut James D. Faubion. Essential works of Foucault 1954–1984, vol Three. New York: The New York Press. 326–348. (Alkuperäinen 1988.)
- Foucault, Michel 2000d. The political technology of individuals. Teoksessa Foucault, Michel: Power. Toimittanut James D. Faubion. Essential works of Foucault 1954–1984, vol Three. New York: The New York Press. 403–417. (Alkuperäinen 1988.)
- Friedman, Milton 1957. A Theory of the consumption function. Princeton: Princeton University Press.
- Gabriel, Yiannis & Lang, Tim 1995. The unmanageable Consumer. Contemporary Consumption and its Fragmentation. London: Sage Publications.
- Gebhard, Hannes 1910. Asunto-olot malaiskunnissa v. 1901. Tilastollinen tutkimus yhteiskuntataloudellisista oloista Suomen maalaiskunnissa. Tilattoman väestön alakomitea, v. 1901,2. Helsinki.
- Giddens, Anthony 1991. Modernity and Self-Identity. Self and Society in the Late Modern Age. Cambridge: Polity Press.
- Gordon, Colin 1991. Governmental Rationality: An Introduction. Teoksessa Burchell, Graham & Gordon, Colin & Miller, Peter (toim.): The Foucault Effect. Studies in Governmentality. London: Harvester Wheatsheaf. 1–51.
- Granberg, Leo 1989. Valtio maataloustulojen tasaajana ja takaajana. Helsinki: Suomen tiedeseura.
- Gronow, Jukka & Klemola, Pertti & Partanen, Juha 1977. Demokratian rajat ja rakenteet. Tutkimus suomalaisesta hallitsemistavasta ja sen taloudellisesta perustasta. TANDEM. Tasa-arvon ja demokratian tutkimus. Helsinki: WSOY.
- Haapala, Pertti 1986. Tehtaan valossa. Teollistuminen ja työväestön muodostuminen Tampereella 1820–1920. Suomen historiallinen Seura. Tampere: Vastapaino.
- Haapala, Pertti 1992. Työväenluokan synty. Teoksessa Haapala, Pertti (toim.): Talous, valta, valtio. Tutkimuksia 1800-luvun Suomesta. Tampere: Vastapaino. 227–249.
- Haatanen, Pekka 1992. Suomalaisen hyvinvointivaltion kehitys. Teoksessa Riihinen, Olavi (toim.): Sosiaalipolitiikka 2017. Näkökulmia suomalaisen yhteiskunnan kehitykseen ja tulevaisuuteen. Helsinki: WSOY. 31–67.
- Haatanen, Pekka & Suonoja, Kyösti 1992. Suuriruhtinaskunnasta hyvinvointivaltioon. Sosiaali- ja terveysministeriö 75 vuotta. Helsinki.
- Hacking, Ian. 1990. The Taming of Change. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hacking, Ian 1991. How should we do the history of statistics? Teoksessa: Burchell, Graham & Gordon, Colin & Miller, Peter (toim.): The Foucault Effect. London: Harvester Wheatsheaf. 181–196.
- Haimi, Olavi 2000. Yhteiskuntasuunnittelun pitkä marssi. Suomalaisen sosiaalipoliittisen suunnittelun kehitys. Tapaus kuntien valtionosuusuudistus. Valtiotieteellinen tiedekunta, sosiaalipolitiikan laitos 2/2000. Helsinki: Helsingin yliopisto.
- Hartikainen, Hannu 1982. Sosiaali-indikaattoreista. Sosiaalipolitiikka vol 7, 1982. 151–154.
- Heikkinen, Sakari 1997. Labour and the Market. Workers, Wages and Living Standards in Finland, 1850–1913. Commentationes Scientiarum Socialium 51, 1997. Helsinki.
- Heikkinen, Sakari; Heinonen, Visa; Kuusterä, Antti & Pekkarinen, Jukka 2000. The History of Finnish Economic Thought 1809–1917. The History of Learning and Science in Finland 1828–1918 17 a. Societas Scientiarum Fennica.

- Heikkinen, Sakari & Kuusterä, Antti 2001. Finnish Economic Crises in the 20th Century. Teoksessa Kalela, Jorma; Kiander, Jaakko; Kivikuru, Ullamaija; Loikkanen, Heikki, A. & Simpura, Jussi (toim.) Down from the heavens, up from the ashes. The Finnish economic crisis of the 1990s in the light of economic and social research. Helsinki: Valtion taloudellinen tutkimuskeskus. 25–51.
- Heikkinen, Sakari & Maula, Johanna 1996. Finnish Food Consumption 1860–1993. Julkaisuja 1, 1996. Helsinki: Kuluttajatutkimuskeskus.
- Heinonen, Visa 1998. Talonpoikainen etiikka ja kulutuksen henki. Kotitalousneuvonnasta kuluttajapolitiikkaan 1900-luvun Suomessa. Helsinki: Suomen historiallinen seura.
- Heinonen, Visa 2004. Kulutus ja eettiset kysymykset. Teoksessa Ahlqvist, Kirsti & Raijas, Anu (toim.): Ihanne ja todellisuus. Näkökulmia kulutuksen muutokseen. Helsinki: Tilastokeskus.
- Heinonen, Visa 2007. Kotitalous mikroskoopin alla. Teoksessa Suomalaisen arjen historia. Modernin suomen synty. Helsinki: WSOY. 168–195.
- Heiskanen, Ilkka 1977. Julkinen, kollektiivinen ja markkinaperusteinen. Suomalaisen yhteiskunnan hallintajärjestelmien ja julkisen päätöksenteon ja hallinnon kehitys ja kehittäminen 1960-luvulla ja 1970-luvulla. Deta 31.
- Heiskanen, Markku 2002. Väkiältä, pelko, turvattomuus. Surveytutkimusten näkökulmia suomalaisten turvallisuuteen. Tutkimuksia 236. Helsinki: Tilastokeskus.
- Helén Ilpo 1997. Äidin elämän politiikka. Naissukupuolisuus, valta ja itsesuhde Suomessa 1880-luvulta 1960-luvulle. Helsinki: Gaudeamus.
- Helén, Ilpo 2005. Genealogia kritiikkinä. Sosiologia 2/2005. 93–109.
- Hellsten, Katri 1993. Vaivaihoidosta hyvinvointivaltion kriisiin. Hyvinvointivaltiokehitys ja sosiaaliturvajärjestelmän muotoutuminen Suomessa. Sosiaalipolitiikan laitos. Tutkimuksia 2/1993. Helsinki: Helsingin yliopisto.
- Helne, Tuula 2002. Syrjäytymisen yhteiskunta. Tutkimuksia 123, Helsinki: Stakes.
- Helne, Tuula & Laatu, Markku (toim.) 2006. Vääryyskirja. Helsinki: Kansaneläkelaitoksen tutkimusosasto.
- Hietala, Marjatta 1982. Katsaus tilaston ja tilastoinnin historiaan. Teoksessa Hietala, Marjatta & Myllys, Kari (toim.): Tutkijan tilastolliset tiedonlähteet. Helsinki: Gaudeamus. 12–34.
- Hietala, Marjatta & Myllys, Kari (toim.) 1982. Tutkijan tilastolliset tiedonlähteet. Helsinki: Gaudeamus.
- Hindess, Barry 1973. The use of Official Statistics in sociology. London: Macmillan.
- Hindess, Barry 1998. Neo-Liberalism and the National Economy. Teoksessa Dean, Mitchell & Hindess, Barry (toim.): Governing Australia. Studies in Contemporary Rationalities of Government. Cambridge: Cambridge University Press. 210–226.
- Hjelt-Cajanus, Ester 1947. Vera Hjelt: uranuurtaja. Turku: Kustannusosakeyhtiö Aura.
- Honkanen, Maire 1967. Kotitalouden peruskäsitteistä ja terminologiasta. Maataloustieteellinen aikakauskirja. Vol. 39. 229–239.
- Häggman, Kai 1994. Perheen vuosisata. Perheen ihanne ja sivistyneistön elämäntapa 1800-luvun Suomessa. Historiallisia Tutkimuksia 179. Helsinki: Suomen historiallinen seura.

- Hänninen, Sakari & Karjalainen, Jouko 1997. Johdanto: Foucault ja hallinnoimisen ongelma. Teoksessa Hänninen, Sakari & Karjalainen, Jouko (toim.): Biovallan kysymyksiä. Helsinki: Gaudeamus. 7–27.
- Ilmonen, Kaj 1993. Tavaroiden taikamaailma. Sosiologinen avaus kulutukseen. Tampere: Vastapaino.
- Irvine, John & Miles, Ian & Evans, Jeff (toim.) 1981. Demystifying Social Statistics. London: Pluto Press.
- Ivars, Marja 1995. Ura ja unelma – Vera Hjeltin valistusprojektit. Pro gradu -tutkielma. Helsingin yliopisto, sosiaalipoliittikan laitos.
- Jauho, Mikko 2003. Työväenravitsemuskysymys. Ravitsemus ja yhteiskuntapolitiikka Suomessa 1900-luvun alkupuoliskolla. Teoksessa Helén, Ilpo & Jauho, Mikko (toim.): Kansalaisuus ja kansanterveys. Helsinki: Gaudeamus. 146–174.
- Johansson, Sten 1970. Om levnandsnivåundersökningen. Låginkomstutredningen. Stockholm: Allmänna Förlaget.
- Jokinen, Arja & Juhila, Kirsi & Suoninen, Eero 1993. Diskurssianalyysin aakkoset. Tampere: Vastapaino.
- Julkunen, Raija 2001. Suunnanmuutos. 1990-luvun sosiaalipoliittinen reformi Suomessa. Tampere: Vastapaino.
- Juntto, Anneli 1990. Asuntokysymys Suomessa. Topeliuksesta tulopolitiikkaan. Sosiaalipoliittisen yhdistyksen julkaisuja no 50. Helsinki: Sosiaalipoliittinen yhdistys.
- Juntto, Anneli 1998. Normaaliperhe asuu standardiasunnossa. Teoksessa Paananen, Seppo & Juntto, Anneli & Sauli, Hannele (toim.): Faktajuttu. Tilastollisen sosiaalitutkimuksen käytännöt. Tampere: Vastapaino. 59–81.
- Kaarninen, Mervi 1995. Nykyajan tytöt. Koulutus, luokka ja sukupuoli 1920- ja 1930-luvun Suomessa. Bibliotheca historica 5. Helsinki: Suomen Historiallinen seura.
- Kajanoja, Jouko 1996. Kommunikatiivinen yhteiskunta. Puheenvuoro hyvinvointivaltiota. Helsinki: Hanki ja Jää. Tammi.
- Kantola, Anu 2002. Markkinakuri ja managerivalta. Poliittinen hallinta Suomen 1990-luvun talouskriisissä. Viestinnän julkaisuja 6. Viestinnän laitos. Helsinki: Helsingin yliopisto.
- Kantola, Anu & Kautto, Mikko 2002. Hyvinvoinnin valinnat. Suomen malli 2000-luvulla. Helsinki: Sitra.
- Karisto, Antti 1981. Hyvinvointi ja sairauden ongelma. Suomea ja muita Pohjoismaita vertaileva tutkimus sairastavuuden väestöryhmittäisistä eroista ja sairaudesta hyvinvoinnin vajeena. Kansaneläkelaitoksen julkaisuja M 46. Helsinki: Kansaneläkelaitos.
- Karisto, Antti & Takala, Pentti & Haapola, Ilkka 1998. Matkalla nykyaikaan: elintason, elämäntavan ja sosiaalipoliittikan muutos Suomessa. Helsinki: WSOY.
- Kautto, Mikko & Parpo, Antti & Uusitalo, Hannu 2002. Hyvinvointipoliittikka, tulonjako, ja kannustimet. Teoksessa Heikkilä, Matti & Kautto, Mikko (toim.): Suomalaisten hyvinvointi 2002. Helsinki: Stakes. 164–191.
- Kekkonen, Urho 1952. Onko maallamme malttia vaurastua? Helsinki: Otava.
- Kent, R.A. 1981. A History of British Empirical Sociology. Aldershot: Gover.
- Kettunen, Pauli 2001a. Mitä yhteiskunta tekee Pohjoismaissa? Tiede & edistys 4/01. 257–269.

- Kettunen, Pauli. 2001b. Kansallinen työ: suomalaisen suorituskyvyn vaalimisesta. Helsinki: Yliopistopaino.
- Kettunen, Pauli 2002. Suunnitelmataloudesta kansalliseen innovaatiojärjestelmään. Teoksessa Blomberg, Helena & Hannikainen Matti & Kettunen Pauli (toim.): Lamakirja. Näkökulmia 1990-luvun talouskriisiin ja sen historiallisiin konteksteihin. Turku: Kirja-Aurora. 15–45.
- Kettunen, Pauli 2003. Yhteiskunta. Teoksessa Hyvärinen, Matti; Kurunmäki, Jussi; Palonen, Kari; Pulkkinen, Tuija & Stenius, Henrik (toim.): Käsitteet liikkeessä. Suomen poliittisen kulttuurin käsitehistoria. Tampere: Vastapaino. 167–207.
- Kettunen, Pauli. 2006a. The Power of International Comparison – A Perspective on the Making and Challenging of the Nordic Welfare State. Teoksessa Christiansen, Niels Finn; Petersen, Klaus; Edling, Nils & Haave, Per (toim.): The Nordic Model of Welfare. A Historical Reappraisal. Copenhagen: Museum Tusculanum Press, University of Copenhagen. 31–65.
- Kettunen, Pauli 2006b. Pohjoismaiden hyvinvointivaltio yhteiskunnan käsittämisen historiana. Teoksessa Saari Juho (toim.): Historiallinen käänne. Johdatus pitkän aikavälin historian tutkimukseen. Helsinki: Gaudeamus. 217–256.
- Kettunen, Pauli 2008. Globalisaatio ja kansallinen me. Kansallisen katseen historiallinen kritiikki. Tampere: Vastapaino.
- Keynes, J. M. 1936. The General Theory of Employment Interest and Money. London: Macmillian and co., limited.
- Kiander, Jaakko 2002. Talouskasvu ja yhteiskunnalliset jaot. Teoksessa Piirainen, Timo & Saari, Juho (toim.): Yhteiskunnalliset jaot 1990-luvun perintö? Helsinki: Gaudeamus. 60–82.
- Kiander, Jaakko & Vartia, Pentti 1998. Suuri lama. Suomen 1990-luvun kriisi ja talouspoliittinen keskustelu. Sarja B 143. Helsinki: Elinkeinoelämän Tutkimuslaitos ETLA.
- Kiili, Johanna 1999. Kulutusta marginaalissa vai marginaalia kulutuksessa? Pienituloisten yksinhuoltajaäitien kulutustottumukset. Janus vol. 7(2). 116–132.
- Kinnunen, Merja 2001. Luokiteltu sukupuoli. Tampere: Vastapaino.
- Korpelainen, Lauri 1967. Tutkimus kestohyödykkeiden kysynnästä Suomessa vuosina 1948–1964. Suomen Pankin taloustieteellisen tutkimuslaitoksen julkaisuja B:26. Helsinki: Suomen Pankki.
- Kortti, Jukka 2003. Modernisaation kaupalliset merkit. 60-luvun suomalainen televisiomainonta. Bibliotheca Historica 80. Helsinki: SKS.
- Kosonen, Katri & Suoniemi, Ilpo 1982. Säästämistutkimus 1979. Helsinki: Säästöpankkien tutkimussäätiö.
- Kosunen, Virpi 1997. Leikkaukset ja kotitalouksien toimeentulo. Esimerkkiperheitä koskeva simulaatiomalliin perustuva analyysi. Teoksessa Heikkilä, Matti & Uusitalo, Hannu (toim.): Leikkausten hinta. Tutkimuksia sosiaaliturvan leikkauksista ja niiden vaikutuksista 1990-luvun Suomessa. Raportteja 208. Helsinki: Stakes. 103–134.
- Kuusela, Vesa 2009. Otostutkimukset otettiin hitaasti käyttöön virallisissa tilastoissa. Hyvinvointikatsaus 2/2009. 50–53.
- Kuusi, Hanna 2004. Viinistä vapautta. Alkoholi, hallinta ja identiteetti 1960-luvun Suomessa. Bibliotheca Historica 82. Helsinki: Suomalaisen kirjallisuuden seura.
- Kuusi, Pekka 1948. Suomen viinapulma gallup-tutkimuksen valossa. Helsinki: Kustannusosakeyhtiö Otava.

- Kuusterä, Antti 1989. Verotus autonomian ajan Suomessa. Teoksessa Endén, Rauno (toim.): Historian päivät 1988. Historiallinen Arkisto 93. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura. 147–161.
- Kyntäjä, Timo 1993. Tulopoliittikka Suomessa. Tulopoliittinen diskurssi ja instituutiot 1960-luvulta 1990-luvun kynnykselle. Helsinki: Gaudeamus.
- Laurila, Eino, H. 1985. Kulutus Suomen kansantaloudessa vuosina 1900–1975. Helsinki: Elinkeinoelämän tutkimuslaitos B 42.
- Lazarsfeld, Paul F. 1977. Notes on the History of Quantification in Sociology – Trends, Sources and Problems. Teoksessa Kendall, Maurice & Plackett R. L. (toim.): Studies in the History of Statistics and Probability. Volume II. London: Charles Griffin & Company limited. (Alkuperäinen 1961.)
- Lehto, Anna-Maija 1996. Työolot tutkimuskohteena. Työolotutkimusten sisällöllistä ja menetelmällistä arviointia yhteiskuntatieteen ja naistutkimuksen näkökulmasta. Tutkimuksia 222. Helsinki: Tilastokeskus.
- Lehtonen, Heikki & Aho, Simo & Peltola, Jarmo & Renvall, Mika 2001. Did the Crisis Change the Welfare State in Finland? Teoksessa Kalela, Jorma; Kiander, Jaakko; Kivikuru, Ullamaija; Loikkanen, Heikki, A. & Simpura, Jussi (toim.) Down from the heavens, up from the ashes. The Finnish economic crisis of the 1990s in the light of economic and social research. Helsinki: Valtion taloudellinen tutkimuskeskus.
- Lehtonen, Turo-Kimmo 1999. Rahan vallassa. Ostoksilla käyminen ja markkinatalouden arki. Helsinki: Tutkijaliitto.
- Lepistö, Vuokko 1994. Joko teillä on priimuskein? Kotitalousteknologian saatavuus ja tarjonta Helsingissä 1800-luvun puolivälistä 1910-luvun lopulle. Historiallisia tutkimuksia 181. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura.
- Levinas, Ruth & Guy, Will (toim.) 1996. Interpreting Official Statistics. London: Routledge.
- Liikanen, Ilkka 1997. Kansalaisen synty. Fennomania ja modernin politiikan läpimurto. Tiede & edistys 4/1997. 342–351.
- Liikanen, Ilkka 2003. Kansa. Teoksessa Hyvärinen, Matti; Kurunmäki, Jussi; Palonen, Kari; Pulkkinen, Tuija & Stenius, Henrik (toim.): Käsitteet liikkeessä. Suomen poliittisen kulttuurin käsitehistoria. Tampere: Vastapaino. 257–307.
- Liikkanen, Mirja 2000. Onko kaikki kulutusta? Teoksessa Hyvönen, Kaarina & Juntto, Anneli & Laaksonen, Pirjo & Timonen, Päivi (toim.): Hyvää elämää. 90 vuotta suomalaista kuluttajatutkimusta. Helsinki: Kuluttajatutkimuskeskus, Tilastokeskus. 193–194.
- Lilius, Aksel 1888. Tilattoman väestön oloista Kuopion läänissä. Tutkimuksia taloudellisista oloista Suomen maaseudulla. Kolmas vihko. Helsinki.
- Lotti, Leila 2008. Massakuluttajasta markkinoiden valtiaaksi! – Markkinatutkimus luo kuvia kuluttajasta. Teoksessa Ahlqvist, Kirsti; Raijas, Anu; Perrels, Adriaan; Simpura, Jussi & Uusitalo, Liisa (toim.): Kulutuksen pitkä kaari. Niukuudesta yksilöllisiin valintoihin. Helsinki: Gaudeamus, Palmenia.
- Luther, Georg 1993. Suomen tilastotoimen historia vuoteen 1970. Helsinki: Tilastokeskus, WSOY.
- Lähteenmäki, Maria. 1995. Mahdollisuuksien aika. Työläisnaiset ja yhteiskunnan muutos 1910–30-luvun Suomessa. Helsinki: Suomen Historiallinen seura.
- Marjomaa, Pertti (toim.) 2000. Tilastokeskus 1971–2000. Helsinki: Tilastokeskus.

- Markkola, Pirjo 1994: Työläiskodin synty. Tamperelaiset työläisperheet ja yhteiskunnallinen kysymys 1870-luvulta 1910-luvulle. Historiallisia tutkimuksia 187. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura.
- Miller, Peter & Rose, Nikolas 1989. Poliittiset rationalisaatiot ja hallintatekniikat. *Politiikka* 3/1989. 145–158.
- Miller, Peter & Rose, Nikolas 1990. Governing economic life. *Economy and society*. Volume 19 Number 1 February 1990. 1–31.
- Miller, Peter & Rose, Nikolas 1997. Köyhiä ohjelmoimassa: köyhyyslaskelma ja asiantuntijatieto. Teoksessa Hänninen, Sakari & Karjalainen, Jouko (toim.): Biovallan kysymyksiä. Kirjoituksia köyhyyden ja sosiaalisten uhkien hallinnoimisesta. Helsinki: Gaudeamus. 111–148.
- Modeen, Gunnar 1952. Elinkustannusindeksi. Sosiaalipoliittisen yhdistyksen julkaisuja 4. Helsinki: Tammi.
- Modigliani, Franco & Brumberg, Richard 1955. Utility Analysis and the Consumption Function. An Interpretation of Cross-section Data. Teoksessa Kuihara, Kenneth, K. (toim.) *Post Keynesian Economics*. New Brunswick, Nj: Rutgers University Press. 388–436.
- Modigliani, Franco & Brumberg, Richard 1979. Utility analysis and the consumption function: an attempt at integration. Teoksessa Abel, Andrew (toim.): *The collected papers of Franco Modigliani*, Vol 2, Cambridge, Mass.: MIT Press. 128–197.
- Nurmela, Juha 2008. Kulutuserot ovat kasvaneet 2000-luvun alussa. Hyvinvointikatsaus 1/2008. 34–37.
- Nykysuomen sanakirja 1980. Päätoimittaja Matti Sadeniemi. SKS. Helsinki: WSOY.
- Oittinen, Riitta 2003. ”Leipää, suojaa ja valoa”. Työläisnainen-lehti työkanan terveyden puolestapuhujana. Teoksessa Helén, Ilpo & Jauho, Mikko (toim.): *Kansalaisuus ja kansanterveys*. Helsinki: Gaudeamus. 175–195.
- Ollila, Anne 1993. Suomen kotien päivä valkenee. Marttajärjestö suomalaisessa yhteiskunnassa vuoteen 1939. Historiallisia Tutkimuksia 193. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura.
- Paananen, Seppo & Juntto, Anneli & Sauli, Hannele (toim.) 1998: *Faktajuttu. Tilastollisen sosiaalitutkimuksen käytännöt*. Tampere: Vastapaino.
- Pantzar, Mika 2004. ”Man as he really is” – kulutustutkimuksen juurilla ja latvuksilla. Kuluttajatutkimuskeskus 28.1.2004. www.kuluttajatutkimuskeskus.fi.
- Pantzar, Mika & Heinonen, Visa 1998. Kuluttajapolitiikan uudet haasteet. Keskustelualoitteita 26, 1998. Kuluttajatutkimuskeskus.
- Pantzar, Mika; Hyvonen, Kaarina; Repo, Petteri & Timonen, Päivi 2008. Kuluttaja tiedon tuottajana ja käyttäjänä. Teoksessa Ahlqvist, Kirsti; Raijas, Anu; Perrels, Adriaan; Simpura, Jussi & Uusitalo, Liisa (toim.): *Kulutuksen pitkä kaari. Niukuudesta yksilöllisiin valintoihin*. Helsinki: Gaudeamus, Palmenia. 357–372.
- Pekkarinen, Jukka & Vartiainen, Juhana 1995. Suomen talouspolitiikan pitkä linja. Toinen, tarkistettu painos. Helsinki: WSOY.
- Peltonen, Matti 1992. Talolliset ja torpparit. Vuosisadan vaihteen maatalouskysymys Suomessa. Historiallisia tutkimuksia 164. Helsinki: Suomen Historiallinen seura.
- Peltonen, Matti 2008. Michel Foucault’n historiallisesta ajattelusta. Historiallinen aikakauskirja 2/2008. 167–177.

- Perrels, Adriaan & Ahlqvist, Kirsti & Heiskanen, Eva & Lahti, Pekka 2006. Kestävän kulutuksen mahdollisuudet ekotehokkaassa elinympäristössä. Valtion taloudellinen tutkimuskeskus, tutkimuksia 120. Helsinki.
- Pipping, Hugo E. 1935. Behov och levnadstandard. Skrifter utgivna av Ekonomiska samfundet i Finland. Helsingfors: Schildt.
- Piirainen, Timo & Saari, Juho (toim.) 2002. Yhteiskunnalliset jaot. 1990-luvun perintö? Helsinki: Gaudeamus.
- Piispa, Minna 2004. Väkivalta ja parisuhde. Nuorten naisten kokeman parisuhdeväkivallan määrittely surveytutkimuksessa. Tutkimuksia 241. Helsinki: Tilastokeskus.
- Pohjantammi, Ismo 2003. Edustus. Teoksessa Hyvärinen, Matti; Kurunmäki, Jussi; Palonen, Kari; Pulkkinen, Tuija & Stenius, Henrik (toim.): Käsitteet liikkeessä. Suomen poliittisen kulttuurin käsitehistoria. Tampere: Vastapaino. 363–412.
- Pohjola, Matti 1996. Tehoton pääoma. Uusi näkökulma taloutemme ongelmiin. Helsinki: WSOY.
- Procacci, Giovanna 1997. Sosiologian köyhät. Teoksessa Hänninen, Sakari & Karjalainen, Jouko (toim.): Biovallan kysymyksiä. Kirjoituksia köyhyyden ja sosiaalisten uhkien hallinnoimisesta. Helsinki : Gaudeamus. 28–63.
- Pulma, Panu 1992. Köyhästäkö kansalainen? – köyhyys poliittisena ongelmana. Teoksessa Haapala, Pertti (toim.): Talous, valta ja valtio. Tampere: Vastapaino. 187–208.
- Raijas, Anu 2001. Kulutuksen muuttuva rakenne. Julkaisuja. Helsinki: LTT – Tutkimus Oy. Elektronisen Kaupan Instituutti.
- Raijas, Anu & Ahlqvist, Kirsti 2003. Keskiluokkaistuiko työväestön kulutus 1900-luvun Suomessa? Työväentutkimus. Työväestö ja kulutus. 20–22.
- Rantalaiho, Liisa 1998. Paljaita faktoja? Teoksessa Paananen, Seppo & Juntto, Anneli & Sauli, Hannele (toim.): Faktajuttu. Tilastollisen sosiaalitutkimuksen käytännöt. Tampere: Vastapaino. 11–21.
- Rasila, Viljo 1982. Liberalismin aika. Teoksessa Ahvenainen, Jorma & Pihkala, Erkki & Rasila, Viljo (toim.): Suomen taloushistoria 2. Teollistuva Suomi. Helsinki: Kustannusosakeyhtiö Tammi. 13–26.
- Rawls, John 1972. A Theory of Justice. Oxford: Oxford University Press.
- Relander, Konr. 1892. Terveystutkimuksia Haapajärven piirilääkäripiirissä I. Terveysteen vaikuttavien olosuhteiden ja tapojen ynnä yleisen terveystalouden valaisemiseksi Haapaveden kunnassa. Kuopio.
- Riihelä, Marja; Sullström, Risto; Suoniemi, Ilpo & Tuomala, Matti 2001. Income Inequality in Finland during the 1990s. Teoksessa Kalela, Jorma; Kiander, Jaakko; Kivikuru Ullamaija; Loikkanen, Heikki A.; Simpura, Jussi (toim.) Down from the heavens, up from the ashes. The Finnish economic crisis of the 1990s in the light of economic and social research. VATT-julkaisu 27:6. Helsinki: Valtion taloudellinen tutkimuskeskus. 385–410.
- Ristimäki, Toini & Väänänen, Sulo & Heikinheimo, Lauri 1956. Maaseudun elinkeino- ja työttömyysalueet miestyövoiman ajankäytön perusteella. Maaseudun työvoiman tutkimuksia VI. Eripainos julkaisusta acta forestalia fennica 63. Helsinki.
- Roos, J.P. 1973. Welfare theory and social policy. A study in policy science. Helsinki: Helsingin yliopisto, valtiotieteellinen tiedekunta.

- Rose, Nikolas 1995. Eriarvoisuus ja valta hyvinvointivaltion jälkeen. Teoksessa Eräsaari, Risto & Rahkonen, Keijo (toim.): Hyvinvointivaltion tragedia. Keskustelua eurooppalaisesta hyvinvointivaltiosta. Helsinki: Gaudeamus. 19–56.
- Rose, Nikolas 1998. Vallan ja vapauden välissä: Hyveen hallinta vapaassa yhteiskunnassa. Janus vol. 6(1). 1–33.
- Rose, Nikolas 1999. Powers of Freedom. Reframing Political Thought. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rose, Nikolas 2001. Elämän itsensä politiikka. Tiede & edistys 2/2001. 81–101.
- Rowntree, Seebohm, B. 1902. Poverty. A study of Town Life. London: Macmillan.
- Räsänen, Pekka 2003. In the twilight of social structures: A mechanism-based study of contemporary consumer behaviour. Turun yliopiston julkaisuja B:263. Turku: Turun yliopisto.
- Räsänen, Pekka 2008. Kulutuksen yksilöllistyminen sosiologisessa tutkimuksessa. Teoksessa Ahlqvist, Kirsti; Raijas, Anu; Perrels, Adriaan; Simpura, Jussi & Uusitalo, Liisa: Kulutuksen pitkä kaari. Niukkuudesta yksilöllisiin valintoihin. Helsinki: Gaudeamus, Palmenia. 124–148.
- Saari, Juho 1994. Kokonaisvaltainen, kiinteä ja ihmiskeskeinen. Toteutuiko Pekka Kuusen 60-luvun sosiaalipolitiikka? Teoksessa Ahtiainen, Pekka; Rätty, Teuvo; Strömberg, John & Tervonen, Jukka (toim.): Historia, sosiologia ja Suomi. Helsinki: Hanki ja jää. 115–147.
- Sauli, Hannele & Simpura, Jussi 2005. Hyvinvoinnin käsite pohjoismaisen tilastollisen elinolosuhteiden tutkimuksen historiassa. Janus vol. 13(1). 5–20.
- Savela, Olli 2008. Kulutuksen merkitys kansantaloudessa. Teoksessa Ahlqvist, Kirsti; Raijas, Anu; Perrels, Adriaan; Simpura, Jussi & Uusitalo, Liisa (toim.): Kulutuksen pitkä kaari. Niukkuudesta yksilöllisiin valintoihin. Helsinki: Gaudeamus, Palmenia. 307–325.
- Simmel, Georg 1986. Muodin filosofia. Helsinki: Odessa. (Alkuperäinen 1923.)
- Simpura, Jussi 1985. Juomatapatutkimukset ja niiden tausta. Teoksessa Simpura, Jussi (toim.): Suomalaisen juomatavat. Haastattelututkimuksen tuloksia vuosilta 1968, 1976 ja 1984. Alkoholitutkimussäätiön julkaisuja n:o 34. 11–16.
- Simpura, Jussi (toim.) 1985. Suomalaisen juomatavat. Haastattelututkimuksen tuloksia vuosilta 1968, 1976 ja 1984. Alkoholitutkimussäätiön julkaisuja n:o 34.
- Soikkanen, Hannu 1961. Sosialismin tulo Suomeen. Ensimmäisiin yksikamarisen eduskunnan vaaleihin asti. Helsinki: WSOY.
- Stenius, Henrik 2003. Kansalainen. Teoksessa Hyvärinen, Matti; Kurunmäki, Jussi; Palonen, Kari; Pulkkinen, Tuija & Stenius, Henrik (toim.): Käsitteet liikkeessä. Suomen poliittisen kulttuurin käsitehistoria. Tampere: Vastapaino. 309–362.
- Suhonen, Pertti 1998. Mielipidetutkimukset ja yhteiskunta. Teoksessa Paananen, Seppo & Juntto, Anneli & Sauli, Hannele (toim.): Faktajuttu. Tilastollisen sosiaalitutkimuksen käytännöt. Tampere: Vastapaino. 139–160.
- Sulkunen, Irma 1989. Naisen kutsumus. Miina Sillanpää ja sukupuolten maailmojen erkaantuminen. Helsinki: Kustannusosakeyhtiö Hanki ja Jää.
- Summa, Hilka 1989. Hyvinvointipolitiikka ja suunnitteluretoriikka: tapaus asuntopolitiikka. Yhdyskuntasuunnittelun täydennyskoulutuskeskuksen julkaisuja. A 17. Espoo: Teknillinen korkeakoulu.

- Summa, Hilkka 1990. Tieto, tilasto ja retoriikka. Hyvinvointikatsaus 3/1990. 1–5.
- Summa, Hilkka 1995. Retoriikka ja argumentaatioanalyysi yhteiskuntatutkimuksessa. Teoksessa Leskinen, Jaakko (toim.): Laadullisen tutkimuksen risteysasemalla. Helsinki: Kuluttajatutkimuskeskus. 67–89.
- Sundström, Sigrid 1908. Untersuchungen über die Ernährung der Landbevölkerung in Finnland. Bidrag till Kännedom af Finland Natur och Folk. Utgifna av Finska Vetenskaps-Societetet. Häft 67 N:o 1. Helsinki.
- Taimio, Heikki 2007. Johdanto. Teoksessa Taimio, Heikki (toim.): Talouskasvun hedelmät – kuka sai ja kuka jäi ilman? Helsinki: Työväen sivistysliitto. 7–16.
- Tennilä, Liisa 1995. Kotitalouksien kulutusmenot 1966–1990. Tulot ja kulutus 1995:3. Helsinki: Tilastokeskus.
- Tiisala, Tuomo 2003. Foucault itsestään. Tiede ja edistys 4/03. 274–278.
- Tilastokeskus 1979. Elinolotiedustelu. Tuloksia suomalaisten elinoloja kartoittaneesta haastattelututkimuksesta. Tutkimuksia. N:o 51. Helsinki.
- Toivonen, Timo 1990. Social class and consumption: employers as a special case. Journal of Consumer Studies and Home Economics 14. 321–340.
- Toivonen, Timo 1992a. The melting away of class differences? Consumption differences between employee groups in Finland 1955–1985. Social Indicators Research 26. 277–302.
- Toivonen, Timo 1992b. Ajankohta, ikä, sukupolvi ja kulutus. TTT Katsaus 4. 62–74.
- Toivonen, Timo 1992c. Times they are changing. Three Studies on Changes in Consumption. Turun Kauppakorkeakoulun julkaisuja. Keskusteluja ja raportteja 11.
- Toivonen, Timo 1995. Der Mensch ist, was er isst. Two studies on food consumption in Finland from a longitudinal perspective (1966–1990). Turun kauppakorkeakoulun julkaisuja. Sarja Keskustelua ja raportteja 10:1995. Turku: Turun kauppakorkeakoulu.
- Toivonen, Timo 2008. Kulutusyhteiskunnan aamunsarastus Suomessa Kulutustutkimusten valossa 1890–1928. Teoksessa Ahlqvist, Kirsti; Raijas, Anu; Perrels, Adriaan; Simpura, Jussi & Uusitalo, Liisa: Kulutuksen pitkä kaari. Niukuudesta yksilöllisiin valintoihin. Helsinki: Gaudeamus, Palmenia. 333–356.
- Topelius, Zachris 1859. Hur de fattiga bor i Helsingfors. Helsingfors Tidningar 23.3.1859.
- Trentman, Frank 2006. Knowing Consumers – Histories, Identities, Practices. An Introduction. Teoksessa Trentman, Frank (toim.): The making of the Consumer. Knowledge, Power and Identity in the Modern World. Oxford: Berg. 1–27.
- Trentman, Frank 2008. Kuluttajan kehitys: merkitykset, identiteetit ja poliittiset kytkökset ennen vaurauden aikakautta. Teoksessa Lammi, Minna & Mäkelä, Johanna & Varjonen, Johanna (toim.): Kulutuksen politiikat arjen muovaajana. Kuluttajatutkimuskeskuksen vuosikirjoja 4. Helsinki: Kuluttajatutkimuskeskus. 12–43.
- Tuomioja, Erkki 1996. Pekka Kuusi. Alkoholipoliitikko, sosiaalipoliitikko, ihmiskuntapoliitikko. Helsinki: Kustannusosakeyhtiö Tammi.
- Uusitalo, Hannu 2002. Tulonjako ja yhteiskunnalliset jaot. Teoksessa Piirainen, Timo & Saari, Juho (toim.): Yhteiskunnalliset jaot 1990-luvun perintö? Helsinki: Gaudeamus. 26–42.

- Uusitalo, Liisa 1986a. Environmental Impacts of Consumption Patterns. Aldershot: Gower.
- Uusitalo, Liisa 1986b. Suomalaiset ja ympäristö. Tutkimus taloudellisen käyttäytymisen rationaalisuudesta. Acta Academia Oeconomicae Helsingiensis. Series A:49. Helsinki: The Helsinki School of Economics.
- Uusitalo, Liisa 1998. Kulutus ja yhteiskunnan muutos. Hyvinvointikatsaus, spesiaali. 2–5.
- Uusitalo, Liisa 2008. Kuluttaja kansalaisena ja maailmankansalaisena. Teoksessa Ahlqvist, Kirsti; Raijas, Anu; Perrels, Adriaan; Simpura, Jussi & Uusitalo, Liisa (toim.): Kulutuksen pitkä kaari. Niukkuudesta yksilöllisiin valintoihin. Helsinki: Gaudeamus, Palmenia. 399–413.
- Uusitalo, Liisa & Lindholm, Marianne 1994. Kulutus ja lama. Kuluttajien kokemukset, odotukset ja sopeutuminen lamaan. Helsinki: Helsingin kauppakorkeakoulun julkaisuja D–209.
- Valkonen, Tapani 1985. Väkiluvun ja ikärakenteen kehitys. Teoksessa Valkonen, Tapani; Alapuro, Risto; Alestalo, Matti; Jallinoja, Riitta & Sandlund, Tom: Suomalaiset. Yhteiskunnan rakenne teollistumisen aikana. Helsinki: WSOY. 10–35.
- Wallenius, Riitta 1980. Päihdekäytön seurausten tilastointi. Tutkimus tilaston ja yhteiskunnan suhteista. Alkoholipoliittisen tutkimuslaitoksen tutkimusseloste n:o 140. Helsinki: Alkoholipoliittinen tutkimuslaitos.
- Warde, Alan 1996. Afterword: the future of the sociology on consumption. Teoksessa Edgell, Stephen & Hetherington, Kevin & Warde, Alan (toim.): Consumption Matters. The Production and experience of consumption. Oxford, Cambridge: Lackwell Publishers. 302–312.
- Waris, Heikki 1932. Työläisyhteiskunnan syntyminen Helsingin Pitkäsillan pohjoispuolelle I. Helsinki: Suomalaisen kirjallisuuden seuran kirjapaino Oy.
- Waris, Heikki 1973. Suomalaisen yhteiskunnan sosiaalipoliittikka. Sosiaalipoliittisen yhdistyksen julkaisuja 5. Helsinki: WSOY.
- Vattula, Kaarina 1989a. Lähtöviivallako? Naisten ammatissatoimivuudesta, tilastoista ja kotitaloudesta, Teoksessa Laine, Leena & Markkola, Pirjo (toim.): Tuntematon työläisnainen. Tampere: Vastapaino. 13–38.
- Vattula, Kaarina 1989b. Kotitalous muuttuvia yhteiskuntaluokkia säätelevänä tekijänä. Teoksessa Endén, Rauno (toim.): Historian päivät 1988. Historiallinen Arkisto 93. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura. 163–175.
- Veblen, Thorstein 2002. Joutilas luokka. The Theory of the Leisure Class. Helsinki: Art House. (Alkuperäinen 1899.)
- Vennola, J.H. 1909. Talousbudjettitutkimuksesta. Yhteiskuntataloudellinen aikakauskirja 1909:5. 252–258.
- Viita, Pentti 1964. Viejelijäväestön ja palkansaajien elintaso 1963. Helsinki: Kulutusosuuskuntien keskusliitto.
- Voipio, Iikka B. 1991. Talousneuvostot 1920 – sekä vastaavat eräissä Euroopan maissa. VATT-keskustelualoitteita 6. Helsinki: Valtion taloudellinen tutkimuskeskus.
- Zelizer, Viviana A. 1994. The social Meaning of Money. New York: Basic Books.

TUTKIMUKSIA-SARJA RESEARCH REPORTS SERIES

Tilastokeskus on julkaissut Tutkimuksia v. 1966 alkaen,
v. 1990 lähtien ovat ilmestyneet seuraavat:

164. **Henry Takala**, Kunnat ja kuntainliitot kansantalouden tilinpidossa. Tammikuu 1990. 60 s.
165. **Jarmo Hyrkkö**, Palkansaajien ansiotasoindeksi 1985=100. Tammikuu 1990. 66 s.
166. **Pekka Rytönen**, Siivouspalvelu, ympäristöhuolto ja pesulapalvelu 1980-luvulla. Tammikuu 1990. 70 s.
167. **Jukka Muukkonen**, Luonnonvaratilinpito kestävän kehityksen kuvaajana. 1990. 119 s.
168. **Juha-Pekka Ollila**, Tieliikenteen tavarankuljetus 1980-luvulla. Helmikuu 1990. 45 s.
169. **Tuovi Allén – Seppo Laaksonen – Päivi Keinänen – Seija Ilmakuus**, Palkkaa työstä ja sukupuolesta. Huhtikuu 1990. 90 s.
170. **Ari Tyrkkö**, Asuinolotiedot väestölaskennassa ja kotitaloustiedustelussa. Huhtikuu 1990. 63 s.
171. **Hannu Isoaho – Osmo Kivinen – Risto Rinne**, Nuorten koulutus ja kotitausta. Toukokuu 1990. 115 s.
171b. **Hannu Isoaho – Osmo Kivinen – Risto Rinne**, Education and the family background of the young in Finland. 1990. 115 pp.
172. **Tapani Valkonen – Tuija Martelin – Arja Rimpelä**, Eriarvoisuus kuoleman edessä. Sosioekonomiset kuolleisuuserot Suomessa 1971–85. Kesäkuu 1990. 145 s.
173. **Jukka Muukkonen**, Sustainable development and natural resource accounting. August 1990. 96 pp.
174. **Iiris Niemi – Hannu Pääkkönen**, Time use changes in Finland in the 1980s. August 1990. 118 pp.
175. **Väinö Kannisto**, Mortality of the elderly in late 19th and early 20th century Finland. August 1990. 50 pp.
176. **Tapani Valkonen – Tuija Martelin – Arja Rimpelä**, Socio-economic mortality differences in Finland 1971–85. December 1990. 108 pp.
177. **Jaana Lähteenmaa – Lasse Siurala**, Nuoret ja muutos. Tammikuu 1991. 211 s.
178. **Tuomo Martikainen – Risto Yrjönen**, Vaalit, puolueet ja yhteiskunnan muutos. Maaliskuu 1991. 120 s.
179. **Seppo Laaksonen**, Comparative Adjustments for Missingness in Short-term Panels. April 1991. 74 pp.
180. **Ágnes Babarczy – István Harcsa – Hannu Pääkkönen**, Time use trends in Finland and in Hungary. April 1991. 72 pp.
181. **Timo Matala**, Asumisen tuki 1988. Kesäkuu 1991. 64 s.
182. **Iiris Niemi – Parsla Eglite – Algimantas Mitrikas – V.D. Patrushev – Hannu Pääkkönen**, Time Use in Finland, Latvia, Lithuania and Russia. July 1991. 80 pp.
183. **Iiris Niemi – Hannu Pääkkönen**, Vuotuinen ajankäyttö. Joulukuu 1992. 83 s.
- 183b. **Iiris Niemi – Hannu Pääkkönen – Veli Rajaniemi – Seppo Laaksonen – Jarmo Lauri**, Vuotuinen ajankäyttö. Ajankäyttötutkimuksen 1987–88 taulukot. Elokuu 1991. 116 s.
184. **Ari Leppälahti – Mikael Åkerblom**, Industrial Innovation in Finland. August 1991. 82 pp.

185. **Maarit Säynevirta**, Indeksiteoria ja ansiotasoindeksi. Lokakuu 1991. 95 s.
186. **Ari Tyrkkö**, Ahtaasti asuvat. Syyskuu 1991. 134 s.
187. **Tuomo Martikainen – Risto Yrjönen**, Voting, parties and social change in Finland. October 1991. 108 pp.
188. **Timo Kolu**, Työelämän laatu 1977–1990. Työn ja hyvinvoinnin koettuja muutoksia. Tammikuu 1992. 194 s.
189. **Anna-Maija Lehto**, Työelämän laatu ja tasa-arvo. Tammikuu 1992. 196 s.
190. **Tuovi Allén – Päivi Keinänen – Seppo Laaksonen – Seija Ilmakunnas**, Wage from Work and Gender. A Study on Wage Differentials in Finland in 1985. 88 pp.
191. **Kirsti Ahlqvist**, Kodinomistajaksi velalla. Maaliskuu 1992. 98 s.
192. **Matti Simpanen – Irja Blomqvist**, Aikuiskoulutukseen osallistuminen. Aikuiskoulutustutkimus 1990. Toukokuu 1992. 135 s.
193. **Leena M. Kirjavainen – Bistra Anachkova – Seppo Laaksonen – Iiris Niemi – Hannu Pääkkönen** – Zahari Staikov, Housework Time in Bulgaria and Finland. June 1992. 131 pp.
194. **Pekka Haapala – Seppo Kouvo**nen, Kuntasektorin työvoimakustannukset. Kesäkuu 1992. 70 s.
195. **Pirkko Aulin-Ahmavaara**, The Productivity of a Nation. November 1992. 72 pp.
196. **Tuula Melkas**, Valtion ja markkinoiden tuolla puolen. Kanssaihminen apu Suomessa 1980-luvun lopulla. Joulukuu 1992. 150 s.
197. **Fjalar Finnäs**, Formation of unions and families in Finnish cohorts born 1938–67. April 1993. 58 pp.
198. **Antti Siikanen – Ari Tyrkkö**, Koti – Talous – Asuntomarkkinat. Kesäkuu 1993. 167 s.
199. **Timo Matala**, Asumisen tuki ja aravavuokralaiset. Kesäkuu 1993. 84 s.
200. **Arja Kinnunen**, Kuluttajahintaindeksi 1990=100. Menetelmät ja käytäntö. Elokuu 1993. 89 s.
201. **Matti Simpanen**, Aikuiskoulutus ja työelämä. Aikuiskoulutustutkimus 1990. Syyskuu 1993. 150 s.
202. **Martti Puohiniemi**, Suomalaisen arvot ja tulevaisuus. Lokakuu 1993. 100 s.
203. **Juha Kivinen – Ari Mäkinen**, Suomen elintarvike- ja metallituote-teollisuuden rakenteen, kannattavuuden ja suhdannevaihteluiden yhteys; ekonometrisen analyysin vuosilta 1974 – 1990. Marraskuu 1993. 92 s.
204. **Juha Nurmela**, Kotitalouksien energian kokonaiskulutus 1990. Marraskuu 1993. 108 s.
- 205a. **Georg Luther**, Suomen tilastotöiden historia vuoteen 1970. Joulukuu 1993. 382 s.
- 205b. **Georg Luther**, Statistikens historia i Finland till 1970. December 1993. 380 s.
206. **Riitta Harala – Eva Hänninen-Salmelin – Kaisa Kauppinen-Toropainen – Päivi Keinänen – Tuulikki Petäjäniemi – Sinikka Vanhala**, Naiset huipulla. Huhtikuu 1994. 64 s.
207. **Wangqiu Song**, Hedoninen regressioanalyysi kuluttajahintaindeksissä. Huhtikuu 1994. 100 s.
208. **Anne Koponen**, Työolot ja ammattillinen aikuiskoulutus 1990. Toukokuu 1994. 118 s.
209. **Fjalar Finnäs**, Language Shifts and Migration. May 1994. 37 pp.
210. **Erkki Pahkinen – Veijo Ritola**, Suhdannekäännö ja taloudelliset aikasarjat. Kesäkuu 1994. 200 s.
211. **Riitta Harala – Eva Hänninen-Salmelin – Kaisa Kauppinen-Toropainen – Päivi Keinänen – Tuulikki Petäjäniemi – Sinikka Vanhala**, Women at the Top. July 1994. 66 pp.

212. **Olavi Lehtoranta**, Teollisuuden tuottavuuskehityksen mittaminen toimialatasolla. Tammikuu 1995. 73 s.
213. **Kristiina Manderbacka**, Terveystilan mittarit. Syyskuu 1995. 121 s.
214. **Andres Vikat**, Perheellistyminen Virossa ja Suomessa. Joulukuu 1995. 52 s.
215. **Mika Maliranta**, Suomen tehdasteollisuuden tuottavuus. Helmikuu 1996. 189 s.
216. **Juha Nurmela**, Kotitaloudet ja energia vuonna 2015. Huhtikuu 1996. 285 s.
217. **Rauno Sairinen**, Suomalaiset ja ympäristöpolitiikka. Elokuu 1996. 179 s.
218. **Johanna Moisander**, Attitudes and Ecologically Responsible Consumption. August 1996. 159 pp.
219. **Seppo Laaksonen** (ed.), International Perspectives on Nonresponse. Proceedings of the Sixth International Workshop on Household Survey Nonresponse. December 1996. 240 pp.
220. **Jukka Hoffrén**, Metsien ekologisen laadun mittaaminen. Elokuu 1996. 79 s.
221. **Jarmo Rusanen – Arvo Naukarinen** – Alfred Colpaert – Toivo Muilu, Differences in the Spatial Structure of the Population Between Finland and Sweden in 1995 – a GIS viewpoint. March 1997. 46 pp.
222. **Anna-Maija Lehto**, Työolot tutkimuskohteena. Marraskuu 1996. 289 s.
223. **Seppo Laaksonen** (ed.), The Evolution of Firms and Industries. June 1997. 505 pp.
224. **Jukka Hoffrén**, Finnish Forest Resource Accounting and Ecological Sustainability. June 1997. 132 pp.
225. **Eero Tanskanen**, Suomalaiset ja ympäristö kansainvälisestä näkökulmasta. Elokuu 1997. 153 s.
226. **Jukka Hoffrén**, Talous hyvinvoinnin ja ympäristöhaittojen tuottajana – Suomen ekotehokkuuden mittaaminen. Toukokuu 1999. 154 s.
227. **Sirpa Kolehmainen**, Naisten ja miesten työt. Työmarkkinoiden segregoituminen Suomessa 1970–1990. Lokakuu 1999. 321 s.
228. **Seppo Paananen**, Suomalaisuuden armoilla. Ulkomaalaisten työnhakijoiden luokittelu. Lokakuu 1999. 152 s.
229. **Jukka Hoffrén**, Measuring the Eco-efficiency of the Finnish Economy. October 1999. 80 pp.
230. **Anna-Maija Lehto – Noora Järnefelt** (toim.), Jaksaen ja joustuen. Artikkeleita työolotutkimuksesta. Joulukuu 2000. 264 s.
231. **Kari Djerf**, Properties of some estimators under unit nonresponse. January 2001. 76 pp.
232. **Ismo Teikari**, Poisson mixture sampling in controlling the distribution of response burden in longitudinal and cross section business surveys. March 2001. 120 pp.
233. **Jukka Hoffrén**, Measuring the Eco-efficiency of Welfare Generation in a National Economy. The Case of Finland. November 2001. 199 pp.
234. **Pia Pulkkinen**, ”Vähän enemmän arvoinen” Tutkimus tasa-arvokokemuksista työpaikoilla. Tammikuu 2002. 154 s.
235. **Noora Järnefelt – Anna-Maija Lehto**, Työhulluja vai hulluja töitä? Tutkimus kiirekokemuksista työpaikoilla. Huhtikuu 2002. 130 s.
236. **Markku Heiskanen**, Väkipelko, turvattomuus. Surveytutkimusten näkökulmia suomalaisten turvallisuuteen. Huhtikuu 2002. 323 s.
237. **Tuula Melkas**, Sosiaalisesta muodosta toiseen. Suomalaisen yksityiselämän sosiaalisuuden tarkastelua vuosilta 1986 ja 1994. Huhtikuu 2003. 195 s.

238. **Rune Höglund – Markus Jäntti – Gunnar Rosenqvist (eds.)**, Statistics, econometrics and society: Essays in honour of Leif Nordberg. April 2003. 260 pp.
239. **Johanna Laiho – Tarja Nieminen (toim.)**, Terveys 2000 -tutkimus. Aikuisväestön haastatteluaineiston tilastollinen laatu. Otanta-asetelma, tiedonkeruu, vastauskato ja estimointi- ja analyysiasetelma. Maaliskuu 2004. 95 s.
240. **Pauli Ollila**, A Theoretical Overview for Variance Estimation in Sampling Theory with Some New Techniques for Complex Estimators. September 2004. 151 pp.
241. **Minna Piispa**. Väkivalta ja parisuhde. Nuorten naisten kokeman parisuhdeväkivallan määrittely surveytutkimuksessa. Syyskuu 2004. 216 s.
242. **Eugen Koev**. Combining Classification and Hedonic Quality Adjustment in Constructing a House Price Index. (Tulossa).
243. **Henna Isoniemi – Irmeli Penttilä (toim.)**, Perheiden muuttuvat elinolot. Artikkeleita lapsiperheiden elämänmuutoksista. Syyskuu 2005. 168 s.
244. **Anna-Maija Lehto – Hanna Sutela – Arto Miettinen (toim.)**, Kaikilla mausteilla. Artikkeleita työolotutkimuksesta. Toukokuu 2006. 385 s.
245. **Jukka Jalava – Jari Eloranta – Jari Ojala (toim.)** Muutoksen merkit – Kvantitatiivisia perspektiivejä Suomen taloushistoriaan. Tammikuu 2007. 373 s.
246. **Jari Kauppila**. The Structure and Short-Term Development of Finnish Industries in the 1920s and 1930s. An Input-output Approach. Elokuu 2007. 274 s.
247. **Mikko Myrskylä**. Generalised Regression Estimation for Domain Class Frequencies. Elokuu 2007. 137 s.
248. **Jukka Jalava**. Essays on Finnish Economic Growth and Productivity, 1860–2005. Joulukuu 2007. 154 s.
249. **Yrjö Tala**. Kirkon vai valtion kirjat? Uskontokuntasidonnaisuuden ongelma Suomen väestökirjanpidossa 1839–1904.
250. **Hanna-Kaisa Rättö**. Hyvinvointi ja hyvinvoinnin mittaamisen kehittäminen. Huhtikuu 2009. 82 s.
251. **Pertti Koistinen (toim.)**, Työn hiipuvat rajat. Tutkielmia palkkatyön, hoivan ja vapaaehtoistyön muuttuvista suhteista. Huhtikuu 2009. 159 s.
252. **Kirsti Ahlqvist**. Kulutus, tieto, hallinta. Kulutuksen tilastoinnin muutokset 1900-luvun Suomessa. Maaliskuu 2010. 314 s.

Tutkimuksia-sarja kuvaa suomalaista yhteiskuntaa ja sen kansainvälistä asemaa tutkittujen tietojen pohjalta. Sarjassa julkaistaan Tilastokeskuksessa laadittuja tai Tilastokeskuksen aineistoihin perustuvia tieteellisiä tutkimuksia

Tutkimuksessa tarkastellaan kulutuksen yhteiskuntapoliittisen hallinnan ja kulutuksesta tuotetun tilastotiedon välistä yhteyttä. Miten väestön kulutuksesta tuli Suomessa 1900-luvun alussa yhteiskunnallisen mielenkiinnon ja tilastollisen tiedontuotannon kohde? Miten siihen on eri aikoina yhteiskuntapoliittisin käytännöin pyritty vaikuttamaan?

Kulutuksen hallinnan ajattelutavoissa ja käytännöissä on havaittavissa selviä muutoksia 1900-luvun aikana, mutta myös historiallista kerroksellisuutta ja moninaisuutta. Kulutukseen vaikuttaminen on vaihtelevasti perustunut markkinoiden ja solidaarisuuden sopimusvaraisille käytännöille sekä kotitalouden normatiivisille ja eettisille käytännöille. Tilastotiedon ja kulutuksen hallinnan välillä on ollut selkeä vastavuoroinen yhteys. Tilastokäytännöt ovat muuttuneet kulutuksen yhteiskunnallisen käsitteellistämisen mukana. Tämä on ilmennyt tilastoinnin kohteessa, käsitteissä, luokituksissa ja indikaattoreissa. Uudet tilastoinnin tavat ovat puolestaan muokanneet todellisuuden käsittämisen ja hallinnan tapoja.